

В АРХІВІВ

ВУЧК

ГПУ

НКВД

КГБ

№ 1/2 (40/41)

Науковий і документальний журнал

КИЇВ – ХАРКІВ
2013

ББК 67.9

З 11

З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ № 1/2 (40/41) 2013 р.

Науковий і документальний журнал

Видається з серпня 1994 р. Виходить двічі на рік

Журнал внесено Вищою атестаційною комісією України до переліку наукових фахових видань з історичних наук («Бюлетень ВАК України», 1999, № 5; 2010, № 4).

Засновник:

Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»;
Відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ

Співзасновники:

Національна академія наук України
Інститут історії України НАН України
Служба безпеки України
Державна архівна служба України
Національна спілка краєзнавців України

Редакційна колегія:

Олександр Рубльов — головний редактор	
Сергій Кокін — перший заступник головного редактора	
Олег Бажан — заступник головного редактора	
Геннадій Боряк — заступник головного редактора	
Роман Подкур — відповідальний секретар	
Валерій Васильєв	Світлана Ляковська
Ігор Верба	Наталія Маковська
Семен Глузман	Руслан Пиріг
Іван Дзюба	Олександр Пшенніков
Євген Захаров	Володимир Репринцев
Станіслав Кульчицький	Олександр Реєнт
Володимир Лозицький	Юрій Шаповал

*Це видання друкується за фінансової підтримки Уряду Швеції.
Погляди та інтерпретації, представлені у цій публікації,
не обов'язково відображають погляди Уряду Швеції.*

Усі права застережені. Журнал зареєстровано
у Міністерстві у справах преси та інформації України у квітні 1993 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію КП № 1045.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, назв — на авторах.

Редакція залишає за собою право на літературне редагування матеріалів.

ISBN 978-617-587-124-9

© Головна редакційна колегія
науково-документальної серії книг
«Реабілітовані історією», 2013

ЗМІСТ

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

Подкур Р. Ф. Дзержинський у взаєминах ВЧК та ВУЧК у 1919 р. 7

Савченко В. Паризька шпигунка із «Чорного хреста»
(справа одеського анархістського підпілля 1933 р.) 31

Золотарьов В. Колишні співробітники НКВС УРСР на керівній
роботі у системі ГУТАБ СРСР (1936–1939 рр.) 51

Тепляков А. Чекистский долг и почётная партийная обязанность:
исполнение смертных приговоров в 1918–1953 гг. 79

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Романець Н. Репресивні заходи щодо захисту «соціалістичної
власності» в українському селі (1930–1936 рр.) 102

Прокопчук В. Кам'янець-Подільська філія
«Спілки визволення України»: до історії фальсифікації 126

Токарев С. Репресії проти викладачів Ніжинського педагогічного
інституту в 1930-х рр. 146

Омельчук Д. Особливості процесу реабілітації репресованих
громадян у Криму у другій половині 1950-х рр. 169

Бажан О. Протестні акції населення Української РСР
у другій половині 1950 – на початку 1960-х рр.:
причини, інструментарій, діапазон 180

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Окіпнюк В. Генеральне консульство II Речіпосполитої в Києві:
трагічний епілог восени 1939 р. 193

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

- Тинченко Я.** Георгіївська дума в Українській Державі
П. Скоропадського та доля її членів у світлі
архівно-кримінальних справ 216
- Бурлака С.** Сповідь перед розстрілом...
(із протоколів допиту члена Козачої ради
Правобережної України Миколи Лозовика) 231
- Лисенко О.** Сільські активісти Чернігівщини
(кінець 1920–1930-ті рр.): типологія поведінки 255
- Горбуров К.** Юрій Бодняк-Грабський (1895–1938):
життєпис директора Польського педагогічного
інституту у Києві 285

ВЛАДА І ЦЕРКВА

- Бабенко Л.** Взаємодія партійно-радянських органів та
місцевих апаратів держбезпеки в боротьбі
з «релігійними чудесами» (1920-ті – 1940-ві рр.) 327

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

- Рубан В.** Документи органів державної безпеки як джерело
дослідження подільського села 1920–1930-х рр. 351
- Васильєв В., Верт Н., Кокін С.** Документи органів ВКП(б) та ДПУ УСРР
про настрої й моделі поведінки партійно-радянських
працівників у республіці (1932–1933 рр.) 369

РЕЦЕНЗІЇ

- Шаповал Ю.** Нові цінні видання документів ГДА СБ України 401

ХРОНІКА ПОДІЙ

- Демченко Т.** Депортації як практика «Великого терору»
(за матеріалами круглого столу «Депортація як складова
державного терору в УСРР/УРСР», 24 травня 2013 р.) 418

CONTENT

THE HISTORY OF SECRET SERVICES

- Podkur R.** F. Dzerzhinskiy in Relationship VChK and VUChK in 1919 7
- Savchenko V.** Paris spy from «Red Cross»
(the case of Odesa anarchistic underground in 1933) 31
- Zolotarev V.** Former officers of NKVD of Ukrainian SSR on the
executive position in Soviet GULAG system (1936–1939) 51
- Teplyakov O.** ChK's duty and honorable duty:
execution in 1918–1953 79

STATE TERROR OF THE SOVIET ERA

- Romanets' N.** Repressive Measures for Defense of «Social Property»
in Ukrainian Village (1930–1936) 102
- Prokopchuk V.** Kamianets'-Podil's'kyi Branch of the «Union
of Liberation of Ukraine»: To the History of Falsification 126
- Tokariiev S.** Repression of the Lecturers of the Nizhyn
Teacher-Training Institute in 1930th 146
- Omel'chuk D.** The Peculiarities of Rehabilitation of Repressed
Citizens in Crimea at the Second Half of 1950th 169
- Bazhan O.** Public outcry in Ukrainian SSR in the 2d half
of 1950th – 1960th: cause, instruments, range 180

THE HISTORY OF WORLD WAR II

- Okipniuk V.** The Consulate General of the II Rzeczpospolita
in the Kyiv: the Tragic Epilogue of the Autumn of 1939 193

THE PERSON IN HISTORICAL

- Tynchenko Yar.** St. George Council in the Ukrainian State of the P. Skoropads'kyi and Destiny of Its Members: On Archival Files 216
- Burlaka S.** Confession before shooting... (from the records of interrogation of Mykolay Lozovyk, a member of «Cossack Rada of Right-Bank Ukraine») 231
- Lysenko O.** Village Activists of Chernihiv Region (at the End 1920th–1930th): Behavior Typology 255
- Gorburov C.** Yuriy Bodnyak-Grabskyi (1895–1938): a biography of the director of Polish Pedagogical Institute in Kyiv 285

THE AUTHORITY AND THE CHURCH

- Babenko L.** Interaction of Party and Soviet Bodies with Local Bodies of State Security in Their Struggle against «Religious Miracles» (1920th – 1940th) 327

HISTORIOGRAPHICAL AND SOURCES OF RESEARCH

- Ruban V.** Documents of state security as the source of investigation of Podillya's villeges in 1920–1930th 351
- Vasyliiev V., Werth N., Kokin S.** Documents of the CPSU(b) and the GPU of the Ukrainian SSR of the Mood and Behavior Patterns of Party-Government Workers of the USSR (1932–1933). 369

REVIEWS

- Shapoval Yu.** Setting new values publication documents GDA SBU 401

CHRONICLE EVENTS

- Demchenko T.** Deportation as a practice «Great Terror» (Roundtable «Deportation as part of state terror in USSR / URCR», May 24, 2013) 418

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

УДК: 316.4.063.7 (477) «1919»

*Роман ПОДКУР**

Ф. Держинський у взаєминах ВЧКта ВУЧК у 1919 р.

У статті досліджується роль Ф. Держинського у формуванні взаємовідносин між ВЧК та ВУЧК у 1919 р.

Ключові слова: Ф. Держинський, М. Лацис, ВЧК, ВУЧК.

Створення та функціонування органів державної безпеки комуністичної доби незмінно пов'язувалося з діяльністю одного з лідерів більшовицької партії – Фелікса Держинського. Саме він, згідно з опублікованими документами, на засіданні РНК радянської Росії 20 грудня 1917 р. запропонував системне бачення майбутнього органу з боротьби проти саботажників і контрреволюції, «із чийого боку вона не виходила б»¹.

* *Подкур Роман Юрійович* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник Відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

¹ В. И. Ленин и ВЧК: Сб. док. (1917–1922 гг.). – Москва: Политиздат, 1975. – С. 34–37. Див. також: *Подкур Р.* Створення ВЧК: інтерпретація відомої проблеми // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2004. – № 1/2. – С. 17–34.

Упродовж усього радянського періоду постать цього діяча вважалася майже легендарною. Жоден виступ вищої посадової особи спецслужби або міліції СРСР не обходився без цитування, згадок про Ф. Дзержинського. Його бюсти та портрети прикрашали не лише музейні експозиції «чекістських кабінетів», а й робочі кабінети керівників органів державної безпеки й міліції.

У контексті більшовицької ідеологеми про «полум'яного революціонера», «інтернаціоналіста», «творця радянських органів державної безпеки» публікувалися його листи та щоденники, вибрані твори, біографії. Ще 1939 р. було санкціоновано друк витягів зі щоденника Ф. Дзержинського із передмовою та коментарем його дружини – Софії. Переклад російською мовою зробив відомий більшовик Ф. Кон². Щоденникові записи та деякі листи з доповненнями перевидавалися впродовж 1950–1980-х рр. ще тричі³.

Вибрані твори «залізного Фелікса» традиційно друкувалися на річниці створення органів державної безпеки. Перше одностомне видання побачило світ у 1947 р.⁴ Двотомний «творчий доробок» Ф. Дзержинського (виступи, газетні статті, листи) було опубліковано 1957 р. до 40-річчя ВЧК. У подальшому з невеликими доповненнями його перевидавали 1967 та 1977 рр. В останньому виданні до першого тому ввійшло 15, другого – 20 нових документів. Листи Ф. Дзержинського до В. Межлаука (від 2 грудня 1923 р.), В. Куйбишева (від 20 жовтня 1924 р.), О. Гінзбург (від 23 жовтня 1924 р.), О. Долгова (від 25 січня 1925 р.) публікувалися вперше⁵.

² *Дзержинский Ф.Э.* Из дневника / Пер. Ф. Кон, предисл. и прим. С. Дзержинской. – Б. м.: Молодая гвардия, 1939. – 125 с.

³ *Дзержинский Ф.Э.* Дневник заключённого. Письма / Предисл. С. Дзержинской. – Москва: Молодая гвардия, 1956. – 191 с.; *Его же.* Дневник заключённого. Письма. – Москва: Молодая гвардия, 1966. – 333 с.; *Его же.* Дневник заключённого. Письма. – Москва: Молодая гвардия, 1984. – 287 с.

⁴ *Дзержинский Ф.Э.* Избранные статьи и речи: 1908–1926. – Москва: Госполитиздат, 1947. – 390 с.

⁵ *Дзержинский Ф.Э.* Избранные произведения: В 2 т. – Москва: Политиздат, 1977. – Т. 1. – С. 8.

Лідери ВКП(б) активно підтримували «міф Дзержинського». Його часто згадували в офіційних промовах. Так, 20 липня 1936 р., у X-ту річницю смерті, на загальнономіських зборах московського активу та працівників НКВД відповідну промову виголосив А. Мікоян. Згодом, у розпал «Великого терору» 1937 р., цей виступ надрукували тиражем 110 тис. примірників⁶.

Значна увага приділялася спогадам про цього діяча. Вони публікувалися за схемою: Ф. Дзержинський – творець ВЧК–ОГПУ й організатор боротьби з контрреволюцією; Ф. Дзержинський – борець з економічною розрухою; Ф. Дзержинський – організатор боротьби з безпритульністю; Ф. Дзержинський – вірний товариш, скромний, людяний, справедливий керівник, якого поважали навіть вороги⁷.

Одним із перших біографів став Ф. Кон, котрий 1939 р. опублікував першу офіційну біографію Ф. Дзержинського⁸. Порівняльна характеристика виданих за радянської доби біографічних публікацій свідчить про усталене бажання зобразити Ф. Дзержинського особистістю без будь-яких людських вад. В окремих оприлюднених епізодах його професійної діяльності вказувалося на «самопожертву в ім'я революції», надмірну довіру до людей, виняткову працездатність, що призводила до різкого погіршення здоров'я. Цілком імовірно, читача підводили до думки про «максималізм життя», котрий став певною «вадою» міфологізованої постаті Ф. Дзержинського⁹.

⁶ *Микоян А.И.* Феликс Дзержинский. – Москва: Партиздат, 1937. – 24 с.

⁷ *Рассказы о Дзержинском: Сборник воспоминаний.* – Москва: Детская лит-ра, 1965. – 272 с.; *Рыцарь революции: Воспоминания современников.* – Москва: Политиздат, 1967. – 335 с.; *О Феликсе Дзержинском: Воспоминания, очерки, статьи современников.* – Москва: Политиздат, 1987. – 335 с. Див. також: *Дзержинская С.С.* В годы великих боёв. – Москва: Мысль, 1975. – 502 с.

⁸ *Кон Ф.* Феликс Эдмундович Дзержинский: Биографический очерк. – Москва: Молодая гвардия, 1939. – 108 с.

⁹ *Феликс Эдмундович Дзержинский: 1877–1926: [Альбом].* – Москва: Искусство, 1951. – 170 с.; *Зубов Н.И.* Ф.Э. Дзержинский: Биография. – Москва: Госполитиздат, 1963. – 335 с.; *Дмитриев Ю.* Первый чекист: Дзержинский: Эпизоды героической жизни. – Вып. 4. – Москва: Молодая

«Архівна революція» 1990-х рр. кардинально змінила бачення як істориків, так і пересічних громадян стосовно, здавалося б, давно відомих подій і персонажів. Виявлені та опубліковані документи продемонстрували реальну роль голови ВЧК у розгортанні мережі місцевих надзвичайних комісій, переслідуванні політичних опонентів більшовицької партії, ліквідації «контрреволюційних закатів», проведенні масових політичних репресій. Так, Ю. Фельштинський опублікував документи, що зберігалися в Гуверівському інституті (США) про створення та діяльність ВЧК. Дослідники отримали уявлення щодо структури й меж компетенції надзвичайної комісії. Під обкладинкою збірника також побачила світ книга С. Дукельського «ЧК в Україні», тираж якої було знищено в 1923 р.¹⁰

Ю. Фельштинський акцентує увагу на обґрунтуванні Ф. Держинським системи заручництва, цитуючи наказ президії ВЧК № 208 від 17 грудня 1919 р.:

«Що таке заручник... (так у тексті. – Р. П.) Це полонений того суспільства чи тієї організації, що з нами бореться. Причому такий член, який має цінність, яким супротивник дорожить, який може служити запорукою того, що противник заради нього не загубить, не розстріляє нашого полоненого товариша. Із цього ви зрозумієте, що заручниками варто брати тільки тих людей, які мають вагу в очах контрреволюціонерів»¹¹.

Дослідник особливо наголошує на участі Ф. Держинського в організації «червоного терору», масових розстрілів «контрреволюціонерів» і заручників.

гвардия, 1968. – 224 с.; Феликс Эдмундович Дзержинский: Биография. – Москва: Политиздат, 1977. – 494 с.; *Корольков Ю.М.* Феликс – значит счастливый...: Повесть о Феликсе Дзержинском. – Москва: Политиздат, 1974. – 463 с.; *Сорин С.Г.* Товарищ Дзержинский: Поэма. – Москва: Сов. писатель, 1957. – 63 с.

¹⁰ *Фельштинский Ю.Г.* ВЧК–ГПУ. – Москва: Изд-во гуманитарной лит-ры, 1995. – 272 с.

¹¹ Див.: *Фельштинский Ю.Г.* ВЧК–ГПУ...– 272с.; Ф. Э. Дзержинский – председатель ВЧК–ОГПУ: 1917–1926 / Сост. А. А. Плеханов, А. М. Плеханов. – Москва: МФД, Материк, 2007. – С. 148–149.

У започаткованій О. Яковлевим документальної серії «Россия – XX век» побачили світ чимало збірників документів, об'єднаних під назвою «Лубянка». Матеріали з архівосховищ Федеральної служби безпеки Російської Федерації, Державного архіву Російської Федерації та Російського державного архіву соціально-політичної історії розкрили конкретні напрями діяльності Ф. Держинського на чолі ВЧК–ГПУ–ОГПУ. Вони підтверджують гіпотезу про формування ВЧК як «бойового загону партії», «чорноробів революції»¹².

Відомі російські дослідники О. та А. Плеханови у цій серії опублікували документальний збірник, присвячений ролі Ф. Держинського у створенні та діяльності ВЧК–ОГПУ, прикордонних і внутрішніх військ. Упорядники стверджують, що в різних архівах було виявлено понад 5 тис. документів, із них опубліковано 1164¹³. На сьогодні це найбільш повний документальний збірник про Ф. Держинського в контексті його діяльності як голови ВЧК–ОГПУ. Таке комплексне дослідження, на думку упорядників, доводить, що саме за Ф. Держинського було закладено негативні тенденції в діяльності органів державної безпеки, котрі зумовили їх перетворення на знаряддя боротьби з власним народом, інструмент жорсткого політичного контролю в політиці, ідеології, економіці, збройних силах, державному апараті, громадських організаціях.

У 2013 р. у видавництві «Молодая гвардия» у серії «Жизнь замечательных людей» було опубліковано перше на пострадянському просторі біографічне дослідження про Ф. Держинського. Його автор – С. Кредов – намагався подати цю постать на тлі епохи, показати дії в конкретних обставинах, моральні су-

¹² *Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – Москва: МФД, 2003. – 768 с.; Лубянка: Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД: Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти: Январь 1922 – декабрь 1936 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост.: В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. – Москва: МФД, 2003. – 912 с. та ін.*

¹³ Ф. Э. Дзержинский – председатель ВЧК–ОГПУ: 1917–1926 / Сост.: А. А. Плеханов, А. М. Плеханов. – Москва: МФД, Материк, 2007. – 872 с.

перечності. З осудом ставлячись до підписаних наказів про масовий терор, С. Кредов наголошував, що Ф. Дзержинський очолював спецслужбу країни в період громадянської війни, саме цим і зумовлювалися його «криваві накази». Водночас автор цитує спогади сучасників, які розповідали про допомогу «залізного Фелікса» інтелігенції з продуктами та житлом, звільнення з ув'язнення, суворе покарання однопартійців за хабарництво й грабунки, боротьбу проти катувань політичних опонентів тощо¹⁴.

Однак досі маловідомою сторінкою залишається участь Ф. Дзержинського в налагодженні взаємовідносин ВЧК (рос. «Всероссийская чрезвычайная комиссия») та ВУЧК (рос. «Всеукраинская чрезвычайная комиссия»). У радянській історіографії акцентувалося на значній допомозі ВЧК при створенні та кадровому наповненні ВУЧК¹⁵. Зокрема, на органічній єдності двох відомств наполягали Л. Маймескулов, А. Рогожин, В. Сташис¹⁶.

Цікаво, що автори означили існування ряду регіональних органів «боротьби з контрреволюцією», починаючи з грудня 1917 р., у Харкові (штаб С. Петриківського), Одесі (Вища автономна комісія по боротьбі з румунською та українською націоналістичною контрреволюцією на чолі з Х. Раковським), Києві (ВРК, очолюваний А. Івановим). Окремі місцеві надзвичайні органи поширювали свою діяльність на сусідні регіони. Зокрема Харківський губернський головний штаб по боротьбі з контрреволюцією 27 лютого 1918 р. було перейменовано на Головний штаб Донецької республіки по боротьбі з контрреволюцією, а його компетенція поширювалася на Донбас та Харківщину.

Загальноукраїнський статус мала Надзвичайна комісія Народного секретаріату для захисту країни й революції, яку очолював Ю. Коцюбинський. Л. Маймескулов та його колеги вказували, що ця інституція лише заклала підвалини

¹⁴ Кредов С. Дзержинский. – Москва: Молодая гвардия, 2013. – 368 с.

¹⁵ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – К.: Политиздат Украины, 1971. – 392 с.

¹⁶ Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). – Х.: Основа, 1990. – С. 26–28.

«створення спеціального органу боротьби з контрреволюцією на Україні в масштабі республіки»¹⁷.

Дійсно, новостворена комісія спрямовувалася на вирішення цілого комплексу проблем і в першу чергу передбачалася організація військового опору австрійсько-німецькій окупації України.

Існування регіональних надзвичайних комісій «по боротьбі з контрреволюцією» начебто виглядало закономірним процесом в умовах революції. Однак їх очолювали члени РСДРП(б), здебільшого вихідці з Росії, Польщі, Румунії. Зокрема А. Іванов, член більшовицької партії з 1906 р., походив із Костромської губернії; С. Петриківський, більшовик із 1911 р., був вихідцем з Любліна; Х. Раковський, партієць із 1917 р., народився в Південній Добруджі й т. д. Цікава у цьому контексті постать Ю. Коцюбинського, котрий з'явився на світ у Вінниці й довгий час проживав у Чернігові. Утім, його погляди на ситуацію в Україні 1917–1919 рр., як члена РСДРП(б) із 1913 р., практично нічим не відрізнялися від політичної позиції лідерів радянської Росії. Такий побіжний аналіз керівництва надзвичайних комісій загалом пояснює спрямованість їхньої діяльності в Україні та роль представників російського більшовизму у формуванні українських радянських органів влади, зокрема й державної безпеки.

І все ж регіональні «надзвичайні комісії по боротьбі з контрреволюцією» через об'єктивні історичні обставини не змогли стати повноцінними «бойовими загонами партії» на українських теренах. Виконання Брестського мирного договору, окупація України військами Австро-Угорщини та Німеччини, прихід до влади у квітні 1918 р. гетьмана П. Скоропадського – усе це зумовило фактичний розпуск тимчасового уряду радянської України.

Цілеспрямована боротьба РКП(б) та КП(б)У проти «гетьманату Скоропадського» та австрійсько-німецької окупації під гаслами «незалежної радянської України», окрім формування червоних повстанських загонів підкріплювалася створенням надзвичайних комісій у не окупованих районах України. Звичайно, така робота проводилася лише з санкції колегії ВЧК на

¹⁷ Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). – С. 33–34.

чолі з Ф. Держинським. Із погляду керівників ВЧК, це був виправданий крок. *По-перше*, розгортання «радянської» партизанської війни в окремі моменти набувало небажаних для московського керівництва обертів, бо деякі командири селянських загонів пасивно або ж відверто негативно ставилися до ідеї «диктатури пролетаріату». *По-друге*, чекісти проводили контррозвідувальне забезпечення українсько-російського прикордоння.

Слід відзначити, що ЦК КП(б)У та Всеукраїнський центральний військово-революційний комітет (ВЦВРК) дали згоду на створення таких місцевих комісій та їх підпорядкування безпосередньо ВЧК. Рішення українських радянських керівників цілком узгоджувалося з тодішнім політичним контекстом. У квітні 1918 р. нарком національностей Й. Сталін заявив голові ЦВК радянської України В. Затонському про необхідність припинити «гратися в уряд і республіку»¹⁸. Натомість голова Народного секретаріату М. Скрипник, який очолював українську радянську делегацію під час візиту до РСФРР, 6 квітня 1918 р. заявив, що

«ЦВК України та Народний секретаріат мають джерелами своїх дій не те чи інше ставлення того чи іншого наркома Російської Федерації, а волю трудящих мас України»¹⁹.

Таку реакцію українських більшовиків зумовила не лише безпеляційність Й. Сталіна, а й ухвалення 3 квітня 1918 р. Раднаркомо РСФРР постанови про визнання незалежності радянської України²⁰. Втручання В. Леніна у цей конфлікт тоді зняло певну політичну й міжособистісну напругу.

¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1, оп. 1, спр. 7 в, ч. 1, арк. 64. Див. також: *Солдатенко В.Ф.* Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. У 4 т. – Т. II: Рік 1918. – К.: Світогляд, 2009. – С. 126.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 7 в, ч. 1, арк. 57. Див. також: *Солдатенко В.Ф.* Україна в революційну добу... – Т. II. – С. 127.

²⁰ Постановление Совета народных комиссаров по поводу декларации Украинской Советской Республики; Прием чрезвычайного посольства Украинской Советской Республики // Известия ВЦИК. – 1918. – № 65. – 4 апреля. Див. також: *Єфіменко Г.Г.* Взаємовідносини Кремля та радянсь-

Подальші події – розпуск Народного секретаріату у квітні 1918 р. та ухвали І з'їзду КП(б)У в липні того ж року про входження української партійної організації як складової частини до РКП(б) – фактично поставили очільників місцевих більшовиків у залежність від Кремля. Водночас, керуючись політичною необхідністю, лідери російської компартії зовні начебто підтримували «незалежницький» статус України. Відтак у випадку створення надзвичайних комісій на теренах радянської України дозвіл ЦК КП(б)У та ВЦВРК був демонстрацією «незалежного статусу» республіки. Як наслідок, у серпні 1918 р. в Почепі на Чернігівщині постала Чернігівська губЧК, якій підпорядковувалися Стародубська, Остерська, Суразька та Мглинська повітові ЧК²¹.

Ситуація різко змінилася після денонсації 13 листопада 1918 р. Брестського договору. Уже 15 листопада голова ВЧК Ф. Держинський підписав наказ про «створення ВЧК на окупованій території». Його було направлено Петроградській, Великолуцькій, Новгородській, Псковській, Смоленській, Могилівській, Брянській, Орловській, Курській губернським надзвичайним комісіям. Посилаючись на ухвалу Всеросійського ЦВК, Ф. Держинський наказав негайно формувати місцеві надзвичайні комісії, а

«там, де немає можливості – створювати нелегальні надзвичайні комісії типу закордонної розвідки».

Він наполягав:

«Загальне устремління повинно бути спрямоване на те, щоб усі окуповані території покрити мережею надзвичайок».

Окремим пунктом Ф. Держинський зазначив, що ці заходи слід поширити на Україну, Білорусь, Литву та інші республіки, які були формально незалежними від радянської Росії. Підкрес-

кої України: економічний аспект (1917–1919 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – С. 84.

²¹ *Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). – С. 36.

лювалося, що поточна робота зі створення надзвичайних комісій координуватиметься з «комуністичними осередками»²².

Уже 20 листопада 1918 р., згідно з виданим мандатом, співробітника центрального апарату ВЧК М. Потаскаєва було призначено інструктором окружного прикордонного відділу Курської ЧК і за погодженням із ЦК КП(б)У він брав участь у створенні прикордонної ЧК у м. Коренево Курської губернії (на кордоні з Україною). Вибір саме М. Потаскаєва для організації надзвичайних комісій на українсько-російському прикордонні зумовлювався знанням ним місцевої ситуації. Ще 10 липня 1918 р. Харківська комуністична організація рекомендувала його на роботу до колеги ВЧК²³.

Імовірно, що більшовицькі лідери Росії покладали на місцеві ЧК за межами РСФРР не лише функцію «нелегальної розвідки та контррозвідки», але й «бойових загонів» місцевих парторганізацій для захоплення влади. Тому декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 3 грудня 1918 р. про організацію Всеукраїнської надзвичайної комісії (рос. ВУЧК) на чолі зі І. Шварцом (виходець із Миколаєва, член РСДРП(б) з 1899 р.)²⁴ став закономірним кроком у діяльності більшовиків в Україні. Згідно з цим актом, ВУЧК підпорядковувалася Тимчасовому робітничо-селянському уряду²⁵.

Однак створення ВУЧК збіглося з конфліктом, який виник в уряді радянської України між представниками «правих» та «лівих» груп впливу у ЦК КП(б)У. Вони по-різному оцінювали перспективи розвитку політичної ситуації, подальшу розбудову партійно-державного апарату республіки та його підпорядкованість. Діячі з «правого крила», очолювані Ф. Сергеевим-Артемом (завідуючий військовим відділом уряду радянської України) та Е. Квірінгом (секретар ЦК КП(б)У), вважали створення уряду УСРР «передчасним», «певною формальністю», і

наполягали на повному підпорядкуванні українських партійних і виконавчих органів вищому партійно-державному керівництву РСФРР. Натомість голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України Г. П'ятаков (представник «лівого крила») обстоював розбудову виконавчих органів із відповідним підпорядкуванням їх урядові республіки. Маючи більшість у ЦК КП(б)У і посилаючись на партійну дисципліну, лідери «правих» Ф. Сергеев-Артем та Е. Квірінг наполягали на узгодженні практичних кроків уряду УСРР із ЦК КП(б)У²⁶.

У цьому контексті підпорядкування ВУЧК безпосередньо урядові означало, що контроль органу боротьби з контрреволюцією та політичною опозицією здійснювали «ліві», власне сам Г. П'ятаков. Така ситуація не влаштовувала Ф. Сергеева-Артема та Е. Квірінга. Тому на засіданні уряду 12 грудня 1918 р. було ухвалене рішення про розробку останнім системи підпорядкованості «надзвичайок» та підготовку «Положення про організацію надзвичайних комісій». Уже 14 грудня на наступному засіданні уряду Е. Квірінг мав представити ці документи для обговорення та затвердження²⁷.

Зважаючи на наявність гострого конфлікту в уряді радянської України й небезпеку впливу на ВУЧК «лівих», очолюваних Г. П'ятаковим, Ф. Держинський 21 грудня 1918 р. запропонував РНК РСФРР розпустити Всеукраїнську надзвичайну комісію:

«Усі місцеві надзвичайні комісії на Україні підпорядковуються й керуються інструкціями та вказівками Всеросійської надзвичайної комісії».

Для реалізації цього рішення ВЧК направляла до республіканського РНК свого представника для контролю виконання місцевими ЧК рішень ВЧК²⁸. Отже, Ф. Держинський фактично підтримував «праве крило» у ЦК КП(б)У й теж виступив прихильником концентрації влади в руках партійно-державного керівництва РСФРР, особливо в умовах громадянської війни.

²⁶ Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу... – Т. III: Рік 1919. – К.: Світогляд, 2010. – С. 28–29.

²⁷ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 17.

²⁸ Государственный архив Российской Федерации, ф. 130, оп. 2, д. 96, л. 80.

²² Ф. Э. Держинский – председатель ВЧК–ОГПУ: 1917–1926. – С. 85.

²³ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 20, 22.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2, арк. 7.

²⁵ Там само.

Але у РНК РСФРР не прислухалися до пропозиції очільника ВЧК. Натомість 27 грудня 1918 р. на засіданні уряд радянської України повторно ухвалив створення ВУЧК при відділі внутрішніх справ, який очолював В. Аверін (представник «правого крила»). Тобто каральний орган замість безпосереднього підпорядкування голові уряду ставав структурною одиницею відділу внутрішніх справ²⁹. Цікаво, що автори документального збірника «На защите революции» опублікували декрет про створення ВУЧК від 3 грудня 1918 р. із посиланням «Собрание узаконений УССР» від 1919 р.³⁰, не коментуючи ані парадоксальне подвійне підпорядкування (відділу внутрішніх справ та голові уряду УСРР), ані причини ухвалення нової постанови уряду УСРР про створення ВУЧК від 27 грудня 1918 р. В останній передбачалося:

- підпорядкування всіх місцевих надзвичайних комісій, що знаходилися за колишньою демаркаційною лінією, ВУЧК;
- негайне налагодження зв'язку ВУЧК із місцевими надзвичайними комісіями;
- організація керівниками ВУЧК об'їзду місцевих ЧК для інструктування їхніх співробітників;
- підготовка ВУЧК у тижневий термін «наради представників ЧК для вироблення інструкцій».

Зважаючи на спільність ідеологічних засад, уряд УСРР вирішив ліквідувати надзвичайні комісії на кордоні з РСФРР, а їхній особовий склад передавався в розпорядження фронтових ЧК³¹.

Водночас усвідомлення ВУЧК як «української радянської спецслужби» у лідерів КП(б)У та Тимчасового уряду радянської України не відбулося. Свідченням цього стало використан-

ня у протоколах його засідань абрєвіатури «ВЧК»³². Імовірно, що республіканські лідери не бачили різниці між ВЧК та ВУЧК через подібність виконуваних завдань та постійний контроль і контакти з російськими колегами. У цьому контексті закономірним стало ухвалення постанови уряду УСРР від 27 січня 1919 р., в якій вимагалось від ВУЧК «надати представникам ВЧК повне сприяння у даних їм завданнях»³³.

З іншого боку, у документах цілком можлива й банальна друкарська помилка. Але автори-упорядники збірника «На защите революции», публікуючи витяги з протоколів засідання уряду про діяльність новоствореної Всеукраїнської надзвичайної комісії, змінили написання абрєвіатури, не зазначивши авторського втручання в текст документа³⁴.

Іншим способом впливу стало відрядження керівництвом ВЧК своїх співробітників до ВУЧК. На засіданні президії ВЧК 28 січня 1919 р. було ухвалене рішення про «направлення необхідної кількості людей» на чолі з Й. Соріним (Блувштейном) для роботи в «Українському ЧК». Підбір кадрів доручався інструкторському відділу ВЧК³⁵.

Наприкінці березня 1919 р. до ВУЧК було направлено одного з найближчих соратників Ф. Держинського і його довірену особу – М. Лациса. У липні–листопаді 1918 р. він очолював ЧК Чехословацького фронту, Казанську ЧК, трибунал 5-ї армії Східного фронту. До відрядження в Україну обіймав посаду члена колегії ВЧК та начальника секретного відділу. Отже, набув достатнього організаторського досвіду боротьби з контрреволюцією, довів свою політичну лояльність.

Відрядження одного з провідних керівників ВЧК в Україну для організації діяльності ВУЧК означало не лише «обмін досвідом». Паралельно із ЦК КП(б)У М. Лацис мав здійснювати в першу чергу жорсткий організаційний та політичний контроль

²⁹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 19; На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 29–30.

³⁰ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 29–30.

³¹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 19–19 зв.

³² ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 26–26 зв.

³³ Там само, арк. 102.

³⁴ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 32–33.

³⁵ Там же. – С. 37.

за ВУЧК. Самі українські комуністичні лідери на той момент, імовірно, не мали нічого проти такого кроку. Відтак 2 квітня 1919 р. постановою РНК УСРР М. Лациса було призначено головою ВУЧК³⁶.

Таке рішення цілком вкладалося в русло політики Ф. Держинського, спрямованої на контроль над новоствореною ВУЧК і фактичне підпорядкування її ВЧК. Тим паче, що організаційно перша розбудовувалася за прикладом другої. Так, президія ВЧК ще 9 березня 1919 р. ухвалила рішення про створення на території України особливих відділів «за типом існуючих у межах радянської Росії». Створення таких відділів доручалося М. Лацису, якого Ф. Держинський уже тоді планував призначити головою ВУЧК³⁷.

Установчі документи щодо діяльності окремих підрозділів ВУЧК не лише текстуально збігалися з відповідною документацією ВЧК, а й ухвалювалися керівництвом РСФРР. Зокрема більшість пунктів «Положення про особливі відділи Всеукраїнської надзвичайної комісії» були ідентичними документам особливих відділів ВЧК. «Положення...» засвідчило, що діяльність особливого відділу ВУЧК підпорядковується ВЧК. Так, керівником призначався один із членів колегії ВУЧК із подальшим затвердженням Реввійськрадою РСФРР. Водночас останній надавалося право пропонувати власну кандидатуру з подальшим погодженням із ВЧК. Керівники місцевих особливих відділів призначалися ВЧК або за поданням місцевих губЧК, або особисто керівництвом карального органу РСФРР. ВЧК мала право безпосередньо керувати особливими відділами губЧК, фронтовими та прикордонними ЧК на теренах України. Погодження з ВУЧК вимагалося лише за умови зміни організаційної структури особливих відділів. Вказане «Положення...» підписав нарком РСФРР у військових справах Л. Троцький, член Реввійськрази С. Аралов, голова ВЧК Ф. Держинський. Документ

³⁶ СУ УСРР. – 1919. – С. 421; На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 49.

³⁷ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 47.

було затверджено ВЦВК РСФРР із вимогою «неухильно виконувати вказане положення» за підписом голови ВЦВК Я. Свердлова та секретаря ВЦВК В. Аванесова³⁸. Нове «Положення про особливі відділи ВУЧК» було ухвалене урядом УСРР лише 6 травня 1919 р.³⁹

Події початку червня 1919 р. лише посилили спроби Ф. Держинського повністю підпорядкувати українські надзвичайні комісії ВЧК. Підставою стало рішення політбюро ЦК РКП(б) від 1 червня 1919 р.⁴⁰, оформлене того ж дня відповідною постановою ВЦВК РСФРР «Про об'єднання радянських республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби зі світовим імперіалізмом»⁴¹. Документ передбачав зосередження управління військовим командуванням, радами народного господарства, управління залізницями, фінансами, комісаріатами праці вказаних республік у вищого партійно-державного керівництва РСФРР.

Ще одним формальним приводом для жорсткого контролю за ВУЧК стали численні скарги на масові розстріли та пограбування з боку співробітників місцевих апаратів. Хоча це було загальною вадою й ЧК у РСФРР, але керівництво ВЧК надало цьому факту особливого розголосу для демонстрації нездатності українських колег координувати боротьбу з «контрреволюцією».

У листі до В. Леніна голова ВУЧК М. Лацис наголошував на кадрових проблемах українських надзвичайних комісій. До складу місцевих ЧК, писав він, потрапило чимало осіб, які бажали задовольнити власні матеріальні проблеми. Вони поча-

³⁸ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 38, арк. 7–7 зв.

³⁹ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 67.

⁴⁰ Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ), ф. 17, оп. 3, д. 10, л. 1–2.

⁴¹ Декрет ВЦИК от 1 июня 1919 г. «Об объединении советских республик: России, Украины, Латвии, Литвы, Белоруссии для борьбы с мировым империализмом» // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. – Москва, 1919. – № 21. – 6 июня. – С. 280–281.

ли проводити масові реквізиції, арешти, погроми, а незадоволених ув'язнювали. М. Лацис скаржився, що навіть керівництво ВЧК відряджало в Україну

«осіб, котрих вигнали із ЧК у Москві як малопридатних та малонадійних».

Одну з причин масового пограбування населення М. Лацис убачав у залученні місцевих надзвичайних комісій до боротьби зі спекуляцією. Не маючи чітких указівок, чекісти та партійці самі визначали «спекулянтів» і «кількість необхідного продовольства та майна». Така «революційна ініціатива» підкріплювалася вказівками місцевого партійного керівництва. Так, на засіданні 20 травня 1919 р. секретар Київського губкому В. Чернявський доручив голові Київської ЧК П. Дегтяренку

«звернути увагу на спекулянтів, біржу Семадіні, кафе і комісійні магазини»⁴².

Зважаючи на масові скарги громадян на реквізиції співробітниками місцевих ЧК М. Лацис вирішив приймати до неї «тільки комуністів (більшовиків)». У вже згаданому листі до В. Леніна він писав, що був

«змушений піти на великі поступки для поліпшення складу надзвичайних комісій і позбутися постійних нарікань та погромів».

М. Лацис ліквідував повітові ЧК і заборонив проводити розслідування за фактами дрібної спекуляції, забирати будь-які речі, крім речових доказів, під час проведення арештів та обшуків⁴³. В. Ленін у листі до М. Лациса від 4 червня 1919 р. наголошував, що

«на Україні Чека принесли чимало зла, бо були дуже рано створені і впустили до себе чимало тих, що примазалися»⁴⁴.

Тому політбюро ЦК КП(б)У підтримало ініціативу М. Лациса та врахувало оцінку В. Леніним перебігу боротьби з «контрреволюцією».

⁴² На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 83.

⁴³ В. И. Ленин и ВЧК: Сб. док. (1917–1922 гг.). – С. 213.

⁴⁴ Там же. – С. 212.

люцією». На засіданні 4 серпня 1919 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про зміни до декрету про створення ВУЧК:

«У відданні ВУЧК залишаються справи про посадові злочини і стосовно великої спекуляції, що межує з контрреволюцією»⁴⁵.

Проблемою також залишалися типові як для надзвичайних комісій РСФФР, так і УСРР масові розстріли заручників. Голова РНК УСРР Х. Раковський у листі до В. Леніна від 9 серпня 1919 р. писав:

«Я постійно стежив за її [ВУЧК] роботою, щоб вона не захоплювалася розстрілами за швидко складеними списками замість того, аби створювати розшуковий апарат, захоплювати дійсних петлюрівців та денікінців. Після оголошення “червоного терору” через повстання Григор’єва Київська губерньська ЧК розстріляла 30 заручників із членів колишнього Союзу російського народу та колишніх царських чиновників. Коли потім вони збиралися розстріляти ще 15 осіб і я перевірив разом із Лацисом біографічні дані цих осіб, то виявилось, що тільки двох серед них можна вважати злісними і небезпечними ворогами. Загалом у Києві було розстріляно понад 300 осіб».

Х. Раковський акцентував увагу В. Леніна на відсутності постійного телеграфного зв'язку із губерніями, відтак й українському радянському урядові й керівництву ВУЧК «не вдається керувати достатньо пильно» боротьбою з «контрреволюцією», тож

«змушені давати більш широкий простір місцевій ініціативі із ризиком, що вона не завжди влучить у ціль»⁴⁶.

Такі оцінки лише додавали аргументів Ф. Держинському для ліквідації ВУЧК як загальноукраїнської самостійної структури.

Посилаючись на постанову ВЦВК РСФФР від 1 червня 1919 р. та необхідність реорганізації роботи ВУЧК з огляду на масові скарги населення, голова ВЧК Ф. Держинський на початку

⁴⁵ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 115.

⁴⁶ РГАСПИ, ф. 17, оп. 84, д. 12, л. 16–17.

червня звернувся до ЦК РКП(б) із пропозицією затвердити наступну схему організації ЧК на території України та Криму. Він наполягав, що

«ВЧК є керівним органом боротьби із контрреволюцією не лише на території Великої Росії, а й на території радянських республік України та Криму».

Відтак Ф. Держинський пропонував:

- підпорядкувати всі ЧК на території України та Криму безпосередньо ВЧК, що діє «на підставі положень про ВЧК та місцеві ЧК»;
- для посилення централізації боротьби з «контрреволюцією» зобов'язати голову Київської ЧК контролювати та інструктувати згідно зі вказівками ВЧК всі надзвичайні комісії України та Криму;
- фінансування місцевих комісій України та Криму здійснювати через ВЧК відповідно до штатного розпису, затвердженого для місцевих ЧК, керуючись уже згаданою постановою ВЦВК від 1 червня 1919 р. «про об'єднання радянських республік»⁴⁷.

Концентрація всіх ниток управління у ЦК РКП(б) та РНК РСФРР була цілком типовою позицією серед партійно-радянських лідерів Росії. Вони переконували керівників національних республік, що в умовах громадянської війни – це єдиний спосіб «для перемоги над світовою буржуазією». Й. Сталін, Ф. Держинський – у РСФРР, К. Ворошилов, Ф. Сергєєв (Артем), Е. Квірінг – в Україні активно підтримували таку лінію РКП(б).

Але українські лідери не уникли звинувачень у «самостійництві». Так, на засіданні Організаційного бюро РКП(б) від 21 липня 1919 р. за присутності Л. Каменєва, Ф. Держинського, Я. Петерса, І. Смілги, О. Белобородова, О. Стасової, С. Могилевського, В. Максимовського, К. Новгородцева та ін. серед решти питань обговорювалася «ситуація в Києві». Доповідав співробітник ВЧК С. Могилевський, який певний час працював

⁴⁷ РГАСПИ, ф. 17, оп. 66, д. 89, л. 81.

в органах юстиції України і ревтрибуналі 12-ї армії. Він відверто заявив, що значна частина часу відповідальних працівників ЦК КП(б)У марнується на

«непотрібне написання декретів, підготовку кримінального уложення й т. д.».

Члени Організаційного бюро категорично висловилися, щоб партійці,

«які працюють в обласних ЦВК (так у тексті. – Р. П.), не видавали ніяких декретів без дозволу ЦК [РКП(б)]. Питання остаточно повинно бути затверджене політбюро».

Для запобігання «самостійництву» українського керівництва члени Оргбюро ЦК РКП(б) ухвалили два рішення – про підпорядкування надзвичайних комісій України ВЧК та про відсутність необхідності видання «особливого» декрету про посадові злочини. Оргбюро вирішило, що обидва рішення остаточно теж повинні ухвалюватися на політбюро ЦК РКП(б). Водночас Ф. Держинський пропонував надіслати в республіку

«достатньо сильну людину, яка б боролася із самостійністю України»⁴⁸.

Ініціатива Ф. Держинського здобула попередню підтримку, бо із 9 присутніх на цьому засіданні Оргбюро ЦК РКП(б) 4 були або діючими, або колишніми чекістами (сам Ф. Держинський, а також С. Могилевський, Я. Петерс, О. Стасова).

Знаючи про зміну підпорядкованості ВУЧК, Ф. Держинський наступного дня, 22 липня 1919 р., написав листа голові ВУЧК М. Лацису. Це була відповідь на пропозиції останнього про реорганізацію ВУЧК та «зміни ситуації в Україні». Ф. Держинський звинуватив голову ВУЧК у «самостійництві»:

«[...] стосовно нас Ви стали самостійником, стали таким об'єктивно. Що Ви робили – ми не знали, зв'язку постійного із нами не підтримували. До нас по допомогу й указівки про боротьбу з самостійністю не зверталися. Дозволяли собі без нашого відома робити нововведення й реорганізації. Не шу-

⁴⁸ РГАСПИ, ф. 17, оп. 112, д. 6, л. 141.

каючи та не маючи нашої підтримки, Ви не здатні були боротися з розхлябаністю і прожектерством українських установ. Маючи підтримку (та й яку?) лише в українській владі, Ви не могли бути достатньо рішучим і твердим. Будучи в дуже важких умовах, Ви не радилися з нами, яку лінію проводити, щоб зіпертися на більш широкі шари населення й не бути так блискуче ізольованими (ЧК). Наприкінці, я думаю, ЧК на Україні, як свого часу у нас, у Великої Росії, ЧК губернські, повинні бути органами Центру, і завданням ВУЧК має бути проведення політики ЦК РКП на Україні. Тоді, звичайно, багато з радянських установ України були б проти Вас, але за Вами були б робітничі маси й історія, тобто Ваша діяльність дала б істотні результати (я маю на увазі наведення трудової та радянської дисципліни в усіх областях і боротьбу з розхлябаністю, партизанщиною, базіканням і т. д.)»⁴⁹.

У листі Ф. Держинський загалом різко відгукнувся про «самостійність наших українських республік». Він уважав доцільним «введення повсякчасної максимальної економії та швидкості [прийняття рішень], що досягається дисципліною й підпорядкуванням єдиному центру».

Ф. Держинський убачав

«нещастя в тому, що всі раднаркоми й інші урядові органи українських республік приймали себе всерйоз, начебто вони могли бути державними урядами».

Він означив таку ситуація як «митрофанство»⁵⁰ та «політичну вузькість».

У цьому листі Ф. Держинський чітко зафіксував декілька позицій вищого партійно-державного керівництва РСФРР стосовно національних республік. По-перше, різко негативне ставлення до національно-державних утворень та їхнього керівництва. Ішлося не лише про необхідність погоджувати з національними урядами рішення ЦК РКП(б) та РНК РСФРР, що в умовах громадянської війни збільшувало термін реакції на поточні

⁴⁹ Ф. Э. Держинский – председатель ВЧК–ОГПУ: 1917–1926. – С. 135.

⁵⁰ Мався на увазі лінєвий, грубий, розхлябаний, нездатний до навчання Митрофанушка – герой комедії Д. Фонвізіна «Недоросль».

події. До складу національних урядів входили не тільки політично лояльні до РКП(б) особи. Окремі члени більшовицької партії, зважаючи на проголошені ідеологічні засади в галузі «національного питання», наполягали на праві уряду республіки вирішувати назрілі проблеми з урахуванням місцевих особливостей та потреб. По-друге, до складу урядових установ, зокрема України, входило чимало осіб, які були або членами КП(б)У – вихідцями з національних партій лівого спрямування, або залишалися членами партій українських соціал-демократів, українських есерів та ін. Останні, зважаючи на небезпеку ліквідації державності України, підтримували більшовиків у боротьбі з «контрреволюцією». Вони сподівалися, що після завершення громадянської війни партії лівого спрямування зможуть вибудувати принципи національно-державного устрою й реалізувати власну програму національно-економічного та культурного відродження. Упевненість лівим партіям надавала могутня «селянська стихія», що демонструвала бажання розбудувати національну державу.

Схожу оцінку взаємовідносин УСРР та РСФРР зробив нарком державного контролю республіки А. Йоффе в листі від 15 липня 1919 р. до члена політбюро ЦК РКП(б), наркома фінансів РСФРР М. Крестинського. Він писав:

«Чув я, що Ви зайняті питанням розробки конкретних форм злиття Великої Росії з Україною. Дозвольте поділитися з Вами своїми міркуваннями після майже двох місяців української роботи. Формально-юридичне возз'єднання Великої Росії й України, тобто вироблення якихось форм федерації, на мою думку, передчасне».

А. Йоффе описав два чинники, що заважали федералізації: по-перше,

«існувала дуже велика внутрішньополітична та соціально-економічна різниця» між Україною та Росією;

по-друге, в Україні

«дуже велика кількість самостійних партій, які цій зовнішній формі надали б багатий матеріал для агітації проти українського москвофільства».

Відтак він уважав за необхідне проводити політику

«фактичного підпорядкування зі збереженням формальної самостійності».

А. Йоффе наполягав, що для проведення такої політики необхідно стабільний організаційний та політичний зв'язок із Москвою:

«Але зараз цього зв'язку немає, навіть на жоден із листів відповіді не отримав. Тому неминуча дещо більша самостійність місцевих центральних органів (так у тексті. – Р. П., тобто центральних українських органів влади) у порівнянні з самостійністю наших обласних чи окружних організацій. Але для того, щоб ця самостійність не переросла у “самостійництво” потрібний постійний зв'язок із Центром, постійне отримання хоча б загальних директив, призначення на керівні посади місцевих людей, самостійництвом не заражених, місцевий контроль для припинення самостійництва, адже контролювати можна лише на місці».

Для проведення такого контролю нарком А. Йоффе пропонував призначати в Україну особливоуповноважених із Центру⁵¹.

Саме в такий вир подій потрапив наприкінці березня 1919 р. посилаєць Ф. Держинського М. Лацис, який мав стати одним із представників радянської Росії, на котрого голова ВЧК покладав надії щодо приборкання «української стихії» в розбудові підконтрольних органів «боротьби з контрреволюцією». Але М. Лацис, виходячи з місцевих умов, певним чином діяв в унісон із місцевим керівництвом. Така позиція голови ВУЧК роздратувала Ф. Держинського, викликавши звинувачення у «самостійництві» й політичній нелояльності до РКП(б).

Відтак цілком закономірним було ухвалення на наступному засіданні Організаційного бюро, 23 липня 1919 р., ініційованої Ф. Держинським постанови про розпуск ВУЧК і підпорядкування всіх надзвичайних комісій України ВЧК, делегування одного із членів останньої для інформування РНК УСРР щодо цього рішення й контролю «місцевих ЧК». Того ж дня відповідне

⁵¹ РГАСПИ, ф. 17, оп. 84, д. 12, л. 3.

рішення на бланку ВЧК РСФРР підписали Ф. Держинський, Д. Курський, Л. Красін⁵².

Але на практиці ліквідація ВУЧК пройшла у середині серпня 1919 р., збігшись із захопленням Києва військами С. Петлюри та А. Денікіна. На засіданні РНК УСРР від 16 серпня, за два тижні до евакуації з міста більшовицького уряду, було ухвалено рішення про ліквідацію ВУЧК «в порядку скорочення штатів». Співробітників направляли в розпорядження ВЧК (зокрема, такий наказ 1 вересня 1919 р. отримав член колегії ВУЧК, завідувачий секретно-оперативним відділом В. Балицький)⁵³. Усі «справи» передавалися Київській ЧК, яку очолив М. Лацис і керівництво котрої зобов'язувалося контролювати й інструктувати «всі надзвичайні комісії» на території України⁵⁴.

Подальші воєнні дії впродовж вересня–листопада 1919 р. практично унеможливили формування відповідних органів. Але після вступу частин Червоної армії на територію республіки Організаційне бюро ЦК РКП(б) 9 листопада 1919 р. ухвалило постанову про «тимчасове поширення дії наркоматів РСФРР на звільненій території»⁵⁵. Безпосередньо це стосувалося й діяльності надзвичайних комісій.

Паралельно ВЧК почала формувати кадри для створення надзвичайної комісії в Україні. На засіданні президії 5 листопада 1919 р. було ухвалено рішення про її формування, для чого відряджалася група співробітників ВЧК, зокрема В. Балицький (голова), Овчинников (завідуючий оперативною частиною), Твердохлебов (завідуючий слідчою частиною), П. Вальтер (завідуючий господарською частиною), Поляков, Рубінштейн, Ігнатов, Оппельбаум, Польовий, Григор'єв і Баранов⁵⁶. Але кандидатура В. Балицького, імовірно, видалася не надто автори-

⁵² РГАСПИ, ф. 17, оп. 112, д. 6, л. 146, 148.

⁵³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 13, спр. 408, т. 2, арк. 231.

⁵⁴ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922 гг. – С. 117.

⁵⁵ РГАСПИ, ф. 17, оп. 112, д. 10, л. 17.

⁵⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 408, т. 2, арк. 235.

тетною як на місце голови надзвичайної комісії України, тож у листопаді 1919 р. він з'явився в Києві з мандатом ВЧК на посаду голови Київської губернської надзвичайної комісії⁵⁷.

Також 22 листопада 1919 р. Організаційне бюро ЦК РКП(б) підтримало пропозицію Ф. Дзержинського про направлення в розпорядження Українського ревкому для налагодження «чекістської роботи» заступника голови Московської ЧК, члена президії ВЧК В. Манцева

«з тим, щоб ЧК на Україні були безпосередньо й безумовно підпорядковані ВЧК, як це передбачалося червневим договором про союз республік».

Також голова ВЧК наполягав на демобілізації колишніх відповідальних співробітників ЧК з армії для відрядження їх на роботу у «звільнені губернії України». Постанова Оргбюро ЦК РКП(б) зобов'язувала начальника політуправління Реввійськради РСФРР Х. Раковського за поданням Ф. Дзержинського відкликати чекістів із фронтних підрозділів для роботи в Україні⁵⁸. Фактично почалося відновлення структур більшовицької «таємної політичної поліції» на українській території. Ф. Дзержинський сподівався, що ліквідація Українського фронту й об'єднання військових зусиль республік під єдиним командуванням РВС РСФРР, а також політичний вплив кремлівського керівництва на українських партійно-радянських лідерів повністю забезпечить підконтрольність місцевих органів державної безпеки.

Таким чином, створення ВУЧК та її підпорядкування наприкінці 1918 р. стало одним із чинників політичного конфлікту між «правими» та «лівими» в Тимчасовому робітничо-селянському уряді. У результаті ВУЧК фактично опинилася в подвійному підпорядкуванні голови уряду Г. П'ятова (представника «лівих») і завідуючого відділом внутрішніх справ уряду В. Аверіна (представника «правого крила»).

Зважаючи на прояви «самостійництва» серед керівництва «надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією» в Україні

⁵⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 408, т. 2, арк. 232.

⁵⁸ РГАСПИ, ф. 17, оп. 112, д. 10, л. 35.

та авторитетність українських небільшовицьких партій упродовж 1919 р. голова ВЧК Ф. Дзержинський намагався позбутися ВУЧК як загальноукраїнського органу держбезпеки, повністю підпорядкувавши місцеві ЧК безпосередньо керівництву Всеросійської надзвичайної комісії.

Подкур Р. Ф. Дзержинский во взаимоотношениях ВЧК и ВУЧК в 1919 г.

В статье исследуется роль Ф. Дзержинского в формировании взаимоотношений между ВЧК и ВУЧК в 1919 г.

Ключевые слова: Ф. Дзержинский, М. Лацис, ВЧК, ВУЧК.

Podkur R. F. Dzerzhinskiy in Relationship VChK and VUChK in 1919

The article examines the role of relationships in shaping F. Dzerzhinskiy VChK and VUChK in 1919.

Key words: F. Dzerzhinskiy, M. Latsis, VChK, VUChK.

УДК: 355.34; 356.35 (477) [1933 р.]

Віктор САВЧЕНКО*

**Паризька шпигунка із «Чорного хреста»
(справа одеського анархістського підпілля 1933 р.)**

Досліджується діяльність анархістських груп у радянській Україні наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. На прикладі архівно-кримінальної справи висвітлюються спроби ДПУ розкрити підпільну мережу анархістської конспірації, зв'язки анархістів СРСР з їхніми однодумцями у Франції.

Ключові слова: анархісти, слідство, арешти, еміграція, ДПУ, Одеса, Париж.

Дослідження діяльності анархістів у радянській Україні в 1920–1930-х рр. зумовлене певними труднощами. У зазначений

* Савченко Віктор Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент Одеського університету внутрішніх справ.

період місцеві анархістські групи діяли нелегально, абсолютно автономно, не підкоряючись «партійній дисципліні» та структурам усеросійських або українських федерацій, конфедерацій і союзів. Перехід анархістів до підпільної діяльності в умовах більшовицької диктатури спонукав до посиленої конспіративності, відмови від діловодства та фіксованого членства. Побоюючись арештів, члени анархістських груп намагалися «не залишати слідів»: припинився друк періодичної преси, брошур, листівок, не було можливості скликати з'їзди, конференції. Не збереглося спогадів анархістів про підпілля у СРСР, емігрантські джерела з його історії не введено в науковий обіг.

Основний пласт інформації про діяльність українських анархістів осів в архівах ВНК–ДПУ, губкомів КП(б)У, залишаючись недоступними для широкого кола істориків. Це пояснює те, що сучасні історики як України, так і Росії, продовжуючи традиції радянської історіографії, просто не помічали анархістського руху в радянських республіках після закінчення громадянської війни.

У 1960–1970-х рр. відомі дослідники В. Комін, С. Канєв та П. Еврич проголосили весну 1921 р. часом «остаточного краху» анархістського руху, а наступний період ознаменувався його «вимиранням». Утім, архівні документи під грифом «Таємно» стверджують, що анархісти продовжували активну діяльність у СРСР протягом 1920-х рр. Російська дослідниця Л. Орчакова взагалі зводить їх активність після 1921 р. тільки до напряму анархістів-містиків¹.

Сучасна українська історіографія намагається не помічати феномена анархізму 1920-х рр. (за винятком анархо-махновського руху в 1920–1921 рр.), а якщо й помічали, то механічно відтворювалися старі радянські «аксіоми». Так, М. Боровик стверджував, що більшовики

¹ *Комин В.В.* Анархизм в России. – Калинин, 1969. – 244 с.; *Канев С.Н.* Октябрьская революция и крах анархизма. – Москва, 1974. – 431 с.; *Эврич П.* Русские анархисты: 1905–1917. – Москва, 2006. – 272 с.; *Орчакова Л.Г.* Анархисты в политической жизни России (1903–1928): Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – Москва, 2008. – 52 с.

«до кінця 1921 р. знищили анархістські організації України. [...] 1 жовтня 1921 р. всі групи анархістів були заарештовані».

Далі автор зробив необґрунтований висновок:

«[...] не вина більшовиків, що анархізм на тривалий час зник з арили суспільного життя в нашій країні. Вони лише прискорили об'єктивно закономірний процес»².

Але подібна заява недоречна, якщо врахувати, що більше половини анархістів було репресовано, а решта відійшла від руху не стільки з причини «банкрутства» ідеології анархізму, скільки через страх репресій із боку державних каральних органів.

Статті А. Дубовика, В. Савченка, Я. Леонтєєва, С. Биковського продовжували «життя» анархістського руху в Україні більш, ніж на десятиліття, відкриваючи для історії нові сюжети гострої політичної боротьби в умовах радянської диктатури³. Вітчизняний дослідник анархізму А. Дубовик писав:

«[...] анархісти продовжували активну діяльність протягом усіх 1920-х і навіть у 1930-х рр. [...] за розмахом і масовістю цей рух іноді навіть перевершував анархізм більш ранніх періодів, наприклад, часу між двома російськими революціями»⁴.

В офіційній політиці радянської влади щодо анархістського руху з початку 1920-х рр. встановилася невизначеність, а в їх

² *Боровик М.А.* Анархистское движение в Украине в 1917–1921 годах // Укр. істор. журнал. – 1999. – № 1. – С. 15–16.

³ *Дубовик А.* К истории анархического движения в Украине (1922–1938) // Юго-Запад: Одессика. – Одесса, 2011. – Вып. 12. – С. 182–198; *Савченко В.А.* Анархистское подполье в Одессе в 20-х – 30-х гг. XX в. // Там же, 2009. – Вып. 7. – С. 108–135; *Його ж.* Маловідомі факти з біографії С. Шварцбарда (до історії співробітництва з органами державної безпеки СРСР) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 1. – С. 120–137; *Леонтєев Я., Быковский С.* Из истории последних страниц анархического движения в СССР: дело А. Барона и С. Рувинского (1934 г.) // Пётр Алексеевич Кропоткин и проблемы моделирования историко-культурного развития цивилизации: Мат. междунар. науч. конф. – Санкт-Петербург, 2005. – С. 161–166.

⁴ *Дубовик А.* К истории анархического движения в Украине (1922–1938). – С. 182.

реальних взаєминах – недовіра та прихована ворожість. З одного боку, анархізм декларувався революційним рухом, а М. Бакунін і П. Кропоткін – героями цього руху. Офіційно радянська влада не забороняла анархістські організації, визнаючи їхні заслуги в боротьбі проти царизму і білогвардійців (в радянській Одесі на честь страченого в 1906 р. анархіста Л. Тарла 1926 р. було названо одну з центральних вулиць, а на вшанування загиблих у 1919 р. анархістів О. Фельдмана і Г. Красного – бульвар та вулицю), але фактично влада придушувала будь-які прояви анархізму.

Зокрема, 25 листопада 1920 р. Центральне управління надзвичайних комісій надіслало вказівку головам губернських НК провести обшуки й арешти анархістів усіх напрямків, ЦК РКП(б) закликало до арешту членів «українського «Набат»»⁵. У лютому 1921 р. знову було проведено масову операцію проти конфедерації «Набат», розгромлено її місцеві організації⁶. Також пройшли арешти делегатів з'їзду анархістів у Харкові.

Масові затримання анархістів відбулися в березні 1921 р. під час повстання у Кронштадті. ЦК РКП(б) зробив надбанням гласності свій циркуляр усім губкомам партії, в якому відзначалися «контрреволюційні тенденції» анархізму, указувалися найбільш небезпечні об'єднання анархістів: синдикалісти й конфедерації «Набат», наказувалося перейти до «значного обмеження діяльності цих груп»⁷.

⁵ «Набат» (Конфедерація анархістських груп України «Набат») – об'єднання, що діяло у 1918–1921 рр. для пропагування ідей анархізму. Створене восени 1918 р. із груп анархістів-синдикалістів та анархістсько-комуністів на ґрунті «єдиного анархізму». У 1920–1921 рр. намагалося впливати на махновський повстанський рух. Лідери «Набату» очолювали махновську Реввійськраду, зокрема у другій половині 1919 р. – В. Волін, улітку 1920 р. – А. Барон (див.: На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: 1917–1922: Сб. док. и мат. – К., 1971. – С. 243).

⁶ Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської обл.), ф. П-3, оп. 1, спр. 221, арк. 57.

⁷ Об анархистах: Циркулярное письмо ЦК РКП // Коммунист (Киев). – 1921. – № 1/3. – С. 3.

У 1921 р. керівництво ВУНК направило телеграму всім губернським НК УСРР, де пропонувало притримати під вартою анархістів⁸. У серпні того року в Одесі відбулися арешти у зв'язку із фальсифікованою справою одеських «анархо-бандитів» – групи В. Дубина (В. Криклівіна). Цей штучний «заколот набатівців» зводився до обвинувачення в «терористичній, бандитській діяльності»:

«Одеські анархісти почали готувати цілу низку грабежів, вибухів, підпалів державних споруд»⁹.

У жовтні 1921 р. в містах УСРР пройшли нові арешти анархістів, а у червні 1922 р. з'явився циркуляр ДПУ щодо боротьби з анархістською опозицією¹⁰. Один із лідерів одеських анархістів С. Меккель, потрапивши до концтабору, зазнав знущань, побиття, пограбування з боку табірної начальства. Цей інцидент викликав протести анархістів у світі, на захист С. Меккеля виступив «Чорний хрест»¹¹.

У 1922 р. анархістські сили в Одесі почали відроджуватися завдяки прибульцям – анархістським активістам із Харкова й Петрограда, Болгарії, Галичини, Бессарабії¹². Деяке пожвавлення в діяльність анархістських груп Одеси внесли політемігранти – анархісти-терористи з Італії, що знайшли політичний притулок у СРСР¹³. У 1922 р. частина анархо-синдикалістів влилася

⁸ Реабілітовані історією: Запорізька область. – Запоріжжя, 2006. – С. 56.

⁹ Отчёт Одесского губчека за период 1 января – 1 ноября 1921 года к IV-му съезду советов Одесской губернии. – Одесса, 1921. – С. 7.

¹⁰ Павлов Д.Б. Большевицкая диктатура против социалистов и анархистов 1917 – середина 1950-х годов. – Москва, 1999. – С. 67–68.

¹¹ Держархів Одеської обл., ф. П-3, оп. 3, спр. 104, арк. 14; спр. 204, арк. 25–39. «Чорний хрест» – міжнародна організація допомоги ув'язненим і засланим анархістам. Створена як федерація груп допомоги. Кореспондентами «ЧХ» у СРСР було більше 60 анархістів. Через організацію підтримувався зв'язок із понад 1 тис. ув'язнених і засланців. У місцях позбавлення волі склалися групи, що розподіляли допомогу (гроші, продукти, ліки, одяг). На підставі повідомлень від їх членів із СРСР у Парижі видавався «Бюлетень Чорного хреста».

¹² Савченко В.А. Маловідомі факти з біографії С. Шварцбарда... – С. 131.

¹³ Держархів Одеської обл., ф. П-3, оп. 3, спр. 1328, арк. 27–33.

в місцевий осередок новоствореної Партії лівих есерів-синдикалістів (ПЛСР-С), що «мала схильність до анархізму»¹⁴.

У 1923 р. намітилося деяке поліпшення у ставленні влади до анархістів. У вересні, на вимогу західних анархо-синдикалістів – делегатів конгресу Профінтерна – було звільнено групу ув'язнених анархістів, яких вислали з РРФСР до Німеччини¹⁵.

Місцеві апарати ДПУ неодноразово фіксували «пожвавлення роботи» анархістів в Одесі (чотири підпільних гуртки, група «анархістської молоді»). Зокрема, планувалося відтворити федерацію, видавати журнал, створити бібліотеку, легальний клуб. Але місцева влада не дозволила реалізувати подібні проекти¹⁶.

Намагаючись позбутися політичної опозиції, лідери РКП(б) у 1923 р. поставили чекістам завдання ліквідувати «непролетарські партії» шляхом їх «самостійного» саморозпуску. У газетах з'явилися «заяви колишніх анархістів» із закликами «самоліквідувати» організації. В Одесі на «саморозпуск» погодились тільки 20 анархістів, але роботу щодо скликання губернської конференції анархістів для самоліквідації було зірвано¹⁷. Реакцією місцевих апаратів ДПУ УСРР стали арешти анархістів. У жовтні 1923 р. в Одесі відбувся суд над М. Кальком, якого звинуватили в організації «підпільних загонів із метою повалення влади»¹⁸.

Події травня 1924 р. в Одесі, коли понад 4 тис. безробітних провели «антирадянську» демонстрацію, розігнали міліцію та оточили місцеву раду, налякали партійно-державне керівництво¹⁹. Слідство виявило, що серед ініціаторів виступів були анархісти, які також організовували страйки вантажників порту, будівельників, вантажників на заводах, мали своїх прихиль-

¹⁴ Держархів Одеської обл., ф. П-3, оп. 3, спр. 390, арк. 76–78.

¹⁵ Там само, спр. 585, арк. 80–85.

¹⁶ Там само, спр. 584, арк. 80–85, 158.

¹⁷ Там само, спр. 876, арк. 12.

¹⁸ Известия Одесского губкома КП(б)У, губисполкома и губпрофсовета. – 1923. – 21 октября.

¹⁹ Держархів Одеської обл., ф. П-3, оп. 1, спр. 893, арк. 87–88.

ників у середовищі безробітних²⁰. Після «повстання безробітних» 75 одеських анархістів було заарештовано. Інформаційний лист ОДПУ СРСР (жовтень 1924 р.) вказував, що анархісти Одеси «намагаються вести якусь роботу на деяких фабриках, у клубі швейників, серед комсомолу та студентства»²¹.

У 1924 р., за даними чекістів, у СРСР «під наглядом» перебувало понад 4 тис. анархістів, із них понад 150 – на обліку Одеського губвідділу ДПУ УСРР²². Циркуляр республіканського ДПУ у лютому 1925 р. повідомляв про виявлення в ряді міст України пов'язаних між собою «підпільних анархістських і махновських груп». Весною 1925 р. було заарештовано й вислано кілька десятків одеських анархістів²³. У Харкові під час операції з ліквідації майбутнього з'їзду «набатівців» арештували 70 осіб. Я. Леонтьєв писав, що в СРСР «під анархо-підпільної діяльності припав на 1926 р.»²⁴.

У секретному циркулярі ДПУ УСРР «Про махновців», датованому 1926 р., повідомлялося, що Н. Махно відновив спроби «створення в Україні анархістського підпілля». Знову перед місцевими апаратами держбезпеки ставилося завдання щодо виявлення колишніх махновців і «набатівських» груп. Уже у грудні 1928 р. у циркулярному листі ДПУ УСРР № 34 («Про анархістів») повідомлялося про ліквідацію впродовж року «підпільних анархо-махновських груп» в Одесі, Маріуполі, на Дніпропетровщині (всього заарештували 44 особи).

Однак арешти тривали й наступного року. У циркулярі ОДПУ СРСР повідомлялося про нове завдання – повну ліквідацію анархізму у країні протягом 1929 р. Виконуючи настанови московсь-

²⁰ Держархів Одеської обл., ф. П-3, оп. 1, спр. 297, арк. 105.

²¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 2, спр. 2523, арк. 41.

²² Савченко В.А. Анархистское подполье... – С. 124.

²³ Держархів Одеської обл., ф. П-8065, оп. 2, спр. 1187, арк. 111; *Рекіс О.* 3 більшовицького підпілля в Одесі // Літопис революції. – 1931. – № 1/2. – С. 173.

²⁴ Леонтьєв Я., Быковский С. Из истории последних страниц анархо-движения в СССР... – С. 162.

кого керівництва, за перше півріччя 1929 р. в республіці було заарештовано 102 членів підпільних анархістських і махновських груп²⁵. Таким чином, із громадсько-політичного життя вилучили потенційно активних прихильників анархістської течії. Але чимало колишніх членів анархістських груп та об'єднань через свою політичну пасивність залишалися на свободі. Їх присутність серед радянської громадськості продовжувала хвилювати чекістське керівництво. Відтак вівся пошук підстав для ізоляції всіх потенційних «ворогів радянської влади».

У серпні 1931 р. з Парижа до Одеси приїхала молода та вродлива двадцятип'ятирічна Рахіль Кашманівна Венгер. Пізніше, у 1933 р., на слідстві, свій учинок вона пояснювала бажанням «будувати соціалізм» разом із «близьким за духом радянським народом». Народилася вона в бессарабському містечку Унгени, навчалася в гімназії. Під час слідства Рахіль стверджувала, що вона «не могла змиритися» з перебуванням Бессарабії під владою Румунії, тож брала участь у діяльності місцевих ліворадикальних організацій. За антиурядову діяльність потрапила під нагляд поліції. У 1924 р. емігрувала до Парижу, де працював водієм її брат – Зигмунд. Згодом, у 1928 р., він також виїхав до СРСР, але 1932 р. був заарештований за звинуваченням «в опозиційній діяльності»²⁶.

Отже, у 1931 р. Р. Венгер залишила Париж й виїхала до Одеси, де в неї не було ані рідних, ані знайомих. Вона влаштувалася статистиком на одеський завод ім. Хворостіна з мізерною зарплатою. 30 квітня 1933 р. була арештована за підозрою у «шпигунстві й анархістській контрреволюції». Перше питання слідчого стосувалося причин, що спонукали дівчину «проміняти» Париж на Одесу. Плуताючись, та пояснила, що причинами переїзду стала не тільки «привабливість соціалізму», важке матеріальне становище, а й особиста любовна драма. У Парижі вона одружилася з членом румунської компартії З. Свечнікарє. Потім вийшла заміж за І. Сандуніце (у 1932 р. приїхав до СРСР, де й був заарештований). Однак особисте життя не складалося.

²⁵ Дубовик А. К истории анархического движения... – С. 189–190.

²⁶ Держархів Одеської обл., ф. П-8064, оп. 2, спр. 12812, арк. 2–8.

Незабаром Рахіль зійшлася з болгарським анархістом Г. Золотарьовим-«Жоржем». Р. Венгер вказала, що до Одеси з Франції вона прибула разом із тридцятирічною землячкою Розою Музич²⁷.

Пізніше Р. Венгер свідчила, що з перших днів в Одесі вона спілкувалася із Філіцією Максимівною Гексельман. Уродженка Варшави, вона закінчила Одеський інститут народної освіти в 1925 р. і працювала вчителем географії в місцевій школі. Ф. Гексельман в 1929 р. вже арештовували на два тижні «за анархізм», вона підтримувала зв'язок (листування) з висланими одеськими анархістами, зокрема сестрами Манею, Бетею, І. Шорником-Супорником, котрих було заарештовано в 1927 р., та братом Яковом (арештований у 1929 р.)²⁸. Уже на першому допиті слідчий, на підставі оперативних повідомлень, змусив Р. Венгер признатися щодо участі в анархістському русі. Викладені чекістами факти начебто схилили підслідну до «відвертості».

У цей час співробітники держбезпеки отримали матеріали справи про розкриті в лютому–березні 1933 р. на Північному Кавказі анархістську підпільну організацією під керівництвом колишнього одесита І. Єлизаветенського²⁹. На перших допитах той свідчив, що в 1924–1926 рр. одеські анархісти збиралися у свого однодумця А. Вуліса. Але ці дані були відомі чекістам ще у січні 1929 р., адже тоді за анархістську діяльність було арештовано понад 20 осіб, у тому числі й А. Вуліса³⁰.

Згідно зі свідченнями І. Єлизаветенського, Одеська федерація анархістів до 1929 р. складалася з декількох груп: анархістсько-комуністів (А. Вуліс, Л. Рабинович, П. Волін, Г. Жестов, І. Пенза і його дружина, сестри Гексельман, І. Шорник-Супорник, С. Шах-

²⁷ Держархів Одеської обл., ф. П-8064, оп. 2, спр. 12812, арк. 8–12.

²⁸ Там само, спр. 12813, арк. 71–73.

²⁹ Там само, арк. 75–76. *Єлизаветенський Ісак Абрамович* (1897–? рр.) – із 1917 р. анархіст-синдикаліст, бойовик. У 1918–1920 рр. – перебував у загонах анархістів, на підпільній роботі в Одесі, служив в особливому відділі 3-ї Української червоної армії, працював у радянському бессарабському уряді. У 1921–1926 рр. – на заводі в Одесі, член анархістського підпілля. У 1926 р. виїхав до Новоросійська, де закінчив будівельний технікум, працював будівельником у Махачкалі й Новоросійську.

³⁰ Там само, арк. 95–99.

воростов, Д. Топельберг); анархістів-синдикалістів (А. Тарасюк, І. Рабинович, А. Давуд, Шпігель, Віллі, Лехцер, Г. Брут (повернувся до Парижу 1925 р.); анархістів-індивідуалістів (М. Гексельман, П. Силичев). Крім членів федерації, в Одесі діяли ще «незалежники-експропріатори» (Скиталець, Зозуля, Левіт). Водночас І. Єлисаветенський не вказав політичну належність частини одеських анархістів – Б. Єленського, М. Зайчика, Школьникова, С. Меккеля, Н. Личманова, Ароновича, Баранчика, «Якова»³¹.

Співробітники місцевого ДПУ зробили висновок про відродження анархістського підпілля впродовж 1931–1932 рр., адже серед населення почали поширюватися відповідні листівки, агентура зафіксувала спроби об'єднання анархістів та налагодження зв'язку з групами у Харкова, Дніпропетровську, Сімферополі, Києві, Одесі, Москві³². Найбільшу стурбованість чекістів викликала інформація про зв'язки із закордоном. Про це розповіла дружина емігранта – італійця-анархіста Гвідо Бучереллі. Марія Іванова-Бучереллі одружилася із ним у 1922 р. в Пермі, де італієць працював в американському тракторному загоні радянсько-американського радгоспу ім. Інтернаціоналу. Марія свідчила, що під час сімейної поїздки до Одеси в 1924 р. місцеву групу анархістів очолював С. Шахворостов³³. На його лідерстві в одеському анархістському підпіллі наполягала під час допитів і Марія Єлисаветенська – колишня дружина С. Шахворостова. Начебто анархісти групи С. Шахворостова зустрічалися на квартирі А. Вуліса з італійськими однодумцями, що опинилися в Одесі: Г. Бучереллі, Ренцо Ковані (обидва брали участь у терористичних актах проти фашистів в Італії), Деді Еванчелісто. Згаданих італійців було виключено з Одеського інтернаціонального клубу іноземних моряків за пропаганду анархізму.

Незабаром Г. Бучереллі оселився в Новоросійську, де, за словами його дружини, було створено анархістську групу, до якої, крім самого Г. Бучереллі, увійшли Умберто Россі (член ВКП(б)),

³¹ Дубовик А. К истории анархического движения... – С. 184.

³² Держархів Одеської обл., ф. П-8064, оп. 2, спр. 12813, арк. 81–83.

³³ Див. докл. про С. Шахворостова: Савченко В.А. Маловідомі факти з біографії С. Шварцбарда... – С. 120–137.

чех Франс, якийсь «Роберт», І. Єлисаветенський та його дружина Марія. Зі свідчень з'ясувалося, що Г. Бучереллі листувався з братом, який жив у Франції, у 1930 р. їздив до Москви, налагодив зв'язок радянських анархістів з італійськими моряками. Він сподівався з допомогою цих моряків разом із І. Єлисаветинським нелегально залишити територію СРСР. Але зі згаданої «італійської групи» лише Д. Еванчелісто й Р. Ковані зуміли виїхати з «країни Рад»³⁴.

2 березня 1933 р. під час допиту Марія Єлисаветенська підтвердила бажання свого чоловіка та Г. Бучереллі втекти за кордон, розповіла про їхні «зв'язки із закордоном через турків» і батумських анархістів. За вісім діб вона розповіла, що У. Россі дав І. Єлисаветенському пістолет браунінг. Цю зброю той привіз у 1929 р. до Одеси й передав невідомому анархістові на прізвище «Никифор»³⁵. Для слідчих це була зачіпка, щоб плідно розвивати «лінію терору».

М. Єлисаветенська свідчила, що в 1928 р. якийсь анархістський «Центр» планував скликання всеросійської анархістської конференції (у Харкові або Москві). Для обрання делегатів на неї до Одеси завітав «представник Центру». Зустріч відбулася на квартирі Арона-Давуда³⁶, але всіх учасників одразу після новорічного свята 1929 р. було заарештовано, понад 20 вислали, кількох звільнили. Подружжя Єлисаветенських устигло повернутися до Новоросійська. Згодом І. Єлисаветенський отримав від одеських анархістів «аршинівську» листівку з викладом анархістської «Платформи»³⁷. На допиті 29 квітня 1933 р. М. Єлиза-

³⁴ Держархів Одеської обл., ф. П-8064, оп. 2, спр. 12812, арк. 85–89.

³⁵ Там само, арк. 91–93.

³⁶ Арон-Давуд (Арон Давид) (псевдонім «Єлін») – із 1907 р. член білостоцької групи анархістів-комуністів. Арештований у 1908 р. Після звільнення в 1911 р. виїхав до США, де брав участь в анархічному русі. У 1917 р. прибув до Одеси, член «Набату». Заарештовувався органами держбезпеки в 1920, 1924, 1929 рр.

³⁷ Ідеться про «Організаційну платформу загального союзу анархістів» (вид. 1926 р. у часопису «Дело труда») – напрям в анархізмі, ініційований П. Аршиновим і Н. Махном. Автори документа пропонували ідеологічну, політичну єдність, колективну відповідальність, створення й

ветенська розповіла про існування новоросійської групи анархістів-комуністів, що входила до загадкової Північнокавказької федерації анархістів (центр – м. Краснодар)³⁸.

Але одеського слідчого цікавили не місцеві анархісти, про яких він добре знав зі «справи Єлизаветенських» та від декількох місцевих секретних інформаторів, а «паризькі таємниці» Рахіль Венгер і її таємна подорож до Москви влітку 1932 р. Він прагнув виявити підпільні канали зв'язку Париж–Москва–Одеса, намагався перекваліфікувати обвинувачення про існування «контрреволюційної анархістської групи» на «анархістський терор проти керівників партії та уряду». На допиті 9 травня 1933 р. Р. Венгер зізналася, що у червні 1932 р. вона виїжджала до Москви разом з Ф. Гексельман і А. Мехеєвою, де вони «відвідали мавзолей» і намагалася розшукати емігрантів із Бессарабії³⁹.

На черговому допиті 4 травня 1933 р. І. Єлизаветенський розповів, що Одеська федерація анархістів підтримувала зв'язок із підпільними анархістськими групами Харкова (через І. Губіна), Москви (через колишніх членів анархістських груп, котрі проживали у столиці), із Кіровоградом та висланцями анархістами – А. Вулісом (у Сибіру), Л. Рабиновичем, І. Шорником-Супорником, А. Тарасюком, А. Давудом (в Орлі). Він свідчив, що одеські анархісти мали зв'язок із Нью-Йорком – зі знаменитою анархісткою Е. Гольдман⁴⁰, із паризькими анархістами (структурою «Чорного хреста» і С. Фрідманом – колишнім одеським анархістом). Із Парижем підтримувався зв'язок за допомогою

розбудову єдиної організації. Поширення «Платформи» викликало широкий резонанс серед анархістів усього світу, ідеї отримали як критичні, так і позитивні відгуки.

³⁸ Держархів Одеської обл., ф. П-8064, оп. 2, спр. 12812, арк. 93–94.

³⁹ Там само, арк. 55.

⁴⁰ Гольдман Емма (1869–1940 рр.) – народилася в Литві. У віці 17 років емігрувала до США, приєднавшись до анархістів. У 1893 р. вперше заарештована, у 1901 р. заарештована за участь у підготовці замаху на президента США, у 1908 р. – позбавлена американського громадянства, у 1916 р. знову заарештована. У 1919 р. вислана в радянську Росію. Із 1921 р. мешкала у Великобританії та Франції. Як адресат у США була названа помилково.

італійських моряків, що бували в одеському порту. За словами підслідного, із Парижа до Одеси йшли «вказівки», а у столицю Франції від одеських анархістів – необхідна інформація⁴¹.

На допитах 4 і 6 травня І. Єлизаветенський пролив світло на «зустріч Нового року», після якої відбулися арешти одеських анархістів. З'ясувалося, що для створення федерації з Москви до Одеси «з директивою» таємно приїхала О. Таратута⁴². Було вирішено провести регіональну підпільну конференцію «на основі Платформи» і загальний з'їзд у Харкові та обрати на нього одного делегата від Одеси (на конференції з рук у руки передавали листівки з «платформою Аршинова») ⁴³.

Згідно зі свідченнями І. Єлизаветенського, «новорічна» зустріч одеських анархістів перетворилася на таємну конференцію, де обговорювалися головні питання подальшої долі анархістського руху у СРСР. Тоді було вирішено розпочати створення всесоюзної федерації анархістських сил, куди запрошувалися всі анархісти, «крім тих, що скомпрометували себе легальною роботою» й анархістів «карелінської» групи.

На конференції критикувалася позиція Арона Барона⁴⁴, що ґрунтувалася на визнанні радянської влади у вигляді «пере-

⁴¹ Держархів Одеської обл., ф. П-8064, оп. 2, спр. 12813, арк. 88–101.

⁴² Таратута Ольга (Елька Рувинська; 1876–1938 рр.) – засновниця «Чорного хреста». У 1897 р. приєдналася до соціал-демократів, працювала в «Іскрі» у Швейцарії. Із 1903 р. належала до анархо-комуністів, в Одесі приєдналася до групи «непримиренних», заарештована в 1904 р. Брала участь у «немотивованому» теракті у грудні 1905 р. Арештована й засуджена до 17 років каторги. У 1906 р. втекла з в'язниці до Женеви. У 1907 р. таємно повернулася до Одеси, де брала участь в організації терористичних акцій, заарештована 1908 р. і засуджена до 21 року каторги. У 1917 р. звільнена, у 1918 р. приєдналася до «Набату». Зазнала арештів у 1920, 1922, 1924 рр. Після арешту в 1927 р. в Одесі засуджена на 2 роки в'язниці, у 1933 р. арештована в Москві, засуджена. У 1937 р. знову заарештована, засуджена до розстрілу.

⁴³ Держархів Одеської обл., ф. П-8064, оп. 2, спр. 12813, арк. 89–92.

⁴⁴ Барон Арон (Канторович Арон Давидович; 1891–1937[?] рр.) – анархіст із 1906 р., утік із заслання до США, де приєднався до анархо-синдикалістської організації «Індустріальні робітники світу», співредактор газети «Alarm» (Чикаго, 1915 р.). У 1917 р. очолив анархо-синдикалістів

хідного періоду» до анархії «за умови пом'якшення диктатури», її перетворення з «диктатури партії» на «диктатуру класу». Присутні підтримали «платформу Союзу анархістів» і вирішили, що у сучасних умовах «махновський рух знайшов би багатий ґрунт, а очолили б його анархісти». Так само на конференції начебто обговорювалася

«можливість технічного блоку з троцькістами у практичній роботі з видання та розповсюдження нелегальних листівок і літератури»⁴⁵.

За свідченнями І. Єлисаветенського, і після арештів 1929 р. анархісти намагалися відтворити втрачені зв'язки. У 1931 р. М. Гексельман, приїхавши до Новоросійська, заявила І. Єлисаветенському, що вислані анархісти наполягали на активізації роботи. Вони вважали неминучим

«крах політики радянської влади [...]. Зараз перспективи для анархістської роботи значно розширилися й ця ситуація зобов'язує активізувати роботу».

Водночас висланці пропонували «концентрацію сил в будь-якому мінусі»⁴⁶, як у штабі майбутньої боротьби. Чекістам було відомо, що впродовж 1931–1932 рр. у Харкові знову активізувалася анархістська група, якій удалося відновити зв'язки з однодумцями в Москві та Єлисаветграді, що змовники «виго-

Кієва, обраний до Київської ради. У 1918 р. сформував анархічний загін, який бився проти білокозаків та німецьких військ. Організатор Ініціативної групи анархістів «Набат» – Конфедерації «Набат», член секретаріату, редактор «Одесского набата». Брав участь у рейдах махновської армії, був представником «Набату» при махновській Раді, намагався стати головним ідеологом махновського руху. 25 листопада 1920 р. арештований НК. У 1923 р. засуджений до 2 років заслання в Кемському таборі. У 1925 р. звільнений, жив у Новоніколаєвську. У 1926–1934 рр. на засланні (проживав в Снісейській обл., Ташкенті, Воронежі), керував підпільною групою. У 1937 р. заарештований і розстріляний.

⁴⁵ Держархів Одеської обл., ф. П-8064, оп. 2, спр. 12813, арк. 94.

⁴⁶ «Мінус» – форма висилки «політично неблагонадійних» громадян у 1920-х рр. Їм заборонялося проживання в певних місцевостях, у першу чергу столиці та великих містах СРСР.

товили випуск контрреволюційних листівок анархістського спрямування»⁴⁷.

Для з'ясування «одеського» напрямку слідчий допитав трьох відомих місцевих анархістів – П. Воліна, І. Рабиновича, С. Шахворостова. Якщо останній та касир соцзабезу сорокарічний Ісак Рабинович (анархіст із 1907 р., у 1917–1922 рр. служив у Червоній армії) фактично відмовилися співпрацювати зі слідством та обмежувалися туманними заявами, то рахівник контори «Заготзерно» П. Волін (Борисевич)⁴⁸ охоче «висвітлив» становище в одеському анархістському підпіллі. Він розповів, що в місті у середині 1920-х рр. «стара гвардія» анархістів (С.-К. Меккель, Д. Хаскін, Л. Рабинович, А. Вуліс, А. Дувід, І. Єлисаветенський, М. Вайнберг) підготували поповнення анархістського підпілля в особі Г. Жестова, П. Силичева, І. Пензи, Д. Топельберга та ін.

На допитах 11, 13 травня, 4 серпня 1933 р. П. Волін розповів, що Р. Венгер «листувалася з паризькими анархістами»; В. Блінд отримувал пакунки від паризького анархіста П'єра Пюсе, який приїздив до СРСР у 1927–1929 рр.; Ф. Гексельман підтримувала «листування з висланими анархістами» та відвідала 1932 р. в Курську засланого анархіста Л. Вайнберга⁴⁹.

При допиті П. Воліна сплила постать загадкового італійського «доброго анархіста» Г. Бучереллі та ще двох анархістів-італійців, які «виїхали до Парижа» з СРСР. Також С. Шахворостов визнав, що він їздив до А. Улановського⁵⁰ в Москву в 1927 і

⁴⁷ Держархів Одеської обл., ф. П-8064, оп. 2, спр. 12813, арк. 98.

⁴⁸ Волін (Борисевич) Петро Петрович (1898–? рр.) – анархіст, поляк, у 1918–1921 рр. служив у Червоній армії, із 1922 р. проживав в Одесі, перебував під слідством у 1924, 1927, 1929 рр.

⁴⁹ Держархів Одеської обл., ф. П-8064, оп. 2, спр. 12812, арк. 64, 115–117.

⁵⁰ Улановський Олександр Петрович (Ізраїль Хайкевич; 1891–1971 рр.) – із 1908 р. анархіст, у 1910 р. заарештований і засланий до Туруханського краю. У 1913 р. втік із заслання, опинився в Лондоні, проживав у Парижі, нелегально повернувся до Росії, заарештований і знову засланий до Туруханського краю. У 1917 р. став делегатом від Чорноморського флоту на І з'їзді моряків. У 1917–1921 рр. брав участь в анархістському підпіллі в Одесі, був заарештований НК як анархіст. У 1921–1924 рр. – радянський розвідник-нелегал у Німеччині, працював у Профінтерні,

1931 рр., а Л. Рабинович здійснив подорож до Новоросійська заради зустрічі з Єлизаветенським (останній також приїздив до Одеси в 1932 р.)⁵¹.

Отже, після аналізу зустрічей та пересування анархістів у чекістів «вимальовувалася» цілком логічна картина розлогої анархістської організації, що мала зв'язок із закордоном. Це дало змогу загнати Р. Венгер у «глухий кут». На допитах 30 травня і 17 червня вона зізналася, що в Парижі часто відвідувала мітинги анархістів, спілкувалася з болгарськими анархістами Г. Золотарьовим, подружжям Ніколових, читала анархістські газети, була знайома з Я. Дубинським⁵², який «вивів її на одеських Гекселманов»⁵³.

Таким чином, слідство вийшло на основну тему таємних зв'язків анархістського підпілля з Парижем і продовжувало «видавлювати» із Р. Венгер саме цю інформацію. На допитах 26 липня і 2 серпня вона зізналася:

«Я співчувала анархізму до останнього часу [...]. У клубі анархістів, де збиралися в основному євреї, слухала Воліна⁵⁴, але з ним і Махном знайома не була, хоча бачила п'яного Махна, [...] про Аршинова ніколи не чула, [...] у Парижі Волін й інші відносяться до Аршинова як до людини, близької до більшовизму, оскільки він стоїть за організацію. Я Аршинова ніколи не бачила. Махно стоїть осторонь від Аршинова та

організатор інтерклубів Міжнародного союзу моряків і портових робітників. У 1929–1935 рр. – на розвідувальній роботі в Китаї, Німеччині, Данії. Із 1936 р. викладав у розвідшколі та військовій академії ім. М. Фрунзе. У 1949 р. засуджений до 10 років ув'язнення, звільнений 1955 р., реабілітований.

⁵¹ Держархів Одеської обл., ф. П-8064, оп. 2, спр. 12812, арк. 37, 43, 144–146.

⁵² *Дубинський Яків* (Жак; псевдонім «Соболь»; 1889–1959 рр.) – до 1917 р. працював пекарем в Одесі, брав участь у робітничому русі. Анархіст-синдикаліст із 1917 р., у 1922 р. втік за кордон, член Федерації анархістів-комуністів Болгарії, французької Революційно-синдикалістської загальної конфедерації праці. Із 1926 р. керував відділенням «Чорного хреста» в Парижі (див.: *Intineraire*. – Chelles, 1996. – № 13. – Р. 32, 51).

⁵³ Держархів Одеської обл., ф. П-8064, оп. 2, спр. 12812, арк. 25, 128, 158.

від Воліна. Я, за своїми установками, була ближче до Воліна [...], пояснюється це впливом на мене особистості Воліна, його репутацією чесного революціонера. Моя діяльність як анархіста в Парижі полягала у зборі декількох розділів за завданням “Фонду”⁵⁵.

П. Аршинов, нарівні із Н. Махном, був одним із найвідоміших російських анархістів у Парижі, творцем «Платформи». До того ж наприкінці травня 1933 р. П. Волін на допиті свідчив, що Р. Венгер говорила йому, нібито

«зустрічалася в Парижі з Аршиновим, Воліним, Марком (Марк Мрачний. – В. С.). Бачила Махна [...], якому в колі цієї еміграції не симпатизують»⁵⁶.

У рукописі «До автобіографії», написаному на вимогу слідчого, Р. Венгер вказала на проживаючих у Парижі емігрантів із балканських країн та Італії (понад 20 осіб). Вона назвала бессарабських анархістів, з якими спілкувалася (І. Цукерман, Л. Баранчик, Х. Пузіс), що заробляли на життя кустарним плетінням

⁵⁴ *Волін (Ейхенбаум) Всеволод Михайлович* (1882–1945 рр.) – у революційному русі з 1904 р., есер. У 1907 р. засуджений до заслання у Сибіру, утік за кордон, проживав у Парижі. У 1909 р. співпрацював з анархістами-комуністами. У 1912 р. брав участь у створенні Товариства активної допомоги політкаторжанам. У 1914 р. заарештований, ув'язнений у Франції, утік до США, де ввійшов до групи анархо-синдикалістів і Союзу російських робітників у США й Канаді, член редакції газети «Голос труда». У 1917 р. в Петрограді організував Союз анархо-синдикалістської пропаганди, відновив випуск часопису «Голос труда». У 1918 р. сформував анархістський загін, боровся проти німецьких військ в Україні. Брав участь у створенні Ініціативної групи «Набат», Конфедерації «Набат», член секретаріату «Набат» і редакції однойменної газети. Із липня 1919 р. – голова Ради махновців, завідувач культпросвітницьким відділом. У 1920 р. заарештований, 1922 р. висланий до Німеччини. У 1923 р. – організатор Групи російських анархістів у Німеччині, діяч Об'єднаного комітету захисту ув'язнених революційної Росії. Автор теорії синтетичного анархізму. У 1925 р. переїхав до Парижу, організував Групу російських анархістів-синдикалістів. У 1926 р. звинуватив Н. Махна й П. Аршинова в «анархо-більшовизмі».

⁵⁵ Держархів Одеської обл., ф. П-8064, оп. 2, спр. 12813, арк. 56.

⁵⁶ Там само, спр. 12812, арк. 67

туфель. У цій артілі працювала й Р. Венгер, де вона близько познайомилася з анархістом Г. Золотарьовим, «що претендував на роль вождя». Відомо, що в паризькій артілі з плетіння туфель наприкінці 1920-х рр. підробляли лідери «Платформи» – Н. Махно і П. Аршинов. Причому сам Н. Махно в той час постійно спілкувався з єврейськими та болгарськими анархістами-емігрантами в Парижі. Так що заява Р. Венгер про те, що вона не була знайома в Парижі ані з Н. Махном, ані з П. Аршиновим була неправдивою⁵⁷.

Із 28 липня 1933 р. новий слідчий – уповноважений СПВ Казакевич – змусив Р. Венгер зізнатися, що вона в Москві зустрічалася з О. Таратутою і на таємних зборах зробила доповідь про «справи паризьких анархістів». 29 липня на допиті Ф. Гексельман так само зізналася в тому, що бачилася в Москві з О. Таратутою на квартирі Еппельбаума⁵⁸. А 31 липня 1933 р. вона свідчила, що познайомилася з О. Таратутою в Одесі 1927 р.⁵⁹ Саме тоді О. Таратута брала участь у підготовці листа від групи анархістів-залізничників. У ньому ультимативно вимагалася від адміністрації зняти обмеження приробітку для робітників, погрожуючи актами індивідуального терору проти керівництва залізниці. У серпні 1927 р. в О. Таратути було проведено обшук, а сама вона опинилася за ґратами⁶⁰.

На допитах 2 і 19 серпня Р. Венгер повідомила, що в 1927 р. у Парижі вона познайомилася з Я. Дубинським, який тоді збирав кошти для допомоги анархістам у СРСР, листувався з ними, надсилав їм посилки. Р. Венгер вказала на постійну його кореспондентку – одеську анархістку Е. Босинову. Вона також зізналася, що відправляла листа анархістові І. Цукерману в Париж із

⁵⁷ Держархів Одеської обл., ф. П-8065, оп. 2, спр. 12813, арк. 2–3, 28.

⁵⁸ *Еппельбаум Наум Аронович* (1884–1937 рр.) – анархіст із 1905 р., неодноразово арештовувався царською поліцією та співробітниками НК-ОДПУ. Разом із О. Таратутою працював у швейній артілі каторжан у Москві. Розстріляний 1937 р. за звинуваченням у «підпільній анархічній діяльності».

⁵⁹ Там само, ф. П-8065, оп. 2, спр. 12813, арк. 41.

⁶⁰ *Савченко В. А.* Анархистское подполье в Одессе... – С. 126.

повідомленнями про переслідування анархістів у СРСР, цю інформацію було надруковано в анархістській газеті «Liber-taire». Нарешті Р. Венгер вказала на зв'язок із паризьким «Чорним хрестом»: «Волін у Парижі близький з Дубинським», Я. Дубинський «керує фондом допомоги засланим у СРСР»⁶¹.

Ще в лютому 1925 р. циркуляр ДПУ УСРР повідомляв про виявлені зв'язки паризького «Чорного хреста» з анархістським підпіллям у СРСР. Відзначалася небезпека зарубіжних контактів місцевих анархістів із Заходом. Арешти анархістів, пов'язаних зі структурою «Чорного хреста», почалися навесні 1929 р. У Москві за звинуваченням у зв'язках з «анархо-еміграцією» та антирадянській агітації було заарештовано Н. Музеля-Рогдаєва, А. Андрєєва, В. Бармаша, Ф. Гецці та ін.

Виходячи з наявних матеріалів архівно-кримінальних справ, можна з упевненістю відзначити, що чекістів по досліджуваній «одеській анархістській лінії» цікавили, передусім, три позиції:

- зв'язок місцевих анархістів з іноземними центрами («Чорним хрестом», групами Воліна та Махна–Аршинова), шляхи їх комунікації через італійських революціонерів і моряків;
- спроби централізації анархістських груп у СРСР на основі «Платформи» (намагання створити українську, північнокавказьку, всесоюзну анархістські федерації);
- можливість представити вищому політичному керівництву СРСР потенційну «анархістську терористичну мережу», що мала зв'язок із закордоном. Це загалом відповідало уявленням Й. Сталіна та його оточення про наявність у країні прихованого політичного спротиву «соціалістичній перебудові народного господарства».

Однак результат копіткої роботи одеського апарату ДПУ УСРР був дещо несподіваним. Хоча слідство дійшло висновку, що розгромлене в 1927 і 1929 рр. одеське анархістське підпілля намагалася відновити нелегальну діяльність і зв'язки, але довести наявність «терористичних намірів» виявилось для чекістів зразка 1933 р. занадто складним. Цілком вірогідно, що

⁶¹ Держархів Одеської обл., ф. П-8065, оп. 2, спр. 12813, арк. 56.

на «терористичні наміри» ще не було «замовлення». Утім, усього за 14 місяців після загибелі С. Кірова по СРСР розпочнеться гарячковий пошук терористів. Але одеським анархістам пощастило – вони вже були ув'язненні, а про деяких із них у 1934 р. просто забули.

У жовтні 1933 р. несподівано звільнили С. Шахворостова й П. Воліна, які півроку перебували в катівнях ДПУ; було знято звинувачення з І. Пензи і П. Силичева. Р. Венгер за «контрреволюційні зв'язки» та Ф. Гексельман і І. Рабинович «за організацію контрреволюційних груп» засудили до трьох років заслання до Північного Казахстану⁶².

У 1933–1934 рр. у Харкові, Воронежі, Курську, Орлі заарештували анархістів, що намагалися відновити підпільну роботу з метою «пропагувати ідеї опору мас», листувалися з анархістами-емігрантами у Франції та США. Понад 30 анархістів було ув'язнено. Більшість активних упродовж 1920-х рр. одеських анархістів розстріляють у 1937–1938 рр. – С. Шахворостова, В. Юселевича, братів Рабиновичів, П. Воліна, Г. Жестова, П. Силичева.

Рахіль Венгер судилося прожити довге життя. У серпні 1990 р. вона звернулася до одеського КДБ із проханням про реабілітацію. Їй відповіли, що ще у грудні 1989 р. вона була реабілітована у справі 1933 р. Про себе Р. Венгер повідомляла, що проживала у Вільнюсі, а в 1936 р., після закінчення терміну заслання, вийшла заміж, народила дочку й більше не зазнавала переслідувань із боку влади⁶³.

**Савченко В. Парижская шпионка из «Чёрного креста»
(дело одесского анархистского подполья 1933 г.)**

Исследуется деятельность анархистских групп в советской Украине конца 1920 – начала 1930-х гг. На примере архивно-уголовного дела освещаются попытки ГПУ раскрыть подпольную сеть анархистской конспирации, связи анархистов СССР с их единомышленниками во Франции.

⁶² Держархів Одеської обл., ф. П-8065, оп. 2, спр. 12813, арк. 113.

⁶³ Так само, арк. 196.

Ключевые слова: анархисты, следствие, аресты, эмиграция, ГПУ, Одесса, Париж.

**Savchenko V. Paris spy from «Red Cross»
(the case of Odesa anarchistic underground in 1933)**

The article devoted to anarchistic groups of Soviet Ukraine in the end of 1920th – at the beginning of 1930th. Based on archival criminal case, author shed light on the GPU attempt to discover anarchistic underground network of conspiracy, connections of Soviet anarchists with their French counterparts.

Key words: anarchists, investigation, arrests, emigration, GPU, Odesa, Paris.

УДК: 323.28 + (477: 47+57) «1936/1939»

Вадим ЗОЛОТАРЬОВ*

**Колишні співробітники НКВС УРСР
на керівній роботі у системі ГУТАБ СРСР
(1936–1939 рр.)**

У статті висвітлюються причини відрядження співробітників НКВС УРСР на керівну роботу в ГУТАБ СРСР. Проведено соціально-статистичний аналіз керівних співробітників ГУТАБ – вихідців із НКВС УРСР.

Ключові слова: УВТТ, ГУТАБ, чекісти, табори.

Повноцінна історія радянських концентраційних таборів і тюрем не може бути створена без ретельного дослідження їх

* Золотарьов Вадим Анатолійович – кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки.

керівного складу. На сьогодні опубліковано лише список начальників усіх виправно-трудоих таборів СРСР упродовж 1923–1960 рр.¹ та біографічні довідки про деяких із них². У період 1937–1939 рр. у СРСР функціонувало 58 управлінь виправно-трудоих таборів (УВТТ) і табірних відділень центрального підпорядкування³, які очолювали 93 чекіста⁴. 11 із них були вихідцями з НКВС УРСР. У нашій розвідці ми спробуємо дослідити причини відрядження їх до Головного управління таборів (ГУТАБ) та простежити їхні подальші долі.

¹ Система исправительно-трудоих лагерей в СССР, 1923–1960: Справочник / Сост. М. Б. Смирнов. – Москва: Звенья, 1998. – С. 137–476.

² Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД: 1934–1941: Справочник. – Москва: Звенья, 1999. – 504 с.; ГУЛАГ: Главное управление лагерей: 1918–1960 / Сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – Москва: МФД, 2000. – 888 с., Петров Н.В. Кто руководил органами госбезопасности: 1941–1954: Справочник. – Москва: Общество «Мемориал»; Звенья, 2010. – 1008 с.; Тумшиц М.А., Золотарёв В.А. Евреи в НКВД СССР 1936–1938 гг.: Опыт биографического словаря. – Самара, 2012. – 616 с.

³ Йдеться про Амурське залізничне, Архангельське, Байкало-Амурське, Біломоро-Балтійське, Будівництво 210 і ВТТ, Будівництво 211 і ВТТ, Букчачинське, Буреїнське, Ветлузьке, Волзьке, Воркутинське, ВТТ Дмитрівського механічного заводу, ВТТ і будівництво окремого Дмитрівського району ГУТАБ, ВТТ і будівництво Сталінської насосної станції, ВТТ будівництва Південної станції, В'яземське, В'ятське, Гірськошорське, Далеко-Східне, Дмитрівське, Західне залізничне, Івдельське, Калузське, Карагандинське, Каргопольське, Котласький пересильно-перевалочний пункт ГУТАБ, Красноярське, Кулойське, Ликовське, Локчимське, Лузьке, Ново-Тамбовське, Норильське, Онезьке, Південно-Східне, Південне, Північне залізничне, Північно-Східне, Північно-Уральське, Подольське, Порвинське, Райчихинське, Самарське, Свирське, Середньо-Азійське, Сибірське, Сороцьке, Східне, Тайшетське, Темниковське, Томсько-Асинське, Унженське, Усолське, Усть-Боровське, Устьвймське, Ухтинсько-Печорське, Шосдортаб, Ягринське. Див.: Система исправительно-трудоих лагерей в СССР, 1923–1960: Справочник / Сост. М. Б. Смирнов. – Москва: Звенья, 1998. – С. 137–476.

⁴ Система исправительно-трудоих лагерей в СССР. – С. 137–476.

Особливості
кадрової
політики
в ГУТАБ
ОДПУ–НКВС СРСР
у 1930–1936 рр.

Управління таборами ОДПУ було створене 25 квітня 1930 р. У наказі заступника голови ОДПУ Г. Г. Ягоди про запис добровольців із чекістських кадрів на керівну роботу до новостворених таборів зазначалося, що

«для відповідальної керівної роботи в нових таборах, в умовах специфічної обстановки роботи в них необхідні тверді чекісти, які добровільно бажають працювати»⁵.

Утім, укомплектувати керівний склад таборів одними добровольцями не вдалося, і туди в наказному порядку почали направляти чекістів, котрі, як правило, у чомусь провинилися перед керівництвом. Ба більше, на керівні посади висували співробітників, раніше засуджених за різноманітні злочини.

У травні 1932 р. начальником Ухто-Печорського УВТТ став колишній начальник секретно-оперативної частини ДПУ Азербайджанської РСР Я. М. Мороз (Юсем). У лютому 1929 р. колегією ОДПУ СРСР «за перевищення влади» – розстріл без суду та слідства бакинського робітника – він був засуджений до 7 років позбавлення волі⁶. Утім, у листопаді 1929 р. почав працювати начальником експедиції управління північних таборів особливого призначення ОДПУ СРСР. У лютому 1931 р. за рішенням Всесоюзного Центрального Виконавчого Комітету його достроково було звільнено та відновлено на роботі в ОДПУ, а за рішенням ЦКК ВКП(б) поновлено в лавах партії з відміткою в партійному квитку: «Перерва в перебуванні у ВКП(б) з 20 квітня 1929 р. по 18 вересня 1931 р.»⁷.

Засуджені в лютому 1935 р. у зв'язку з убивством першого секретаря Ленінградського обкому ВКП(б) С. М. Кірова «за злочинно-халатне ставлення до своїх обов'язків» керівники УНКВС по Ленінградській області також відбували покарання, працюю-

⁵ Сысоев Н.Г. Жандармы и чекисты: От Бенкендорфа до Ягоды. – Москва: Вече, 2002. – С. 360–361.

⁶ Аллилуев В. Аллилуевы – Сталин: Хроника одной семьи. – Москва: Молодая гвардия, 2002. – С. 91–92.

⁷ Советское руководство: Переписка, 1928–1941: [Сб. док.] / Сост. А. В. Квашонкин и др. – Москва: РОССПЭН, 1999. – С. 160–161.

ючи на керівних посадах у ГУТАБ. Начальник УНКВС П. Д. Медведь спочатку був помічником начальника Оротуканського гірсько-промислового району, а потім очолив Південне гірсько-промислове управління. Перший заступник начальника УНКВС І. В. Запорожець став начальником Оротуканського управління шляхового будівництва, а другий заступник начальника УНКВС Ф. Т. Фомін очолив управління шляхового будівництва в Тасканському гірсько-промисловому районі⁸.

За схожим сценарієм переводили на роботу до ГУТАБ інших чекістів. 25 травня 1934 р. ЦК ВКП(б)

«у зв'язку з виявленими у фінансовому господарстві голов[ної] міліції України великих негараздів, які виразилися в безконтрольній та незаконній витраті коштів, приховуванні від держави великих грошових коштів шляхом складання фальшивого балансу»

ухвалив постанову про накладання дисциплінарних стягнень на керівників ДПУ УСРР. У документі наказувалося

«виключити з кандидатів партії, зняти з роботи та направити до Ухти на три роки начальника фінансового відділу голов[ної] міліції УСРР і ДПУ УСРР Янішевського»⁹.

Вірогідно, за те, що О. С. Янішевський нікого з керівництва «не здав». Голова ДПУ, а потім нарком внутрішніх справ УСРР В. А. Балицький три роки зберігав за ним квартиру, а в 1937 р. повернув до Києва¹⁰.

Відновити довіру начальства та повернутися на керівну роботу у центральному апараті або обласних органах НКВС майже нікому не вдалося. Ми знаємо три випадки такого повернення: начальник 3-го (оперативно-чекістського) відділу Волзького УВТТ Є. А. Євгенєв (Шептицький) став помічником начальника відділку економічного відділу ГУДБ НКВС СРСР; заступник на-

⁸ Кирилина А. Неизвестный Киров. – Санкт-Петербург: Нева; Москва: ОЛМА-пресс; 2001. – С. 543.

⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 13, спр. 408, т. 4, арк. 110.

¹⁰ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стило, 2002. – С. 278.

чальника Дмитрівського УВТТ П. Ш. Симановський очолив УНКВС по Курській області; заступник начальника 3-го відділу Дмитрівського УВТТ І. Я. Ільїн став заступником начальника 11-го (водного) відділу УДБ УНКВС по Московській області. У 1937 р. всі троє отримали ордени, а у 1939–1940 рр. – кулю в потилицю від «колег».

Така кадрова політика дала підстави начальникові ГУТАБ НКВС СРСР І. І. Плінеру у серпні 1938 р. заявити на одній із нарад, що

«до приходу Миколи Івановича Єжова до комплектування кадрів нашої системи підходили по-ворожому, давали нам усяку наволоч, іноді фіксували: з органів звільнити, направити на роботу до системи ГУТАБ, а іноді і без цієї обмовки»¹¹.

До призначення наркомом внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова співробітників ДПУ–НКВС УСРР для роботи на керівних посадах в системі ГУТАБ не залучали. Першим начальником УВТТ – вихідцем із НКВС УСРР став колишній інспектор управління прикордонної та внутрішньої охорони (УПВО) НКВС УСРР М. Л. Долін. У 1935 р. за грубі порушення господарської дисципліни під час керівництва 19-м Олевським прикордонним загonom ОДПУ військовий трибунал УПВО НКВС УСРР засудив його до 3-х років позбавлення волі. Покарання відбував у Темниковському УВТТ у Мордовії. У лютому 1936 р. достроково звільнений зі зняттям судимості та залишений для роботи в таборі спочатку начальником лісозаготівельного відділку, а з липня 1936 р. – помічником начальника табору. 14 листопада того ж року М. Л. Доліна призначили т.в.о. начальника зазначеного УВТТ¹², а 16 квітня 1937 р. він став повноправним керівником установи¹³, що забезпечувала Москву дровами.

¹¹ Сысоев Н.Г. Жандармы и чекисты: От Бенкендорфа до Ягоды. – С. 183.

¹² Архів Головного управління Міністерства внутрішніх справ України у Харківській області (далі – АГУМВС ХО), наказ НКВС СРСР по особовому складу № 1105 від 14 листопада 1936 р.

¹³ АГУМВС ХО, наказ НКВС СРСР по особовому складу № 532 від 15 квітня 1937 р.

Першим чекістом-керівником, направленим з УРСР на роботу до ГУТАБ, був колишній заступник наркома внутрішніх справ УРСР З. Б. Кацнельсон. 29 квітня 1937 р. він став заступником начальника ГУТАБ НКВС СРСР та за сумісництвом обіймав посади заступника начальника будівництва каналу Волга-Москва й начальника Дмитрівського УВТТ¹⁴. Серед російських істориків побутує думка, що З. Б. Кацнельсон, відчувши неминучість падіння наркома внутрішніх справ УРСР В. А. Балицького, через своїх московських знайомих домігся переведення до ГУТАБ¹⁵. Проте причини цього переведення були повідомлені особовому складу НКВС СРСР першим заступником союзного наркома М. П. Фриновським:

«Тов. Кацнельсона З.Б. за надсилання народному комісару внутрішніх справ СРСР довідки у справі Сухова суто формальної, без проведення перевірки суті справи, що свідчить про формально-бюрократичне ставлення до оперативної роботи, зняти з роботи в органах ГУДБ»¹⁶.

З. Б. Кацнельсона заарештували 17 липня 1937 р. за звинуваченням у систематичному розтринькуванні державних коштів, що відпускалися НКВС УРСР; організації колективних пиятик, дезорганізації оперативної роботи, через що «апарат НКВС УРСР виявився засміченим контрреволюційним елементом і елементом, що розклався, який став основною базою кадрової антирадянської змови, організованої Балицьким»¹⁷. Після тривалого слідства 10 березня 1938 р. З. Б. Кацнельсона розстріляли.

Арешт багаторічного керівника республіканських чекістів В. А. Балицького викликав масову чистку НКВС УРСР. Частина співробітників заарештували, частину звільнили з роботи, частину відправили на роботу у систему ГУТАБ. Масове переве-

¹⁴ АГУМВС ХО, наказ НКВС СРСР по особовому складу № 652 від 29 квітня 1937 р.

¹⁵ Тумшиц М.А., Папчинский А.А. Правда и ложь А.Орлова // Отечественная история. – 1999. – № 6. – С. 179–182.

¹⁶ АГУМВС ХО, наказ НКВС СРСР № 248 від 21 червня 1937 р.

¹⁷ Обвинувальний висновок у справі З. Б. Кацнельсона // Наше минуле. – К.: Вид-во М. Коця, 1993. – С. 75.

дення на посади в таборах тривало протягом 1937–1939 рр. і здійснювалося у три етапи. Перший тривав із липня 1937 по січень 1938 рр. Він зачепив умовно «людей Балицького». Другий (лютий–листопад 1938 р.) охопив «скомпрометованих співробітників», а третій (грудень 1938 – березень 1939 рр.) – «порушників соціалістичної законності».

Після призначення 14 червня 1937 р. наркомом внутрішніх справ УРСР І. М. Леплевського почалася перша велика кадрова чистка НКВС УРСР, під час якої декількох чекістів-керівників перевели на роботу до ГУТАБ. Завдання на них чекали серйозні. 5 серпня 1937 р. вийшла директива про проведення спецоперації за наказом НКВС СРСР № 00447 («куркульської операції») в таборах. Для УВТТ встановили ліміти на репресії лише за 1-ю категорією – усі обвинувачені в'язні підлягали розстрілу. Процедура не передбачала проведення слідства, трійки ухвалювали рішення про розстріли на підставі довідок табірної адміністрації.

15 серпня 1937 р. було організовано сім лісових УВТТ¹⁸, куди мали направляти нових ув'язнених. Серед керівників новоутворених таборів – і двоє українських чекістів. Одним із них був Я. К. Краукліс¹⁹ – начальник управління місць ув'язнення НКВС УРСР та секретар парткому наркомату, оголошений

«основним винуватцем затиснення самокритики, розкладу частини апарату НКВС УСРР та притуплення пильності»²⁰.

16 серпня 1937 р. його призначили начальником Кулойського УВТТ в Архангельську. Того ж дня начальником Томсько-Асинського УВТТ став К. М. Карлсон – колишній заступник наркома внутрішніх справ УРСР²¹, виведений 4 липня 1937 р. «як недостойний» із числа членів ЦК КП(б)У²².

¹⁸ Івдельський, Каргопольський, Кулойський, Локчимський, Тайшетський, Томсько-Асинський та Устьвимський.

¹⁹ АГУМВС ХО, наказ НКВС СРСР № 078 від 16 серпня 1937 р.

²⁰ Виписка з протоколу партзборів парторганізації VI відділу УГБ НКВД УРСР // Наше минуле. – С. 66–67.

²¹ АГУМВС ХО, наказ НКВС СРСР № 078 від 16 серпня 1937 р.

²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 533, арк. 3.

28 серпня 1937 р. начальником Біломорсько-Балтійського комбінату (ББК) та Біломорсько-Балтійського УВТТ було призначено колишнього начальника УНКВС по Вінницькій області М. М. Тимофєєва²³. І. М. Леплевський неодноразово підкреслював «виняткову близькість В. А. Балицького та М. М. Тимофєєва», а заарештовані українські чекісти називали останнього «бездарним працівником, що не відповідав тим високим посадам, на які його висував Балицький», звинувачували «в участі в антирадянській змові в НКВС УРСР», фінансових порушеннях, пияцтві, оргіях та гулянках колишнього республіканського наркома внутрішніх справ²⁴ (стверджували навіть, що дружина М. М. Тимофєєва була однією з численних коханок В. А. Балицького²⁵). Однак М. І. Єжов чомусь захистив М. М. Тимофєєва. Начальник ГУТАБ НКВС СРСР М. Д. Берман пізніше свідчив:

М. Тимофєєв.

«Єжов мені сказав, що Тимофєєв хлопець працьовитий, хоча кажуть, в Україні він “замазаний” в якихось справах Балицького. Але в таборах його можна використовувати»²⁶.

На початку 1938 р. був відряджений на роботу до ГУТАБ помічник начальника УНКВС по Чернігівській області Ю. С. Шатов. П'ять років тому його прізвище стало відомим, оскільки наказом заступника голови ОДПУ Г. Г. Ягоди він був усунутий із посади начальника Маріупольського райвідділу ДПУ та заарештований, оскільки «явно саботував цілком вірне рішення» заступника начальника політвідділу Сартанської МТС по ДПУ

²³ АГУМВС ХО, наказ НКВС СРСР по особовому складу № 1516 від 28 серпня 1937 р.

²⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 44539-ФП, арк. 59–63.

²⁵ ГДА СБ України, Одеса, спр. 25468, т. 1, арк. 49–50.

²⁶ Золотарьов В. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі: 1919–1941. – Х.: Фоліо, 2003. – С. 121.

Радищева «про арешт контрреволюційних елементів, що зривали підготовку до сівби»²⁷. В. А. Балицькому тоді вдалося врятувати Ю. С. Шатова, спочатку перевівши його на посаду начальника донецької обласної міліції, а влітку 1935 р. призначивши начальником щойно утвореного Житомирського окружного відділу НКВС. Щоб засвідчити свою нещадність до «ворогів народу» Ю. С. Шатов із весни 1937 р. власноручно виконував смертні вироки, розстрілюючи за ніч до 30 осіб²⁸. Утім, таку зятість не оцінили. Коли у жовтні 1937 р. було створено УНКВС по Житомирській області, очолювати його Ю. С. Шатову не довірили, а відправили до Чернігова²⁹ допомагати начальникові УНКВС М. Б. Корневу керувати відділами, що не входили до УДБ, а звідти – до Красноярска – очолювати щойно створене УВТТ³⁰.

Тоді ж на керівну роботу у системі ГУТАБ було перекинуто інших українських чекістів: начальник адміністративно-господарського управління (АГУ) НКВС УРСР С. М. Цикліс став начальником адміністративного відділу Івдельського УВТТ; заступник начальника особливого відділу ГУДБ НКВС 45-го механізованого корпусу Й. І. Ключкін – начальником планового відділу Тайшетського УВТТ; начальник Кіровського міськвідділу НКВС Одеської області С. Н. Люблін – начальником 3-го (оперативно-чекістського) відділу Лузького УВТТ; начальник Полтавського міськвідділу НКВС Й. А. Вепринський – начальником 3-го відділу УВТТ Дальтабу. Основною причиною їх відрядження була втрата «політичної довіри» через зв'язок із В. А. Балицьким та іншими «викритими ворогами народу».

С. М. Циклісові дорікали й за організацію численних гулянок та банкетів В. А. Балицького, і за «курчат-табака», які наркомові на обід доставляли літаком із харківського ресторану «Динамо». Рятуючи своє життя, начальник АГУ написав заяву до Москви,

²⁷ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України, ф. 45, оп. 5, спр. 6, арк. 5.

²⁸ ГДА СБ України, Житомир, спр. 32460, т. 4, арк. 55.

²⁹ АГУМВС ХО, наказ НКВС УРСР по особовому складу № 396 від 15 жовтня 1937 р.

³⁰ Система исправительно-трудовых лагерей в СССР. – С. 303.

де розкривав «моральне обличчя» республіканського керівництва³¹, та поки що відбувся виключенням із партії. Схожий покаженик рапорт на ім'я І. М. Леплевського написав Й. І. Ключкін:

«Уважаю, що мене відсторонили тому, що я був зв'язаний довгий час і за службою, і особисто з Бржезовським (заступником начальника 5-го відділу УДБ НКВС УРСР. – В. З.) – заарештованим шпигуном і ворогом»³².

Ще один «штрафник» – Й. А. Вепринський – у 1918–1919 рр. був членом «Поалей Ціон», а у 1921 р. виключений із лав більшовиків «як виходець з іншої партії, за міщанство та халатне ставлення до служби»³³.

Майбутній радянський партизан, Герой Радянського Союзу Д. М. Медведєв у 1937 р. обіймав посаду інспектора при начальникові УНКВС по Харківській області. 23 липня 1937 р. його було призначено начальником оперативного штабу з виконання наказу НКВС СРСР № 000447 про проведення «куркульської операції», а 19 серпня того ж року – начальником Кременчуцького куца (включав 12 районів Харківської області) з проведення «польської операції» за наказом НКВС СРСР № 00485³⁴.

Утім, у вересні 1937 р. він був звільнений із НКВС у зв'язку з арештом старшого брата – О. М. Медведєва – колишнього члена робітничої опозиції та активного троцькіста. Свого часу Д. М. Медведєв запропонував керівництву,

«щоб його направили до Москви на розшук брата Олександра з легендою про те, що я нібито за троцькістські колювання виключений із партії та звільнений з органів ЧК. Я вважав, що, маючи досвід агентурної роботи, я в найкоротший термін зумію завоювати довіру Олександра й розроблю його та його зв'язки. У цьому мені було відмовлено».

³¹ Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» – Николай Ежов. – Москва: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – С. 78.

³² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 43296-фп, арк. 111.

³³ Держархів Харківської області, ф. 2, оп. 2, спр. 468, арк. 98.

³⁴ Золотарьов В. Харківський слід партизана: (Невідомі сторінки біографії Героя Радянського Союзу Д. Медведєва) // Історія в школах України. – 1998. – № 4. – С. 44–48.

Не добивши «куркулів» та «польських шпигунів» на Харківщині Д. М. Медведєв поїхав шукати правди до Москви й за півроку домігся права працювати «в органах НКВС, але поза системою ГУДБ». Із квітня 1938 р. він став заступником начальника 3-го відділу ББК та Біломорсько-Балтійського УВТТ, яким керував його давній товариш по службі – М. М. Тимофєєв, а у квітні 1939 р. очолив 3-й відділ Норильського УВТТ. Утім, уже за півроку Д. М. Медведєв знову був звільнений із НКВС за «масове необгрунтоване припинення слідчих справ». Не допомогли пояснювальні записки про те, що

«ми змушені були звільняти, оскільки в постановках РНК і ЦК ВКП(б), і в наказах НКВС підкреслювалося, що без санкції прокурора не маємо права тримати під вартою заарештованих. На наші телефонні дзвінки до Москви колишній начальник 3-го відділу ГУТАБ Симхович відповів: “Раз прокурор не дає санкції на утримання, з-під варти звільняйте”»³⁵.

Для багатьох українських чекістів переведення до ГУТАБ було лише відстрочкою перед стратою. Поки К. Карлсон і Я. Краукліс керували новоствореними таборами, наприкінці листопада 1937 р. НКВС СРСР розпочав операцію проти латишів за підозрою у «шпигунстві, диверсіях і антирадянській націоналістичній діяльності»³⁶. Я. Краукліса заарештували 1 січня 1938 р., звинуватили в участі в «антирадянській змові в НКВС УРСР» і 22 квітня стратили³⁷. Того ж дня розстріляли К. Карлсона, якого «взяли» 22 січня 1938 р. Йому інкримінували те, що в 1907 р. він видав цар-

Я. Краукліс.

³⁵ Хинштейн А. Подземелья Лубянки. – Москва: ОЛМА-пресс; Образование, 2005. – С. 343–348.

³⁶ Хаустов В., Самуэльсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. – Москва: РОССПЭН, Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. – С. 293.

³⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 44539-фп, арк. 460.

К. Карлсон (сидить у центрі) зі співробітниками.

ській «охранці» революціонера; у 1908–1914 рр. займався «провакаторською діяльністю» в еміграції; з 1919 р. працював на латвійську, з 1934 р. – німецьку, з 1936 р. – польську розвідки, а також начебто був членом «антирадянської латиської націоналістичної організації» та організації «правих»³⁸.

За участь у «змові Балицького» 25 квітня 1938 р. був заарештований, а 28 серпня розстріляний С. Цикліс. Також того року взяли під варту Й. Вепринського. Довго розбиралися з М. Тимофєєвим, поки особлива інспекція НКВС СРСР винесли вердикт:

«Слідчі матеріали, які є стосовно Тимофєєва, через їх суперечливість, відмову частини заарештованих від своїх свідчень, а також через те, що у свідченнях інших арештованих про належність Тимофєєва до змовницької організації відзначається, що про це їм стало відомо зі слів Балицького або Леплевського, які свідчень проти Тимофєєва не дали, не можуть служити достатньою підставою для притягнення Ти-

мофєєва до кримінальної відповідальності. Між тим, Тимофєєв не тільки по роботі на Біломоркомбінаті, але й останнім часом в апараті ГУТАБу НКВС СРСР характеризується з позитивної сторони, як активний, енергійний та ініціативний працівник, котрий цілком справляється з дорученою йому справою»³⁹.

27 січня 1938 р. в керівництві УРСР сталися істотні зміни. Пленум ЦК КП(б)У звільнив С. В. Косіора від обов'язків першого секретаря ЦК КП(б)У «у зв'язку з призначенням заступником голови Ради народних комісарів СРСР і головою Комісії радянського контролю СРСР»⁴⁰ та обрав на його місце М. С. Хрущова – до того першого секретаря Московського міського та обласного комітетів ВКП(б). Водночас посаду наркома внутрішніх справ УРСР обійняв О. І. Успенський⁴¹. Нові партійні та чекістські вожді почали нову хвилю репресій у республіці, у тому числі й серед апарату НКВС УРСР. Допомогати їм у цьому в лютому 1938 р. приїхав нарком внутрішніх справ СРСР М. І. Єжов. Новий начальник відділу кадрів НКВС УРСР Г. М. Кобизев пізніше свідчив:

«17 лютого я подав Єжову матеріали, що характеризували кадри: персональний список усіх співробітників оперативних відділів, на яких були матеріали, що компрометують (чоловік 600–800)⁴²... Єжов, не переглянувши матеріали, сказав: “Подивився я на кадри, тут не українське НКВС, а Біробіджан”. Розглядаючи далі матеріали він наклав резолюції ледве не по кожному співробітнику – кого слід заарештувати, кого звільнити, кого перевести на неоперативну роботу, до ГУТАБ»⁴³.

³⁹ Центральный архив Министерства внутренних дел Российской Федерации, личное дело № 5218, л. 180.

⁴⁰ О Станиславе Косиоре: Воспоминания, очерки, статьи. – Москва: Политиздат, 1989. – С. 248.

⁴¹ АГУМВС ХО, наказ НКВС УРСР по особовому складу № 36 від 27 січня 1938 р.

⁴² Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі. – С. 327.

⁴³ Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» – Николай Ежов. – С. 365.

³⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 43787-фп, арк. 116–118.

За період із 15 лютого по 5 квітня 1938 р. з органів НКВС УРСР було звільнено 558 осіб, 154 із них заарештували⁴⁴. Крім того, за наказами НКВС УРСР по особовому складу в лютому-березні 1938 р. відрядили до інших регіонів СРСР 188 чекістів, більшість з яких направили на роботу в ГУТАБ. Із 17 березня по 4 квітня 1938 р. за наказами заступника наркома внутрішніх справ СРСР С. Б. Жуковського таке призначення отримали 94 особи⁴⁵. С. П. Марченко пізніше згадував, що після призначення А. І. Єгорова начальником УНКВС по Чернігівській області

«там стало жакливе становище. Почався розгром кадрів. Десятки людей відправляли на північ ні за що, ні про що. Не питали, не викликали – літер у зуби й відразу їдеш в якійсь табір. Обстановка була гидотна, настрої – жакливі»⁴⁶.

Начальник 1-го відділу УДБ НКВС УРСР О. Г. Мірошниченко, який безпосередньо відповідав за безпеку вже опального С. В. Косіора, інших репресованих членів політбюро ЦК КП(б)У та РНК УРСР, 17 березня 1938 р. був призначений начальником Онезького УВТТ у Ленінградській області. Начальник Уманського райвідділу НКВС С. І. Борисов-Лендерман, який мав суворі догани «за незабезпечення найважливіших директив про перебудову агентурно-оперативної роботи» (1936 р.) та «за порушення фінансової бюджетної дисципліни» (1937 р.)⁴⁷, 26 березня 1938 р. отримав призначення начальником Івдельського УВТТ у Свердловській області.

⁴⁴ Ченцов В. Трагические судьбы: Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы. – Москва: Готика, 1998. – С. 107.

⁴⁵ АГУМВС ХО, накази НКВС СРСР по особовому складу: № 612 від 17 березня 1938 р.; № 614 від 17 березня 1938 р.; № 710 від 26 березня 1938 р.; № 723 від 26 березня 1938 р.; № 725 від 26 березня 1938 р.; № 726 від 26 березня 1938 р.; № 770 від 31 березня 1938 р.; № 771 від 31 березня 1938 р.; № 774 від 31 березня 1938 р.; № 789 від 4 квітня 1938 р.; № 794 від 4 квітня 1938 р.

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 95, арк. 205–206.

⁴⁷ Там само, ф. 5, спр. 38195, т. 5, арк. 31.

Начальник УНКВС по Миколаївській області Й. Б. Фішер став заступником начальника Ягринського УВТТ; начальник 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області А. М. Симхович – начальником 3-го відділу ГУТАБ НКВС СРСР; помічник начальника УНКВС по Одеській області Ю. Г. Сквирський – начальником 3-го відділу Сибірського УВТТ; начальник особливого відділу НКВС 7-го стрілецького корпусу І. Ф. Черемісін – заступником начальника Усольського УВТТ; заступник начальника УНКВС по Миколаївській області Л. І. Мейтус – начальником 3-го відділу УВТТ Шосдортабу; помічник начальника 11-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області Ф. Д. Олексієнко – помічником начальника Норильського УВТТ; начальник Запорізького міськвідділу НКВС І. Б. Шумський – помічником начальника Волзького УВТТ; начальник відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Б. І. Борисов-Коган – заступником начальника Середне-Азіатського УВТТ; начальник відділу місць ув'язнення УНКВС по Харківській області М. І. Воевода – заступником начальника Сороцького УВТТ; начальник відділу кадрів УНКВС по Київській області М. М. Давидов-Млоток – заступником начальника Архангельського УВТТ; начальник відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР М. П. Бондаренко-Гольдман – начальником 3-го відділу Ухто-Іжемського УВТТ.

У 1950-х рр. деякі з них пояснювали своє переведення небажанням застосовувати незаконні методи слідства. Так, Й. Б. Фішер стверджував, що на нараді в лютому 1938 р.

«Єзовим проти працівників українського апарату взагалі, і проти мене зокрема, висувалося обвинувачення в недостатній боротьбі з контрреволюцією. Для обґрунтування цього положення бралися фактичні дані заарештованих і засуджених. Після цієї наради вийшов наказ про зняття з посади кількох начальників УНКВС, у тому числі й мене [...]. Із Мико-

А. Симхович.

лаєва я виїхав до Києва, а потім до Москви, звідки мене відправили на роботу до Ягринського табору НКВС»⁴⁸.

«Недостатня боротьба» полягала в тому, що лише за останні місяці 1937 р. в Миколаївській області було заарештовано 6063 особи⁴⁹, а трійка УНКВС під керівництвом Й. Б. Фішера розглянула справи на 3910 осіб, 1400 з котрих за її рішенням розстріляли⁵⁰. Викликають сумніви і слова Б. І. Борисова-Когана про те, що він

«за відмову від застосування незаконних методів слідства був [...] Успенським знятий з оперативної роботи та відряджений до системи ГУТАБ»⁵¹.

Насправді він брав активну участь у фабрикації численних справ, за що наприкінці 1937 р. отримав звання капітана державної безпеки та орден Червоної зірки⁵².

Перекидання співробітників НКВС УРСР на роботу в ГУТАБ тривало й надалі. У червні 1938 р. начальником 3-го відділу Томськ-Асинського УВТТ було призначено колишнього начальника Костянтинівського міськвідділу НКВС Г. Ю. Флейшмана, рідний брат якого – начальник 5-го відділу УДБ УНКВС по Дніпропетровській області Я. Ю. Флейшман – був заарештований «як учасник антирадянської організації, агент царської охорони та шпигун»⁵³. Прибувши до табору, Г. Ю. Флейшман заявив підлеглим, що ті занадто захопилися боротьбою з кримінальниками та забули про «троцькістів, правих, шпигунів, шкідників і диверсантів», і почав вимагати підготовки відповідного матеріалу. За місяць він уже звітував про арешт 50 осіб та «значні успіхи» у слідстві⁵⁴.

⁴⁸ Держархів Одеської області, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 12217, арк. 88–89.

⁴⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 36, арк. 53.

⁵⁰ Там само, арк. 1.

⁵¹ Протокол допиту Б.І. Борисова (Когана) // Наше минуле. – С. 129.

⁵² Правда. – 1937. – 20 декабря.

⁵³ Держархів Черкаської області, ф. Р-5625, оп. 1, спр. 3241, арк. 97.

⁵⁴ Уйманов В.Н. Пенитенциарная система Западной Сибири (1920–1941 гг.). – Томск: Изд-во Томского ун-та систем управления и радиотехники, 2011. – С. 131–132.

У червні 1938 р. був відряджений до ГУТАБ і комендант УНКВС по Харківській області А. П. Зелений, за півроку до того нагороджений орденом Червоної зірки⁵⁵ за виконання смертних вироків. Колишній боротьбист, він у 1934 р. очолював господарське управління українського радянського уряду. За виявлену при цьому «політичну короткозорість» та зв'язки з майбутніми «ворогами народу» штатному катові довелося замолювати гріхи на чолі воєнізованої охорони будівництва № 203 та Ягринського УВТТ.

Улітку 1938 р. начальником УВТТ Шосдортабу став М. Г. Чердак (у травні–липні 1937 р. – начальник 3-го відділу УДБ НКВС УРСР), якого «покарали» за зв'язок зі страченим начальником УНКВС по Одеській області О. Б. Розановим. Начальником 3-го відділу Біломорсько-Балтійського УВТТ було призначено заступника начальника дорожньо-транспортного відділу (ДТВ) ГУДБ НКВС Південно-Західної залізниці Г. М. Нікельберга. «Приютив» його колишній начальник М. М. Тимофєєв. 15 серпня 1938 р. начальником обліково-реєстраційного відділу ГУТАБ НКВС став Г. М. Грановський (до того – начальник відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Вінницькій області)⁵⁶. Імовірно, це призначення не обійшлося без рекомендацій А. М. Симховича – його колишнього начальника у Вінниці. Згодом ще два чекіста – начальник Дніпродзержинського міськвідділу НКВС В. М. Паперман та начальник особливого відділу НКВС 15-ї стрілецької дивізії Г. М. Орентліхерман – також стали начальниками УВТТ.

Третій
етап

Призначення 25 листопада 1938 р. наркомом внутрішніх справ СРСР Л. П. Берії ознаменувало новий етап масового переведення співробітників НКВС УРСР на роботу до ГУТАБ. Переважну більшість із них обвинуватили в «перегинах у роботі» – порушенні «соціалістичної законності». Хоча ще кілька місяців тому їхня діяльність «перегинами» не вважалася й за неї співробітники НКВС отримували чергові звання та урядові нагороди.

⁵⁵ Правда. – 1937. – 20 декабря.

⁵⁶ ГУЛАГ (Главное управление лагерей): 1917–1960. – С. 235.

10 грудня 1938 р. начальником Темниковського УВТТ було призначено Ю. Е. Каневського (з посади начальника ДТВ ГУДБ НКВС Південно-Уральської залізниці), який до осені 1936 р. безперервно працював в Україні. У розпорядження ГУТАБ 31 грудня 1938 р. був відряджений начальник 8-го (промислового) відділу 1-го управління НКВС УРСР С. І. Гольдман⁵⁷, невдовзі призначений заступником начальника Східного залізничного табору в Комсомольську-на-Амурі.

Начальником Самарського УВТТ 6 березня 1939 р. став колишній начальник УНКВС по Сталінській області П. В. Чистов⁵⁸. Звільненню з попередньої посади передувала жорстка проробка на засіданні бюро Сталінського обкому КП(б)У:

«Чистов у своїй роботі застосовує негідний метод у зверненні до підлеглих: лайку матом (особливо це має місце на оперативних нарадах), зухвалість, образи, надання прізвиськ відповідальним робітникам... Ігноруючи рішення ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. [...] не викрив по-більшовицьки збочень та недоліків в облівдділі НКВС [...]. Зовсім не рахувався з парт-організацією [...]. Не зробив політичних висновків по сигналах щодо фальсифікацій слідчих»⁵⁹.

18 січня 1939 р. усунули з посади начальника УНКВС по Вінницькій області І. М. Корабльова. У листі до Л. П. Берії він писав, що в його роботі

«були помилки, а не збочення, з останніми я рішуче боровся, коли вони викривалися, а помилки виправляв [...] працював чесно, як належить більшовику»⁶⁰.

30 січня 1939 р. І. М. Корабльов здійснив спробу самогубства, залишивши записку, в якій пояснював, що пішов на це че-

⁵⁷ АГУМВС ХО, наказ НКВС СРСР по особовому складу № 410 від 8 березня 1939 р.

⁵⁸ Там само, наказ НКВС УРСР по особовому складу № 745 від 31 грудня 1939 р.

⁵⁹ Золотарьов В., Стёпкин В. ЧК-ГПУ-НКВД в Донбассе: люди и документы 1919-1941. - Донецк: Алекс, 2010. - С. 483-484.

⁶⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 25, арк. 39-40.

І. Корабльов (4-й праворуч) із колегами.

рез виказану йому недовіру⁶¹. Утім, медики його врятували, а після одужання, у травні 1939 р., його було призначено заступником начальника Архангельського УВТТ.

Тотальна чистка органів НКВС, яку влаштував Беріївські чистки Л. П. Берія у 1939-1941 рр., торкнулася і працівників ГУТАБ. Уже наприкінці 1938 - на початку 1939 рр. було заарештовано 83 різних керівників⁶², у тому числі 5 начальників УВТТ. Серед них - чимало вихідців із НКВС УРСР. Одними з перших під вартою опинилися начальник Темниковського УВТТ М. Л. Долін та начальник 3-го відділу Томськ-Асинського УВТТ Г. Ю. Флейшман. Їхні подальші долі з'ясувати поки що не вдалося.

10 травня 1939 р. заарештували нового начальника Темниковського УВТТ Ю. Е. Каневського - за звинуваченням у масо-

⁶¹ Лошицький О. «Лабораторія» // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1997. - № 1/2. - С. 186-187.

⁶² Петров Н.В. Палачи: Они выполняли заказы Сталина. - Москва: Новая газета, 2011. - С. 34.

вих необґрунтованих арештах залізничних працівників. Так, у 1938 р. протягом лише двох тижнів на підставі сфальсифікованих довідок було схоплено 184 залізничника, 160 з яких страшили. Слідчі справи оформляли вже після виконання вироків. 21 жовтня 1939 р. військовий трибунал Уральського військового округу засудив Ю. Е. Каневського до вищої міри покарання. Вирок було виконано⁶³.

Т.в.о. начальника 3-го відділу ГУТАБ НКВС СРСР А. М. Симховича звинуватили в тому, що він нібито з 1935 р. був учасником «антирадянської шпигунсько-змовницької організації в НКВС УРСР», до якої його «втягнув» тодішній заступник начальника секретно-політичного відділу УДБ НКВС УСРР П. М. Рахліс. «За завданням» останнього, А. М. Симхович проводив «підринову роботу, спрямовану на збереження правотроцькістського підпілля» в Україні та фальсифікацію слідчих матеріалів⁶⁴. Фінал – розстріл.

Серед страчених чекістів були заступник начальника Печорського УВТТ С. І. Гольдман, заступник начальника 3-го відділу УВТТ Дальтабу П. З. Примаков, начальник Гутаро-Тугальської експедиції О. І. Марусинов-Бернштейн. 6 травня 1941 р. військовий трибунал військ НКВС Київського військового округу засудив на смерть заступника начальника Архангельського УВТТ І. М. Корабльова. Утім, 24 червня 1941 р. військова колегія Верховного суду СРСР вирішила, що

«провина Корабльова [...] у скоєнні злочинів, передбачених ст. 206-17 п. “б” КК УРСР, матеріалами попереднього і судового слідства доведена, але, не вбачаючи необхідності у застосуванні до нього вищої міри кримінального покарання, застосувати [...] ст. 46 КК УРСР і замінити [...] розстріл позбавленням волі у ВТТ на 10 років без ураження у правах»⁶⁵.

⁶³ Слово прокурору: История прокуратуры Курганской области в документах, фотографиях, воспоминаниях современников. – Курган: Дамми, 2008. – С. 33.

⁶⁴ Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі. – С. 291–292.

⁶⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 8, арк. 280.

У Комсомольську-на-Амурі 4 жовтня 1939 р. заарештували начальника Ново-Тамбовського УВТТ С. І. Борисова-Лендермана. Під час арешту в нього виявили 42 000 руб. – більшу частину цієї суми він незаконно вилучив у розстріляних упродовж 1937–1938 рр. громадян, коли очолював Уманську міжрайонну оперативну групу НКВС⁶⁶. За масове побиття арештованих та фальсифікацію слідчих справ у лютому 1941 р. він був засуджений до 8 років позбавлення волі⁶⁷.

21 квітня 1940 р. було заарештовано начальника Красноярського УВТТ Ю. С. Шатова. Згідно з обвинуваченням, у 1936 р., коли він був начальником Житомирського окружного відділу НКВС, тодішній начальник УНКВС по Київській області М. Д. Шаров «завербував його до антирадянської змовницької організації». Ю. С. Шатов виконував завдання останнього щодо «припинення активної розробки правотроцькістів» та «приховував ворожу роботу» командування 2-го кавалерійського корпусу. Слідство встановило, що

«Шатов, будучи змовником, продовжував ворожу роботу в Красноярському таборі НКВС, застосовував антидержавні методи в роботі, порушував революційну законність та режим утримання в'язнів у таборі [...]. Шатов обманним шляхом проник до лав ВКП(б), присвоївши партстаж із 1918 р. Давав неправдиві свідчення про свою службу в партизанських загонах та Червоній армії. Приховував проживання на території білих та свій арешт білогвардійською контррозвідкою»⁶⁸.

Його засудили до розстрілу, але страту замінили позбавленням волі в таборах Комі АРСР. У вересні 1950 р. в'язень Річного особливого табору МВС Ю. С. Шатов був засуджений за ст. 58-11 КК РРФСР до 10 років позбавлення волі.

Навесні 1940 р. був заарештований та засуджений до позбавлення волі начальник Онезького УВТТ О. Г. Мірошніченко,

⁶⁶ Масненко В., Морозов А., Жук П. Політичні репресії як неодмінна риса радянського тоталітаризму: черкаський вимір // Реабілітовані історією: Черкаська область. – Кн. 1. – Сміла; Тясмин, 2006. – С. 16, 21.

⁶⁷ ГДА СБ України, спр. 38195, т. 6, арк. 351.

⁶⁸ Сталинские расстрельные списки. – Москва: Звенья, 2002 [Электронный ресурс, CD-ROM].

нагороджений у вересні 1939 р. орденом Трудового червоного прапора «за відмінне та дострокове виконання урядового завдання з будівництва особливих об'єктів»⁶⁹. До 10 років позбавлення волі було засуджено помічника начальника 3-го відділу управління залізничного будівництва ГУТАБ НКВС по Далекому Сходу Л. М. Волю-Гойхмана, обвинуваченого в

«порушенні соціалістичної законності, систематичному застосуванні засобів фізичного впливу до арештованих, фальсифікації слідчих матеріалів»

під час роботи в НКВС УРСР⁷⁰; інспектора ГУТАБ НКВС СРСР Ф. С. Федорова-Беркова, визнаного винним у проведенні безпідставних арештів і фабрикації слідчих справ під час роботи заступником начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області⁷¹.

На основі зібраних біографічних даних згаданих вище чекістів спробуємо скласти загальну соціально-статистичну характеристику 32-х вихідців із НКВС УРСР, які впродовж 1937–1939 рр. обіймали у системі ГУТАБ такі посади:

- начальники УВТТ – 11 осіб (34,36%) (С. Борисов-Лендерман⁷², М. Долін⁷³, Ю. Каневський⁷⁴, К. Карлсон⁷⁵, З. Кацнельсон⁷⁶, Я. Краукліс⁷⁷, О. Мірошниченко⁷⁸, М. Тимофеев⁷⁹, М. Чердак⁸⁰, П. Чистов⁸¹, Ю. Шатов⁸²);

⁶⁹ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні. – С. 516–517.

⁷⁰ ГДА СБ України, Чернігів, спр. 17740-фп, т. 2, арк. 152–153.

⁷¹ Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині. – С. 292.

⁷² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 38195, т. 5, арк. 32.

⁷³ Тумшиц М.А., Золотарев В.А. Евреи в НКВД СССР 1936–1938 гг. – С. 170–171.

⁷⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 288, оп. 7, спр. 669, арк. 1–9.

⁷⁵ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні. – С. 484–485.

⁷⁶ Там само. – С. 485–486.

⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 810, арк. 1–7; ф. 1, оп. 11, спр. 1226, арк. 1–4.

- заступники та помічники начальників УВТТ – 12 осіб (37,5%) (Ф. Олексієнко⁸³, Б. Борисов-Коган⁸⁴, М. Воевода⁸⁵, С. Гольдман⁸⁶, М. Давидов-Млоток⁸⁷, І. Корабльов⁸⁸, Л. Мейтус⁸⁹, Г. Орендліхерман⁹⁰, В. Паперман⁹¹, Й. Фішер⁹², І. Черемісін⁹³, І. Шумський⁹⁴);
- начальники 3-х (оперативно-чекістських) відділів УВТТ – 7 осіб (21,86%) (М. Бондаренко-Гольдман⁹⁵, Й. Вепринський⁹⁶,

⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 1027, арк. 1–4.

⁷⁹ Там само, спр. 1661, арк. 1–4; ф. 1, оп. 11, спр. 2475, арк. 1–4.

⁸⁰ Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ), регистрационный бланк члена КПСС № 04840478.

⁸¹ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні. – С. 570–572.

⁸² Золотарев В.А., Стёпкин В.П. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе: Люди и документы 1919–1941. – С. 339.

⁸³ Біографічні відомості не виявлено.

⁸⁴ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні. – С. 441–442.

⁸⁵ Держархів Харківської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 51, арк. 25.

⁸⁶ Золотарев В.А., Стёпкин В.П. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе: Люди и документы 1919–1941. – С. 142.

⁸⁷ Тумшиц М.А., Золотарев В.А. Евреи в НКВД СССР 1936–1938 гг. – С. 161.

⁸⁸ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні. – С. 491–492.

⁸⁹ Тумшиц М.А., Золотарев В.А. Евреи в НКВД СССР 1936–1938 гг. – С. 258–259.

⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 1175, арк. 1–9.

⁹¹ Тумшиц М.А., Золотарев В.А. Евреи в НКВД СССР 1936–1938 гг. – С. 287.

⁹² Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні. – С. 563–565.

⁹³ Государственный архив Российской Федерации, служебная карточка сотрудника МВД.

⁹⁴ РГАСПИ, регистрационный бланк члена КПСС № 14876087.

⁹⁵ Тумшиц М.А., Золотарев В.А. Евреи в НКВД СССР 1936–1938 гг. – С. 90.

⁹⁶ Державний архів Харківської області, ф. 2, оп. 1, спр. 486, арк. 98; РГАСПИ, ф. 17, оп. 22, д. 3582, л. 1–4.

С. Люблін⁹⁷, Д. Медведєв⁹⁸, Г. Нікельберг⁹⁹, Ю. Сквирський¹⁰⁰, Г. Флейшман¹⁰¹);

- начальники відділів центрального апарату ГУТАБ НКВС СРСР – 2 особи (6,25%) (Г. Грановський¹⁰², А. Симхович¹⁰³).

Вік Один чекіст (3,13%) народився 1888 р., двоє (6,26%) – у 1892 р., один (3,13%) – 1893 р., троє (9,38%) – у 1894 р., один (3,13%) – 1895 р., троє (9,38%) – у 1896 р., двоє (6,26%) – 1897 р., п'ятеро (15,63%) – у 1898 р., двоє (6,26%) – 1899 р., четверо (12,5%) – у 1900 р., троє (9,38%) – 1901 р., один (3,13%) – у 1902 р., один (3,13%) – 1903 р., один (3,13%) – у 1905 р., немає даних по одній особі (3,13%). Середній вік (на момент вступу на посаду) становив 40,3 роки: 3 особи (9,38%) – у віці 30–35 років; 13 осіб (40,63%) – у віці 36–40 років; 15 осіб (46,88%) – у віці 41–45 років; 1 особа (3,13%) – у віці 45–50 років. Отже, «українські» керівники ГУТАБ були немолодими, досвідченими людьми. Події 1937–1939 рр. призвели до різкого омолодження керівного складу НКВС. На нове покоління чекістів, не обтяжене знайомствами та зв'язками з партійно-радянською номенклатурою, робив ставку М. І. Єжов під час «великого терору». На молодих співробітників спирався й Л. П. Берія, знищуючи єжовські кадри та створюючи, по суті, новий апарат радянської держбезпеки. Ветеранам із підозрілими зв'язками з «викритими ворогами народу» місця там не було.

⁹⁷ Тумшиц М.А., Золотарєв В.А. Евреи в НКВД СССР 1936–1938 гг. – С. 248–249.

⁹⁸ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 998, арк. 1–4.

⁹⁹ Тумшиц М.А., Золотарєв В.А. Евреи в НКВД СССР 1936–1938 гг. – С. 273–274.

¹⁰⁰ Там же. – С. 352.

¹⁰¹ Золотарєв В.А., Стєпкин В.П. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе: Люди и документы 1919–1941. – С. 324.

¹⁰² Тумшиц М.А., Золотарєв В.А. Евреи в НКВД СССР 1936–1938 гг. – С. 149.

¹⁰³ РГАСПИ, регистрационный бланк члена ВКП(б) № 22271790.

Місце народження Половина чекістів (15) народилися на теренах сучасної України: 4 – у Полтавській, по 3 – у Катеринославській, Подільській та Київській, 2 – у Херсонській губернії. У Росії з'явилися на світ 5 (15,63%): по одному у Санкт-Петербурзі, Московській, Смоленській, Орловській та Псковській губерніях; у Мінській губернії (Білорусь) – 4 (12,5%). Двоє (6,25%) були уродженцями сучасної Латвії (народилися в Ризі та Ліфляндській губернії). Немає даних про місця народження 5 осіб (15,63%).

Національність Національний склад практично повністю збігається з національним складом керівництва НКВС УРСР у 1936–1938 рр.¹⁰⁴: євреї – 22 (68,75%), росіяни – 4 (12,5%), латиші – 2 (6,26%), українці – 2 (6,26%), білорус – 1 (3,13%), немає даних – 1 (3,13%). Зазначимо, що, згідно з переписом 1926 р., національний склад населення УСРР був таким: українці – 75,4%, росіяни – 8,1%, євреї – 6,5%, поляки – 5%¹⁰⁵. Незважаючи на проведення політики українізації держапарату в попередній період, у другій половині 1930-х рр. в Україні продовжувала існувати по суті колоніальна адміністрація. На ключових посадах у партійно-радянському апараті представники титульної нації становили меншість. Особливо вражаючою була картина в НКВС. Звичайно, українців там служило багато, але на керівних посадах до 1938 р. їх практично не було.

Соціальне походження Із родин службовців походило 10 (31,25%) чекістів, 4 (12,5%) – з робітників, 5 (15,63%) – з селян, 3 (9,38%) – з кустарів, 3 (9,38%) – з тор-

¹⁰⁴ Золотарьов В.А. Начальницький склад НКВС УСРР напередодні «єжовщини»: соціально-статистичний аналіз // Україна в добу «великого терору»: 1936–1938. – К.: Либідь, 2009. – С. 60–83; *Його ж.* Керівний склад НКВС УРСР під час «великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 2. – С. 86–115; *Його ж.* Начальницький склад НКВС УСРР у середині 30-х рр. // Там само. – 2001. – № 2. – С. 326–342; Шаповал Ю., Золотарьов В. Євреї в керівництві органів ДПУ–НКВС УСРР/УРСР у 1920–1930-х рр. // Там само. – 2010. – № 1. – С. 53–93.

¹⁰⁵ Енциклопедія українознавства. – Т. 5. – Л.: НТШ, 1996. – С. 1733.

говців, по 1 (по 3,13%) – з родин лікаря й міщанина. Немає даних про походження 5 осіб (15,63%). Отже, робітничо-селянську біографію мали лише 9 (28,12%) чекістів. Це було характерно й для керівного складу органів НКВС у цілому, що суперечить тезі про те, нібито чекістські кадри завжди добиралися з «кращих представників робітничого класу», яку відстоюють сьогодні деякі російські історики¹⁰⁶.

Ніхто з названих чекістів на момент призначення до системи ГУТАБ не мав вищої освіти. У 2 (6,26%) була незакінчена вища, у 5 (15,63%) – середня, у 17 (53,13%) – початкова освіта, 1 (3,13%) ніде не навчався, немає даних про освіту 7 осіб (21,88%). Переважно це були малоосвічені люди, нездатні випрацювати якусь ефективну тактику при розв'язанні складних політичних, національних і культурних проблем.

27 чекістів (84,38%) були членами ВКП(б), 1 (3,13%) – М. Л. Долін – формально позапартійним (член ВКП(б) із 1919 р., виключений у зв'язку з судимістю в 1935 р.). Партійну належність 4 (12,5%) не з'ясовано, але, без сумніву, вони були комуністами. Двоє чекістів (6,26%) мали дореволюційний партстаж. У 1917 р. в партію вступили 3 (9,38%), під час громадянської війни – 9 (28,13%): у 1918 р. – 3 (9,38%), у 1919 р. – 4 (12,5%), у 1920 р. – 2 (6,26%). У 1921 р. лави комуністів поповнили 3 особи (9,38%), у 1925 і 1926 рр. – по 1 (по 3,13%), у 1927 р. – 5 (15,63%), у 1928, 1931 і 1938 рр. – по 1 (по 3,13%). 5 чекістів (15,63%) починали свій партійний шлях у рядах інших партій (двоє були меншовиками, по одному – членами «Поалей Ціон», Єврейської комуністичної партії та партії есерів). Трьох осіб (9,38%) у різний час виключали з ВКП(б).

На момент призначення до ГУТАБ звання комісара державної безпеки 2-го рангу мали дві особи (6,26%) – З. Кацнельсон і К. Карлсон; старшого майора державної безпеки – 1 (3,13%) – М. Тимо-

¹⁰⁶ Див.: Плеханов А.М. ВЧК–ОГПУ в годы новой экономической политики. – Москва, 2006. – С. 218.

феев; майора державної безпеки – 5 (15,63%) – С. Гольдман, І. Корабльов, Я. Краукліс, М. Чердак, П. Чистов; капітана державної безпеки – 9 (28,13%) – Б. Борисов-Коган, С. Борисов-Лендерман, Й. Вепринський, Ю. Каневський, Д. Медведєв, О. Мірошніченко, А. Симхович, Й. Фішер, Ю. Шатов; полковника – 1 (3,13%) – І. Шумський; старшого лейтенанта державної безпеки – 7 (21,88%) – М. Давидов-Млоток, С. Люблін, Л. Мейтус, Г. Нікельберг, Ю. Сквирський, І. Черемісін, Г. Флейшман; лейтенанта державної безпеки – 4 (12,5%) – М. Бондаренко-Гольдман, Г. Грановський, Ф. Олексієнко, В. Паперман; не мали звань 3 (9,38%) – М. Воєвода, М. Долін, Г. Орендліхерман.

Ю. Каневський.

Отже 7 осіб (21,88%) на момент переведення мали «генеральські» звання – від майора державної безпеки та вище. К. Карлсон і З. Кацнельсон мали найвищі звання в довоєнній історії ГУТАБ – вищі, ніж у керівників ГУТАБ – комісара державної безпеки 3-го рангу М. Д. Бермана, дивізійного інтенданта І. І. Плінера, комдива В. В. Чернишова.

10 чекістів (31,25%) були нагороджені орденами: один (П. Чистов) – орденом Леніна; двоє (К. Карлсон і З. Кацнельсон) – орденом Червоного прапора; двоє (Б. Борисов-Коган і С. Гольдман) – орденом Червоної зірки; троє (Ф. Олексієнко, Ю. Каневський, І. Корабльов) – орденом Знак пошани; двоє (Я. Краукліс і М. Тимофеев) – орденом Трудового червоного прапора УСРР. Зазначимо, що Борисов-Коган, Гольдман, Каневський, Корабльов, Олексієнко та Чистов отримали ордени в 1937 р. за успіхи у проведенні політичних репресій¹⁰⁷.

17 чекістів (46,88%) були відзначені найвищими відомчими нагородами. Знаком почесного працівника ВЧК–ДПУ (V) було

¹⁰⁷ Правда. – 1937. – 5 июля. – 20 декабря.

нагороджено С. Гольдмана, К. Карлсона, З. Кацнельсона, Я. Краукліса та М. Тимофєєва; знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) – Б. Борисова-Когана, М. Доліна, Ю. Каневського, К. Карлсона, З. Кацнельсона, І. Корабльова, Д. Медведєва, О. Мірошниченка, Г. Нікельберга, А. Симховича, М. Чердака, Ю. Шатова¹⁰⁸.

Доля 14 осіб (43,75%) були репресовані, з них 6 (18,75%) – страчені (С. Гольдман, Ю. Каневський, К. Карлсон, З. Кацнельсон, Я. Краукліс, А. Симхович); 5 (15,63%) – засуджені до різних термінів ув'язнення (С. Борисов-Лендерман, І. Корабльов, О. Мірошниченко, П. Чистов, Ю. Шатов); 2 (6,26%) були заарештовані, їх доля нез'ясована (М. Долін, Г. Флейшман); 1 (3,13%) заарештований, але випущений на волю (Й. Вепринський). Відсутня інформація про двох осіб (6,26%) (Г. Нікельберг, Ф. Олексієнко).

Наведена соціально-статистична характеристика обраної для аналізу групи керівників ГУТАБ свідчить, що вони певною мірою відображали класову, соціальну й національну структуру державного апарату в УРСР 1930-х рр. Virізнялися розмитим соціальним складом, низьким освітнім рівнем. З одного боку, це давало можливість вищому керівництву легко маніпулювати чекістами та змушувати виконувати будь-які накази; з іншого – стало підставою для вигнання їх із ГУДБ НКВС та переведення на неоперативну роботу. Майже ніхто з них не зміг відновити втрачену політичну довіру, і повернутися на керівну роботу в органи держбезпеки, за винятком Д. Медведєва, їм так і не вдалося.

Золотарєв В. Бывшие сотрудники НКВД УССР на руководящей работе в системе ГУЛАГ (1936–1939 гг.)

В статье освещаются причины направления сотрудников НКВД УССР на руководящую работу в ГУЛАГ. Проведен социально-статистический анализ руководящих сотрудников ГУЛАГ СРСР – выходцев из НКВД УССР.

Ключевые слова: УИТЛ, ГУЛАГ, чекисты, лагеря.

¹⁰⁸ Буяков А.М. Ведомственные награды ОГПУ–НКВД: 1932–1940 гг.: Ч. 2: Знак «Почётный работник ВЧК–ГПУ (XV)». – Владивосток: Русский остров, 2008.

Zolotarev V. Former officers of NKVD of Ukrainian SSR on the executive position in Soviet GULAG system (1936–1939)

The article focused on the reasons of sending officers of NKVD of Ukrainian SSR on the executive position in Soviet GULAG. The author made social and statistical analysis of high rank position officers who came from NKVD of Ukrainian SSR.

Key words: UVTT, GULAG, official of Cheka, camps.

УДК: 323.28 + 343.25 «1918/1953»

Алексей ТЕПЛЯКОВ*

Чекистский долг и почётная партийная обязанность: исполнение смертных приговоров в 1918–1953 гг.

На основе архивных документов, мемуарной и научной литературы исследуется органическая связь профессиональных исполнителей из системы ВЧК–МГБ с добровольными палачами из числа коммунистов, их последующий карьерный рост в партийно-советской номенклатуре.

Ключевые слова: расстрелы, палачи, коменданты, номенклатура.

Большевики, придя к власти, сразу сделали крайне редкую в России профессию палача массовой. Исполнение смертных приговоров над бесчисленными «врагами народа» считалось особо важной политической работой. Выявление и акцентирование связи между профессиональными исполнителями и просто палачами по «мандату долга» добавляет важные элементы к облику правящего слоя СССР ленинско-сталинского периода.

* Тепляков Алексей Георгиевич – кандидат исторических наук, докторант Новосибирского государственного университета (Российская Федерация) (teplyakov-alexey@rambler.ru).

Антибуржуазный левый экстремизм в России имел глубокие корни, уходя в традиции патриархальной уравнительности; отсутствие устойчивых правовых начал питало жестокий обычай крестьянских самосудов, окрепший в ходе Первой мировой войны и получивший огромное ускорение с 1917 г. В марксизме русские революционеры увидели, прежде всего, идею насильственного уравнивания. Исповедуя взгляды на насилие как «повивальную бабуку истории», К. Маркс в мае 1849 г. в «Новой Рейнской газете» писал о «революционном терроризме» в качестве единственного средства «сократить, упростить и концентрировать кроважидную агонию старого общества и кровавые муки родов нового общества», угрожая правительству:

«Мы беспощадны и не просим никакой пощады у вас. Когда придёт наш черёд, мы не будем прикрывать терроризм лицемерными фразами».

Но, по сути, ленинцы вели свою генеалогию не только от К. Маркса с Ф. Энгельсом, но и от ещё более крайних радикалов, вроде немецкого публициста К. Гейнцена (1809–1880 гг.), который, по цитате, приводимой А. И. Герценом, полагал, что достаточно

«избить два миллиона человек на земном шаре – и дело революции пойдёт как по маслу»¹.

Правда, К. Гейнцен выглядел довольно умеренно по сравнению с иными русскими революционерами. Например, В. Г. Белинский писал другу 28 июня 1841 г.:

«Я начинаю любить человечество по-маратовски: чтобы сделать счастливою малейшую часть его, я, кажется, огнём и мечом истребил бы остальную»².

А пресловутый идеолог терроризма П. Н. Ткачев в юности считал необходимым для победы революции уничтожить основную часть населения:

¹ Герцен А.И. Собрание сочинений в 30 т. – Москва, 1956. – Т. 10. – С. 60.

² Иванов-Разумник Р.В. История русской общественной мысли: Индивидуальность и мещанство в русской литературе и жизни в XIX в. – Санкт-Петербург, 1991. – Т. 1. – С. 315.

«Успех революции будет обеспечен, если всем жителям Российской империи старше 25 лет отрубят головы»³.

Полная аморальность подобных ультрареволюционеров привлекала В. И. Ленина, особенно восхищавшегося фигурой кровавого провокатора-демагога С. Г. Нечаева.

Современные исследователи, оценивая роль террора в большевистской доктрине, отмечают, что только

«большевикам во главе с Лениным удалось соединить радикальный утопизм с исключительно трезвым пониманием механизмов насилия»,

победа же их была в сильной степени связана с тем, что «они обеспечили гораздо большее государственное насилие по отношению к своим врагам, населению в целом, чем их противники»⁴.

В. И. Ленин с молодых лет прекрасно понимал, и не скрывал, каким путём должна идти революция. В 1901 г. он провозглашал:

«Мы никогда не отказывались и не можем отказаться от террора. Это – одно из военных действий»⁵.

И вождь не был одинок. Один из его соратников в том же году написал товарищу:

«Теория о неразумности террора есть только у интеллигенции, рабочие не знают её и будут [террор] применять»⁶.

На III съезде советов в январе 1918 г. В. И. Ленин заявил:

«Ни один ещё вопрос классовой борьбы не решался в истории иначе, как насилием. Насилие, когда оно происходит со стороны трудящихся, эксплуатируемых масс против эксплуататоров – да, мы за такое насилие!»⁷.

³ Анненская А. Из прошлых лет // Русское богатство. – 1913. – Кн. 1. – С. 63.

⁴ Люкс Л. Интеллигенция и революция: Летопись триумфального поражения // Вопросы философии. – 1991. – № 11. – С. 14; Леонов С.В. Рождение советской империи: государство и идеология: 1917–1922 гг. – Москва, 1997. – С. 339.

⁵ Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 5. – С. 7.

⁶ Письмо В. П. Ногина С. В. Андронову от 14 апреля 1901 г. // Пролетарская революция. – 1924. – № 11. – С. 229.

⁷ Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 31. – С. 147; Т. 35. – С. 268.

В. И. Ленин не всегда находил нужным писать о своих планах после победы революции (тем более, что до самого конца 1916 г. не был уверен, что доживёт до неё), но соратники помнили, как ещё до Октября он говорил, что врагов революции ожидает беспощадная кара. В записи сына Н. И. Подвойского сохранился рассказ близкого ленинского сподвижника Г. М. Кржижановского:

«Как-то в ссылке моя жена, Зинаида Павловна, когда мы узнали об очередных казнях революционеров, воскликнула:

– Когда мы победим, мы, прежде всего, отменим смертную казнь!

– Ничего подобного, – возразил Владимир Ильич. – Мы будем беспощадно уничтожать всех мерзавцев, очистим от мерзавцев почву»⁸.

После октябрьского переворота Л. Д. Троцкий высказывался о терроре более открыто, чем осторожничавший В. И. Ленин. Уже 4 декабря 1917 г. он публично объявил, что

«не осудит народа, который, [...] возмущённый саботажем имущих классов, прибегнет к репрессиям и возможно даже – к гильотине»,

после чего по столице распространились слухи о восстановлении большевиками смертной казни⁹. О «якобинской гильотине» думал и Я. М. Свердлов, который на V Всероссийском съезде советов 5 июля 1918 г. сказал:

«И если говорить сколько-нибудь серьёзно о тех мероприятиях, к которым нам приходится прибегать в настоящее время, то [...] мы можем указать [...] на самое резкое усиление массового террора против врагов советской власти. [...] И мы глубоко уверены в том, что самые широкие круги рабочих и крестьян отнесутся с полным одобрением к таким меропри-

⁸ *Тополянский В.* Как он умел ненавидеть: К 85-летию со дня смерти Владимира Ульянова // Новая газета. – 2009. – 21 января.

⁹ *Леонов С.В.* Государственная безопасность советской республики в пору Октябрьской революции и гражданской войны (1917–1922 гг.) // Государственная безопасность России: история и современность. – Москва, 2004. – С. 396–397.

ятиям, как отрубание головы, как расстрел контрреволюционных генералов и других контрреволюционеров»¹⁰.

Л. Д. Троцкий очень откровенно написал об истинных взглядах В. И. Ленина:

«Никто так ясно не понимал ещё до переворота, что без расправы с имущими классами, без мероприятий самого сурового в истории террора никогда не устоять пролетарской власти. [...] Вот это своё понимание и вытекающую из неё напряжённую волю к борьбе Ленин, капля по капле, вливал в ближайших своих сотрудников, а через них и с ними – во всю партию и трудящиеся массы»¹¹.

На V Всероссийском съезде советов 5 июля 1918 г. вождь большевиков заявил:

«Революционер, который не хочет лицемерить, не может отказаться от смертной казни. [...] Ссылаются на декреты, отменяющие смертную казнь. Но плох тот революционер, который в момент острой борьбы останавливается перед невыблемостью закона. Законы в переходное время имеют временное значение»¹².

В. И. Ленин был абсолютно согласен с теоретическими обоснованиями красного террора, зафиксированными в известных книгах Л. Д. Троцкого «Терроризм и коммунизм» и Н. И. Бухарина «Экономика переходного периода».

Освобождение социума от моральных запретов было важной задачей большевистских вождей, понимавших, что революцию сделает активное меньшинство, привлечённое возможностью стать правящей силой и освобождённое от «химеры совести». Интеллектуал А. А. Богданов провозглашал:

«Кричат [...] против экспроприаторов, грабителей, против уголовных. [...] А придёт время восстания, и они будут с нами.

¹⁰ *Кожин Ю.* Заложники в годы гражданской войны в России // Первое сентября. – 2000. – Сентябрь.

¹¹ Архив Троцкого: Коммунистическая оппозиция в СССР 1923–1927. – Москва, 1990. – Т. 1. – С. 135.

¹² *Троцкий Л.Д.* К истории русской революции. – Москва, 1990. – С. 212–213; *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений. – Т. 36. – С. 503–504.

На баррикадах взломщик-рецидивист будет полезнее Плеханова»¹³.

Рабочий Вано Стуруа на XII съезде РКП(б), при жизни основателя большевистской партии, восклицал:

«Запомним слова т. Ленина, который наивным товарищам, когда они задали вопрос: “Что такое коммунистическая мораль?”, – сказал: убивать, уничтожать, камня на камне не оставлять, когда это в пользу революции; но в другом случае гладьте по голове, называйте Александром Македонским, если это в пользу революции»¹⁴.

О том, какое разложение в ходе коммунистического эксперимента поразило общество, говорит отчёт цензурного ведомства за 1933 г., где упоминается факт задержки Главлитом уже свёрстанной «Сельхозгизом» книги, в которой предлагалось организовать

«кладбищенские совхозы для извлечения из человеческих трупов сахара, мыла, соли и т. п.»¹⁵.

Придя к власти, большевики тут же узаконили террор, сначала де-факто, о чём откровенно писал чекист М. И. Лацис, восхищаясь фигурой Ф. Э. Дзержинского, «напросившегося на работу по водворению порядка в стране», занявшего «обрызганное кровью» кресло главы ВЧК и «шедшего в разрез с буквой закона, но действовавшего согласно своему классовому правосознанию и совести», поскольку ситуация первых месяцев после Октября требовала предоставить чекистам «право непосредственной расправы»¹⁶. У «напросившегося» на свою работу Ф. Э. Дзержинского ещё до переворота было ясное мнение о том,

¹³ Гейфман А. Революционный террор в России, 1894–1917. – Москва, 1997. – С. 216.

¹⁴ Двенадцатый съезд РКП(б), 15–17 апреля 1923 г.: Стенографический отчёт. – Москва, 1968. – С. 506.

¹⁵ История советской политической цензуры: Документы и комментарии. – Москва, 1997. – С. 293.

¹⁶ Лацис М. Тов. Дзержинский и ВЧК // Пролетарская революция. – 1926. – № 9. – С. 81, 83–85.

что делать с теми, кто не пойдёт с большевиками: уничтожать. Один из лидеров меньшевиков Р. А. Абрамович записал свой откровенный разговор с Ф. Э. Дзержинским в августе 1917 г.:

«Вы помните речь Лассалья о сути конституции? – спросил Дзержинский. – Конечно. Лассаль сказал, что конституция определяется сочетанием реальных сил в стране. – Как меняется такое сочетание политических и социальных сил? – В процессе экономического и политического развития, путём эволюции новых форм экономики, появления различных социальных классов и т. д. – А нельзя ли, – задал принципиальный вопрос Дзержинский, – изменить это соотношение, скажем, путём подчинения или истребления некоторых общественных классов?»¹⁷.

О своём видении террора сам Ф. Э. Дзержинский заявил, выступая 6 февраля 1920 г. на 4-й конференции ВЧК перед почти 70 высокопоставленными чекистами:

«Когда мы подходим к врагу, чтобы его убить, мы убиваем его вовсе не потому, что он злой человек, а потому, что мы пользуемся орудием террора, чтобы сделать страх для других. [...] Можно сказать про белогвардейцев, когда мы с ними расправлялись жестоко, мы выбивали оружие из их рук. Вот единственная цель и смысл террора, террора не как метода, не как воздействия, а как орудия борьбы за торжество пролетариата, окружённого со всех сторон врагами. [...] И поэтому методы должны отвечать достижению определённых наших результатов и когда возможно [эффективное] идейное воздействие [террора], то его непременно применять»¹⁸.

Хотя здесь Ф. Э. Дзержинский не упоминал о социальной роли террора, физически уничтожавшего тех, кто «не годился» для жизни в социалистическом обществе, но руководство партии всегда имело в виду то, что террор не только запугивает, но и служит лучшим средством для социальных чисток.

¹⁷ Abramovich R. The Soviet Revolution 1917–1939. – London, 1962. – P. 312.

¹⁸ Центральный архив Федеральной службы безопасности (далее – ЦА ФСБ), ф. 1, оп. 4, д. 16, л. 147.

В идеократическом советском государстве правящий аппарат стремительно проникся логикой беспощадной расправы над противниками и всеми инакомыслящими. Развивая идеи вождей, М. И. Лацис в августе 1918 г. во всеуслышание заявил:

«Установившиеся обычаи войны, выраженные в разных конвенциях, по которым пленные не расстреливаются и прочее, всё это только смешно: вырезать всех раненых в боях против тебя – вот закон гражданской войны»¹⁹.

Выступивший осенью 1920 г. на беспартийной рабочей конференции в Одессе С. И. Сырцов, защищая доклад председателя губЧК, сослался на мнения К. Маркса, Ф. Энгельса «и других» (неназванных в газетном отчёте) революционных деятелей о недостаточной решительности якобинцев при расправе над буржуазией, процитировав их высказывания,

«в которых яркой чертой проходит мысль о необходимости применения террора».

С. И. Сырцов обвинил протестовавших против чекистских расправ меньшевиков в том, что они

«не возражают против утверждения власти рабочих, но не хотят приложить своих рук к грязной кровавой работе, связанной с утверждением этой власти»²⁰.

Очевидно, что «самый суровый в истории террор», отождествляемый с необходимой «грязной кровавой работой», начал на практике попытку именно физического истребления враждебных большевикам классов, социальных групп и отдельных личностей. Большевицкие руководители, создавшие для грязной работы сверхполномочную службу политической полиции, вместе с тем не отъединяли себя от системы ВЧК–МГБ. С точки зрения В. И. Ленина, всякий хороший коммунист обязан был быть и хорошим чекистом. Идеи террористических расправ с врагами рождались, прежде всего, в высшем руководстве партии, хотя и подталкивались в 1920–1930-х гг. информацией чекистов о повсеместных заговорах и неизбежной

¹⁹ Лацис М. Законы гражданской войны не писаны // Известия ВЦИК. – 1918. – № 181. – 23 августа.

²⁰ Известия Одесского губревкома. – 1920. – № 276. – 19 октября.

военной интервенции соседних государств. В. И. Ленин уже в июне 1918 г. требовал у петроградских большевиков во главе с Г. Е. Зиновьевым «поощрения энергии и массовидности террора». Один из основных организаторов расстрела царской семьи А. Г. Белобородов писал секретарю ЦК Н. Н. Крестинскому 6 мая 1919 г. с охваченного восстаниями Дона:

«Необходимо организовать чрезвычайки и, как можно скорее, покончить с трибунальским словоизвержением. Основное правило поведения при расправе с [онтр]рев[олюцией]: захваченных не судят, а с ними производят массовую расправу».

О том, что знаменитый крымский террор готовился загодя, свидетельствует телеграмма И. В. Сталина Л. Д. Троцкому от 28 июня 1920 г., в которой сообщалось, что приказ о «поголовном истреблении врангелевского комсостава» предполагается издать к началу общего наступления²¹. В последовавшей кровавой «зачистке» Крыма, проведённой по указанию политбюро ЦК РКП(б), очевидна направляющая роль Крымревкома в лице беспощадных Б. Куна и Р. С. Землячки.

Окончание гражданской войны не повлияло на психологию победителей, в арсенале которых, по настоящему завещанию В. И. Ленина («мы ещё вернёмся к террору», 1922 г.), меры бессудного террористического принуждения сохранялись в полной силе. В начале коллективизации В. М. Молотов предельно откровенно объяснял руководящим местным работникам, как следует осуществлять «раскулачивание»:

«Когда меня на ноябрьском пленуме [1929 г.] спрашивали отдельные товарищи, как быть с кулаком, я говорил, если есть подходящая речка – топите. Не везде есть речка, значит, ответ недостаточный. Но отсюда ясно – надо громить [...] без административных мер не обойдётся, придётся нам пострелять. (Голос: “Повыселать!”) Первый номер – пострелять, второй номер – повыселать»²².

²¹ Большевицкое руководство: Переписка: 1912–1927 / Сост. А. В. Квашонкин, О. В. Хлевнюк, Л. П. Кошелева, Л. А. Роговая. – Москва, 1996. – С. 50, 109–110.

²² Баберовски Й. Враг есть везде: Сталинизм на Кавказе. – Москва, 2010. – С. 655–656.

Относивший себя к «большевистской интеллигенции» комиссар, военный прокурор и дипломат Н. Н. Кузьмин, член Сибкрайкома ВКП(б), в своём выступлении перед работниками краевого наркомпроса 7 мая 1930 г. так изобразил политику по отношению к «кулаку»:

- «– Мы говорим кулаку: будь добр, ликвидируйся как класс.
- Не хочу.
- Ликвидируем силой.
- Буду сопротивляться.
- Посадим в тюрьму.
- Буду драться.
- Убьём»²³.

Особенное внимание В. И. Ленин и Л. Д. Троцкий уделяли поискам способных исполнителей-карателей, именуя их «твёрдыми» людьми. Уже 11 августа 1918 г. вождь большевиков телеграфировал в Пензу:

«Восстание пяти волостей кулачья должно повести к беспощадному подавлению. [...] Образец надо дать. 1) Повесить (неприменно повесить, дабы народ видел) не меньше 100 заведомых кулаков, богатеев, кровопийц. [...] Сделать так, чтобы на сотни верст кругом народ видел, трепетал, знал, кричал: душат и задушат кровопийц кулаков. [...] Найдите людей потвёрже»²⁴.

Немного позднее Л. Д. Троцкий в письме к В. И. Ленину сообщал о наведении порядка в армии:

«Полевые трибуналы начали работу. Проведены первые расстрелы дезертиров. Первые расстрелы уже повлияли должным образом. Надеюсь, что перелом будет достигнут в короткий срок. Необходима дальнейшая посылка твёрдых работников»²⁵.

И В. И. Ленин, и Л. Д. Троцкий, и И. В. Сталин с Ф. Э. Дзержинским сразу требовали именно «твёрдых» работников, и в этом видны

²³ Государственный архив Новосибирской обл., ф. П-3, оп. 3, д. 56, л. 138–139.

²⁴ Латышев А. Г. Рассекреченный Ленин. – Москва, 1996. – С. 57.

²⁵ Волкогонов Д. А. Троцкий: Политический портрет. – Москва, 1992. – Кн. 1. – С. 294.

как суть кадровой политики «органов», опиравшейся на беспощадных личностей, так и феномен успешных партийно-советских карьер многих исполнителей приговоров.

Руководители советской России в годы гражданской войны не могли обойтись без собственных тюрем. В. И. Ленин и прочие кремлёвские обитатели превратили свою московскую резиденцию в застенок: в 1918 г. в Кремле действовала тюрьма для важных политзаключённых. Именно на территории, где поселились вожди, в сентябре 1918 г. комендантом Кремля П. Д. Мальковым была публично казнена Фанни Каплан. Американец К. Каламатиано, арестованный в 1918 г. как шпион, отсидевший сначала восемь месяцев на жестокой «военной гауптвахте в Кремле» (держали на голодном пайке и лишь три раза за восемь месяцев водили в баню), вспоминал о своих соседях по заключению в Бутырской тюрьме:

«В Кремле находился особый авт[оброневой] отряд ЦИК, всецело поляки, латыши, один–два венг[ра], немцы, не коммунисты, но служили для зараб[отка] и готовы на всё, помогали при расстрелах ВЧК. Один из них за пьянство сидел две недели. Рассказывал много интересного – про расстрелы – 40–50 в ночь. Про хороший заработок при расстр[еле], хорошей наживе при обысках, арестах и т. д.».

В холодном и сыром полуподвале Грановитой палаты долго держали эсерку М. А. Спиридонову, пока та не стала кашлять кровью²⁶.

Ф. Э. Дзержинский, выступая перед чекистами в 1920 г., предлагал и далее ужесточать тюремный режим, а также ввести каторжные работы²⁷. При нём была де-факто введена система избийений и пыток, в том числе «мягких», в виде фактически узаконенной традиции продолжительных ночных допросов, изматывавших арестованных. В распоряжении И. В. Сталина в Царицыне была плавучая тюрьма – баржа, где для узников создали невыносимый режим. В чекистской системе свои тюрьмы

²⁶ Красный террор в Москве: свидетельства очевидцев. – Москва, 2010. – С. 240–241.

²⁷ ЦА ФСБ, ф. 1, оп. 4, д. 16, л. 149–150.

имелись не только у собственно ВЧК, губЧК и уездЧК, но также у особых и транспортных отделов; соответственно свои коменданты-расстрельщики имелись как в губЧК, так и у «особистов» с «транспортниками». В январе 1919 г. последовал приказ Ф. Э. Дзержинского всем членам коллегий местных ЧК наблюдать за расстрелами и участвовать в них. Вероятно, появление такого циркуляра было связано с критикой действий ЧК в советской прессе, резкой статьёй М. С. Ольминского в «Правде»²⁸. Дискуссия означала недовольство части партийной верхушки чекистскими безобразиями, которые очевидным образом дискредитировали власть. Ф. Э. Дзержинский, которому, вероятно, не раз высказывали претензии в связи с жестокостью расправ, поручил контролировать процедуру уничтожения «врагов народа» руководящим чекистам.

Надёжные исполнители расстрелов находились без особого труда. Гражданская война произвела громадный выброс психопатических личностей – формально вменяемых, но глубоко ущербных с точки зрения психологической нормы. Острые формы воздействия государства на людей приводили к тому, что психопатическая часть номенклатуры постоянно пополнялась теми, кто прошёл через страшные, разрушительные для человеческой личности вещи, обычно не подозревая, что является настоящим монстром. Не считая тех, кто активно участвовал в терроре периода гражданской войны и в красном бандитизме, в каждом регионе в 1920–1930-х гг. имелись десятки людей, массами исполнявшие смертные приговоры. Среди лубянских палачей легендарными, даже для самой чекистской среды, были такие многолетние исполнители, как П. И. Магго, К. Я. Дукис, М. В. Попов, В. М. Блохин и др.

Имя расстрельщика П. И. Магго (передавалось как «Мага») стало широко известным и среди чекистов, и в белоэмигрантских кругах уже к началу 1920-х гг. Слышавшие рассказы тюремщиков узники, затем бежавшие из России, уверяли, что на его счет за 1918–1921 гг. было свыше 10 тыс. жертв:

²⁸ *Ольминский М.* О чрезвычайных комиссиях // Правда. – 1918. – 8 октября; Он же. Держиморды под советским флагом // Там же. 19 дек.

«Один из крупных чекистов рассказывал, что главный палач Мага, перестрелявший на своём веку не одну тысячу людей, – чекист, рассказывавший нам, назвал нам невероятную цифру 11 тыс. расстрелянных рукой Мага, – этот палач Мага, как-то закончив “операцию” над 15–20 человеками, набросился с криками: “Раздевайся, такой-сякой” – на коменданта тюрьмы ВЧК Попова, из любви к искусству присутствовавшего при этом расстреле. [...] Попов струсил, бросился бежать, поднялась свалка, и только счастье, что своевременно подбежали другие чекисты и скрутили Мага. Иначе он обязательно прикончил бы Попова»²⁹.

Благодаря публикации послужного списка М. В. Попова, этот известный эпизод можно отнести к 1921 г. Вполне возможно, что цифра, сообщённая мемуаристом, была недалеко от истины, а если и преувеличена, то, вероятно, к моменту своей самоотверженной смерти весной 1941 г. «на объекте» (то есть по месту производства казней) Магго мог достичь и даже превысить 10-тысячную отметку. Сходные показатели могли быть у других виднейших автоматов расстрельного ремесла – многолетних исполнителей Блохина и Попова.

Упомянутый выше М. В. Попов прослужил на комендантской работе с конца 1918 до осени 1952 гг. и был уволен полковником по состоянию здоровья буквально за несколько дней до своего 63-летия. Участник Первой мировой войны, кавалер двух георгиевских крестов и медали, с декабря 1917 г. служил в красной гвардии, с августа 1918 г. был помощником командира 1-го Старорусского красноармейского пехотного полка и сразу получил ранение. После излечения в конце 1918 г. М. В. Попов получил назначение комендантом Военного контроля в Москве, а после объединения Военного контроля с Особым отделом ВЧК был помощником коменданта последнего и начальником внутренней тюрьмы Особого отдела. С 1921 г. – начальник Бутырской тюрьмы Московской ЧК. В 1922 г. ему дали передышку от казней – работал в системе НКВД на должности

²⁹ *Надеждин.* Год в Бутырской тюрьме // Че-Ка: Материалы по деятельности чрезвычайных комиссий. – Берлин, 1922. – С. 146.

коменданта генерального консульства РСФСР в Латвии и заведующим домом отдыха генконсульства под Ригой. Вскоре его ждала работа помощника коменданта ГПУ на судебном процессе над членами партии эсеров в Москве, переброска на должности коменданта ПП ГПУ Туркестана и ПП ГПУ Закавказья (в Тифлис М. В. Попов поехал за своим бывшим начальником по Особому отделу ВЧК-ОГПУ по ЗСФСР). В августе 1930 г. М. В. Попов вернулся в Москву с повышением и занял должность начальника тюремного отдела ОГПУ и коменданта Бутырской тюрьмы ОГПУ. С 1943 г. он уже заместитель начальника комендантского отдела НКГБ-МГБ СССР. В 1920 г. М. В. Попов получил от В. Р. Менжинского золотые часы (происхождение которых понятно), в 1923 г. удостоился высшего ведомственного отличия – знака «Почётный работник ВЧК-ГПУ» № 79 (второй такой знак ему достался в 1932 г.), а в 1931 г. – ордена Трудового красного знамени Грузинской ССР. Впоследствии он выслужил два ордена Красного знамени и орден Ленина³⁰. Начальником М. В. Попова много лет был известный В. М. Блохин – бессменный комендант ОГПУ-МГБ-МВД в 1926–1953 гг., дослужившийся до генерал-майора.

Участие в исполнении приговоров над врагами выглядело в глазах вождей высшей степенью политической лояльности. Охранник В. И. Ленина П. П. Пакалн был частым посетителем здания в Варсонофьевском переулке близ Лубянки, где исполнялись приговоры, за что получил знак «Почётного работника ВЧК-ГПУ» № 42 (у П. И. Магго был знак № 40, у его «коллеги» И. Ф. Сотникова – № 17³¹). Подлинный энтузиаст расстрельного дела Пётр Яковлев, малограмотный сормовский рабочий, трудился кремлёвским шофёром («С 1922 по 1924 гг. был прико-

³⁰ См.: Буяков А.М. Ведомственные награды ВЧК-НКВД (1922–1940). – Ч. I: Ведомственные награды ВЧК-ОГПУ (1922–1932): Справочник. – Владивосток, 2002. – 112 с.; *Его же*. Ведомственные награды ОГПУ-НКВД: 1932–1940 гг. – Ч. II: Знак «Почётный работник ВЧК-ГПУ (XV)». – Владивосток, 2008. – 504 с.

³¹ Сведения А. Н. Жукова (Москва).

мандирован в Кремль к личному гаражу В. И. Ленина и тов. Сталина. Был начальником гаража и обслуживал их лично»), но перевозку вождей благополучно сочетал с расстрелами, за что в 1923 г. получил знак «Почётный сотрудник ВЧК-ГПУ» № 68. Затем он возглавил автомобильный отдел ОГПУ, стал полковником и депутатом Моссовета, но продолжал трудиться в комендатуре³². И. В. Сталин не только унаследовал ленинскую традицию привечания палачей, но довёл её до логического завершения: его основные охранники в течение многих лет занимались в свободное от охраны время исполнением приговоров на Лубянке. Именно этим людям вождь народов доверял свою жизнь, и в период Большого террора лично проследил за тем, чтобы В. М. Блохин и другие комендантские работники избежали репрессий³³. Вожди поменьше также отмечали исполнителей. Так, начальник внутренней тюрьмы НКВД Грузии полковник С. Н. Надарая затем получил более спокойную работу начальника охраны Л. П. Берии. Профессиональные исполнители приговоров нередко продвигались по службе и становились известными деятелями чекистской системы в областных управлениях, особых отделах, системе ГУЛАГ³⁴.

На личном счету многих чекистов-оперативников были сотни и тысячи уничтоженных людей. Бежавший из большевистского плена генерал Данилов в докладе Е. К. Миллеру указывал, как крупный чекист А. Эйдук, проводивший вместе с М. Кедровым террор на севере России, похвалялся перед пленными белогвардейцами:

«Собственноручно расстрелял более тысячи».

Один из руководителей чекистских органов в Одессе и Крыму М. М. Вихман заявлял, что

³² См.: Сопельняк Б. Смерть в рассрочку. – Москва, 1998. – 457 с.

³³ Петров Н. Палачи: Они выполняли заказы Сталина. – Москва, 2011. – С. 199–201.

³⁴ Тепляков А.Г. Исполнители смертных приговоров в системе ведомственной иерархии ВЧК-МГБ // «Жизнь в терроре: социальные аспекты репрессий»: Мат. V Междунар. науч. конф. по истории сталинизма, С.-Петербург, 18–20 октября 2012 г. – Москва, 2013. – С. 435–443.

«много сотен врагов советской власти расстреляны моею собственной рукой, точная цифра коих записана на моём боевом маузере и боевом карабине».

Украинский чекист Семён Блюменштейн-Барановский в автобиографии писал:

«По натуре жесток был и остаюсь к врагам народа. Собственноручно расстреливал сотни к[онтр]-р[еволюционеров]»³⁵.

Осенью 1921 г. начальник секретного отдела Новониколаевской губчека К. Я. Крумин так характеризовал работу начальника секретно-оперативного отдела и зампреда губчека С. А. Евреинова:

«Тов. Евреинов лично принимал участие и проявлял максимум энергии в раскрытии нескольких белогвардейских организаций. Сам лично расстреливал участников в количестве нескольких сотен человек. [...] Кто думает бросить тень сомнения на таких революционеров, тот враг революции»³⁶.

Аналогичное сугубо хвалебное мнение об исполнителях приговоров имелось и у партийно-советской номенклатуры. Н. И. Ежов был типичным партаппаратчиком, но, став наркомом внутренних дел СССР, много занимался вопросами исполнения приговоров. Периодически лично расстреливал, хотя это от него совершенно не требовалось. В пьяном виде хвастался участием в истязаниях и казнях крупных функционеров, которых хорошо знал по своей былой работе в орграспредотделе ЦК ВКП(б). Например, Н. И. Ежову зачем-то понадобилось расстрелять секретаря Калининского обкома партии А. С. Калыгину, входившую в состав ЦК ВКП(б), и потом он жаловался, что её образ ему всё время мерещится и повсюду преследует³⁷.

³⁵ Дойков Ю.А. Памятная книжка: Красный террор в советской Арктике 1920–1923 (документальные материалы). – Архангельск, 2011. – С. 35; Капась И., Гогун А. Кровавый след по обе стороны фронта // Зеркало недели (Киев). – 2012. – № 14. – 13 апреля.

³⁶ Тепляков А.Г. Процедура: Исполнение смертных приговоров в 1920–1930-х годах. – Москва, 2007. – С. 38.

³⁷ Павлюков А.Е. Ежов: Биография. – Москва, 2007. – С. 342.

³⁸ Шрейдер М.П. НКВД изнутри: Записки чекиста. – Москва, 1995. – С. 80.

Секретарь Ивановского обкома В. Я. Симочкин в 1937 г. из чувства партийного долга присутствовал на всех казнях коммунистов, с удовлетворением наблюдая, как чекисты ликвидируют бывших его подчинённых³⁸.

Спектр постоянных участников казней был широким. В самых жестоких экзекуциях то и дело участвовали милиционеры³⁹. Бывший глава ВУЧК М. И. Лацис рассказывал, как в Киеве чекисты назначили

«своего начальника милиции из чрезвычайки и он половину обысков производил один, и очень исправно, взяв на себя даже работу расстреливать, когда это требовалось»⁴⁰.

Точно так же в годы Большого террора начальник УРКМ НКВД Абхазской АССР Чедия регулярно участвовал в расстрелах осуждённых тройкой НКВД Грузии⁴¹. Бывший руководитель Омской школы милиции Д. Н. Кедров, возглавляя с 1937 г. управление милиции УНКВД по Дальнему Северу в Магадане, в мае 1938 г. за организацию массовых расстрелов колымских заключённых был премирован месячным окладом, в 1939 г. – награждён медалью «За трудовое отличие», а ещё год спустя стал заместителем начальника управления Северо-Восточного ИТЛ НКВД СССР⁴².

Все сотрудники большевистской так называемой правоохранительной системы выступали в роли палачей. Если прокурор СССР, эстет А. Я. Вышинский ограничивался постоянным присутствием при массовых казнях, то судебские работники часто лично расстреливали. М. М. Пришвин записал в дневнике 8 октября 1937 г.

«Догматизм В. Д. Ульриха, моего учителя: правоверный марксист делил мир на два класса, – святых пролетариев и грешную буржуазию. Сын его В. В. [Ульрих] стал это в жизнь проводить, стал государственным палачом».

³⁹ Тепляков А.Г. Процедура... – С. 55, 75, 80.

⁴⁰ ЦА ФСБ, ф. 1, оп. 4, д. 16, л. 120.

⁴¹ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – К., 2010. – Ч. 2. – С. 419.

⁴² Бирюков А.М. Колымские истории. – Новосибирск, 2004. – С. 104–109.

М. М. Пришвин не знал, что много лет приговаривавший к смерти глава военной коллегии Верховного суда СССР (и бывший крупный особист) Василий Ульрих нередко ещё и собственноручно расстреливал видных осуждённых, а потом рассказывал сожительнице или коллегам о поведении обречённых из числа советской знати⁴³. Последний известный случай участия непрофессионалов в казнях относится к 1953 г., когда бывшего маршала Л. П. Берия 23 декабря 1953 г. расстрелял комендант специального судебного присутствия генерал-полковник П. Ф. Батицкий в присутствии генпрокурора СССР Р. А. Руденко и генерала армии К. С. Москаленко. Остальных осуждённых по делу Л. П. Берии казнили заместитель министра внутренних дел К. Ф. Лунёв и заместитель главного военного прокурора Д. Китаев.

Большевики выдвинули наверх массу маргинализированных личностей, которые политическую деятельность приравнивали к боевым действиям. Коммунисты легко соглашались не только становиться осведомителями ВЧК–МГБ, но и дружно участвовать в казнях – даже те, кто никогда не служил «в органах», тем не менее, часто привлекались к исполнению приговоров. И это характерно не только для гражданской войны, но и для позднейших времён, при всех периодических обострениях государственного террора. Сосланный летом 1920 г. в Екатеринбург Ф. И. Дан вспоминал о порядках в губЧК:

«Один из знакомых местных коммунистов рассказывал мне [...], что расстрелы производятся тут же, на дворе, под окнами заключённых. Он же утверждал, будто для операции расстрела мобилизуются по очереди все члены местной коммунистической организации»⁴⁴.

В январе 1930 г. в станице Пролетарской (ныне г. Пролетарск Ростовской области) в казни 24 крестьян, осуждённых тройкой ОГПУ, участвовал, помимо чекистов, и секретарь райкома пар-

⁴³ Петров Н. Палачи: Они выполняли заказы Сталина. – С. 220–221.

⁴⁴ См.: Дан Ф. Два года скитаний: Воспоминания лидера российского меньшевизма (1919–1921). – Берлин, 1922. – 268 с.

тии⁴⁵. В разгар Большого террора в небольших городах расстреливали по 200–300 чел. за ночь. Так, в Тобольске 14 октября 1937 г. уничтожили 217 чел. Неудивительно, что при таких масштабах чекистский персонал не справлялся, и партийные органы «шли навстречу». Опасаясь расконспирации массовых убийств, 22 апреля 1938 г. начальник следственной тюрьмы УГБ УНКВД по Омской области М. Г. Кобычев и начальник Тобольского окротдела НКВД А. М. Петров подписали «Акт обследования работы Тобольского окротдела НКВД по приведению приговоров к ВМН», где, в частности, вынуждены были предписать:

«Прекратить приглашать для приведения приговоров товарищей из партактива и не осведомлять об этой работе лиц – не сотрудников НКВД»⁴⁶.

Многие факты говорят о том, что исполнители приговоров на местах, уйдя из ВЧК–ОГПУ–НКВД, нередко «дорастали» до высоких должностей, входя в номенклатуру районного, городского и областного уровней. Самый яркий пример – судьба знаменитого полярника И. Д. Папанина, в начале 1920-х гг. служившего комендантом Крымской ЧК и уволенного с этой должности из-за нервного расстройства. Впоследствии И. Д. Папанин стал видным номенклатурным деятелем, дважды Героем Советского Союза, удостоенным прижизненного памятника. Один из ранних американских мемуаристов, встретив заметную сотрудницу Рабоче-крестьянской инспекции, отметил миграцию исполнителей приговоров в номенклатуру системы госконтроля:

«Я слышал, что она была раньше в ЧК одним из комендантов, как называется должность палача»⁴⁷.

Комендант Якутского облотдела ОГПУ Г. А. Грицкевич с 1926 г. работал инструктором Легостаевского райкома ВКП(б) в Новосибирском округе. Помощник начальника Барабинской тюрь-

⁴⁵ Тумшиц М.А., Папчинский А.А. ОГПУ и общество в период коллективизации: неизвестные страницы // Новый часовой. – 2001. – № 11/12. – С. 273–274.

⁴⁶ Гольдберг Р. Книга расстрелянных. – Т. 2. – Тюмень, 1999. – С. 432–433.

⁴⁷ См.: Berkman A. The Bolshevik Myth (Diary 1920–22). – New York, 1925. – 216 p.

мы УНКВД по Новосибирской области 25-летний П. И. Снегирёв весной 1936 г. участвовал в расстрелах, а в 1937–1938 гг. допустил массовую смертность заключённых от голода. С весны 1941 г. он становится председателем Куйбышевского горисполкома Новосибирской области. Рядом с ним «трудился» Д. С. Фоменко, бывший чекист, партработник, в 1937 г. мобилизованный в НКВД и в качестве секретаря Куйбышевского РО НКВД участвовавший в массовых расстрелах осуждённых. В 1939 г. Д. С. Фоменко стал секретарём райисполкома и был «выдвинут» в депутаты Куйбышевского райсовета. Карьера Г. И. Мигучкина, до начала 1930-х гг. работавшего комендантом губотдела окротдела ОГПУ в Омске, была скромной, но несомненной: в 1940 г. его утвердили инструктором отдела кадров Вокзального райкома ВКП(б) г. Томска⁴⁸.

Даже среди профессиональных советских литераторов были люди, которые в молодости лично исполняли смертные приговоры или убивали без суда. Пример 18-летнего Аркадия Гайдара, застрелившего нескольких хакасов в 1922 г. во время подавления повстанчества на юге Енисейской губернии и впоследствии отмечавшего в дневнике сны, где к нему приходили люди, «убитые мною в детстве»⁴⁹, не был единственным. Бывший сибирский партизан И. М. Новокшенов, ставший видным чекистом, коллегией Омской губЧК 17 ноября 1921 г. был привлечён к ответственности за пьянство при расстреле, сопровождавшемся глумлением над трупами⁵⁰. Быстро перебравшись в Москву, он стал писателем, а известность ему принесла экранизированная В. И. Пудовкиным повесть «Потомок Чингисхана». Для репутации А. А. Фадеева характерны слухи в писательской среде, исходившие, вероятно, от тесно связанного с НКВД бывшего особиста В. П. Ставского, и зафиксированные весной 1937 г. в дневнике М. М. Пришвина:

«Говорят, что Фадеев был исполнителем и собственной рукой расстрелял множество людей. Между тем, улыбочка у

⁴⁸ Тепляков А.Г. Процедура... – С. 89–91.

⁴⁹ См.: Камов Б. Искупление // Литературная газета. – 1990. – 31 января.

⁵⁰ Исторический архив Омской обл., ф. П-1, оп. 2, д. 48, л. 61 об.

него очень симпатичная, и вообще как будто человек здоровый, нормальный, – никак не подумаешь»⁵¹.

Достаточно часто становились палачами и женщины, причём опять-таки не только в гражданскую войну. Известны имена действовавшей на севере России жены одного из руководителей красного террора М. С. Кедрова – Р. А. Пластининой и руководительницы ряда губернских ЧК В. П. Брауде, которая о себе писала:

«В дальнейшей работе как зам[еститель] пред[седателя] губчека в Казани, Челябинске, Омске, Новосибирске и Томске я беспощадно боролась с с[оциал]-[революцион]ерами всех видов, участвуя в их арестах и расстрелах».

В 1935 г. в Сибири расстреливали осуждённых судья г. Барнаула Веселовская и старшая нарсудья г. Кемерово Т. К. Калашникова⁵².

Казни далеко не всегда скрывали, признавая за ними «воспитательную роль» – и в гражданскую войну, и во время подавления крестьянских либо национальных восстаний 1920 – начала 1930-х гг. практиковались публичные экзекуции, особенно в национальных регионах. В Осинском уезде Пермской губернии карательным отрядом, направленным на поимку дезертиров, только в с. Куштамак (в 1920 или 1921 гг.) было обезглавлено 13 крестьян⁵³. Но обычно коммунисты тщательно прятали запредельную жестокость своих расправ. Реакцией на многочисленные раскопки деникинскими и колчаковскими властями тел садистски замученных жертв красного террора стало, например, характерное обращение подпольного Омского комитета РКП(б) в августе 1919 г.:

«Это самая гнусная игра [...] с выдумкой фотографических снимков с пролежавших около года в земле трупов, которы-

⁵¹ См.: Пришвин М.М. Дневники 1936–1937. – Москва, 2010. – 992 с.

⁵² Чекистка / Публ. А. Сыченковой // Гасырлар Авазы (Эхо веков; Казань). – 2002. – № 3–4; Тепляков А.Г. Процедура... – С. 33.

⁵³ Баберовски Й. Враг есть везде... – С. 526, 684, 706; Габушин К.Н. Красный бандитизм на Урале // Проблемы истории, филологии, культуры (Москва; Магнитогорск; Новосибирск). – 2011. – № 1 (31). – С. 135–140.

ми хотят так бесстыдно оклеветать пролетарскую власть России. [...] Разве не будет такого же безобразного вида с любого трупа, пролежавшего в земле хотя бы полгода самой спокойной смертью умершего человека?»⁵⁴.

А между собой партийные вожди бывали вполне откровенны и весьма спокойно приводили факты самых жестоких расправ. Н. С. Хрущёв на октябрьском пленуме 1957 г. вспомнил, как комдив Е. Ф. Макаrchук под Сталинградом разгромил румын и при этом уничтожил множество пленных:

«Он неумно сделал, всех пленных румын расстрелял. Немцы это использовали (брали солдат и увидели кучу наваленных трупов): не сдавайтесь русским, всех расстреливают. Это глупо сделал»⁵⁵.

Здесь Н. С. Хрущёв абсолютно не сожалел о расстрелянных безоружных людях, а сокрушался лишь о неправильном поступке комдива, который укрепил сопротивляемость врага. Дальнейшие поиски в архивах, несомненно, позволят получить дополнительный материал об отношении советского руководства к массовым расправам и поощрению исполнителей.

Но и уже известных фактов достаточно для утверждения, что советский политический режим с самого начала нуждался в многочисленных исполнителях смертных приговоров над «врагами народа». Среди маргинализованных личностей, прошедших мировую и гражданскую войны, оказалась масса согласных и даже желающих уничтожить «врагов», что позволяло использовать расстрельные подвалы в качестве площадок эффективных социальных лифтов, возносивших палачей к номенклатурным высотам. Созданная большевиками «расстрельная промышленность» охватила многие тысячи исполнителей, в том числе добровольных. При этом грань между коммунистами – профессиональными палачами из ВЧК–МГБ,

и «любителями», – в период 1920–1940-х гг. сплошь и рядом оказывалась смазанной. Готовность собственноручно ликвидировать «врагов» была одной из важнейших характеристик советского правящего слоя.

Тепляков О. Чекистський обов'язок і почесний партійний обов'язок: виконання смертних вироків у 1918–1953 рр.

На основі архівних документів, мемуарної та наукової літератури досліджується органічний зв'язок професійних виконавців із системи ВНК–МДБ із добровільними помічниками з числа комуністів, їх подальше кар'єрне зростання в партійно-радянській номенклатурі.

Ключові слова: розстріли, кати, комендант, номенклатура.

Тeplyakov O. ChK's duty and honorable duty: execution in 1918–1953

Based on archival documents, memoirs and scientific literature, the author shows natural connection between professional executors from VNK–MDB and volunteers from among communist as well as their further career in party and Soviet nomenklatura.

Key words: commandant, shooting, nomenklatura, executioner.

⁵⁴ Партизанское движение в Западной Сибири (1918–1920): Документы и материалы. – Новосибирск, 1959. – С. 41.

⁵⁵ Георгий Жуков. Стенограмма октябрьского (1957 г.) пленума ЦК КПСС и другие документы. – Москва, 2001. – С. 387.

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

УДК 316.4. 063.7: (477) + 323.325 «1930/1936»

*Наталія РОМАНЕЦЬ**

Репресивні заходи щодо захисту «соціалістичної власності» в українському селі (1930–1936 рр.)

У статті досліджено особливості, механізми, цілі карально-репресивних заходів влади, спрямованих на захист «соціалістичної власності» в українському селі впродовж 1930–1936 рр.

Ключові слова: селянство, репресії, соціалістична власність, органи юстиції.

Тема протистояння влади та селянства в добу сталінської модернізації аграрного сектора протягом останніх років перетворилася на одну з провідних у вітчизняній і зарубіжній істо-

ріографії. Важливість дослідження цієї проблеми зумовлена тим, що дозволяє спростувати ряд міфів, котрі міцно вкоренилися у громадській думці. Один із стереотипів походить ще з радянських часів – про всенародну підтримку суцільної колективізації, інший – вже з доби незалежності – про безхребетність українського селянина, нездатність його до опору, що нібито й зумовило голодну катастрофу 1932–1933 рр. Між тим, документи свідчать, що долю жорстокого двобою між більшовицькою державою і багатомільйонним селянством під час сталінської «революції згори» вирішили репресії – звична для Кремля зброя, вдало апробована в роки громадянської війни. У зв'язку з цим, особливого значення набуває вивчення науковцями масових неполітичних репресій та встановлення їх ролі в «боротьбі держави з різноманітними проявами громадянської протидії, соціальної непокори, безладдя»¹, окремі сюжети якої висвітлено у працях Н. Верта², П. Соболя³, П. Соломона⁴. Метою ж представленої розвідки є дослідження цілей, механізмів, особливостей репресивно-каральних заходів партійно-радянських і каральних органів, спрямованих на захист колективної власності в українському селі впродовж 1930–1936 рр.

Соціалістична перебудова аграрного сектора наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. зумовила кардинальну зміну форм власності в українському селі: замість індивідуальної домінуючою стала колективна власність на землю та засоби виробництва. У ставленні ж селян до нової форми власності простежується певна дихотомія. З одного боку, члени колективних об'єднань розуміли, що власність колгоспу сформувалася шляхом усуспільнення їхнього індивідуального майна. Однак, з

¹ *Верт Н.* Сталинизм и массовые репрессии // История сталинизма: итоги и проблемы изучения: Мат. междунар. науч. конф., Москва, 5–7 декабря 2008 г. – Москва: РОССПЭН, 2011. – С. 97.

² Там же. – С. 93–101.

³ *Соболь П.І.* Радянський тоталітаризм в Україні: роки колективізації і голоду (1929–1933). – Суми: Мрія-1, 2010. – 368 с.

⁴ *Соломон П.* Советская юстиция при Сталине. – Москва: РОССПЭН, 2008. – 464 с.

* *Романець Наталія Радомирівна* – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

іншого боку, оскільки колективізація мала примусовий характер, і майно у селян фактично відбирали колективізатори, новоявлені колгоспники сприймали колективне майно як відчужене в них, до якого вони не мають жодного стосунку.

Свою роль у формуванні такого ставлення до колективної власності відіграла й політика держави, що застосовувала репресії проти тих селян, які зазіхали на колгоспне майно. Й. Сталін обґрунтував необхідність використання жорстких заходів щодо «розкрадачів соціалістичної власності» у виступі на січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), заявивши:

«Основою нашого ладу є громадська власність, так само, як основа капіталізму – власність приватна. Якщо капіталісти проголосили приватну власність священною й недоторканою, домігшись свого часу зміцнення капіталістичного ладу, то ми, комуністи, тим більше повинні проголосити громадську власність священною та недоторканою, щоб закріпити тим самим нові соціалістичні форми господарства в усіх галузях виробництва й торгівлі. Припускати крадіж і розкрадання громадської власності [...] і проходити повз такі контрреволюційні неподобства, – значить сприяти підриву радянського ладу, що спирається на громадську власність як на свою базу»⁵.

Уперше свою здатність захистити колгоспну власність Кремль продемонстрував 1930 р., коли після публікації сталінської статті «Запаморочення від успіхів» почався масовий вихід із колгоспів, і селяни, не дочекавшись виділення усуспільненого майна, удавалися до самовільного повернення свого реманенту, худоби тощо. У відповідь влада застосувала репресії до колишніх колгоспників, наочно продемонструвавши, що «артіль – не прохідний двір», а «добровільність вступу ні в якому разі не означає свавільність розділу»⁶. За «самоправне відбирання» в колективів усуспільненого майна селян притягували до кримі-

⁵ Сталін І.В. Итоги первой пятилетки: Доклад 7 января 1933 г. // *Его же. Сочинения.* – Москва: Госиздат полит. лит-ры, 1951. – Т. 13. – С. 209.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 8, оп. 14, спр. 294, арк. 121.

нальної відповідальності згідно зі ст. 154 КК УСРР, що встановлювала покарання у вигляді виправно-трудова робіт на строк до 3 місяців або штраф до 300 руб.⁷ Так, 5 липня 1930 р. Кременчуцький окрсуд засудив за цією статтею до 3 місяців примусової некваліфікованої праці селян Крамаренка й Малофія за те, що після заяви про свій вихід зі складу СОЗ вони самоправно, як колишні власники, захопили усуспільнений реманент, незважаючи на рішення загальних зборів про те, що усуспільнений реманент повинен залишитися у СОЗ до закінчення посівної кампанії. Але пленум Верховного суду республіки скасував цей вирок, рекомендуючи

«всілякі самоправні діяння щодо колективізації або розкуркуленого майна з боку колишніх його власників [...] розглядати як злочин проти порядку управління»,

і карати більш суворо, застосовуючи ст. 75-1 КК УСРР, що передбачала позбавлення волі на строк до 5 років із конфіскацією всього або частини майна⁸. Зазначимо, що учасниць волинки, яка супроводжувалася грабунком созівського майна, із с. Дмитрівка Казанківського району Криворізького округу засудили до 1–3 років позбавлення волі⁹.

Водночас репресивний удар влади було спрямовано й на захист усуспільненого поголів'я. Попри те, що, згідно зі статутом сільгоспартілі, члени колективних об'єднань зберігали право утримувати у власних господарствах молочну й дрібну худобу, ця норма закону протягом 1930–1931 рр. відверто ігнорувалася місцевими колективізаторами за мовчазної згоди вищого керівництва держави. Як свідчать документи, масове усуспільнення корів в республіці провели у другій половині 1931 р. після ухвалення постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 30

⁷ Уголовное законодательство СССР и союзных республик: Сборник (Основные законодательные акты) / Под ред. Д. С. Карева; сост.: Е. М. Ворожейкин, О. И. Гацихо, Е. Д. Даманина, Ю. Г. Трещетников, О. Ф. Шишов, А. М. Яковлев. – Москва: Госиздат юрид. лит-ры, 1957. – С. 113.

⁸ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 14, спр. 294, арк. 245.

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 3191, арк. 135.

липня 1931 р. «Про розгортання соціалістичного тваринництва», що націлювала органи влади на створення колгоспних ферм та збільшення поголів'я худоби в радгоспах. Щоб «заохотити» селян віддати єдину годувальницю сім'ї до колгоспу, керівництво колективних господарств вдавалося до примусових методів впливу, зокрема неуспішних корів не пускали на пасовища, а їхнім господарям погрожували виключенням з колгоспу. Найчастіше колгоспників ставили перед вибором: або корову на м'ясозаготівлю, або до колгоспу. У деяких селах, як, приміром, Оситна, Пурпурівка Новомиргородського району Одеської області, такими «невинними» заходами не обмежилися, застосовуючи до незгодних арешти, побої тощо¹⁰.

Реакцією селян на усупільнення молочної худоби стали численні скарги до центральних органів влади та масові виступи. За даними ДПУ УСРР, протягом січня – березня 1932 р. у республіці відбулося 46 волинок, що супроводжувалися розбором корів¹¹. Зростаюче невдоволення усупільненням худоби на тлі голоду, що стимулював «неорганізоване відхідництво» з села та вихід із колгоспів, змусили керуючий клас напередодні весняної сівби піти на певні поступки селянству. 26 березня 1932 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про примусове усупільнення худоби», якою засудив практику насильного «усупільнення корів і дрібної худоби в окремих колгоспників». Одночасно дозволялося покарати порушників, щоправда, тільки по партійній лінії – виключенням із партії та й то в майбутньому, оскільки передбачалося застосування санкції лише проти тих, хто вдасться до примусу вже після виходу постанови¹².

¹⁰ Музиченко М. Боротьба з викривленнями політики партії щодо розвитку колгоспного тваринництва і суд // Революційне право. – 1932. – № 11/12. – С. 327.

¹¹ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД: 1918–1939: Документы и материалы: В 4 т. – Т. 3: 1930–1934 гг. – Кн. 2: 1932–1934 гг. / Под ред. А. Береловича, [В. Данилова]. – Москва: РОССПЭН, 2005. – С. 109.

¹² Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927–1932 гг. / Под ред. В. П. Данилова, Н. А. Ивницкого. – Москва: Политиздат, 1989. – С. 469–470.

Ставлення колгоспників до цього документа було однозначним: Й. Сталін дозволив забрати корів. До того ж в умовах голоду 1932 р. наявність у селянському господарстві корови перетворилася на серйозний шанс виживання родини. Так, колгоспниці с. Василівка на Київщині заявили:

«Ми пухнемо з голоду, нам ніхто нічим не допомагає, так будемо їсти молоко»¹³.

Однак колгоспне начальство в більшості випадків не збиралося повертати усупільнене, адже це означало визнати сам факт порушень. Позиція очільників колективних господарств зводилася до наступного: усупільнення корів проведене цілком законно, вимоги колгоспників безпідставні, тож усякий колгоспник, котрий вимагає виправлення помилок – «злісний агітатор», а відповіддю на його вимоги має стати лава підсудних. Як наслідок – замість повернення своєї худоби селяни, що порушували це питання перед правлінням колгоспів, нерідко потрапляли до в'язниці. Типовий приклад: майже в половині сільрад (7 із 16) Новомиргородського району на Одещині було організовано відкриті судові процеси над «контрреволюційними агітаторами». У деяких сільрадах відбулося навіть по 2–3 таких судилища. У результаті Новомиргородський нарсуд засудив 26 осіб до різних форм і термінів покарання: загалом на 52 роки позбавлення волі, 1,5 роки умовно та 4 роки примусової праці. Так, Параску Репетій із колгоспу «Гуртова надія» засудили до 3 років БУП і 2 років обмеження у правах за її публічні заяви,

«що правління неправильно усупільнило корів, що таке усупільнення суперечить тому, що написано в газетах» тощо.

Іншого члена цього колгоспу – Петра Костюкова – позбавили волі на 2,5 роки й обмежили у правах на 1,5 роки за те, що його дружина,

«забравши з колгоспу корову, вела її через село надвечір, коли всі люди були вдома, щоб цим дати приклад іншим»¹⁴.

¹³ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД... – С. 113.

¹⁴ Музиченко М. Боротьба з викривленнями політики партії... – С. 329.

Прокуратура республіки визнавала, що місцеві органи юстиції штампували справи «контрреволюційних агітаторів». Показання свідків у всіх перевірених справах були схожими як дві краплі води: кожен із них ніби під копірку стверджував,

«що, мовляв, такий-то повсякденно веде шалену агітацію за розбирання корів та за невихід на роботу, що працює він у колгоспі гірше за всіх, що він або куркуль, або син куркуля, або ж підкуркульник, був членом “Союзу російського народу” та ще й релігійно настроєний»¹⁵.

Значимо, що юридичне підґрунтя для масштабного застосування каральних заходів створив сам Наркомат юстиції УСРР, який 10 травня 1932 р. підготував таємну директиву, котра націлювала місцеві прокуратури й суди на притягнення до кримінальної відповідальності «куркулів та інших осіб із класово-ворожих елементів, що агітують колгоспників самоправно розбирати худобу», як за «контрреволюційну агітацію». Такі справи рекомендувалося розслідувати та розглядати у судах у найкоротший термін, організовуючи показові процеси¹⁶.

З огляду на те, що масове притягнення колгоспників до кримінальної відповідальності за «самоправне розбирання» усупільненої худоби стало додатковим фактором соціальної напруги в українському селі, Наркомат юстиції УСРР змушений був відреагувати. 13 липня 1932 р. відомство ухвалило директиву, якою категорично заборонялося

«притягати до відповідальності як агітаторів тих, хто прилюдно чи в розмовах засуджували примусове усупільнення продуктової худоби або подавали скарги про повернення худоби»¹⁷.

В окремих регіонах республіки для збереження колгоспного стада місцева влада використовувала більш «цивілізовані» методи тиску на селян. Так, у Мелітопольському та Божедарівському районах Дніпропетровської області за вказівками партійних комітетів нарсуди почали масово ухвалювати рішен-

¹⁵ Музиченко М. Боротьба з викривленнями політики партії... – С. 329.

¹⁶ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 2, арк. 17.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 24, оп. 13, спр. 81, арк. 6.

ня про стягнення з селян у цивільному порядку коштів, котрі нібито були витрачені на утримання корів у колективних об'єднаннях. Ураховуючи, що суми цих позовів досягали 100–150 руб., під час їх стягнення у колгоспників знову фактично примусово відбиралася худоба. Характерний приклад: нарсуд присудив стягнути 63 руб. 20 коп. із колгоспниці О. Шенкаренко (артіль «Степовик» Божедарівського району) за утримання протягом двох місяців її примусово усупільненої корови на колгоспній фермі¹⁸.

Небажання правлінь колгоспів «мирно» вирішити проблему шляхом повернення примусово усупільненої худоби викликало масовий рух селянства за самовільне розбирання корів. Як повідомляв Якимівський райком КП(б)У, у районі протягом 20 днів розібрали 22% всіх усупільнених корів, з яких лише 14% повернули з дозволу правлінь колгоспів¹⁹. У квітні 1932 р. у республіці відбулося 103 волинок, що супроводжувалися розбором корів. Особливу активність у боротьбі за повернення продуктивної худоби демонстрували селяни Дніпропетровської, Одеської, Київської областей. У волинках брали участь навіть сільські активісти. Так, у колгоспах Михайлівської сільради Нововасилівського району на Дніпропетровщині першими забрали своїх корів активісти – бригадири Заломай, Переута, окремі члени правлінь колгоспів і рахівники²⁰.

Самовільні розбори худоби влада вважала небезпечним явищем, убачаючи в них перший крок селян щодо виходу з колгоспу. У с. Григорівка Старокостянтинівського району, приміром, саме після такої акції колгоспниці-біднячки подали заяви про вихід із колективного господарства. Відтак для боротьби з масовими виступами селян було залучено районні відділи ДПУ, оперативні працівники яких виїздили на місце, проводили арешти ініціаторів волинок, здійснювали розслідування. Згідно з директивою Наркомату юстиції УСРР, «за розбирання усупільненої продуктивної худоби куркулями, в яких її вилучено

¹⁸ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 2, арк. 10.

¹⁹ Там само, ф. П-19, оп. 1, спр. 99, арк. 3.

²⁰ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД... – С. 112.

порядком розкуркулення», винних мали притягати до кримінальної відповідальності як за грабунок, крадіжки²¹.

Офіційно влада задекларувала ліберальне ставлення до «самоправного розбирання» усупільненої худоби колишніми власниками, рекомендувавши реагувати на них «в основному заходами організаційно-масового характеру». Водночас Наркомат юстиції УСРР дозволив застосовувати репресію в тих випадках,

«якщо розбирання худоби супроводжувалося очевидним опором владі, збройним нападом або іншими злочинними заходами»²².

Наявність такого «незначного» винятку по суті розв'язувало руки місцевим прокурорам і суддям, більшість яких уважали, що

«кращий метод усупільнення худоби – це засудження до БУПР кількох колгоспників, які не бажають усупільнювати своїх корів або ж вимагають виправлення допущених у минулому перекручень»²³.

Боротьба влади із «зазіханнями» селян на колективну власність досягла свого апогею після ухвалення постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності» – сумнозвісного «закону про п'ять колосків». Цей нормативний акт став радикальною відповіддю Кремля на зростання крадіжок колгоспного збіжжя в умовах голоду та хлібозаготівель 1932–1933 рр. Так зване «розбазарювання хліба», тобто його приховування, розкрадання, використання особливого режиму обмолоту, було специфічною формою протидії селян хлібозаготівлям, проявом їхніх антиколгоспних настроїв, а головне – способом виживання в умовах, коли колективні об'єднання не розплачувалися зі своїми членами за відроблені трудовні. Як зазначав В. Нолл,

«крадіжки у широких масштабах склалися як результат колгоспного устрою життя».

²¹ ЦДАВО України, ф. 24, оп. 13, спр. 81, арк. 5 зв.

²² Там само.

²³ Музиченко М. Боротьба з викривленнями політики партії... – С. 329.

При цьому самі селяни не вважали крадіжки колгоспного майна злочином:

«Красти – це до когось полізти, а в колгоспі – це не крадіжка». На погляд колгоспників, «крадіжка була чимось на кшталт “прав кожного громадянина”», а змусила їх цим займатися влада²⁴.

Російський історик І. Зеленін дійшов висновку, що ініціатором та основним автором постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. був сам генсек, що доводить, зокрема, листування Й. Сталіна і Л. Кагановича. Дослідник звернув увагу на юридичну безграмотність закону, котра полягала у відсутності диференціації видів покарання залежно від ступеня їх тяжкості: розстріл із конфіскацією всього майна або 10 років ув'язнення застосовувалися за будь-яку крадіжку «соціалістичної власності» без урахування її розмірів²⁵. Засуджені у цих справах за жодних умов не підпадали під амністію. Прирівнявши майно колгоспів і кооперативів до державного, указана постанова остаточно розвіяла ілюзії тих селян, які вважали, що колгосп – не частина соціалістичного сектора, а лише

«селянське об'єднання, яке цілком самостійно встановлює свої взаємовідносини з державою»²⁶.

Крім того, закон встановив покарання у вигляді позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років з ув'язненням до концентраційного табору для

«антигромадських, куркульсько-капіталістичних елементів, що застосовують насильство та погрози, або проповідують застосування насильства та погроз до колгоспників, щоб

²⁴ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української культури 1920–1930-х років. – К., 1999. – С. 237.

²⁵ Зеленін І.Е. Введение (Кульминация крестьянской трагедии) // Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: 1927–1939: Документы и материалы: В 5 т. – Т. 3: Конец 1930–1933 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – Москва: РОССПЭН, 2001. – С. 21.

²⁶ Соболев П.І. Радянський тоталітаризм в Україні: роки колективізації і голоду (1929–1933). – С. 135.

примусити їх вийти з колгоспу, щоб примусово зруйнувати колгосп»²⁷.

Поява «закону про п'ять колосків» змогла шокувати навіть досвідчених прокурорів та суддів, які, здавалося б, із часів суцільної колективізації мали звикнути, що радянська юридична система підпорядковується політичній доцільності. Натомість працівники місцевих органів юстиції не могли збагнути, як за крадіжку жменьки колгоспного зерна засуджувати голодного селянина до 10-річного ув'язнення або розстрілу, а відтак буквально закидали Наркомат юстиції УСРР запитами із проханням розтлумачити порядок застосування постанови ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р.

Наркомат юстиції республіки 11 серпня 1932 р. підготував спеціальний обіжник, зміст якого свідчив, що справжній «драконівський» зміст «закону про п'ять колосків» не зрозуміло навіть його керівництво, котре рекомендувало місцевим прокурорам застосовувати у справах про крадіжки диференційований підхід. Так, за постановою від 7 серпня 1932 р. мали розглядатися справи про крадіжки колгоспного або кооперативного майна

«класово-ворожими чи декласованими елементами, систематично за змовою кількох осіб, коли розкрадання майна спричинило господарські ускладнення в колгоспі чи кооперативі, украдено на значні суми, розкрадання вчинено зі шкідницькою чи контрреволюційною метою».

Такі справи були підсудні лише облсудам. Одночасно обіжник дозволив передавати до нарсудів

«справи про дрібні крадіжки, учинені вперше, на незначні суми, та коли крадіжка мала явно визначений споживацький характер»,

що фактично означало застосування ст. 170 КК УСРР. Також Наркомат юстиції республіки залишив за сільськими судами право розглядати

²⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упор. Р. Я. Пиріг. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 283.

«справи про зовсім дрібні крадіжки майна, що не складає основного предмета господарювання колгоспів (речі споживання, посуд тощо)».

Згідно з обіжником, підсудність справи мали встановлювати прокурори²⁸.

Оскільки подібні тлумачення зводили нанівець каральну сутність «закону про п'ять колосків», 13 вересня 1932 р. з'явилася таємна інструкція, що регламентувала порядок застосування постанови від 7 серпня. Зокрема, стосовно «куркулів», звинувачених у «розкраданні колгоспного майна й хліба», передбачалося застосовувати вищу міру покарання без винятків. Вироки одноосібникам і колгоспникам обмежувалися позбавленням волі на 10 років, а головам колгоспів, членам правління теж загрожувала вища міра покарання (за пом'якшуючих обставин – позбавлення волі на 10 років)²⁹. Водночас інструкція фактично скасовувала відому правову норму про те, що закон не має зворотної сили, дозволивши застосування постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. щодо злочинів, скоєних до її видання в тих випадках, коли вони мають громадсько-політичне значення. Примітно, що в УСРР судові органи практикували такий «зворотний» підхід ще до появи відповідних роз'яснень. Харківський облсуд, наприклад, застосував цю постанову до злочину, учиненого в березні, а Одеський – до скоєного в липні³⁰.

Інструкція зобов'язала судово-слідчі органи розглядати справи за законом від 7 серпня у прискореному режимі – протягом 15 днів. Справи про крадіжки колгоспного майна вилучалися з підсудності сільських громадських і колгоспних товариських судів. Останнім дозволялося лише розглядати справи про злочини проти особистої власності колгоспників й одноосібників. П. Соломон звертає увагу, що

²⁸ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 15, спр. 268, арк. 30.

²⁹ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 300.

³⁰ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 15, спр. 271, арк. 36.

«така нова політика контрастувала з фабрично-заводською практикою, за якою товариські суди заохочувалися до розгляду всіх розкрадань, збитки від яких не перевищували 50 руб.»³¹.

Загалом інструкція щодо застосування «закону про п'ять колосків» мала чітко виражену «антикуркульську» спрямованість. Останні крапки в даному питанні розставило розпорядження Наркомату юстиції УСРР від 14 вересня 1932 р., в якому вказувалося, що цей закон

«треба застосовувати обов'язково залежно від соціального стану звинуваченого, характеру заподіяної шкоди, політичного змісту справи до ворогів народу»³², якими, зрозуміло, уважалися «куркулі».

На практиці «соціально-класова спрямованість» закону обернулася тим, що судово-слідчі органи почали масово фальсифікувати відомості «про соцмаєтковий стан» притягнутих до кримінальної відповідальності. Звичайною справою стало

«перетворення маломіцного середняка у заможника, а цього останнього – на куркуля»³³.

Таким чином, місцеві органи юстиції перестраховувалися: ухвалення розстрільного вироку за жменю вкрадених колосків завжди можна було виправдати «куркульським походженням» обвинуваченого.

Юридична недосконалість «закону про п'ять колосків» ускладнювала роботу судів, що опинилися перед важкою дилемою: в яких випадках слід застосовувати постанову ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня, а в яких – обмежитися ст. 170 КК УСРР, котра передбачала більш ліберальні покарання за крадіжки. Згідно з цією статтею, за покражу, скоєну вперше, без застосування будь-яких технічних засобів і без обтяжуючих обставин, наступала відповідальність у вигляді позбавлення волі строком до 3 або виправно-трудова роботи до 3 місяців. У разі, якщо подібний

³¹ Соломон П. Советская юстиция при Сталине. – С. 110.

³² Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – С. 320.

³³ Там само.

злочин було скоєно вдруге, застосовувалося позбавлення волі на строк до 6 місяців. Узагалі, максимальний термін позбавлення волі, передбачений ст. 170 КК УСРР, становив 3 роки³⁴. Подібні «заходи соцзахисту» виглядали як дитячі забавки на тлі покарань, визначених «законом про п'ять колосків».

Але 2 листопада 1932 р. до ст. 170 КК УСРР було внесено зміни, що встановили покарання за окремі види крадіжок у вигляді позбавлення волі до 8 і 10 років³⁵. Нова редакція статті ще більш дезорієнтувала судові органи, оскільки мала застосовуватися у випадках «значних розкрадань». Примітно, що за доби «Великого терору» ця редакція статті була визнана «шкідницькою», а ініціатори законодавчої новації – керівники Наркомату юстиції УСРР А. Приходько, Л. Ахматов і С. Пригов – оголошені «ворогами народу»³⁶.

Нерідко застосування цього закону залежало від суддівського сумління: в одних

«рука не підіймалася, щоб на 10 років закатати людину за крадіжку колосків»³⁷,

інші – засуджували

«до розстрілу 17-річних, вагітних, без будь-яких доказів»³⁸.

Приміром, 4 вересня 1932 р. у Дніпропетровській обласній газеті «Зоря» з'явилася стаття, в якій судді Петриківського району Золотарьову закидалося винесення «сміхотворно м'яких вироків куркулям і підкуркульникам, розкрадачам колгоспного хліба». Наводився при цьому такий факт: «куркуля» І. В'язового з артїлі «Радянське село», «розкрадача соціалістичної власності», він засудив лише на 3 роки позбавлення волі з наступною

³⁴ Уголовное законодательство СССР и союзных республик. – С. 114–115.

³⁵ Там же.

³⁶ Брайнін А. Ліквідуємо прорив на фронті кримінального права // Революційне право. – 1937. – № 20. – С. 12.

³⁷ Зеленин І. Е. «Закон о пяти колосках»: разработка и осуществление // Вопросы истории. – 1998. – № 1. – С. 120.

³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6390, арк. 15.

поразкою у правах та заборону прожити в УСРР протягом 5 років³⁹.

На рішення судів значною мірою впливало те, що переважна більшість крадіжок були дрібними: жменя колосків, декілька буряків, капуста тощо. Служителі Феміди прекрасно усвідомлювали, що їх скоювали в умовах, близьких до тих, які в юриспруденції називаються «станом крайньої необхідності». Відтак обласні прокуратури ретельно контролювали діяльність судів, опротестовуючи їхні «занадто м'які» вироки. Так, було переглянуто рішення нарсуду щодо «куркулів» Шулешкових, яких за крадіжку колгоспного хліба спочатку засудили до 3 років позбавлення волі, а після прокурорського втручання – «до найвищого заходу соціоборони – розстрілу». На погляд Дніпропетровської облпрокуратури, особливою «м'якістю» відрізнялися вироки, винесені Нововасилівським, Оріхівським, Сталіндорфським, Чубарівським, Новотроїцьким, Софіївським, Олександрійським, Бердянським та іншими райсудами⁴⁰. Нагадаємо, що в УСРР справи за «законом про п'ять колосків» розглядали лише облсуди. Відповідно передача прокурором справи до нарсуду автоматично означала застосування ст. 170 КК республіки.

Із погляду органів юстиції, першою реакцією селянства на «зміцнення репресії» за «законом про п'ять колосків» стала зміна технології крадіжок: щоб уникнути відповідальності, до них почали залучати дітей. Відтак директива Наркомату юстиції та Генеральної прокуратури УСРР від 26 серпня 1932 р. зобов'язала місцеві прокуратури й облсуди під час розслідування справ малолітніх крадіїв виявляти «тих, хто спонукає дітей розкрадати колгоспний хліб». Під «підбурювачами» розуміли, у першу чергу, батьків малолітніх крадіїв⁴¹.

Протягом першого місяця реалізації закону від 7 серпня чітко окреслилася тенденція «масового заведення справ у нарсудах, а особливо в облсудах» і повального винесення розст-

³⁹ Зоря. – 1932. – 4 вересня.

⁴⁰ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 5, арк. 107–109.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 8, оп. 15, спр. 270, арк. 110.

рільних вироків⁴². При цьому місцеві органи юстиції повсюдно порушували принцип «соціально-класової спрямованості», адже помітну частину засуджених становили середняки та бідняки: по 120 «розстрільних справах» їх нараховувалося 20. У Кадіївському районі Донецької області зі 138 осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, «куркулями» були 21. Наркомат юстиції УСРР розцінив таку практику як «механічне застосування закону», і своїм розпорядженням від 14 вересня 1932 р. зобов'язав народні суди під час розгляду справ ураховувати цілу низку моментів, а саме: злочин учинено вперше, без обтяжливих моментів, крадіжка має однозначно споживацький характер, вкрадено на незначну суму тощо⁴³. Звісно, подібні рекомендації явно суперечили «драконівській» суті «закону про п'ять колосків». Однак на практиці в Україні його застосовували, головним чином, до «крадіїв із безвиході», тобто обвинувачених у дрібних крадіжках – 89,5% вироків. Для порівняння: у РСФРР ці злочини склали 51,5%⁴⁴.

Показово, що факти «масового засудження колгоспників» за крадіжки на полі колосків, за крадіжки кількох кілограмів зерна в голодному 1933 р. згодом визнала й сама влада. Проте, за звичною практикою, провину за нібито «навмисне перекручення судової політики радянської влади» було покладено на «троцькістсько-бухаринські та буржуазно-націоналістичні елементи», які «пролізли в органи радянської юстиції й робили все, від них залежне, щоб дискредитувати закон від 7 серпня 1932 р.», «викликати незадоволення й озлоблення трудящих проти радянської влади»⁴⁵.

Якщо спочатку «закон про п'ять колосків» застосовувався лише до «розкрадачів соціалістичної власності», то наступні союзні та республіканські нормативно-правові акти значно розширили сферу його дії:

⁴² Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – С. 320.

⁴³ Там само. – С. 321.

⁴⁴ Соломон П. Советская юстиция при Сталине. – С. 115.

⁴⁵ Бабченко М. Ф. Соціалістична власність священна і недоторкана // Революційне право. – 1938. – № 17/18. – С. 44.

- постанова ЦВК і РНК СРСР від 27 вересня 1932 р. дозволила карати за законом від 7 серпня посадових осіб, які допустили «незаконні витрати гарнцевого збору»⁴⁶;
- постанова РНК УСРР «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 20 листопада 1932 р. поширила його дію на бухгалтерів, рахівників, комірників, завгоспів, вагарів, що «приховують хліб від обліку, складають брехливі облікові відомості»⁴⁷;
- постанова ЦВК СРСР від 30 січня 1933 р. санкціонувала використання «закону про п'ять колосків» щодо «саботажників сільськогосподарських робіт, розкрадачів насіння й шкідників»⁴⁸;
- директива Наркомату юстиції УСРР від 20 травня 1933 р. рекомендувала застосовувати постанову від 7 серпня 1932 р. у випадках «таємного викрадання з колгоспу колгоспником засобів виробництва, що були усупільнені при вступі його до колгоспу», а також «до організаторів розбору колгоспного майна (масового виводу коней, самовільного повернення реманенту)»⁴⁹.

Окремо слід згадати постанову ЦК ВКП(б) від 1 січня 1933 р., яка дала новий імпульс застосуванню закону від 7 серпня, поширивши його дію на селян, що приховували «розкрадений» чи «прихований від обліку хліб». При цьому Кремль «милосердно» дозволив не репресувати тих «колгоспників, колгоспи і трудящих одноосібників», які відреагують на останнє владне попередження й добровільно здадуть затаєний хліб державі⁵⁰. С. Кульчицький вважає, що вказана постанова започаткувала

⁴⁶ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 764.

⁴⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – С. 400.

⁴⁸ Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства: 1927–1935. – Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1957. – С. 451.

⁴⁹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 1, арк. 111.

⁵⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – С. 567.

масові обшуки селян, які супроводжувалися вилученням усіх істивних припасів⁵¹.

Узагалі, закон від 7 серпня 1932 р. було використано владою не лише для «захисту врожаю» від «посягань» голодних селян – він став важливим інструментом забезпечення успіху хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 рр., оскільки починаючи з кінця листопада 1932 р., у зв'язку з вичерпанням так званих «видимих припасів хліба», державний план мали виконувати винятково за рахунок вилучення у селян «розкраденого, незаконно розданого і прихованого хліба», на що було зорієнтовано всі владні структури⁵². Це доводить і статистика Наркомату юстиції УСРР. Так, із початку хлібозаготівельної кампанії й до 25 листопада 1932 р. в республіці за крадіжки зерна було засуджено 19 500 осіб. До них слід додати ще 1000 осіб, засуджених за «розбазарювання гарнцевого збору» й «порушення планів» із мірчуку. У середньому на кожен район УСРР припадало 50 випадків засудження за «розбазарювання і розкрадання хліба» та 3 гарнцеві справи. Найбільше за крадіжки колгоспного хліба карали у Дніпропетровській (5025 засуджених), найменше – у Чернігівській (920 осіб) областях, що пояснюється більш високим рівнем колективізації у степових регіонах України. Майже 500 осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, засудили до вищої міри покарання, проте «лише» 245 розстрільних вироків було затверджено⁵³. Ще 14 тис. осіб засудили до позбавлення волі, із них 10% – на 10 років і 10% – на строк від 5 до 10 років. 5 тис. осіб отримали покарання у вигляді примусових робіт. Отже, судова статистика свідчить, що закон від 7 серпня 1932 р. у справах про крадіжки застосовувався в республіці не більше, ніж у 10% випадків, у той час, як у середньому у СРСР – у 37%⁵⁴.

⁵¹ Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2008. – С. 302.

⁵² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5491, арк. 164.

⁵³ Там само, оп. 20, спр. 5491, арк. 172–173.

⁵⁴ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 711.

Із кінця листопада 1932 р. в республіці чітко окреслилася тенденція до подальшого посилення судової репресії в боротьбі з крадіжками зерна. Інтенсифікації каральних акцій сприяла й діяльність надзвичайної комісії на чолі з головою РНК СРСР В. Молотовим, яка з'явилася у Харкові за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) 29 жовтня. Відтак лише з 25 листопада до 5 грудня 1932 р., за даними 295 районів, у республіці засудили 1625 осіб, у середньому 5 на район⁵⁵. На підставі цих даних Наркомат юстиції УСРР припускав, що загальна кількість притягнутих до кримінальної відповідальності судами досягала 2000 осіб⁵⁶.

Соціальний склад засуджених за крадіжки хліба спростовує тезу влади, що за «посягання на колгоспну власність» карали переважно «куркулів», тим паче, що після масштабного розкуркулення 1930–1931 рр. цей термін остаточно втратив свій первісний зміст, перетворившись на політичний ярлик. Як уже неодноразово зазначалося, сільради встановлювали соціально-майновий стан селян за довільним принципом. Із загальної кількості засуджених судами УСРР на 25 листопада 1932 р. так званий «куркульсько-заможний елемент» складав лише 18%, а середняки й незаможники – 58%, рядові колгоспники – 13%. Серед засуджених за крадіжки колгоспного хліба 1500 громадян були членами правління і посадовими особами колективних об'єднань, 2500 – рядовими колгоспниками. Разом із засудженими за розкрадання та розбазарювання гарнця кількість засуджених членів правління і працівників апарату колгоспів зростала майже до 1800 осіб⁵⁷. Те, що значний відсоток притягнутих до кримінальної відповідальності становили представники управлінської ланки колгоспів, можна пояснити реалізацією директиви В. Молотова і М. Хатаєвича від 5 листопада 1932 р., в якій ті зажадали від обкомів

«нещадної кари злочинним елементам у правліннях колгоспів на підставі відомого декрету про охорону суспільної власності»⁵⁸.

⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6352, арк. 32.

⁵⁶ Там само, спр. 5490, арк. 20.

⁵⁷ Там само, спр. 5491, арк. 171.

⁵⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – С. 371.

Управлінський апарат колгоспів, зазвичай, звинувачували в «розбазарюванні хліба». Органи юстиції та ДПУ кваліфікували як «розбазарювання» втрати зерна під час збирання й обмолоту та авансування колгоспників понад встановлені норми – 15% від фактичного обмолоту.

Справи про «крадіжки, розбазарювання і приховування хліба» розглядалися не лише судами, але й Судовою трійкою та Особливою нарадою (ОСО) при колегії ДПУ УСРР у закритому режимі, без участі обвинуваченого й захисника. До Судової трійки та ОСО ДПУ, як правило, потрапляли «великі справи»: про крадіжки, що супроводжувалися масовими виступами, насильницькими діями, терористичними актами, а також справи, за якими проходили організовані угруповання з великою кількістю заарештованих. Протягом серпня–листопада 1932 р. Судова трійка й ОСО ДПУ ухвалили вироки щодо 146 осіб, застосувавши наступні репресії: 31 особу засудили до розстрілу, 60 – до 10 років концтаборів⁵⁹. Ці дані дозволяють зробити висновок, що надзвичайні органи частіше, ніж суди, зверталися до закону від 7 серпня – у 62% випадків проти 10%. Додамо, що в першій половині грудня 1932 р. Судова трійка й ОСО ДПУ УСРР «за крадіжки, розбазарювання і приховування хліба» засудили ще 64 особи, із них 10 – до розстрілу, 20 – до 10 років концтаборів⁶⁰.

Якщо протягом перших чотирьох місяців застосування закону від 7 серпня органи юстиції та ДПУ виявляли й карали, головним чином, крадіїв-одинаків, то з початком спецоперації ДПУ УСРР проти «сільської контрреволюції» розгорнулася масова фабрикація групових справ розкрадачів. У рамках цієї спецоперації органи ДПУ лише в листопаді 1932 р. ліквідували в республіці 55 «контрреволюційних колгоспних груп», що «організовано розбазарювали хліб», 60 угруповань, котрі хліб «організовано розкрадали», і 19 організацій, які приховували. Більшість «викритих угруповань» поєднували всі перераховані «злочинні діяння»: одночасно «розбазарювали», «розкрадали»

⁵⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – С. 547.

⁶⁰ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 477.

і «приховували» хліб, як правління артїлі ім. Чубаря Чубарівського району Дніпропетровської області. Усього ж за період спецоперації (листопад 1932 – січень 1933 рр.) органи ДПУ УСРР ліквідували 757 «контрреволюційних колгоспних груп», які «здійснювали крадіжки й розбазарювання хліба»⁶¹.

За даними Верховного суду СРСР, станом на 1 січня 1933 р. в Україні за крадіжки громадської власності було засуджено 31167 осіб, із них 1143 (3,7%) – до вищої міри покарання, 2806 – до 10 років позбавлення волі, решту 27 218 осіб (87,3%) – до інших заходів. Судова статистика свідчить, що українські республіканські суди продемонстрували «м'якотілість» – до 9/10 засуджених було «застосовано заходи більш низькі, ніж вимагає закон 7 серпня»⁶². Таким чином, практика застосування норми «про п'ять колосків» частково нейтралізувала її каральну сутність.

У відповідь автор постанови – Й. Сталін – на січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК та ЦКК ВКП(б) звинуватив виконавців закону в нерозумінні «сенсу та значення фактів масових крадіжок», проголосив акт від 7 серпня 1932 р. «основою революційної законності в даний момент», заявив, що

«боротьба за охорону громадської власності [...] всілякими способами й усіма засобами, які нам дають закони радвлади, є одним із основних завдань партії»⁶³.

Після особистого втручання Й. Сталіна, яке супроводжувалося погрозами застосування каральних санкцій, українські республіканські судді, усупереч особистим уявленням про справедливість, почали застосовувати до крадіїв «соціалістичної власності» більш жорсткі репресії. У результаті в 1933 р. кількість засуджених за законом від 7 серпня у республіці зросла до

⁶¹ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 357, 359, 502.

⁶² История сталинского Гулага: Конец 1920 – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 т. – Т. 1: Массовые репрессии в СССР / Отв. ред. Н. Верт, С. В. Мироненко; отв. сост. И. А. Зюзина. – Москва: РОССПЭН, 2004. – С. 129.

⁶³ *Сталин И.В.* Итоги первой пятилетки... – С. 209–210.

12 767 громадян, хоча все одно більшість крадіїв продовжували карати за ст. 170 КК УСРР – 65 504 осіб⁶⁴.

Практика застосування закону «про п'ять колосків» поступово змінилася після завершення хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 рр. Інструкція Наркомату юстиції УСРР від 9 лютого 1933 р. «Про організацію репресії в боротьбі за охорону соціалістичної власності» визначила, що закон від 7 серпня 1932 р. належить застосовувати лише до «організаторів крадіжок», адміністраторів, які не вживали заходів щодо «охорони соціалістичної власності», а також

«у випадках крадіжок громадської власності, здійснених: а) організованою групою осіб; б) неодноразових крадіжок, здійснених хоча б однією особою; в) крадіжок у значних розмірах; г) крадіжок за участю посадових осіб держустанов і колгоспів; д) крадіжок, які супроводжуються підrobкою документів тощо».

Водночас наголошувалося, що в разі «дрібних, одиничних крадіжок, скоєних трудящими, репресію належить застосовувати в рамках Кримінального кодексу», тобто за ст. 170 КК УСРР⁶⁵.

Невдовзі до врегулювання цього питання звернулася й центральна влада. Президія ЦВК СРСР у постанові від 27 березня 1933 р. також вказала на необхідність у справах про дрібні, одиничні крадіжки громадської власності, скоєні через нужденність, несвідомість і за наявності інших пом'якшуючих обставин, не застосовувати закон від 7 серпня 1932 р., вирішуючи ці справи на основі відповідних статей Кримінальних кодексів союзних республік. Цю заборону двічі підтвердив і Верховний суд СРСР у постановах від 26 травня й 28 грудня 1934 р. Усі справи за законом від 7 серпня 1932 р. мали розглядати винятково обласні суди. До нарсудів дозволялося передавати лише нескладні випадки та й то з дозволу облсудів⁶⁶.

Крім того, 7 травня 1933 р. ОДПУ СРСР надіслало всім повноважним представництвам директиву, якою заборонялося

⁶⁴ *Соломон П.* Советская юстиция при Сталине. – С. 142.

⁶⁵ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 62, арк. 522.

⁶⁶ Там само, спр. 175, арк. 18.

«трійкам» ухвалювати смертні вироки у справах про крадіжки. Тільки у виняткових випадках справи «про особливо великі й злісні крадіжки», за якими збиралися застосовувати вищу міру покарання, дозволялося надсилати на розгляд до колегиї ОДПУ СРСР⁶⁷.

Реалізацію нового курсу влади віддзеркалює й судова статистика. У першому кварталі 1934 р. порівняно з аналогічним періодом 1933 р. кількість засуджених за «законом про п'ять колосків» у СРСР зменшилася на 84%⁶⁸. Якщо протягом першого півріччя 1933 р. за постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. в республіці покарали 7724 особи, то у другому – 5043. У першому ж півріччі 1934 р. кількість засуджених крадіїв «соціалістичної власності» в УСРР зменшилася до 1093 осіб. Усього протягом 1934 р. за законом від 7 серпня 1932 р. в республіці було засуджено «лише» 2757 осіб, тоді як за ст. 170 КК – 34 489, у 1935 р. відповідно – 730 і 32 364 особи⁶⁹.

Наочним свідченням зменшення застосування закону від 7 серпня 1932 р. у постголодоморний період були й дані, наведені головою Верховного суду республіки Ф. Шум'яцьким:

«Якщо судимість по УСРР у першому півріччі 1933 р. вважати за 100%, то друге півріччя 1936 р. у відношенні до першого півріччя 1933 р. становить 0,8%»⁷⁰.

Паралельно в першому півріччі 1934 р. порівняно з аналогічним періодом 1933 р. «скорочується і застосування гострих форм репресії за крадіжки соціалістичної власності» – вищої міри покарання – з 5% до 0,7% від загальної кількості вироків. Судові органи УСРР зверталися до закону від 7 серпня 1932 р. ще менше – у 2,5% проти 12–13% у середньому по СРСР, практикуючи застосування ст. 170 КК УСРР⁷¹.

⁶⁷ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД... – С. 402.

⁶⁸ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 62, арк. 520.

⁶⁹ Соломон П. Советская юстиция при Сталине. – С. 142.

⁷⁰ Шумяцький Ф.В. Підсумки 58 пленуму Найвищого суду Союзу РСР // Революційне право. – 1937. – № 18. – С. 20.

⁷¹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-1520, оп. 3, спр. 62, арк. 520.

Водночас документи органів юстиції республіки засвідчують, що, незважаючи на всі застереження, судово-прокурорська система продовжувала суворо карати колгоспників за жменю колосків і протягом другої половини 1933–1936 рр. Наприклад, 1 серпня 1933 р. виїзна сесія Київського облсуду засудила до розстрілу П. Павлюка за те, що він нібито зрізав колоски у степу. Вирок ґрунтувався на показаннях одного свідка, який зазначив:

«Я не бачив, але мені казав об'їждчик»⁷².

Узагалі, найяскравіше нелюдська сутність «закона про п'ять колосків» проявилася під час Голодомору 1933 р., коли його застосовували в буквальному розумінні до помираючих від голоду селян. Приміром, у Жовтневому районі Одеської області

«виїзна сесія обласного суду виявила в камері народного суду звинуваченого за законом від 7 серпня, який помирав від виснаження».

А в Арбузинському і Гросулівському районах «крадії з безвиході» навіть не дожили до розгляду їхніх справ у суді⁷³.

Загалом можна зробити висновок, що застосування масових репресій для «захисту колективної власності» дозволяло владі вирішувати короткострокові тактичні завдання: зберегти колгоспне стадо, колективний реманент, вилучити зерно у селян під час заготівель. Натомість державний терор не вплинув на ставлення селянства до «соціалістичної власності». Крадіжки колгоспного майна, які в умовах перманентного голоду 1930-х рр. мали вимушений характер і були елементом виживання, згодом перетворилися на характерну рису життя колективізованого села, досягнувши піку за брежнєвських часів. Як зазначає В. Нолл,

«крадіжки у соціалістичному контексті набули ознак типового явища»⁷⁴.

⁷² Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-2262, оп. 1 дод., спр. 1, арк. 199 зв.

⁷³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6390, арк. 85.

⁷⁴ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства... – С. 237.

Романец Н. Репрессивные мероприятия по защите «социалистической собственности» в украинском селе (1930–1936 гг.)

В статье исследованы особенности, механизмы, цели карательно-репрессивных мероприятий власти, направленных на защиту «социалистической собственности» в украинском селе в 1930–1936 гг.

Ключевые слова: крестьянство, репрессии, социалистическая собственность, органы юстиции.

Romanets' N. Repressive Measures for Defense of «Social Property» in Ukrainian Village (1930–1936)

The article is devoted to investigation of the features, mechanisms, purposes of the punitive-repressive measures of authorities to defense of «socialist property» in the Ukrainian village in 1930–1936.

Key words: peasantry, repressions, socialist property, justice bodies.

УДК: 329+93/94 (477) «1929/1930»

Віктор ПРОКОПЧУК*

**Кам'янець-Подільська філія
«Спілки визволення України»:
до історії фальсифікації**

У статті аналізується групова кримінальна справа, матеріали якої свідчать, що впродовж 1929–1930 рр. Кам'янець-Подільський окружний відділ ДПУ намагався сфабрикувати в Дунаївцях осередок міфічної «Спілки визволення України» у складі понад 20 «контрреволюціонерів» – жителів містечка й навколишніх сіл.

Ключові слова: «Спілка визволення України», ДПУ, репресії, філія, Дунаївці.

Про подолян, притягнутих до кримінальної відповідальності у рамках сфабрикованої впродовж 1929–1930 рр. «справи

* Прокопчук Віктор Степанович – доктор історичних наук, професор, директор наукової бібліотеки, професор кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Спілки визволення України», є чимало досліджень. Натомість щодо вихідців із Дунаєвеччини (району, сусіднього з Кам'янець-Подільським) – лише кілька публікацій, зокрема про сина нестеровецького священика Дмитра Олександровича Богацького та Євгена Григоровича Кондрацького з Маліївців¹. Перший був викладачем у Кам'янці-Подільському (хімічний технікум, інститут народної освіти), а у 1926–1929 рр. очолював місцеве наукове товариство Всеукраїнської академії наук. Заарештованого 31 січня 1930 р. Д. О. Богацького звинуватили в тому, що він

«підтримував дітей позбавленців-куркулів і водночас ігнорувач учнів (хімічного технікуму. – В. П.), належних до пролетарського прошарку».

Долучили й той факт, що 1922 р. його брат Борис та сестра Лідія були розстріляні ЧК, а брати Павло та Георгій емігрували за кордон. Але головний «злочин» полягав у діяльності на посаді керівника наукового товариства, до якого, за твердженням слідчого, «ввійшла шовіністично налаштована інтелігенція з контрреволюційним минулим», і котре «розповсюджувало вузьконаціоналістичні ідеї», вело «підготовку кадрів до боротьби з радвладою»². 25 лютого 1930 р. «трійка» засудила Д. О. Богацького до п'яти років концтаборів³. Є. Г. Кондрацький навчався в Кам'янці-Подільському, де його батько служив священи-

¹ Прокопчук В.С. Павло Богацький – учений, краєзнавець // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 357–364; Його ж. Павло Богацький – повернення в Україну // Вільна думка (Сідней, Австралія). – 2000. – Ч. 1/2. – С. 14–15; Його ж. Павло Богацький – повернення в Україну // Архіви (Сідней, Австралія). – 2003. – С. 8–19; Його ж. Трагічна доля Дмитра Богацького // Там само. – С. 191–197; Онуцук Є.Г. Подільський просвітник Євген Кондрацький // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Зб. наук.-краєзн. праць. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Вип. 2. – С. 203–205; Карпо В.Л., Телячий Ю.В. Євген Кондрацький – культурно-освітній діяч Поділля // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С. 353–358.

² Державний архів Хмельницької обл., ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-18562, арк. 21.

³ Там само, арк. 27.

ком Подільської духовної семінарії. У 1919–1920 рр. очолював губернську подільську «Просвіту», входив до товариства імені Леонтовича, члени котрого, на думку слідчого, були

«виключно шовіністично налаштованою інтелігенцією, яка під виглядом домашніх музичних вечірок об'єднувала всіх незадоволених існуючим ладом».

Спочатку його засудили на три роки концтаборів, а 16 червня 1937 р. суд у Ярославлі додав ще п'ять. 15 січня 1938 р. Євген Григорович помер⁴. За кримінальною справою Держархіву Хмельницької області було простежено долю педагогів братів Семена та Степана Риндиків із Дунаївців – членів місцевої «Просвіти», яку впродовж 1918–1919 рр. Семен Дмитрович очолював⁵.

Однак за межею доступності для дослідників тривалий час залишалася групова справа, за якою 23 жителів Дунаївців та навколишніх сіл звинуватили в належності до «контрреволюційної групи» лікаря Павла Бутовського, що нібито входила до міфічної «Спілки визволення України». Під тиском слідчого 31 серпня 1929 р. електромонтер І. Т. Лісовський заявив про існування в Дунаївцях гуртка «Визволення України», назвав кількох дунаївчан, які, на його думку, входили до нього, засвідчив, що Сайко Чоловський під час застілля навіть показував йому «Статут Комітету боротьби за визволення України» й обіцяв дати анкету для вступу до цієї організації⁶.

Офіційно термін «філія» щодо дунаєвецької групи в документах слідства не зустрічається, здебільшого «угруповання», «група», «гурток». Але аналіз архівно-кримінальної справи дає підстави твердити, що слідчі фабрикували ще одну «філію СВУ», котра суттєво посилила їхню концепцію функціонування в республіці «розгалуженої мережі контрреволюційних осередків Спілки визволення України». Як відомо, кількома хвилями

⁴ Державний архів Хмельницької обл., спр. П-10134, ф. Р-6193, оп. 12, арк. 96–97.

⁵ Прокопчук В.С. Голова дунаєвецької «Просвіти» в 1918–1919 рр. // Дунаєвечина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. – К.; Дунаївці; Кам'янець-Подільський, 2003. – Вип. 3. – С. 264–267.

⁶ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-30340, т. 2, арк. 97–98.

арештів співробітникам ДПУ УСРР удалося спочатку притягти до відповідальності 700, а згодом – понад 30 тис. осіб⁷. В їх числі була й «група» П. П. Бутовського в Дунаївцях, котра, за нашими підрахунками, із приписаними до неї іншими жертвами згодом була доведена до 42 заарештованих. Мета цієї статті – на основі досі невідомих архівних джерел висвітлити подробиці фабрикування органами держбезпеки дунаєвецької філії «Спілки визволення України», показати наслідки цієї групової кримінальної справи, трагізм долі невинних людей.

Головним фігурантом у справі проходив активний учасник Української революції 1917–1921 рр. Павло Петрович Бутовський. Він народився 23 січня 1889 р. у сім'ї багатодітного священика с. Овсяники на Бердичівщині. На день арешту до складу родини входили мати Олімпіада Антонівна, дружина Віра Кіндратівна, дочка Вероніка (10 років), син Володимир (5 років), дочка Ніна (2 роки). Спочатку Павло отримав домашню освіту, потім навчався в народній школі, богословську підготовку здобув у Києві. У 1911 р. вступив на медичний факультет Варшавського університету, закінчив чотири курси. Із початком Першої світової війни евакуювався в Ростов-на-Дону, потім перевівся до Київського університету, але через призов до армійського санітарного підрозділу навчання завершити не вдалося⁸.

У липні 1917 р. одружився з дочкою наглядча Кам'янецької земської лікарні Вірою Приходько. У жовтні того ж року був переведений до Києва лікарем Українського полку. Із приходом у січні 1918 р. більшовицьких військ демобілізувався з армії, у лютому – березні складав державні іспити в Київському університеті. Не дочекавшись диплому, повернувся до Кам'янець-Подільського й на пропозицію голови губернської земської управи В. К. Приходька очолив редколегію журналу «Село», до якої, крім останнього входили, ще Ю. О. Багацький та інші місцеві діячі⁹. За редакцією П. П. Бутовського напередодні від-

⁷ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. – К.: Інтел, 1995. – С. 44.

⁸ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-30340, т. 1, арк. 9.

⁹ Там само, арк. 9 зв.

криття в Кам'янці-Подільському державного українського університету вийшла одностороння газета «Свято Поділля», приурочена до цієї події. У 1918 р. створив у Кам'янці-Подільському український хор і був його регентом¹⁰.

У липні 1919 р. на пропозицію Івана Огієнка очолив курси медсестер. У січні 1920 р. перейшов на службу в головне управління Червоного Хреста України. До наступного приходу більшовиків був референтом із питань соціального забезпечення при головноуповноваженому уряду УНР Іванові Огієнку. Упродовж серпня–жовтня 1920 р. мобілізований на службу в Київське військово-санітарне управління. 15 жовтня 1920 – 20 вересня 1921 рр. очолював медичну дільницю у с. Вороньки Козелецького повіту на Чернігівщині.

Важко захворівши, повернувся до Кам'янця-Подільського. Із січня до листопада 1922 р. очолював Балинську медичну дільницю. Якось у вересні 1922 р. Павло Петрович удома виконував на піаніно улюблені українські пісні, награв і національний гімн «Ще не вмерла Україна». Хтось доніс про це властям і за розпорядженням голови окрвиконкому Опанаса Буценка він був звільнений із посади. Не без труднощів у січні 1923 р. все ж таки влаштувався в Дунаївцях цивільним санітарним лікарем 2-ї Дунаєвецької трудової школи. Одночасно обслуговував дитбудинки, де утримувалися діти з охоплених голодом Поволжя і півдня України¹¹.

Приїзд у райцентр лікаря, що пройшов практичну школу як на фронті, так і в мирних умовах, не залишився непоміченим. П. П. Бутовський, колишній працівник національного відділення Червоного Хреста, об'єднав навколо себе активістів, зініціював створення 23 червня 1923 р. Дунаєвецької організації Українського Червоного Хреста, головою якої став Петро Михайлов, секретарем – В. В. Павлов, членами – І. В. Афанасьєв, А. Й. Гернштетер, О. В. Гоник, член райвиконкому. Павло Петрович був заступником голови до 1929 р. На 1 квітня того ж року дунаєвецька організація УЧХ налічувала 974 члена – 598 селян, 125 робіт-

¹⁰ Свято Поділля. – 1918. – 22 жовтня.

¹¹ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-30340, т. 1, арк. 10.

ників, 120 кустарів, 96 представників інтелігенції та ін. Сільські осередки, згодом названі слідчим ДПУ «боївками», діяли у Вихривці, Гірчичній, Голозубинцях, Руді-Гірчичнянській, Чанькові¹². Осередок Українського Червоного Хреста відкрив свій магазин «Санітарія і гігієна», амбулаторію, якою завідував П. П. Бутовський, лікарем працював В. З. Тарасюк, лікпомом – І. А. Попіль, аптекаркою – Н. Севастьянова, санітаркою – Ю. Батковська. Меддопомога була безоплатною, а ліки продавалися зі знижкою 50%. У червні 1928 р. було організовано курси першої допомоги, на яких навчалася півсотні слухачів¹³.

Як виходець зі священницької сім'ї, Павло Петрович підтримував вірян в їхніх намаганнях відкрити в Дунаївцях українську автокефальну православну церкву. За його домовленістю з місцевою німецькою громадою у приміщенні кірхи відбулося богослужіння українською мовою, яке провели прибулі з Кам'янця-Подільського єпископ Максим Задворняк, священники Данилов, Монастирський, Манькевич і Винарчук. Дунаївчанам припала до душі служба Божа рідною мовою, вони взялися за створення нової церкви.

У грудні 1925 р. П. П. Бутовський на запрошення головного лікаря Войлера став ординатором районної лікарні, працював у колі таких фахівців, як В. Галавський, Д. Длуговський, М. Румянцев, В. Тарасюк¹⁴. Уже 1 січня 1927 р. Кам'янецька окружна інспектура охорони здоров'я доручила П. П. Бутовському організацію в Дунаївцях робітничої поліклініки, якою він і завідував до 25 серпня 1929 р. – дня арешту. Слідчий Шиєнок визначив Павлові Петровичу роль керівника дунаєвецькою «філії СВУ» і наполегливо це обґрунтовував.

Роль провідних діячів дунаєвецького «контрреволюційного угруповання» приписувалася священникові Могилівської української автокефальної православної церкви Микиті Винарчуку, колишньому автокефальному священникові Прокопові Давиден-

¹² Держархів Хмельницької обл., ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-30340, т. 1, арк. 14 зв.

¹³ Там само, арк. 16.

¹⁴ Там само, спр. П-19094, т. 1, арк. 76.

ку, завідуючому Дунаєвецькою школою фабрично-заводського навчання Семенові Буженку, фельдшерів Іллі Афанасьєву, учителям Володимирові Гушлу.

У доповідній записці голові ДПУ УСРР В. Балицькому «Про підсумки роботи щодо викриття українського контрреволюційного підпілля по Україні у зв'язку зі справою СВУ» від 1 грудня 1929 р. заступник начальника секретного відділу ДПУ республіки О. Абугов і начальник 2-го відділення секретного відділу Б. Козельський зафіксували по Кам'янець-Подільському округу ще одну «філію» – групу автокефальних священиків.

«Один з учасників автокефальної групи піп Винарчук входить у ліквідовану окривділом ДПУ під час операції контрреволюційну організацію лікаря Бутовського (м. Дунаївці)», –

зазначалося в доповідній¹⁵. Отже, священикові М. Винарчуку приписувалася подвійна «провина»: участь в автокефальному русі, що зазнав серйозного удару наприкінці 1920-х рр., та в «контрреволюційній організації» лікаря П. Бутовського. Справу М. Винарчука, як і автокефаліста П. Давиденка, було виділено в окреме провадження.

Хто ж він такий, небезпечний для тодішньої влади священик Винарчук? Микита Винарчук – подолянин, народився 19 вересня 1891 р. у м. Городку Проскурівського повіту у селянській сім'ї. У 1910–1911 рр. пройшов курси псаломщиків, отримав направлення дяком до с. Северинівка Жмеринського району. У 1915 р. був призваний в армію, вишкіл проходив у Воронежі. У 1916 р. у складі 2-ї російської особливої бригади потрапив на фронт у районі Салоників. Згодом французи інтернували його частину. На Батьківщину повернувся у жовтні 1920 р., лікувався в одеському госпіталі, де й залишився на службі аж до лютого 1921 р.¹⁶

Демобілізувавшись, жив у Северинівці, працював на цукрозаводі, був секретарем Северинівської земельної комісії. У березні того ж року рукопокладений у Вінниці в диякони, у червні

¹⁵ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. – С. 152.

¹⁶ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-19094, т. 1, арк. 41.

в Бару – у сан священика з призначенням у с. Цівківці Ушицького повіту. Очолював Сказинецьку парафію Могилів-Подільського району. У вересні 1924 р. Кам'янецька церковна рада призначила його священиком у с. Могилівку Дунаєвецького району. Три місяці був без храму, тож виїхав до с. Карачіївці, де правив служби замість заарештованого священика Якименка¹⁷.

У квітні 1925 р. повернувся в Могилівку (з 1958 р. це село приєднане до Дунаївців) і служив там до дня арешту – 25 серпня 1929 р. Разом із сільським активом – Гнат Осецький, Пилип Баранюк, Ганна Севастьянова, Леонтій Буяр, Василь Магера, Микола Тращанський, Володимир Баранюк, Григорій Білоконний, Ілля Афанасьєв, Олександр Дзвоник та іншими – вів боротьбу за створення в Могилівці громади Української автокефальної православної церкви. Спочатку правили почергово: тиждень – священик Російської православної церкви, другий – автокефальний священик о. Микита Винарчук. Траплялися конфлікти, бійки між віруючими. Поступово УАПЦ знайшла широку підтримку жителів Могилівки¹⁸.

У церкві діяли два українських хори, щороку відправлялася панахида по загиблих учасниках боротьби за Українську Народну Республіку, храм фінансово підтримував Комітет з увічнення пам'яті С. Петлюри. Разом із церковним хором о. М. Винарчук бував у Кам'янці-Подільському, на запрошення громад правив служби Божі у Блищанівці, Гуменцях, Супруньківцях, Чанькові, Яромирці¹⁹. Не раз брав участь у роботі окружних церковних соборів. Був особисто знайомий із предстоятелем УАПЦ митрополитом Василем Липківським, у 1924 р. мав із ним бесіду в Києві, у 1925 р. зустрічався у Вінниці на губернському соборі, у травні 1929 р. – на його ж київській квартирі. Активну діяльність М. Винарчука зауважили співробітники місцевого апарату ДПУ, його неодноразово викликали до окружного відділу на «бесіди».

¹⁷ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-19094, т. 1, арк. 41 зв.

¹⁸ Там само, арк. 110.

¹⁹ Там само, арк. 112.

Прокіп Давиденко народився 1890 р. у с. Моломолинцях біля Меджибожа. Син селянина, здобув початкову освіту та фах електромонтера. Виїхав на заробітки до Санкт-Петербурга, у 1907–1918 рр. працював електромонтером на Обухівському заводі. Повернувшись в Україну, спочатку завідував господарством у відділі культів Київської духовної консисторії, потім переїхав до Вінниці, а звідти – до Кам'янця-Подільського. Працював завгоспом у Подільській православної консисторії, за поляків (1919 р.) – касиром при головноуповноваженому уряду УНР І. Огієнкові, наприкінці 1920 р. – завгоспом у Кам'янець-Подільському державному українському університеті. У 1921 р. став священником УАПЦ у с. Рихта, брав участь у діяльності Кам'янець-Подільського Кирило-Мефодіївського товариства²⁰.

Із переїздом до Дунаївців не раз підміняв на службі священника о. Микиту Винарчука. Знав відомого історика та краєзнавця Ю. Й. Сіцинського, бував у нього вдома, брав книги для читання, у тому числі Огієнкову «Українську культуру». На допиті 23 жовтня 1929 р. єпископ Пивоваров так охарактеризував П. Давиденка:

«Особа – хитра, більше скритна [...]. Грав до мене роль у житті УАПЦ в Кам'янці, як один із заправил [...]. Близький він зі священниками кам'янецької УАПЦ, із Винарчуком – друг і обидва разом старалися з відкриттям Дунаєвської парафії»²¹.

Такої атестації вже було задосить, щоб 25 серпня 1929 р. у числі багатьох опинитися під арештом.

Завідувача Дунаєвської школи фабрично-заводського навчання С. М. Буженка, заарештованого також 25 серпня 1929 р., звинуватили в належності до «угруповання» П. П. Бутовського. Серед причин достатньо було й того, що Семен Михайлович – із Галичини, народився 1896 р. у с. Ямниця Станіславського повіту²². Закінчив Станіславську гімназію. У роки Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр. воював у складі російської та Української галицької армії, отримав офі-

²⁰ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-19094, т. 1, арк. 17–17 зв.

²¹ Там само, арк. 30.

²² Там само, спр. П-30340, т. 1, арк. 146 зв.

церський чин. Як старшина УГА від Львова дійшов до Кам'янця-Подільського, а звідти з боями – до Житомира. Для зв'язку з інтернованими у Чехословаччині та Румунії частинами був відряджений за кордон. У Берні встиг закінчити текстильний технікум, попрацювати на ткацькій фабриці. У Празі одружився з українкою з Новоселиці (Буковина) Вірою Цибух²³.

У 1924 р. перебрались в Україну. Після багатьох митарств 1925 р. у Харкові отримав призначення на посаду завідуючого Дунаєвською школою фабрично-заводського навчання²⁴, брав активну участь у громадському, культурно-освітньому й церковному житті міста, чого за критеріями ДПУ УСРР цілком вислало для отримання ярлика «контрреволюціонера».

До активу «угруповання Бутовського» було віднесено й фельдшера Іллю Афанасьєва, уродженця с. Борсуки (тоді Староушицького району), який у 1916 р., працюючи помічником лікаря в Кам'янець-Подільському військовому госпіталі, передавав свій досвід молодому медикові майбутньому письменникові М. О. Булгакову²⁵. Його участь у діяльності Дунаєвської організації УЧХ та Могилівської української автокефальної церкви, на думку слідчого, цілком підпадала під статус «контрреволюціонера» й «українського шовініста».

«Контрреволюційним критеріям» також відповідав учитель української мови, музики та співу, бібліотекар Дунаєвської семирічки, а за Директорії, аж до 1925 р., завідувач початкової школи, керівник українського хору й композитор Володимир Костянтинович Гушло²⁶.

Серед інших заарештованих у цій груповій справі були Володимир Георгійович Волошановський, 1894 р.н., уродженець с. Суржа (Кам'янець-Подільський район), колишній дяк; Володимир Васильович Павлов, 1900 р.н., із с. Могилівка, член правління філії УЧХ; Семен Григорович Сербалюк, 1886 р.н., житель

²³ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-30340, т. 1, арк. 149.

²⁴ Там само, арк. 150.

²⁵ Там само, спр. П-30340, т. 2, арк. 143.

²⁶ Там само, т. 1, арк. 124–126.

Дунаївців, бухгалтер, колишній вояк Дієвої армії УНР; Федір Гаврилович Ночка, 1890 р.н., уродженець с. Заставля Дунаєвського району, активний просвітник; Іван Антонович Попель, 1890 р.н., с. Іванківці Дунаєвського району, фельдшер; Степан Дмитрович Риндик, 1894 р.н., учитель, просвітник; Семен Дмитрович Риндик, 1892 р.н., учитель, просвітник; Антон Іванович Костенко, 1892 р.н., вояк Дієвої армії УНР, фельдшер; Надія Петрівна Севастьянова, 1904 р.н., м. Дунаївці, фармацевт, член спілки «Медсанпраця»²⁷.

Згодом як таких, що «примикали до групи П. П. Бутовського», заарештували Петра Івановича Баранюка; Олену Олександрівну Богацьку, дочку нестеровецького священика, учительку; Лідію Михайлівну Гаврилову, учительку з Дунаївців; Пилипа Казимировича Гараєвського, який нібито «вів агітацію» серед робітників фабрики «Дунсукно»; Олександра Голоманюка; Фому Федоровича Гостика, автокефаліста; Олександра Гнатовича Дзвоника, старосту Могилівської автокефальної церкви, в якого квартирував священик Микита Винарчук; Івана Федоровича Кардаша, механіка фабрики «Дунсукно»; Григорія Кучерявого, фельдшера; Олексія Леонтійовича Куропатова; Семена Івановича Кифоренка; Вікторію Феліксівну Кухар, «активну автокефалістку»; Івана Олександровича Левицького з Дунаївців, учителя, двоюрідного брата Степана й Семена Риндиків; Іполита Адамовича Монкевича, січинецького священика; Гната Максимовича Осецького; Никифора Гавриловича Ночку; Якова Григоровича Сербалюка, касира правління Дунаєвської організації УЧХ; Миколу Трощанського, шевця з Дунаївців; Сайка Чоловського з Могилівки²⁸.

Набиралася чимала група, котра, на думку місцевих чекістів, цілком «тягнула» на «філью». Схоже, слідчі дуже поспішали. Скажімо, в одній і тій самій справі Семена Риндика по батькові названо «Никифоровичем», а у звинувачувальному висновку – і «Даниловичем», і «Дмитровичем». Однак прагнули надати справі

²⁷ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-30340, т. 1, арк. 143–144.

²⁸ Там само, т. 1, арк. 1–7.

переконливості, аргументованості. Із цією метою діяльність дунаєвських «контрреволюціонерів» поділили на два етапи: до 1923 р. та з 1923 до 25 серпня 1929 рр., день їх масових арештів.

У період до 1923 р. основним осередком гуртування «контрреволюціонерів» визначили дунаєвський український хор, що діяв під орудою вчителя Володимира Гушла. Головна провина полягала в тому, що під час репетицій і виступів хористи розучували та співали «старовинні українські пісні шовіністичного змісту», виконували й «церковні пісні у церкві с. Могилівки», та, найстрашніше, «збираючись на квартирах окремими групами, співали національний гімн “Ще не вмерла Україна”». На думку слідчого, це свідчило про «проведення обробки мас у націоналістичному шовіністичному дусі»²⁹.

На другому, основному, етапі з приїздом у Дунаївці лікаря П. П. Бутовського «контрреволюційна діяльність набула пожвавленого характеру». Навколо нього, за твердженням слідчого, почали групуватися «активні петлюрівські діячі – прихильники самостійної України». Основними «контрреволюційними осередками» були Дунаєвська організація Українського Червоного Хреста та Могилівська українська автокефальна церква.

«Ініціативна група» – П. П. Бутовський, Я. Г. Сербалюк, І. В. Афанасьєв, А. І. Костенко, В. К. Гушло, В. Г. Волошановський та інші – проводила «роз'яснюючу роботу» й «навербувала» понад 2 тис. червонохрестівців із числа дунаївчан і жителів району³⁰. Серед активу «самими затятими ненависниками радянської влади і прихильниками УНРівщини» слідчий визначив Павла Бутовського, Іллю Афанасьєва та Якова Сербалюка. У чому ж полягала їхня провина? Які конкретні діяння проти радянської влади вони вчинили? Таких фактів слідство встановити не змогло.

У протоколах, звинувачувальних висновках виявлено лише відомі трафаретні фрази про «блокування направлення» до керівництва Дунаєвського комітету Українського Червоного

²⁹ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-30340, т. 2, арк. 144–145.

³⁰ Там само, арк. 145.

Хреста комуністів, осіб інших національностей. Начебто І. В. Афанасьєв під час «вербовки» до УЧХ заявив:

«Геть жидів та кацапів і всяких дармоїдів з нашої рідної України, ми мусимо бути господарями нашого краю, геть русофільство – у нас є свої рідні діячі, геть кацапську та більшовицьку книгу – у нас є свої»,

а П. П. Бутовського називав «добрим лікарем, гарним хлопцем і великим діячем»³¹.

Звичайному торгівельному пункту – магазину «Санітарія і гігієна», облаштованому комітетом УЧХ, приписувалася роль «агітаційного осередку», оскільки там

«продавалися книги українських письменників, їх портрети, “Кобзар” Т. Шевченка, “Історія України” та ін., проводилися збори під виглядом засідань комітету УЧХ».

І все це нібито спрямовувалося на «вкорінення в маси національних ідей»³².

«Серйозним злочином» виявився зв'язок багатьох членів УЧХ зі створенням 1924 р. осередком автокефальної церкви у с. Могилівка, очолюваним священиком М. Винарчуком. Зокрема, І. Афанасьєв, В. Волошановський і Я. Сербалюк не раз ініціювали збір коштів на підтримку церкви, ушанування пам'яті С. Петлюри, власне «через автокефальну церкву, УЧХ, школи, учителів створювалися можливості для відродження самостійної України»³³.

27 січня 1930 р. помічник уповноваженого секретного відділу Шиєнок, начальник цього відділу Гросман і заступник начальника Кам'янець-Подільського прикордонного загону та окружного відділу ДПУ УСРР Євгенєв підписали обвинувальний висновок, направивши групову справу на розгляд судової трійки. Вони клопоталися засудити П. П. Бутовського, І. В. Афанасьєва, Я. Г. Сербалюка, С. Г. Сербалюка, С. М. Буженка, І. А. Попеля, А. І. Костенка – на 10 років кожного, В. Г. Волошановсько-

го – на 5 років, П. Г. Ночку, Семена та Степана Риндиків, Н. П. Севастьянову вислати за межі України «у віддалені північні губернії СРСР» на 3 роки, В. К. Гушлу дати 3 роки концтаборів, В. В. Павлова вислати на 3 роки за межі Кам'янець-Подільського округу³⁴.

До уваги не бралось чимало фактів. Насамперед те, що 21 особа з 23 членів так званої «групи Бутовського» провини не визнала – адже її й не було. Слідчі видавали бажане за дійсне. П. П. Бутовського, наприклад, звинуватили в тому, що він не брав до керівництва Дунаєвецького комітету УЧХ партійно-радянських активістів. І водночас факт участі В. В. Павлова, секретаря райвиконкому, у комітеті УЧХ у ролі статиста, а члена КП(б)У судді Гнилиці – на посту голови правління комітету УЧХ визнали як спробу «втягування до роботи в УЧХ навіть радянських службовців»³⁵. Непереконливо звучить звинувачення хору В. Гушла в тому, що він виконував українські пісні, адже цей самий хор на запрошення райкому партії не раз співав їх для делегатів партійних конференцій. Обвинувальний висновок, сформульований загальними фразами, належної доказової бази не мав. Тому в березні 1930 р., розглянувши вказану справу, помічник уповноваженого секретного відділу ДПУ УСРР Пустойтов і тимчасово виконуючий обов'язки начальника другого відділення секретного відділу Джавахов дійшли висновку, що у справі Кам'янець-Подільського відділу ДПУ «не зібрано достатньо даних про конкретну контрреволюційну діяльність заарештованих», і постановою, погодженою з начальником секретного відділу ДПУ УСРР Горожанином, було припинено слідчі дії стосовно І. В. Афанасьєва, В. В. Павлова, В. Г. Волошановського, В. К. Гушла, С. М. Буженка, Я. Г. Сербалюка, П. Г. Ночки, І. А. Попеля, А. І. Костенка, Степана Риндика, Семена Риндика, Н. П. Севастьянкової зі звільненням їх із-під варті. Усіх, крім останньої, випустили з кам'янецького БУПР на підписку про невиїзд із Дунаївців³⁶.

³¹ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-30340, т. 2, арк. 146.

³² Там само.

³³ Там само, арк. 149–150.

³⁴ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-30340, т. 2, арк. 50.

³⁵ Там само, арк. 148.

³⁶ Там само, арк. 152.

Найбільш небезпечними для влади виявилися троє – Павло Петрович Бутовський, Микита Онуфрійович Винарчук і Прокіп Олексійович Давиденко. Їх справи було виокремлено, слідство тривало. Зокрема, П. П. Бутовського звинувачували в низці злочинів, що кваліфікувалося ст. 54-11 КК УСРР як «участь у контрреволюційній організації»:

- 1906 р., навчаючись у Варшаві, був членом Української громади, причетний до українського студентського хору;
- 1918 р. у Кам'янці-Подільському був редактором «націоналістичного» журналу «Село», 1919 р. – заступником І. Огієнка, голови Українського Червоного Хреста, 1920 р. – його референтом як головноуповноваженого уряду УНР;
- 1923 р. – звільнений із посади завідуючого Балинською медичною дільницею «як шовініст»;
- під час «вербовки» до Дунаєвецького комітету УЧХ «велася шовіністична обробка» населення району;
- мав знайомство та контакти з чільними членами «СВУ» Чеховським, Холодним і Линиченком, а це, на думку слідчого, означало, що його «політична установка тотожна з загальною установкою СВУ»³⁷.

Відверта громадянським позиція й реальна оцінка органів радянської влади викликають повагу до П. П. Бутовського. Так, 27 листопада 1929 р. на черговому допиті він заявив слідчому:

«Попавши у важке становище заарештованого за звинуваченням в основному за свою колишню діяльність на культурно-освітньому поприщі, поневолі приходжу в певний відчай не тільки за себе, але й за інших українців, які, рахуючи себе патріотами українськими, старалися внести й свою частку праці у справу відродження української нації. Нещастя таких українців у тому, що їм довелося жити в таку історичну епоху»³⁸.

³⁷ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-30340, т. 2, арк. 151.

³⁸ Там само, спр. П-19094, т. 1, арк. 75.

Із протоколів допитів видно, що був він високоосвіченою й політично грамотною людиною, мислив логічно, думки викладав літературною, інколи й образною мовою.

«Правда, я і на сьогодні ще не повністю поділяю політику радянської влади, оскільки в Радянському Союзі має місце смертна кара, відсутня свобода преси для органів інших партій і спілок, деяка нетерпимість із боку партійців до інакомислячих, навіть членів своєї партії, відсутність безпартійних у складі уряду, різко класова лінія по питанню отримання освіти, швидкий темп колективізації»³⁹, – щиро ділився своїми поглядами П. П. Бутовський.

Однак усі ці міркування Павла Петровича слідчий витлумачив як «зізнання» у політичній неблагонадійності й «контрреволюційності». 1 березня 1930 р. судова трійка при колегії ДПУ УСРР ухвалила ув'язнити його в концтаборі строком на 5 років⁴⁰.

27 грудня 1929 р. старший уповноважений секретного відділу Кам'янець-Подільського окружного відділу ДПУ УСРР і прикордонного загону Битневський постановив виділити зі справи в окреме провадження слідчі матеріали М. О. Винарчука і П. О. Давиденка та направити їх разом із заарештованими в розпорядження ДПУ УСРР. Із цих матеріалів постала картина створення у приміському селі Могилівці осередку Української автокефальної православної церкви. Павло Іванович Красний, секретар Могилівської сільради, свідчив, що ідея організації осередку української церкви виникла на початку 1920-х рр. у середовищі національно свідомих українців, а вирішення питання активізувалося з рішенням влади українізувати держустанови, заклади освіти тощо. Першу службу Божу українською мовою відбув єпископ Задворняк із групою автокефальних священників, яких запросив П. Давиденко, колишній автокефальний ієрей. Серед них був Микита Винарчук, який згодом і очолив моголівську громаду автокефальної православної церкви. Однак її становлення відбувалося не просто. За словами П. І. Красного,

³⁹ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-19094, т. 1, арк. 87.

⁴⁰ Там само, спр. П-30340, т. 2, арк. 151 зв.

«десь на початку 1926 р. цим діячам (Григор'єв, Волошановський, Яків і Семен Сербалюки, Афанасьєв. – В. П.) з кров'ю вдалося відвоювати могилівську церкву і почав регулярно правити Винарчук»⁴¹.

При церкві діяло два хори: один очолював В. Гушло, другим керували В. Волошановський і отець М. Винарчук.

Фінансову підтримку надавали самі віруючі, жертвуючи від 50 коп. до 2 руб. Гроші збирали на ремонт храму, утримання церковної ради, погорілі святині, ремонт Межигірського монастиря, у 1926 р. – на ремонт Миколаївського собору та відкриття пасторської школи в Києві, на придбання церковних книг українською мовою, ремонт Кам'янецької окружної церкви. Із показань інших, у тому числі й В. Чехівського, видно, що М. Винарчук передавав гроші до Києва та Комітету з увічнення пам'яті С. Петлюри⁴². Знаючи особисто митрополита Василя Липківського, М. Винарчук у 1925 р. письмово запросив його на свято Михайла. У листі-відповіді той подякував за запрошення, але приїхати не зміг. У церкві поминали убієнних вояків УНР, звучало українське слово, колядки, гаївки.

М. Винарчук перебував у дружніх стосунках із Прокопом Давиденком, оскільки той ще до переїзду в Дунаївці був священником УАПЦ. Тож у громаді цієї церкви він не тільки грав провідну роль, а й інколи, за відсутності священника М. Винарчука, проводив служби. Він також входив і до правління Дунаєвецької філії УЧХ. Ще 1921 р. був заарештований і під тиском чекістів згодився бути їхнім інформатором. Однак він не тільки не доносив, а й

«дезінформував органи ДПУ й не повідомляв про проведену контрреволюційну роботу Винарчуком, Бутовським та ін.»⁴³.

Цього слідство тим більше не могло йому пробачити. Уповноважений секретного відділу ДПУ УСРР Бріччі 15 січня 1930 р. спра-

⁴¹ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-19094, т. 1, арк. 113.

⁴² Там само, арк. 139.

⁴³ Там само, арк. 142.

ву на обох заарештованих направив на розгляд судової трійки при колегії ДПУ УСРР. Виписка з протоколу засідання колегії ДПУ УСРР (судового) від 29 січня 1930 р. свідчить⁴⁴:

Слухали:	Постановили:
Справу №466 Кам'янець-Подільського окрвідділу ДПУ по звинуваченню громадян Винарчука Микити Онуфрійовича і Давиденка Прокопа Олексійовича по 58/10, 58/11, 58/2 ст. КК було розглянуто в порядку постанови Президії ЦВК СРСР	Давиденка Прокопа Олексійовича ув'язнити в концтабір терміном на десять років, рахуючи строк з 25.08.1929 р. Винарчука Микиту Онуфрійовича ув'язнити в концтабір терміном на вісім років, рахуючи строк з 25.08.1929 р. Справу здати в архів
Секретар	колегії ДПУ (підпис)

Однак незважаючи на всі зусилля слідчим так і не вдалося сфабрикувати Дунаєвецьку філію «Спілки визволення України». На першому етапі було ув'язнено трьох найбільш помітних осіб – П. П. Бутовського, П. О. Давиденка, М. О. Винарчука.

Павло Петрович Бутовський відбував ув'язнення у Східно-сибірському краї, селі Олександрівську Іркутського округу. Дружина Віра Кіндратівна Приходько-Бутовська зверталася в різні інстанції, зокрема й до кам'янець-подільського окружного прокурора, наводячи низку аргументів:

«Невже його (П. П. Бутовського. – В. П.) діяльність, яка завжди проходила на очах виконкому, партійного комітету, комсомолу, спілки “Медсанпраця”, могла бути не помічена. Невже

⁴⁴ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-19094, т. 1, арк. 144.

всі були сліпі, щоби протягом стількох років не замітити його контрреволюційних намірів»⁴⁵.

Жінка надала клопотання Дунаєвцького райкому Всеукраїнського комітету Спілки текстильників, Дунаєвцької райуправи УЧХ. У результаті 28 лютого 1931 р. судова трійка переглянула справу, постановивши:

«Бутовського Павла Петровича від дальшого відбування висилки достроково звільнити, заборонивши йому проживання в м. Кам'янець-Подільський і в усіх прикордонних місцевостях, з-під стражі звільнити»⁴⁶.

Дальша його доля невідома. 5 листопада 1997 р. П. П. Бутовського повністю реабілітували.

Заарештований 1937 р. Степан Риндик помер від туберкульозу.

Семен Риндик урятувався поїздкою «в гості до родичів» на Кавказ.

Гнат Максимович Осецький, 1902 р.н., токарь чавуноливарного заводу, «активіст» Могилівської громади автокефальної церкви, 9 вересня 1937 р. був заарештований вдруге й засуджений на 10 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах. Реабілітований президією Хмельницького обласного суду 18 жовтня 1958 р.⁴⁷

Безслідно зникли П. О. Давиденко та М. О. Винарчук. У процесі реабілітації прокуратура намагалася віднайти їхні сліди. Довідка свідчить:

«Опитування старожиливі м. Дунаївці не дало ніяких результатів. Давиденка і його сім'ю ніхто не пам'ятає, встановити долю рідних не вдалося можливим».

⁴⁵ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-30340, т. 1, арк. 185.

⁴⁶ Там само, арк. 154.

⁴⁷ Реабілітовані історією: У 27 т.: Хмельницька область / Упор. Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. – Хмельницький: Мельник А.А., 2009. – Кн. 2. – С. 937.

Щодо М. О. Винарчука:

«Після арешту в м. Дунаївці не проживав і про його долю нічого не відомо. На момент арешту Винарчук був неодруженим, дітей не мав».

У 1989 р. обидва були реабілітовані⁴⁸.

У такий спосіб тоталітарна держава понівечила життя десятків свідомих українців із Дунаївців, котрі, за оцінкою П. П. Бутовського, були винними лише в тому, «що їм довелося жити в таку історичну епоху».

**Прокопчук В. Каменець-Подольський филиал
«Союза освобождения Украины»:
к истории фальсификации**

В статье анализируется групповое уголовное дело, материалы которого свидетельствуют, что на протяжении 1929–1930 гг. Каменец-Подольское окружное отделение ГПУ пыталось сфабриковать в Дунаевцах ячейку мифического «Союза освобождения Украины» в составе более 20 «контрреволюционеров» – жителей местечка и близлежащих сёл.

Ключевые слова: «Союз освобождения Украины», ГПУ, репрессии, филиал, Дунаевцы.

**Prokopchuk V. Kamianets'-Podil's'kyi Branch of the
«Union of Liberation of Ukraine»:
To the History of Falsification**

The article analyses a group criminal case which in 1929–1930 Kamianets'-Podil's'kyi regional department of DPU tried to fabricate in Dunaivtsi a powerful centre of the «Union of Liberation of Ukraine» for over 20 «counterevolutionists» – residents of the town and surrounding villages.

Key words: «The Union of Liberation of Ukraine», DPU, repressions, branch, Dunaivtsi.

⁴⁸ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-19094, т. 1, арк. 144, 151.

УДК: 316.4.063.7 + 378.124 (477) [1930 р.]

Сергій ТОКАРЕВ*

Репресії проти викладачів Ніжинського педагогічного інституту в 1930-х рр.

У статті на основі документів архівно-кримінальних справ досліджуються мотиви політичних переслідувань викладачів Ніжинського педагогічного інституту.

Ключові слова: політичні репресії, ДПУ, Ніжин, учительський інститут.

Репресії 1920 – початку 1950-х рр. у СРСР торкнулися представників практично всіх верств населення. Особливу увагу було прикуто до представників освіти. І це не дивно. У переважній більшості вони здобули освіту в дореволюційний період і традиційно користувалися повагою й авторитетом серед населення. Ці обставини робили освітян потенційно небезпечними для сталінського режиму. Нижче розглянемо політичні репресії проти викладачів Ніжинського педагогічного інституту¹. Зауважимо, що впродовж тривалого часу вільнодумство, традиційне для місцевої науково-просвітницької еліти, ставило вищу школу під приціл каральних органів. Репресії щодо педагогічних працівників стали об'єктом ґрунтовного монографічного дослідження². Безпосередньо переслідування представ-

* *Токарев Сергій Анатолійович* – молодший науковий редактор Пошукового агентства зі створення науково-документальних серій «Книга Пам'яті» та «Реабілітовані історією».

¹ У січні 1919 р. нарком освіти радянської України В. Затонський підписав розпорядження про передачу Ніжинського історико-філологічного інституту на утримання держави. У червні 1920 – вересні 1921 рр. у Ніжині діяв науково-педагогічний інститут. Наприкінці 1921 р. на його базі створено Ніжинський інститут народної освіти. У жовтні 1932 р., згідно з розпорядженням НКО УСРР, навчальний заклад реорганізовано в педагогічний інститут професійної освіти для підготовки вчителів-предметників. У 1936 р. на базі педагогічного інституту відкрито Ніжинський учительський педінститут із дворічним терміном навчання.

² *Марочко В., Гьотц Х.* Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1924–1941). – К., 2003. – 304 с.

ників ніжинської вищої школи висвітлено у студіях Ю. Данилюка³, О. Коваленка й В. Ткаченка⁴, В. Кондрашова⁵, А. Острянка⁶, О. Самойленка⁷. Проте ще не до кінця з'ясованими в науковій літературі залишаються методи фабрикації кримінальних справ, основні етапи їх провадження.

Аналіз матеріалів архівно-кримінальних справ дозволив виділити дві хвилі репресій проти викладачів ніжинської вищої школи. Перша охопила початок 1930-х рр. і хронологічно збіглася з Голодомором 1932–1933 рр. Однією з перших жертв сталінського режиму став авторитетний спеціаліст із російської історії професор Михайло Миколайович Бережков. У щоденнику він вказував:

«Професор російської історії має право бути “самим по собі”, для нього будь-яка з партій не є цілком придатною».

Звісно, такі погляди вченого викликали на його адресу звинувачення в «ідеалізмі» та «методологічних збоченнях». Особливо нищівній критиці М. Бережкова було піддано на початку 1930-х рр., коли у країні розгорнулося справжнє «полювання

³ *Данилюк Ю.З.* Дві батьківщини Євгена Рихліка // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К., 1991. – С. 284–287.

⁴ *Коваленко О.Б., Ткаченко В.В.* Бережков Михайло Миколайович // Там само. – С. 334.

⁵ *Кондрашов В.* «З корінням вирвати націоналістичні-контрреволюційні елементи з НПІ» (Погром у Ніжинській вищій школі на початку 30-х років) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 13–15.

⁶ *Острянка А.М.* Розгром Ніжинської історичної школи // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5]: Історіографічне дослідження в Україні [Вип. 10]: Збірка наук. праць на пошану академіка НАН України В. А. Смолія: У 2 ч. / Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко, Ю. А. Пінчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – Ч. 2. – С. 341–352; *Його ж.* Вальтер Рихардович Фохт // Реабілітовані історією: У 27 т.: Чернігівська область / Упор. О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко. – Чернігів: Деснянська правда, 2010. – Кн. 2. – С. 580–585.

⁷ *Самойленко О.* Трагічна доля видатного славіста Григорія Ільїнського // Реабілітовані історією: У 27 т.: Чернігівська область / Упор. О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко, О. І. Желізна. – Чернігів: Деснянська правда, 2008. – Кн. 1. – С. 708–712.

на відьом». Напевно, тільки надто похилий вік урятував його від арешту⁸.

Значно трагічніша доля спіткала професора Ніжинського інституту народної освіти, відомого фахівця з історії національних меншин України Євгена Антоновича Рихліка. У січні 1931 р. ОДПУ СРСР почало широкомасштабну кампанію щодо «викорінення у країні розгалуженої шпигунської мережі». Професора Є. Рихліка звинуватили у «співробітництві з чеською розвідкою». У ніч із 2 на 3 січня 1931 р. до його квартири вперше навідалися співробітники місцевого апарату ДПУ УСРР. Є. Рихлік вирішив особисто піти до ДПУ та з'ясувати мотиви «нічного візиту». Але його відразу заарештували та під конвоем доставили у Харків. Слідство у справі тривало протягом шести місяців. Розчавлений морально й фізично, він визнав усе, що від нього вимагали, категорично відкинувши при цьому звинувачення у шпигунстві. Судова трійка при колегії ДПУ УСРР 15 червня 1931 р. засудила вченого до 10 років концтаборів. 23 липня 1931 р. Є. Рихліка разом із групою ув'язнених відправили в Темниківський табір у Тотьмі, де він працював на лісозаготівлі. Потім потрапив у Маріїнське відділення Сиблагу, де його використовували спочатку на польових, а відтак на вантажних роботах. Остання звістка про Є. Рихліка надійшла з табору, дислокованого в районі станції Ведмежа Гора Мурманської області. Обставини його смерті так і залишилися не з'ясованими⁹.

У 1930-х рр. репресивні акції захопили чимало працівників Ніжинського педагогічного інституту. Зокрема, упродовж другої половини 1933 р. у НПІ проходила масштабна перевірка комісією ЦК КП(б)У, що мала на меті виявити «контрреволюційні й націоналістичні елементи». Члени комісії виявили, що «націоналістичні ідеї» особливо яскраво проявилися на сторінках «Записок НПІ», котрі друкувалися з 1924 р. Комісія побачила, що

«завдяки відсутності більшовицької пильності та наявності гнилого лібералізму [...] класовий ворог, контрреволюційні

націоналісти Рихлік, Ненадкевич, Каратаєв, Шкапа, Петровський, Резанов, Руткевич, Колобовський і багато інших безперешкодно вели на сторінках записок контрреволюційну пропаганду націоналістичних ідей (теорія безбуржуазності української нації, зведення історичного процесу України до дій окремих осіб козацької старшини, ідеалізація козацької старшини, пропаганда фашистських концепцій з педагогіки, літературознавства)».

На думку партійних органів, дописувачі «Записок НПІ» «вдадо маскували» ці ідеї марксистською фразеологією. Натомість керівництво інституту не лише «не викривало класового ворога», але й «саме припускалося в [наукових] роботах великих помилок». Так, директора Ніжинського педінституту С. Порада обвинуватили у використанні позитивної рецензії професора І. Крип'якевича на діяльність НПІ, уміщеної 1932 р. у «Записках Наукового товариства імені Шевченка».

Нищівній критиці піддавалася навчальна робота зі студентами через «виявлення багато шкоди в поданні фактичного матеріалу й гальмування підготовки радянських фахівців». Особливо прискіпливо розбиралася робота окремих підрозділів вишу. Зокрема, викладачів кафедри історії звинуватили в «неналежному керівництві» її роботою, у «відсутності змобілізованості комуністів на боротьбу з буржуазними теоріями», «ліберальному ставленні до критики буржуазно-націоналістичних концепцій в роботах Петровського, Окиншевича». Викладач кафедри історії народів СРСР Л. Окиншевич працював в інституті лише з жовтня 1933 р. Йому інкримінували «пропаганду націоналістичних поглядів у науковій роботі та практиці викладання», «ідеалізацію козацької старшини», виклад матеріалу в лекціях з історії України згідно з концепціями М. Грушевського та М. Яворського, зв'язки з керівником «нацдемівщини Білорусії» Ігнатівським тощо. У наказі директора інституту від 15 грудня 1933 р. вказувалося, що наукова продукція Л. Окиншевича «свідчить про те, що він працював далеко не на користь радянської влади». До того ж «буржуазна преса» оцінювала його «з позитивного боку».

⁸ Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Бережков Михайло Миколайович. – С. 334.

⁹ Данилюк Ю.З. Дві батьківщини Євгена Рихліка. – С. 286.

У націоналізмі звинуватили завідувача кафедри історії народів СРСР професора М. Петровського. У наказі по інституту від 6 вересня 1933 р. зазначалося:

«У своїх працях Петровський проводить концепцію безкласовості українського історичного процесу. Його праці характеризуються яскраво виявленим націоналізмом, нагромадженням найдрібніших фактів і безпорадністю щодо ширших самостійних узагальнень. Так, наприклад, у своїй праці із життя Петра Дорошенка на Московщині Микола Петровський навіть дріб'язкові факти використовує для обґрунтування контрреволюційної теорії безкласовості історичного процесу, для популяризації гетьмана Петра Дорошенка, одного з ватажків українських феодалів – козацької старшини XVII віку».

Робота вченого «Нариси історії України XVII – початку XVIII ст.» інтерпретувалася як «націоналістична розвідка» про літопис Самовидця,

«що ідеалізує Самовидця та козацьку старшину, затушовує класові протиріччя між козацькою старшиною й козацько-селянськими масами, а в цілому пропагує концепцію безкласовості українського історичного процесу. Безкласовість українського історичного процесу є центральним стрижнем у працях Петровського щодо революції 1648 р.».

«Обтяжуючою обставиною» стала також позитивна оцінка наукового доробку М. Петровського «одним із найреакційніших органів закордонної контрреволюції» – «Записками чину св. Василя Великого». Професор М. Петровський змушений був виступати з самокритикою на засіданні кафедри та у пресі, але претензії на його адресу не припинялися через «відсутність дійсної критики своїх попередніх позицій і прагнення до перебудови в усій своїй роботі».

Викладача кафедри М. Калюжко – фахівця зі всесвітньої історії – критикували щодо «залишення осторонь боротьби проти буржуазно-націоналістичних концепцій М. Петровського і Л. Окиншевича». Ситуацію ускладнила інформація про «вороже» соціальне походження М. Калюжко (доньки торговця), що було виявлене під час чистки 1929 р. Саме соціальним походженням члени комісії мотивували відсутність активності члена

партії М. Калюжко в політико-господарських кампаніях, «примиренську позицію» до «буржуазно-націоналістичних елементів».

Інші викладачі кафедри – Гончарук, Скрипченко, Занько, намагаючись уникнути покарання за неучасть у поточній роботі структурного підрозділу вишу, заявили про «велику додаткову громадську діяльність». У висновку члени комісії заявили:

«Таке ставлення комуністів до роботи кафедри зі свого боку виявляє величезну загрозу на цій ділянці роботи. В той же час самі комуністи-викладачі у своїх лекціях не мають достатньої політичної заостреності у викладанні, припускаючи помилки, які ллють воду на користь недобитому ворогу. [...] Студентство не озброєне знаннями історичних дисциплін і займає досить неактивну роль у боротьбі з класовим ворогом на історичному фронті. Кафедра історії потребує негайного очищення від ворожого елемента та зміцнення партійно витриманим керівництвом і викладацькими силами».

Подібне ж «неповне забезпечення партійної дисципліни» було виявлене й на кафедрі економіки. Воно «проявилось як в ідеологічних помилках на сторінках "Записок НПІ", так і в організації навчального процесу». Наприклад, завідувача кафедри професора Руткевича – автора статті «Суб'єктивна психологічна теорія надвиробництва» – було звинувачено у пропаганді «антиленінської теорії криз». Також у 1931–1932 навчальному році при підготовці курсу лекцій із політекономії Руткевич виключив теми, що стосувалися «критики буржуазних, соціал-фашистських, правоопортуністичних концепцій, пропаганди ленінізму в політекономії». Натомість членів інститутської парторганізації обвинувачували у «невикритті цього класового ворога», «створенні йому всіх належних умов для роботи» в педінституті.

Доцент Виноград був звинувачений у тому, що він «не забезпечує правильного партійного викладання політекономії, роблячи антиленінські перекинуття при проходженні курсу». Також комісія зафіксувала, що під час розробки теми «Загальна криза капіталізму», аналізуючи прихід до влади в Німеччині нацистів, він звинуватив у цьому тамтешню компартію, назвавши її членів «шляпами з партійними квитками в кишені». При

розгляді простого товарного господарства Виноград указував, що за таких умов відсутні класи й соціальна експлуатація. Відтак комісія дійшла висновку, що викладач не забезпечує

«правильного партійного викладання політекономії, роблячи антиленінські перекручення при проходженні курсу».

Члени комісії дійшли висновку, що «правильна» робота кафедри можлива лише за умов зміцнення її «витриманим» керівником, оскільки «кафедра зі значним запізненням виступає на шлях викриття класового ворога». Серед інших пропозицій із поліпшення роботи пролунала думка про перегляд навчальної програми, планів, тематики дипломних робіт, семінарів; «озброєння» студентів «марксистсько-ленінським економічним вченням»; забезпечення викладання історії економічних учень та економічної статистики; перевантаження молодих викладачів-комуністів громадськими обов'язками, забезпечення можливості підвищення кваліфікації шляхом проходження курсів перепідготовки.

Значно менше ідеологічних «помилочок» партійна комісія виявила на кафедрі діалектичного матеріалізму. Цей структурний підрозділ начебто завинив лише в тому, що дав можливість «класовому ворогові безперешкодно орудувати в інституті», допустивши «перекручення по лінії наукової продукції комуністів-викладачів». Кафедра із запізненням вступила на шлях «дійсного виправлення допущених перекручень». Ця робота відбувалася занадто повільно, а надмірна завантаженість членів кафедри громадськими справами не дозволяла вчасно підготувати доповіді до 13-го випуску «Записок НПІ».

15 грудня 1933 р., заслухавши доповідь комісії ЦК КП(б)У на чолі з Маджаровим про діяльність Ніжинського педінституту, бюро місцевого райкому КП(б)У ухвалило резолюцію (цитуємо констатуючу частину повністю):

«1) За незабезпечення повної перебудови роботи у світлі ухвал червневого пленуму КП(б)У, ухвал облбюро від 18 серпня 1933 р., пленуму райкому КП(б)У від 3 липня [1933 р.] та бюро від 28 серпня [1933 р.] за недостатню класову пильність щодо боротьби з буржуазно-націоналістичними елементами – бюро партосередку НПІ розпустити;

2) директора НПІ товариша Пораду, що припустив притуплення класової пильності, не вів достатньої більшовицької боротьби з буржуазно-націоналістичними елементами, не мобілізував педагогічний та студентський колектив на подальше викриття буржуазно-націоналістичних елементів, на їх цілковитий розгром, що не перебудував всієї роботи інституту у світлі ухвал облбюро КП(б)У від 13 серпня, просити облбюро КП(б)У з роботи директора зняти.

Вивести товариша Пораду зі складу пленуму РК та із кандидатів у члени РК КП(б)У, поставивши це рішення на затвердження пленуму РК КП(б)У;

3) за незабезпечення до цього часу самокритичного огляду друкованої продукції, яка була вміщена у «Записках НПІ», товариша Винограда з роботи редактора «Записок НПІ» зняти, а за припущення перекручень при викладі політекономії та недостатню підготовку до лекцій – оголосити догану. Запропонувати директору НПІ зняти товариша Винограда з роботи на економічному відділі;

4) зобов'язати директора НПІ зняти з роботи завідуючого соціально-економічного відділу товариша Щербину, який не забезпечив контролю за викладанням соціально-економічних дисциплін;

5) зобов'язати директора НПІ зняти з роботи завідуючого біологічного відділу К. Кременного, який не забезпечив педагогічної роботи біологічного відділу та сам недостатньо підготовлений до читання лекцій;

6) зобов'язати партосередок та культпропвідділ РК КП(б)У розвантажити товаришів Пирогова та Бутка від будь-яких партійних та громадських навантажень, затвердити товариша Пирогова відповідальним редактором «Записок НПІ» та запропонувати культпропвідділу РК КП(б)У разом із бюро партосередку підібрати склад редакції з перевірених членів партії та подати на затвердження РК КП(б)У;

7) товариш Калюшко – доцент НПІ (дочка торговця), яка має сувору догану за приховування соціального походження, що проявляла опортунізм та примиренство до буржуазно-націоналістичних концепцій в окремих членів кафедри, не сигналізувала перед РК КП(б)У і партосередком про стан історичної кафедри – з лав партії виключити;

8) керівника політгодин товариша Фесенка, що припустив у своїй роботі прояви буржуазного націоналізму – з лав партії виключити;

9) так званий «історичний відділ» при музеї, що міститься у приміщенні НПІ, а за своєю суттю є явно буржуазно-націоналістичним – закрити, запропонувати завідуючому наросвіти товаришу Шевченку звільнити з роботи зав[ідувача] музею товариша Лапу;

10) зобов'язати дирекцію НПІ, партосередок, фракцію СНР та фракцію МК повести роботу на дальніше викриття буржуазно-націоналістичних елементів та цілковите очищення НПІ від класово-ворожих елементів як серед професорсько-викладацького складу, так і серед студентства та мобілізувати студентсько-педагогічний колектив на більшовицьку боротьбу на цілковите виконання ухвал серпневого та листопадового пленумів ЦКК і ЦК КП(б)У та ухвал облбюро КП(б)У від 13 серпня 1933 р.;

11) доручити завідуючому культпропвідділу РПК товаришу Данько разом із дирекцією НПІ підібрати відповідні кандидатури для викладання в НПІ та просити облбюро КП(б)У та культпропвідділ ЦК КП(б)У надіслати керівників економічної, історичної та літературної кафедр;

12) запропонувати фракції СНР та МК організувати конкретну допомогу старій професурі, що щиро намагається озброїтись марксистсько-ленінською теорією та посилити політико-виконавчу роботу серед членів СНР;

13) зобов'язати директора інституту, бюро партосередку, профком рішуче висувати на наукову роботу перевірених комуністів, комсомольців і позапартійних робітників та колгоспників зі студентів, що закінчують у цьому році НПІ, створюючи їм належні умови для підвищення теоретичного рівня»¹⁰.

Схожі прояви «контрреволюційного націоналізму» впродовж 1933–1934 навчального року виявили й в інших навчальних закладах Ніжина. Зокрема, для студентів педагогічного технікуму не було «розроблено робочих планів», викладачі української та російської мови Турченко й Польовий «пропагува-

ли ворожі ідеї». Робочі плани з біології було розроблено «вороже аполітично», у викладанні «відсутня партійність». При вивченні сільгоспвиробництва подавалися «шкідницькі теорії у сільському господарстві».

У технікумі механізації сільського господарства начебто «ідеалізувалося поміщицьке господарство», «невірно трактувалася аграрна політика партії», «недостатньо висвітлювався шлях розвитку капіталізму у сільському господарстві, що призвело до значних недоліків у викладанні курсу». За результатами перевірки дирекція звільнила викладача технікуму.

Усі «прорахунки», виявлені партійними функціонерами в роботі ніжинських науковців та викладачів, призвели до масових звільнень у 1933 р. за звинуваченнями в «українському буржуазному націоналізмі» та «шкідництві». Так, викладачеві російської мови Каратаєву закидали саме «шкідництво». Наказом директора Ніжинського педінституту від 19 серпня 1933 р. його звільнили з посади.

Професорові Є. Ненадкевичу інкримінувалися «зв'язки з організацією СВУ» під час його роботи у Житомирському інституті соціального виховання, «проведення антирадянської націоналістичної лінії у викладанні української літератури в НПІ». Як наслідок, 1 вересня 1933 р. Є. Ненадкевича звільнили з посади професора.

Ярлик «націоналіста» партійні керманічі наліпили завідувачеві кафедри мовознавства І. Павловському, який, нібито, «відстоював буржуазно-націоналістичні погляди» при плануванні навчальної роботи кафедри, у тематиці дипломних робіт, наукових дослідженнях.

Політичні звинувачення висловлювалися й на адресу кафедри фізики, колектив якої «не зробив відповідних висновків із рішень червеного пленуму ЦК КП(б)У та постанови Чернігівського облбюро КП(б)У».

Як наслідок, у грудні 1933 р. було звільнено з посад завідувача кафедри історії народів СРСР М. Петровського, викладача цієї кафедри Л. Окиншевича, завідувача кафедри мовознавства І. Павловського, керівника економічно-історичного відділу Щербину, завідуючого хімічно-біологічним відділом та викла-

¹⁰ Держархів Чернігівської обл., ф. П-1669, оп. 1, спр. 242, арк. 7–8, 33–36, 44–46.

дача хімії К. Кремінного, розпущено редколегію «Наукових записок Ніжинського педагогічного інституту».

Кампанія звинувачень змушувала викладачів і науковців каятися в неіснуючих гріхах. Так, викладач української мови М. Ладухін визнавав, що в наукових працях, надрукованих протягом 1930–1932 рр., він

«припустився великих методологічних помилок – вияв гнилого лібералізму по відношенню до таких буржуазно-націоналістичних мовознавців, як Курило, некритичне використання їх праць, апологетика Скрипника як ортодоксального марксиста».

Він відмежовувався від власного наукового доробку, заявляв, що «виготовував до друку нові статті, де розглядаю і піддаю гострій критиці і свої попередні твердження в попередніх статтях».

Однак, попри визнання своїх помилок, 31 липня 1934 р. М. Ладухіна теж усунули від викладацької діяльності¹¹.

Одночасно у НПІ розгорнулася кампанія з позбавлення членства в лавах КП(б)У викладачів інституту. Так, Чернігівський обком у 1933 р. оголосив сувору догану з попередженням, а потім і виключив із партії вже колишнього директора Ніжинського педінституту С. Пораду. Серед іншого, його звинуватили в тому, що впродовж 1930–1934 рр. він очолював «націоналістичне угруповання в навчальному закладі». Також закидали створення умов для діяльності «націоналістів» в інституті, висунення їх на керівні посади, де вони начебто провадили «шкідницьку роботу» у викладацькій діяльності та при виданні наукових праць. Іншими пунктами звинувачення на адресу С. Поради стали введення в оману місцевого райкому КП(б)У щодо успіхів інституту, підкуп працівників та фінансові зловживання.

Завідувача навчальною частиною О. Тихого 1934 р. виключили з партії передусім як «сина куркуля» й учасника товариства «Просвіта» в 1919–1921 рр. Йому також інкримінували підтримку «націоналістично налаштованої частини професорів», фальсифікацію результатів діяльності НПІ, невиконання планів із курсу соціально-економічних дисциплін та історії. За подібни-

¹¹ Держархів Чернігівської обл., ф. П-1669, оп. 1, спр. 241, арк. 16–17.

ми звинуваченнями було звільнено й помічника директора з господарської частини В. Гончарука¹².

Наступна хвиля репресій проти керівництва та викладачів Ніжинського педінституту прокотилася в добу «Великого терору» – упродовж 1937–1939 рр. Під арештів припав на кінець 1937 – початок 1938 рр. Головною метою діяльності співробітників місцевого апарату УНКВС по Чернігівській області була фабрикація справ про начебто існування в педінституті «розгалуженої шпигунської мережі» та «контрреволюційної націоналістичної організації».

Так, 23 вересня 1937 р. оперуповноважений 4-го відділення Ніжинського РВ НКВС УРСР Спичка та помічник обласного прокурора Брешковський ухвалили постанову про утримання під вартою у в'язниці міста Ніжина директора НПІ М. Загребського. Наступного дня в його будинку чекісти провели обшук, вилучивши численні документи, книги, гроші. 9 жовтня 1937 р. М. Загребському було висунуто звинувачення за ст. 54-11 КК УРСР (участь в антирадянській контрреволюційній націоналістичній організації)¹³. Того ж 23 вересня Спичка та Брешковський ухвалили рішення про утримання під вартою викладача української мови в НПІ М. Алімова. Обшук у помешканні та арешт відбулися 3 жовтня, а 14 жовтня 1937 р. його звинуватили за ст. 54-11 КК УРСР¹⁴. У приблизно тих самих хронологічних рамках за участю вже згаданих посадових осіб пройшов арешт зоолога І. Богдана¹⁵.

Навесні 1938 р. арешти викладачів Ніжинського педінституту тривали. Помічник оперуповноваженого 3-го відділу УДБ УНКВС по Чернігівській області Фрейдін 15 березня 1938 р. ухвалив постанову про утримання у в'язниці міста Чернігова викладача російської мови в Ніжинському педінституті Г. Костенецького. Того ж дня співробітник Чернігівського УНКВС Хуторянський провів обшук у будинку викладача. Примітно, що

¹² Кондрашов В. «З корінням вирвати...» – С. 13–15.

¹³ Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 346, арк. 24, 43, 52.

¹⁴ Там само, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 8563, арк. 1–6.

¹⁵ Там само, спр. 4085, арк. 1а – 5.

серед вилученого майна значилися зброя й боєприпаси. 30 березня 1938 р. Г. Костенецькому було висунуто звинувачення за ст. 54-6, 54-10 ч. 2 і 54-11 КК УРСР (антирадянська агітація, участь в українській націоналістичній організації, співробітництво з польською розвідкою)¹⁶.

Уповноважений Ніжинського РВ НКВС Осадчий 25 квітня 1938 р. розпочав кримінальне провадження в карній справі проти завідувача ботанічного саду й викладача ботаніки К. Клименка. Тим самим числом датовано постанову про обрання запобіжного заходу, санкцію й ордер на арешт. Обшук у будинку К. Клименка відбувся наступного дня, але звинувачення за ст. 54-11 КК УРСР було висунуте лише 15 листопада 1938 р.¹⁷ Тоді ж за ст. 54-2, 54-10, 54-11 було заарештовано викладача математики НПІ К. Делія¹⁸.

У всіх цих справах присутні негативні характеристики на звинувачених, видані з місця роботи або проживання. Їх спрямування наводить на думку про замовний характер цих документів, які мали стати обґрунтуванням для арешту та подальшої фальсифікації кримінальних справ. Так, тодішній директор Ніжинського педінституту у характеристиці на свого попередника М. Загрецького писав:

«Засмітив професорсько-викладацький склад ворожими націоналістичними елементами, створив сімейственість у роботі інституту, по-ворожому провів набір викладачів на 1937–1938 навчальний рік, унаслідок чого жоден викладач не приїхав на роботу в інститут. На основі постанови парторганізації звільнив частину буржуазних націоналістів із роботи, формулюючи їх звільнення на основі конкурсу, чим дав можливість ворогам проводити шкідництво в інших навчальних закладах»¹⁹.

Негативною була характеристика на М. Алімова від 15 листопада 1937 р.:

«У своїй педагогічній роботі недбало ставиться до власних обов'язків, погано готується до лекцій. [...] Встановлено, що

¹⁶ Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 1366, арк. 3–9.

¹⁷ Там само, спр. 1392, арк. 1–7.

¹⁸ Там само, спр. 2753, арк. 1–7.

¹⁹ Там само, спр. 1378, арк. 1–5.

Алімов грубо ставився до студентів, під час заліків незаконно тримав їх по 40–50 хв., що суперечить вказівкам НКО УРСР»²⁰.

Завідувач кафедри біології, доцент зоології І. Богдан нібито формально ставився до своїх обов'язків, «не організовував наукової роботи на кафедрі», «викреслював із програм ботаніки все, що стосується соціалістичного будівництва та марксистсько-ленінської методології». Водночас І. Богдан «по-антирадянськи висловлювався про постанову ЦК ВКП(б) про вищу освіту», заявляючи, що вона «нереальна». Негативна оцінка діяльності І. Богдана прозвучала й на засіданні місцевому Ніжинському педінституту від 9 вересня 1937 р.:

«Богдан не може задовільно провести роботу на кафедрі, він сам на “задовільно” знає зоологію [...]. Керівник кафедри не може дати допомоги. Керівництво гниле, ліберальне, просякнуте сімейністю. Стиль роботи – нову людину закликати на квартиру, напоїти вином. Засідання кафедри проходять на квартирі»²¹.

Схожі звинувачення щодо скорочення програм із ботаніки було висловлено стосовно К. Клименка, якого усунули від викладання в інституті, тимчасово залишивши завідувачем ботанічним садом. У його справі ухвалили сувору догану з попередженням²².

Нарешті, у довідці, виданій 4 січня 1938 р. сільською радою с. Великі Солонці Новосанжарівського району Полтавської області зазначалося, що батьки викладача математики К. Делія були «куркулями», у 1930 р. розкуркулені й заарештовані органами НКВС. Дядько звинуваченого перебував під слідством як «ворог народу», а сам К. Делій виступав проти колективізації. «Антирадянський виступ» став мотивом для виключення його із лав ЛКСМУ²³.

На перших допитах звинувачені дотримувалися різних тактик. Так, деякі з них, відчуваючи всю абсурдність і надуманість

²⁰ Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 8563, арк. 11.

²¹ Там само, спр. 4085, арк. 8.

²² Там само, спр. 1366, арк. 11, 41.

²³ Там само, спр. 2753, арк. 8.

висунутих звинувачень, рішуче відкидали закиди щодо «націоналістичної» та «контрреволюційної» діяльності. Приміром, М. Загрецький під час допитів 28 жовтня та 21 листопада 1937 р. категорично спростовував звинувачення в належності до «націоналістичної контрреволюційної організації» і «створенні націоналістичного підпілля». Колишній директор НПП заявив, що його співпраця з особами, звинуваченими в «антирадянській діяльності», мала суто діловий характер. Він заперечив звинувачення в «поширенні контрреволюційної літератури», «редагуванні підручників з історії України і КП(б)У, визнаних ідеологічно шкідливими», «підтримці троцькістів», «скороченні програм із ботаніки», «затримці стипендій», «витраті коштів, призначених для проведення культурно-масової роботи»²⁴.

На допитах 31 жовтня і 15 листопада 1937 р., які проводив оперуповноважений Спичка, І. Богдан заперечив свою причетність до «контрреволюційної націоналістичної організації»²⁵. К. Клименко на допитах 7 та 8 травня, 15 червня 1938 р. неодноразово відкидав усі звинувачення слідчого щодо належності до «антирадянської націоналістичної повстанської організації»²⁶.

Натомість інші звинувачені, можливо, під впливом залякувань і тортур, або, імовірно, сподіваючись на пом'якшення вироку, уже на перших допитах зізналися у причетності до «контрреволюційної націоналістичної організації», яка нібито діяла в Ніжині на рубежі 1920–1930-х рр. Так, під час допиту 20 березня 1938 р. Г. Костенецький зізнався, що брав участь у діяльності такої групи ще з 1929 р. До «контрреволюційної діяльності» його залучили професори Є. Рихлік і В. Резанов, котрі «за переконаннями були націоналістично налаштованими». Г. Костенецький повідомив, що під час поїздки до міста Червонограда Полтавської області В. Резанов повідомив про існування й діяльність ОУН на чолі з Є. Коновальцем. Основним завданням організації, за його словами, було «насильницьке відторгнення України зі складу СРСР і встановлення на її території буржуаз-

ного ладу». Г. Костенецький погодився «співпрацювати з ОУН», але арешт Є. Рихліка «перешкодив цій роботі».

Скориставшись такими свідченнями, чекісти почали вибудовувати «організацію». У подальшому арештований повідомив, що з ним зв'язався директор Ніжинського педінституту С. Порада й повідомив про своє «керівництво організацією». Він запропонував Г. Костенецькому продовжити «націоналістичну співпрацю» та «редагувати “Записки НПП”». Г. Костенецький погодився. На допиті він повідомив, що

«отримав від Є. Рихліка й С. Поради наказ виявляти націоналістично налаштованих студентів, учителів та інших осіб і вербувати їх в організацію, [...] пропагувати зверхність української культури й тим самим розпалювати ворожнечу по відношенню до радянської влади».

Нібито під час перебування у Червонограді Г. Костенецький намагався «завербувати» до організації студентів педагогічного технікуму Миколу Гребенюка й Миколу Горбаня, але не встиг, оскільки незабаром виїхав до Ніжина і втратив з ними зв'язок. У подальшому, упродовж 1930–1932 рр., «націоналістична діяльність» викладача полягала у «прищепленні націоналістичних поглядів студентам, для чого рекомендував читати їм відповідну літературу».

На допиті 1 квітня 1938 р. Г. Костенецький розповів слідчому про учасників «націоналістичної організації», зокрема викладачів української мови Івана Яковича Павловського, Миколу Євтихійовича Ладухіна, професора Миколу Неоновича Петровського, заступника редактора «Записок НПП» Володимира Митрофановича Будка й колишнього секретаря Ніжинського райкому КП(б)У Балашова. За словами допитуваного, усі вони на момент слідства або змінили місце роботи, або були заарештовані. На питання, у чому конкретно полягала його «антирадянська шпигунська діяльність», Г. Костенецький відповів, що в Ніжині з ним зустрівся учасник організації Йосип Миколайович Верховинець і запропонував зібрати деякі секретні матеріали для його брата, який проживав у Києві. Проте Й. Верховинець не зміг конкретизувати це завдання, оскільки незабаром був заарештований органами НКВС.

²⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 1378, арк. 8.

²⁵ Там само, спр. 8563, арк. 13–17.

²⁶ Там само, спр. 1366, арк. 15–16.

Більш докладно про «свою шпигунську діяльність» Г. Костенецький розповів на допиті 21 червня 1938 р. За його словами, на початку року в особистій розмові професор В. Резанов повідомив про існування в Ніжині «антирадянської польської військово-шпигунської організації» й запропонував долучитися до її роботи. Оскільки Г. Костенецький як асистент перебував у службовій залежності від професора, він погодився на цю пропозицію. В. Резанов дав йому завдання зібрати відомості про озброєння, чисельність особового складу та політико-моральний стан дислокованого в Ніжині полку. Оскільки викладач боявся виконати це завдання, він доручив його студентові С. Брязкалу. Той відповів згодою, але через страх бути викритим нічого не зробив і незабаром покинув Ніжин. Після цього Г. Костенецький не отримував жодних завдань від В. Резанова²⁷.

8 травня 1938 р. свою участь в «українській контрреволюційній націоналістичній повстанській організації» підтвердив і К. Делій. За його словами, він був завербований у жовтні 1937 р. техніком педінституту Василем Петровичем Прохоренком і брав участь в її діяльності аж до моменту арешту. Спочатку співробітник інституту почав розмову на «антирадянську тематику» – мовляв, «за радянської влади спеціалісти недостатньо забезпечені в матеріальному плані». Оскільки К. Делій повністю з цим погодився, то незабаром пристав на пропозицію В. Прохоренка вступити до лав «націоналістичної організації». Конкретна його робота полягала у вербуванні інших учасників, але цього він зробити не встиг. У подальшому жодної практичної роботи в організації К. Делій не провадив, утім йому було відомо про «антирадянські погляди і дії» інших викладачів педінституту. Усе ж К. Делій відкинув усі звинувачення у «шпигунській діяльності»²⁸.

Наступним етапом слідства стали допити свідків. Перебуваючи під психологічним тиском із боку співробітників місцевого НКВС, практично всі вони повідомили про «антирадянську та шпигунську діяльність» арештованих. Допитаний у справі

М. Загрецького секретар педінституту М. Яслуковський розповів про численні факти «контрреволюційно-націоналістичної діяльності колишнього ректора». За його словами, той «просував» на викладацькі й керівні посади в інституті працівників, які мали «виражені контрреволюційно-націоналістичні погляди» і в подальшому їх «викрили як ворогів народу». Також нібито М. Загрецький «гальмував просування» молодих кадрів, зберігав у себе заборонену «контрреволюційну троцькістську літературу», дозволяючи студентам нею користуватися. Згідно зі свідченнями, ректор зневажливо ставився до низових органів влади, забороняв проводити роботу з ліквідації академічної заборгованості, у результаті чого 1936 р. половина студентів не отримали дипломів; знижував кількість незадовільних оцінок; «по-шкідницькому» здійснював ремонт і будівництво гуртожитків.

Викладач історії педінституту О. Файт на допиті 18 листопада 1938 р. повідомив, що за розпорядженням М. Загрецького було проведено ремонт на суму 1200 руб. і списано майна на 40 000 руб. Ректор нібито створив в інституті обстановку бюрократизму, затримував виплату стипендій, що викликало незадоволення студентів і співробітників. Викладач політекономії І. Шут повідомив, що ректор навмисно затримав виплату 16 000 руб. стипендіального фонду та не використав 28 000 руб., призначених для проведення культурно-масової роботи.

Усі інші допитані студенти, співробітники НПІ підтвердили пункти звинувачення проти колишнього ректора. Примітно, що всі ці допити провів 17 грудня 1937 р. вже згадуваний оперуповноважений Спичка, а відтак цілком очевидно відповіді були сфабрикованими²⁹. Під впливом цих свідчень, морально-психологічного тиску і тортур, 21 квітня 1938 р. М. Загрецький зізнався щодо участі в «антирадянській повстанській організації», куди він «був завербований» 1936 р. колишнім секретарем Ніжинського райкому К. Талалаєм. Той нібито навесні 1936 р. в розмові з ректором почав висловлювати своє невдоволення національною політикою ЦК ВКП(б) в Україні, відносинами всередині партії і знайшов одностумця в особі М. Загрецького.

²⁹ Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 1392, арк. 10–31.

²⁷ Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 4085, арк. 10.

²⁸ Там само, спр. 2753, арк. 11–13.

Улітку 1936 р. секретар райкому повідомив останньому про існування в республіці «антирадянської націоналістичної повстанської організації, яка ставить своєю метою повалення існуючого ладу і створення незалежної української держави». За словами К. Талалая, цю організацію очолювали особи, котрі обіймали вищі партійні й радянські посади. Тож варто «навколо неї згуртовувати кадри готових боротися з радянською владою». М. Загрецький визнав власні «антирадянські націоналістичні переконання» та «контрреволюційну роботу в педінституті». Практична діяльність його полягала у «вербуванні» викладача біології й заступника директора НПІ з заочного відділення Риндича, завідувача кафедри біології І. Богдана, викладача анатомії та фізіології О. Локтя³⁰.

Допитаний завідувач відділу культури й мистецтва редакції газети «Молодий комунар» П. Артеменко заявив, що наприкінці вересня 1937 р. М. Алімов на лекції з методики викладання мови для прикладу взяв речення з творів Й. Сталіна і сказав:

«У Сталіна багато зайвих слів і замість його десяти слів можна сказати лише два».

На думку свідка, цим викладач компрометував «вождя».

На допиті 14 листопада 1937 р. доцент кафедри ботаніки П. Кулик розповів, що І. Богдан в 1937 р. скоротив програму з ботаніки і вилучив розділи про досягнення науки у СРСР. Колишній асистент педінституту Ф. Бурянський повідомив, що І. Богдан навмисно затримував «просування» молодих педагогічних кадрів, не допускав критику власної роботи³¹.

Допитаний 14 квітня 1938 р. колишній студент педінституту С. Брязкало розповів, що 1932 р. Г. Костенецький «дав йому завдання допомогти йому підібрати матеріали для макету військових споруд». Викладач запропонував студентові «пробратися на територію 19-го піхотного полку, вивчити розташування споруд на його території й викласти все це схематично на папері». Потім С. Брязкало мав проаналізувати «політико-моральний стан молоді», яка проживала на околицях Ніжина, і

³⁰ Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 1378, арк. 12–13 зв.

³¹ Там само, спр. 8563, арк. 17–33.

дізнатися про роботу стрілецьких гуртків. Звісно ж, перше завдання виконати було абсолютно неможливо, оскільки територія військової частини пильно охоронялася. Що ж стосується настроїв молоді, то С. Брязкало не помітив жодних нездорових проявів, а стрілецькі гуртки працювали у звичному режимі. Під час наступної зустрічі Г. Костенецький повідомив, що насправді ці відомості потрібні для польського військового відомства і в перспективі за цінну інформацію можна отримати грошову винагороду. Щоправда, жодних коштів студент не дочекався, а незабаром він втратив зв'язок із Г. Костенецьким³².

Свідки В. Прохоренко та І. Шкарупа вказали, що вони «звербували» К. Клименка до «української антирадянської контрреволюційної націоналістичної організації» ще на початку березня 1937 р. Викладач НПІ О. Сидоренко підтримав обвинувачення фактом про скорочення К. Клименком у 1936–1937 навчальному році програми з ботаніки для державних іспитів шляхом «вилучення критики механістичних та ідеалістичних теорій». Таким чином, цей акт «шкодив підготовці кваліфікованих фахівців»³³.

Нарешті, як аргумент на користь «антирадянської діяльності» К. Делія студент НПІ Самуїл Варшавський 4 червня 1938 р. повідомив, що викладач згуртував навколо себе «антирадянські елементи» з числа викладачів, критикував постанови партії про штатні оклади. Найбільш кричущим фактом «націоналістичної діяльності» К. Делія, на думку свідка, стало те, що у грудні 1937 р. викладач спочатку прочитав задачу російською, а потім заявив:

«А зараз я прочитаю задачу на людській мові», маючи на увазі українську. Також С. Варшавського обурили антисемітські вислови звинуваченого. Інші свідки у справі загалом підтримали звинувачення³⁴.

Проте у процесі подальшого розслідування виявилось, що деякі зі свідків на допитах змінювали свої оцінки з приводу

³² Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 3493, арк. 81–84.

³³ Там само, спр. 4085, арк. 15, 19.

³⁴ Там само, спр. 1366, арк. 30–31, 34–35.

арештантів. Так, упродовж 25–29 грудня 1938 р. у справі Г. Костенецького було допитано декількох викладачів і студентів Ніжинського педінституту. Оцінки його як викладача варіювалися – хтось уважав його фахівцем, а деякі з допитаних звинувачували заарештованого в неглибоких знаннях, схематизмі у викладі матеріалу, відсутності чітких і зрозумілих пояснень. Проте всі були однастайні в одному – Г. Костенецький жодним чином не пов'язаний з «антирадянськими елементами»³⁵.

На очних ставках, що відбувалися після допитів свідків, арештовані відкидали всі звинувачення. Так, 17 травня 1938 р. К. Клименко під час очної ставки з В. Прохоренком заперечив свою участь у «контрреволюційній націоналістичній повстанській організації й антирадянські висловлювання»³⁶. Так само і К. Делій відкинув усі звинувачення, висловлені В. Прохоренком, С. Варшавським, І. Лободою³⁷.

21 грудня 1937 р. після розгляду всіх свідчень щодо «антирадянської діяльності» директора Ніжинського педінституту М. Загрецького було ухвалено рішення про передачу його справи на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР. Оперуповноважений IV відділу УДБ Чернігівського УНКВС Ржавський 2 січня 1938 р., розглянувши справу, дійшов висновку, що слідство зібрало достатньо свідчень, котрі «викривають контрреволюційну діяльність» М. Загрецького. Із ним погодився й заступник чернігівського обласного прокурора зі спецсправ Донченко. Проте 2 квітня 1938 р. прокуратура УРСР повернула справу на додаткове розслідування³⁸, що, очевидно, і спричинило зміну свідчень затриманим. Зрештою, після додаткового розслідування всі пункти звинувачення стосовно М. Загрецького було підтверджено й 23 квітня 1938 р. справу передали на розгляд обласної «трійки» при Чернігівському УНКВС³⁹. Того ж дня його було за-

³⁵ Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 1392, арк. 32–34.

³⁶ Там само, спр. 2753, арк. 14–16.

³⁷ Там само, спр. 1378, арк. 17–19 зв.

³⁸ Там само, спр. 2753, арк. 37–57.

³⁹ Там само, арк. 19–20.

суджено до вищої міри покарання – розстрілу. 26 серпня 1989 р. М. Загрецький реабілітований обласною прокуратурою⁴⁰.

І. Алімов та І. Богдан ухвалою обласної «трійки» від 19 листопада 1937 р. були засуджені до 10 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах. Усі їх спроби добитися дострокового звільнення в 1940 р. не увінчались успіхом. І. Алімов був реабілітований Чернігівським обласним судом 14 жовтня 1955 р., а І. Богдан – 23 травня 1955 р.⁴¹ 28 грудня 1938 р. у Ніжинському РВ НКВС підписали постанову про закриття кримінальної справи проти К. Клименка на підставі ст. 197, п. 2 КПК УРСР. 21 березня 1939 р. це рішення схвалив заступник прокурора Чернігівської області Донченко. 23 липня 1997 р. прокуратура Чернігівської області остаточно реабілітувала К. Клименка⁴². 4 січня 1939 р. оперуповноважений III відділу УДБ УНКВС по Чернігівській області Козик підписав постанову про завершення слідства та звільнення з-під варті Г. Костенецького, а 13 квітня заступник чернігівського обласного прокурора Донченко закриття кримінальну справу. Обласна прокуратура 27 лютого 1997 р. остаточно реабілітувала незаконно репресованого⁴³. Кримінальне провадження проти К. Делія було припинене начальником Ніжинського РВ НКВС Третьяковим 10 грудня 1938 р., а 2 червня 1939 р. – прокурором Чернігівської області Савранським⁴⁴.

Репресії проти представників ніжинської вищої школи тривали навіть із початком Великої Вітчизняної війни. Так, 26 червня 1941 р. заарештували відомого історика й архівіста, викладача Ніжинського педагогічного інституту, німця за національністю Вальтера Ріхардовича Фохта. Йому висунули звинувачення за ст. 54-2 КК УРСР (антирадянська агітація). Проте вже 27 липня

⁴⁰ Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 1378, арк. 22–25 зв.

⁴¹ Там само, спр. 8563, арк. 39–45.

⁴² Там само, спр. 3493, арк. 307, 312–313; спр. 2753, арк. 22–24.

⁴³ Там само, спр. 8563, арк. 49; спр. 1392, арк. 61–62, 69.

⁴⁴ Там само, спр. 1366, арк. 49, 62–68, 122–125, 135–135 зв.; спр. 4085, арк. 20–29 зв., 93–93 зв.; спр. 1378, арк. 29–30.

В. Фохт помер у в'язниці і 2 серпня справу було закрито. Реабілітовано його лише в 1996 р.⁴⁵

Таким чином, репресії проти викладачів ніжинської вищої школи почалися ще на зламі 1920–1930-х рр. Більшість кримінальних справ мали яскраве політичне забарвлення та явні ознаки фальсифікації. Співробітники Ніжинського районного відділу ДПУ–НКВС та УНКВС по Чернігівській області, маніпулюючи свідченнями, намагалися довести існування в Україні «націоналістичної, буржуазної повстанської організації», що мала «розгалужені осередки», зокрема в Ніжині. Окремі свідчення арештованих демонстрували бажання слідчих поєднати «українську буржуазну націоналістичну організацію» з «Польською військовою організацією». Така тактика слідства відповідала загальній настанові керівництва НКВС СРСР про існування «широкого націоналістичного опору» у СРСР, та в Україні зокрема. Простежується тенденція, що більшість свідчень звинувачених і показань свідків були, імовірно, здобуті незаконними методами, із застосуванням різноманітних форм тиску. Таким чином, обвинувальний вирок і міра покарання багато у чому залежали від поведінки самих звинувачених.

Токарев С. Репрессии против преподавателей Нежинского педагогического института в 1930-х гг.

В статье на основе документов архивно-уголовных дел исследуются мотивы политических преследований преподавателей Нежинского педагогического института.

Ключевые слова: политические репрессии, ГПУ, Нежин, учительский институт.

Tokarev S. Repression of the Lecturers of the Nizhyn Teacher-Training Institute in 1930th

Based on archival criminal cases the motives of political persecution of lecturers of Nizhyn teacher training institute were investigated.

Key words: political repressions, GPU, Nizhyn, teacher-training institute.

⁴⁵ Остряк А. Вальтер Рихардович Фохт. – С. 583–584.

УДК: -058.57 + 316.4.063.7: (282.274.34) [1930 р.]

Дмитро ОМЕЛЬЧУК*

Особливості процесу реабілітації репресованих громадян у Криму у другій половині 1950-х рр.

У статті досліджуються особливості реабілітації жертв політичних репресій сталінської доби у Криму у другій половині 1950-х рр.

Ключові слова: реабілітація, політичні репресії, Крим, десталінізація.

Серед значної кількості наукових публікацій, що висвітлюють різні сторони репресивної політики радянського тоталітаризму, поки що чи не найменш вивчено питання, пов'язані з реабілітацією осіб, засуджених за політичними мотивами. Студії з цієї тематики з'явилися пізніше, ніж дослідження самих репресій і причин, що їх викликали. Однією з перших публікацій став збірник матеріалів круглого столу проведеного Інститутом історії України НАН України щодо процесу десталінізації в Україні¹. Наступними кроками в розробці теми стали статті В. Пристайка² та Л. Місінкевича³. Перелік законів, постанов партійно-державних органів, що спочатку розширювали межі компетенції позасудових органів, а потім їх ліквідували впродовж 1930–1950-х рр., наведено у спеціалізованому виданні присвяченому законодавству та судовій практиці⁴.

* *Омельчук Дмитро Володимирович* – кандидат історичних наук, доцент, керівник Кримської республіканської науково-редакційної групи «Реабілітовані історією. Автономна Республіка Крим».

¹ Початок десталінізації в Україні: до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС): Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України НАН України (26 лютого 1996 р.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 132 с.

² *Пристайко В.* Реабілітація жертв політичних репресій // Історія в школах України. – 2001. – № 1.

³ *Місінкевич Л.* Реабілітація жертв політичних репресій у першій половині 50-х років XX ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. 22/23. – С. 374–389.

⁴ Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика. –К.: Юрінком, 1997. – 464 с.

У цих працях проаналізовано не лише початок реабілітаційного процесу в Україні – розглянуто також нормативні документи, директивні вказівки партійного керівництва, заяви лідерів, показано суперечності у вищих ешелонах влади стосовно масштабів критики Й. Сталіна. Подальший розвиток цього непростого питання потребує аналізу механізму перевірки справ засуджених і мотивація реабілітації в перші післясталінські роки. Цьому присвячено запропоновану статтю.

У реабілітаційному процесі 1950-х рр. можна виокремити два періоди: з весни 1953 по лютий 1956 рр. і після лютого 1956 р. – у рамках рішень XX з'їзду КПРС та ухвалених після нього нормативних документів. Перший етап почався з амністії березня 1953 р., під час якої було звільнено понад 1,2 млн осіб⁵. У вересні 1953 р. Президія Верховної Ради СРСР надала право Верховному суду СРСР переглядати за протестами генерального прокурора рішення колегій ОГПУ, трійок НКВД, Особливої наради при НКВД–НКГБ–МВД–МГБ СРСР. У травні 1954 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову «Про перегляд кримінальних справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, що утримуються в таборах, колоніях і в'язницях МВД СРСР і перебувають у засланні на поселенні». Згідно з цим документом, передбачалося створення центральних і місцевих комісій, наділених правами й повноваженнями на проведення реабілітації та звільнення безпосередньо в місцях позбавлення волі⁶.

У червні 1954 р. таку комісію було створено й у Криму. Однак працювала вона, особливо на першому етапі, украй мляво. Про це свідчать результати перевірки її діяльності, проведеної на початку вересня 1954 р. представниками Кримського обкому КПУ. На засіданні бюро обкому 9 вересня відзначалося, що обласна комісія працює «слабко», засідання проводяться нерегулярно, багато скарг ув'язнених і їхніх родичів тривалий час не розглядаються. Незадовільну роботу з виконання постано-

ви Президії ЦК КПРС від 4 травня 1954 р. «Про перегляд кримінальних справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини», кримське партійне керівництво вбачало в недостатній постановці організаційної сторони, у зневажливому ставленні до виконання власних обов'язків співробітників апарату:

«Деякі працівники управління МВД по Кримській області, прокуратури ТаВО (Таврійського військового округу. – Авт.), Чорноморського флоту й інших органів, виділені в робочий апарат, не працюють або протягом місяця вивчають і доповідають на комісію по 3–5 справ. У ряді органів (УМВД, УКГБ, прокуратура ЧФ) працівники, виділені в робочий апарат, дотепер не звільнені від інших обов'язків і розглядають справи спецпідсудності вряди-годи. Управління КГБ, МВД і деякі інші органи затримують оформлення й направлення у відповідні інстанції матеріалів після рішення комісії (складання висновку, проектів протестів, виписки з рішення комісії). Прокурор області (Хламов) і його заступник зі спецсправ Циганков недостатньо здійснюють контроль за діяльністю робочого апарату, недостатньо приділяють увагу підвищенню якості розгляду справ і складанню документів»⁷.

Критично оцінюючи реабілітаційний процес, Кримський обком КПУ з метою підвищення якості розгляду справ репресованих ухвалив рішення збільшити робочий склад комісії до 21 особи, а також тимчасово звільнити нових співробітників від виконання попередніх службових обов'язків в обласних управліннях МВД, КГБ, прокуратури, юстиції⁸.

Після такого «прочухана» по партійній лінії комісія почала працювати активніше, але загальні результати її діяльності з 21 червня по 31 грудня 1954 р. виявилися досить обмеженими – розглянуто було 10 408 заяв. Рішення про звільнення й повну реабілітацію ухвалили щодо 130 осіб. Ще 235 осіб вийшли на волю за рішенням комісії на підставі застосування до них амністії від 27 березня 1953 р. Для 369 засуджених терміни покарання було знижено. Основній масі заявників – 9674 особи –

⁵ Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ ст. – К., 2000. – С. 85.

⁶ Российский государственный архив новейшей истории, ф. 1, оп. 5, д. 234, л. 34.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 17, спр. 70, арк. 49–50.

⁸ Там само, арк. 51.

у перегляді справ було відмовлено⁹. Усього ж у республіці завдяки діяльності 26 обласних комісій, прокуратури, Верховного суду, трибуналів військових округів протягом 1954 – початку 1956 рр. було звільнено близько 15 тис. репресованих громадян, з яких 1801 особа – повністю реабілітовані¹⁰.

Особливістю першого етапу реабілітаційних заходів, із березня 1953 по 1956 рр., як слушно зауважив О. Бажан, було те, що вони не стосувалися причин політичних репресій і ролі в них Й. Сталіна та його найближчого оточення¹¹. Тільки після лютого 1956 р. реабілітація стала масовою, але в межах рішень ХХ з'їзду КПРС і прийнятих слідом за ним нормативних документів.

Сама реабілітація здійснювалася у двох формах: скасування вироку та зниження терміну позбавлення волі до вже фактично відбутого. Перше найчастіше відбувалося за справами осіб, котрі вже загинули – були розстріляні або померли в таборах, а друге – стосовно тих, хто перебував у місцях позбавлення волі.

Перший сигнал щодо перегляду репресивної політики колишнього вождя-диктатора подали самі «верхи». У квітні 1953 р. газета «Правда» вмістила заяву Міністерства внутрішніх справ СРСР про те, що «справу лікарів» було сфальсифіковано, а засуджені в її рамках люди ні у чому не винні. Сотні тисяч громадян Радянського Союзу побачили для себе шанс: хто – вийти на волю, хто – довідатися про долю близьких, зниклих після арешту ще в довоєнні роки, а хто – і домогтися зняття колишньої судимості за політичними мотивами, адже навіть після завершення терміну позбавлення волі це обмежувало у правах. Останнє стосувалося насамперед так званих «повторників», тобто тих, хто наприкінці 1940-х рр. був відправлений на безстрокове заслання у віддалені райони країни. До прокуратури СРСР, у партійні органи почали надходити тисячі заяв із проханням переглянути справи засуджених.

⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України, Автономна Республіка Крим (далі – ГДА СБ України, АР Крим), спр. 813.

¹⁰ Бажан О.Г. Процес десталінізації у суспільному і культурному житті України (друга половина 50-х – початок 60-х років ХХ ст.) // Краєзнавство в Україні: сучасний стан і перспективи. – К., 2003. – С. 73.

¹¹ Там само.

Ініціаторами перегляду справ виступали або самі їх фігуранти, що продовжували відбувати терміни ув'язнення, або родичі репресованих, котрі намагалися довідатися про долю своїх близьких. Отже, із березня 1953 р. до початку 1960-х рр. переважна більшість справ була переглянута за ініціативою «низів». При цьому вплив таких заяв був настільки великим, що це вразило навіть керівництво країни, яке навіть не уявляло масштабів сталінських репресій не тільки впродовж 1937–1938 рр., але й у передвоєнні, воєнні та повоєнні роки.

Адресатами звернень ставали ЦК КПРС, прокуратура, а також персонально М. Хрущов, К. Ворошилов, Л. Берія. На адресу останнього направлялося небагато листів – свою роль відіграли арешт та засудження колишнього сталінського наркома. Часто люди писали не одне, а кілька звернень у різні інстанції, до різних керівників.

Зважаючи на радянську бюрократичну систему, розглядалися всі заяви. Зокрема, у 1937 р. Особлива нарада при НКВД СРСР до різних термінів позбавлення волі за обвинуваченням у належності до «антирадянської троцькістської організації» засудила 5 осіб. Згодом один із фігурантів справи – житель Криму П. Фомич – у 1946 р. повернувся додому. Але менше, ніж за рік, був заарештований удруге та засланий на поселення, а 1952 р. знову був засуджений до 10 років ВТТ. У 1956 р. його дружина Марія написала лист голові Верховної Ради СРСР із проханням розібратися у справі її чоловіка. Розпочалася перевірка, що призвела до скасування вироку по всіх п'ятьох засуджених¹².

Механізм розгляду заяв був наступним. Незалежно від адресата їх переправляли до МВД СРСР, звідки з відповідними резолюціями спрямовували по різних інстанціях із розпорядженням перевірити обґрунтованість вироку. Часто листи збирали групами – настільки багато їх було. Так, 24 квітня 1953 р. секретаріат МВД СРСР переслав до спецвідділу міністерства одинадцять листів і заяв із проханням про перегляд справ¹³. Справи

¹² Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДА АРК), ф. Р-4808, оп. 1, спр. 07473, арк. 191–193.

¹³ ГДА СБ України, АР Крим, спр. 06208, арк. 330.

на відомих діячів загальносоюзного масштабу перевіряла Генеральна прокуратура.

На обласному рівні справа розглядалася співробітником слідчого відділу обласного управління органів держбезпеки. Перевірка справи велася різними методами. Насамперед детально вивчалася її суть. Особлива увага приділялася доведених обвинувачення. Наприклад, при розгляді скарги за фактом засудження комбрига В. Заходера було з'ясовано, що його обвинувачували у «шпигунстві на користь Франції», однак ніяких доказів слідство не отримало. Запити у КГБ СРСР, МВД СРСР і центральні архіви довели, що жодних матеріалів стосовно зв'язків репресованого з французькою, а також іншими іноземними розвідками не існує¹⁴.

Схожа ситуація була й зі звинуваченням у причетності до різних «контрреволюційних організацій». Так, робітників радгоспу Кирк-Ішунь Джанкойського району Кримської АРСР П. Гуляєва та М. Гокува у складі групи осіб було засуджено до розстрілу за обвинуваченням в «антирадянській шкідницькій діяльності й участі в контрреволюційній групі». При цьому про участь в останній ані П. Гуляєв, ані М. Гокув не допитувалися¹⁵. Заарештований директор Алупкинського палацу-музею Ян Бирзгал під тиском слідчого назвав членами «антирадянської латиської організації» декілька прізвищ тих, хто або вже був під арештом, або проживав поза межами Кримського півострова. В усіх випадках слідство такі свідчення не перевіряло, не допитувало названих на предмет участі в «контрреволюційній організації», обмежившись словами самого звинуваченого¹⁶. Подібні «проколи» слідства при перевірці справи розглядалися на користь заявника.

Важливе значення мало вивчення інших справ, за котрими (як обвинувачені чи свідки) також проходили фігуранти. Слід-

¹⁴ Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Политические репрессии в Крыму (1920–1940 гг.). – Симферополь, 2003. – С. 91.

¹⁵ ДА АРК, ф. Р-4808, оп. 1, спр. 012323, арк. 469.

¹⁶ Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Политические репрессии в Крыму (1920–1940 гг.). – С. 83.

чий, що здійснював перевірку, складав оглядову довідку, що підшивалася до розглянутої справи. До неї вносилися дані, що могли прояснити її суть. У більшості випадків нестижовок було чимало. Так, розстріляний свого часу начальник політвідділу згадуваного вище радгоспу Кирк-Ішунь А. Дворчук, який проходив по зовсім іншій справі, став на шлях «співробітництва зі слідством», обмовивши не один десяток людей, у тому числі й деяких керівників кримської автономії, чимало з яких у 1950-х рр. були реабілітовані. Ці свідчення в порядку нагляду не перевірялися, але наявність в іншій справі машинописної копії протоколу допиту А. Дворчука, проведеного за присутності помічника начальника 3-го відділу НКВД Кримської АСРР Решетникова, свідчить, що такі копії потрапили не в одну справу, і ці свідчення фатальним чином позначилися на долі багатьох людей¹⁷.

Істотним моментом, котрий впливав на ухвалення рішення у справі, яка перевірялася, була доля слідчого, що її провадив. У тих випадках, коли цей співробітник НКВД був сам засуджений за «порушення соціалістичної законності» або «фальсифікацію слідчих справ», це ставало вагомим аргументом на користь скасування вироку. Так, згадану справу робітників радгоспу Кирк-Ішунь провадив начальник Джанкойського райвідділу НКВД В. Кротюк, засуджений у 1938 р. за «грубе порушення соцзаконності» до 15 років позбавлення волі. Засуджено було і згадуваного вище Решетникова.

Активно практикувалися повторні допити осіб – фігурантів справ, котрі перевірялися. Часто їх знаходили в різних кінцях

¹⁷ У довоєнні роки протоколи допитів, як і інші документи слідчих справ, були рукописними. Водночас в окремих справах іноді зустрічаються машинописні примірники протоколів. Досвід вивчення великого масиву архівно-кримінальних справ дозволяє стверджувати, що це було в тих випадках, коли слідство отримувало компрометуючі матеріали на керівників, котрі ще не були заарештовані. Примірники таких протоколів використовувалися для отримання санкцій на арешт інших осіб. Що ж стосується тих, хто дав такі свідчення, то в усіх відомих авторів, випадках ці особи засуджувалися до вищої міри покарання. Після виконання вироку перевірити свідчення вже було неможливо.

країни. Однак рівнозначної оцінки цього різновиду документів як матеріалів перевірки справи бути не може. По-перше, минуло багато часу, років 12–15, а то й більше. По-друге, люди, з огляду на ситуацію у країні, тепер охоче спростовували свої свідчення, особливо 1937–1938 рр. Пояснення найчастіше були такими: «не читав», «підписав, де вказав слідчий», посилалися на неписьменність, погану пам'ять і т. п. Крім того, у багатьох свідченнях помітна тенденція обілити минуле. Так, свідок О. у справі про «шкідницьку контрреволюційну організацію» в радгоспі Кирк-Ішунь у 1962 р. заявив:

«Стосовно роботи [...] цих осіб мені відомо, що всі вони ставилися до неї сумлінно»¹⁸.

Водночас факт злочинної недбалості двох обвинувачених, через що загинуло близько сотні овець, і був однією з причин порушення кримінальної справи в далекому вже 1938 р. Щоправда, бувало й по-іншому. При перевірці (а їх було декілька – у 1950, 1956, 1969 рр.) справи С. Щеколдіна, котрий під час нацистської окупації працював директором Алупкинського палацу-музею, свідки одноставно повторювали свої заяви від 1944 р. про його публічні «антирадянські висловлювання», факт дружніх стосунків директора з нацистами та прояви колабораціонізму, що стало підставою для відмови спочатку у звільненні з місць позбавлення волі, а потім і в реабілітації¹⁹.

Коли це було можливим, проводилися повторні очні ставки. Так, при розгляді заяви З. Кучатина, колишнього кондуктора залізничної станції Севастополь, у травні 1956 р. відбулася очна ставка з людиною, яка проходила свідком в його справі 1936 р. Нічого, що б компрометувало колишнього кондуктора, виявлено не було²⁰. Зауважимо, що переважна більшість фактів повторних очних ставок стосувалася перегляду повоєнних справ, коли існувала реальна можливість відшукати потрібних людей. Натомість при перевірці довоєнних справ очні ставки були рідкісними.

¹⁸ ГДА СБ України, АР Крим, спр. 018458, арк. 377–382.

¹⁹ ДА АРК, ф. Р-4808, оп. 1, спр. 07472, арк. 16–17.

²⁰ ГДА СБ України, АР Крим, спр. 022169, арк. 15.

Активно використовувалися запити в державні архіви на предмет «куркульського» минулого, яке найчастіше не підтверджувалося. Так розсипався ще один пункт обвинувачення. Партійні архіви надавали інформацію про засуджених колишніх членів ВКП(б)–КП(б)У, їхні попередні політичні симпатії та провини. Усе це разом аналізувалося і слідчий готував висновок у справі, що перевірялася, зазвичай із пропозицією скасувати вирок за відсутністю складу злочину. Якщо ж висновок був негативним, справа поверталася до місця зберігання, а заявникові повідомлялося, що підстав для перегляду вироку немає. Таким чином, ключовою фігурою в реабілітації, від якої залежало рішення на цьому етапі, був слідчий органів державної безпеки. Рішення по позитивному висновку ухвалювалися постановою обласного суду, військовим трибуналом, вищими судовими інстанціями країни.

У більшості випадків, починаючи з 1956 р., по справах довоєнного періоду, особливо років «Великого терору», ухвалювалися виправдувальні рішення. Реабілітація за злочини, скоєні в період Другої світової війни, розглядалася особливо ретельно й кількість позитивних рішень приблизно дорівнює кількості відмов. Виправдувальні рішення ставали підставою для звільнення тих, хто залишався в місцях позбавлення волі. Підставою для реабілітації засуджених дружин «ворогів народу» було скасування обвинувальних вироків їхнім чоловікам, у переважній більшості вже небіжчикам. Так, у серпні 1938 р. Особлива нарада при НКВД СРСР засудила Т. Олександрович до 8 років позбавлення волі як «члена родини зрадника Батьківщини». Її чоловіка, що був наркомом освіти Кримської АСРР, розстріляли разом з іншими керівниками республіки. Покарання вона відбувала в акмолинських таборах, а після звільнення проживала в Кіровському районі Ферганської області.

А. Забіяченко в листопаді 1944 р. була заслана на 5 років в Іркутську область із конфіскацією майна як «члена родини зрадника Батьківщини». Коли в 1960 р. визначенням військового трибуналу Чорноморського флоту її чоловіка, Павла Сергійовича, було визнано засудженим необґрунтовано, паралельно скасували й постанову Особливої наради при НКВД СРСР від 25

листопада 1944 р. стосовно його дружини²¹. Це рішення дозволило жінці одержати більшу пенсію, а дітям – «чисту» анкету.

Минуле громадянина «країни Рад», його походження хоч і не були вже таким важливим для життя й кар'єри людини, але влада, як і раніше, намагалася не випускати це з поля зору. В особових листках з обліку кадрів продовжувала існувати відповідна графа, яка в передвоєнні роки коштували життя тисячам людей:

«Чи були вагання у проведенні лінії партії і чи брав участь в опозиціях (яких, коли)».

Необхідно було вказати колишній стан (звання) батьків, а також перебування за кордоном. Анкети зберігали функцію контролю за населенням, залишалася у силі положення, коли походження та минуле (у тому числі батьків) виступало фактором політичної благонадійності у сьогоденні.

Процес десталінізації проходив украй повільно й суперечливо. Багато працівників силових структур за «порушення соціалістичної законності» в період культу особи були звільнені з органів, деякі засуджені, але більшість залишалася на службі. Один з арештованих, засуджених, але згодом амністованих слідчих НКВД Криму, що застосовував незаконні методи ведення слідства й фальшував кримінальні справи в роки «Великого терору», у 1956 р. працював керівником слідчого відділу обласного управління МВД. Також серед тих, хто відповідав за процес реабілітації у Криму, був уже згадуваний вище Циганков, який, ще перебуваючи на посаді радника юстиції, провадив у січні 1951 р. справу мешканця Сімферополя Чулова, засудженого до 25 років ув'язнення й реабілітованого постановою пленуму Верховного суду УРСР у вересні 1955 р. як «безпідставно репресований»²². Тож не випадково до перевірки справ все більше залучали нове покоління співробітників, випускників академій та училищ.

Утім, звільнитися від «вантажу минулого» було нелегко. Це виявлялося в тому, що при перевірці заяв у реабілітації відмов-

ляли особам, засудженим за «колабораціонізм» у роки війни, тим, у чиїх діях убачали «антирадянські прояви» й т. п. Крім того, давався взнаки страх «верхів» за масштаби репресій сталінізму. Це, зокрема, проявлялося у спробах приховати правду про факти загибелі в 1937–1938 рр. сотень тисяч співвітчизників. Директивою голови КГБ при РМ СРСР № 108 сс від 24 серпня 1955 р. було запропоновано не повідомляти заявникам про розстріли осіб упродовж 1937–1938 рр., натомість інформувати про нібито смерті від хвороб у таборах. Ось типовий приклад виконання цього документа. Начальник обліково-архівного відділу УКГБ по Кримській області 18 вересня 1956 р. писав в аналогічний відділ у Ташкенті:

«Просимо усно оголосити громадянці А. Сперанській, котра проживає за адресою: м. Ташкент, вул. Стаханівська, 30, кв. 21, що її чоловіка, Володимира Миколайовича Сперанського, у 1938 р. було засуджено до 10 років позбавлення волі та, відбуваючи термін покарання в таборах МВД, 18 грудня 1943 р. він помер від жовтяниці»²³.

Насправді ж був розстріляний 4 січня 1938 р. Спроби приховати правду призводили до фальсифікації документів, коли органи ЗАГС за матеріалами КГБ і МВД робили відповідні записи й видавалися недостовірні свідоцтва про смерть.

Але це було не головним під час першої хвилі реабілітації. Більше радянське суспільство дозволити собі тоді просто не могло. Для цього знадобився новий час, нові люди. Механізм реабілітації, що склався у середині 1950-х рр., діятиме й у наступні десятиліття, у тому числі й при виконанні вимог Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні».

Омельчук Д. Особенности процесса реабилитации репрессированных граждан в Крыму во второй половине 1950-х гг.

В статье исследуются особенности реабилитации жертв политических репрессий сталинского периода в Крыму во второй половине 1950-х гг.

²³ Реабілітовані історією: Автономна Республіка Крим. – Сімферополь, 2006. – Кн. 2. – С. 101.

²¹ ДА АРК, ф. Р-4808, оп. 1, спр. 011521, арк. 32–33.

²² ГДА СБ України, АР Крим, спр. 012633, арк. 241.

Ключевые слова: реабилитация, политические репрессии, Крым, десталинизация.

Omel'chuk D. The Peculiarities of Rehabilitation of Repressed Citizens in Crimea at the Second Half of 1950th

The article is devoted to the peculiarities of rehabilitation of the victims of political repression of Stalin era in Crimea at the second half of 1950th.

Key words: rehabilitation, political repressions, Crimea, destalinization.

УДК: 316.485.22 + (477) «1950/1960»

Олег БАЖАН*

Протестні акції населення Української РСР у другій половині 1950 – на початку 1960-х рр.: причини, інструментарій, діапазон

На основі архівних матеріалів розглядаються причини та динаміка протестних дій в Українській РСР у період «хрущовської відлиги».

Ключові слова: протестні акції, КДБ при РМ УРСР, інакомислення.

Друга половина 1950 – початок 1960-х рр. символізували собою новий важливий етап в історії радянського суспільства. Відмова від принципів «казармового соціалізму», звільнення з тюрем і таборів сотень тисяч політв'язнів, реформаторські починання партійного лідера М. Хрущова викликали певний оптимізм, породжували серед радянських громадян сподівання на побудову справедливого та гуманного суспільства. Як покаже подальша практика, спроби реформування системи впродовж 1953–1964 рр. матимуть частковий характер та майже не торкатимуться фундаменту державного й суспільного ладу «країни Рад».

* Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник Відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

Суперечливість і половинчастість процесу десталінізації простежується практично в усіх здійснюваних тоді заходах. Процеси відновлення прав та доброго імені жертв необґрунтованих політичних репресій, які набули розмаху у другій половині 1950-х рр., до середини 1960-х рр. було поступово згорнуто внаслідок бажання партійної верхівки повернутися до попередніх, сталінських, ідеологічних норм. Дії керівництва країни щодо впровадження демократичних принципів у політичну систему, культуру, стиль життя радянського суспільства були також доволі непослідовними. Не мало бажаного результату й реформування економіки. Окремі кроки, здійснені у цьому напрямі М. Хрущовим, нагадували радше знеболюючі ін'єкції невиліковному хворому. Непродумані експерименти у системі виробництва, розподілу, обміну та споживання призвели до падіння рівня життя, продовольчих труднощів в окремих регіонах країни, залежності СРСР від зовнішніх поставок зерна. Відсутністю гнучкості характеризувалася міжнародна політика Радянського Союзу. Нарощування військового потенціалу, силові методи, продемонстровані 1956 р. в Угорщині, не знаходили схвалення світової громадськості, викликали невдоволення широких кіл населення всередині країни. Грубістю та безцеремонністю відрізнялися намагання партійно-державного керівництва взяти під жорсткий контроль усі без винятку сфери духовного життя суспільства. Кремлівська верхівка не піддавала жодним сумнівам і тезу про вирішення у СРСР національного питання. Владу не бентежило, що комплекс політичних та організаційних заходів, спрямованих на впровадження у життя «науково обґрунтованого» твердження про «нову історичну спільність – радянський народ» упродовж 1960–1980-х рр. здійснювався за допомогою російщення національних республік, штучного звуження сфери вживання рідних мов, ігнорування багатомовних традицій народів, які опинилися у складі Радянського Союзу.

Згадані вище фактори породжували нестабільність у суспільстві, сприяли зростанню напруги серед усіх верств населення. Невдоволення результатами здійснюваних у країні перетворень простежувалося й в Українській РСР. Своєрідним аналіза-

тором громадської думки в 1950–1980-х рр. виступав Комітет державної безпеки УРСР. Союзно-республіканський орган державного управління у сфері забезпечення держбезпеки при Раді Міністрів Української РСР із перших днів створення (березень 1954 р.) основні зусилля свого розгалуженого апарату націлював на реалізацію наступних завдань:

«1. Збір розвідувальної інформації по головних країнах противника (державах-членах Організації Північноатлантичного договору. – О. Б.) та основних закордонних антирадянських націоналістичних центрах. 2. Запобігання підривному діям іноземців по каналах в'їзду в Радянський Союз і під час перебування радянських громадян за кордоном. 3. Перешкоджання підривній діяльності антирадянських елементів на території республіки»¹.

З огляду на специфіку України та повноваження республіканського КДБ боротьба з інакодумством превалювала над іншими напрямками діяльності радянських спецслужб на території УРСР.

У часи «хрущовської відлиги» зусилля органів держбезпеки перш за все було спрямовано на виявлення та нейтралізацію різноманітних націоналістичних груп, ліквідацію організованого збройного підпілля ОУН та УПА у західних областях республіки. Так, тільки в 1955 р. співробітники КДБ викрили та ліквідували 32 особи причетних до Української повстанської армії, у тому числі 2 керівників «оунівського проводу». У результаті оперативних заходів в УРСР було виявлено 340 «оунівських нелегалів», викрито та оперативно ліквідовано 6 «антирадянських націоналістичних груп», у тому числі у Станіславській (тепер Івано-Франківська) області – Українську підпільну організацію об'єднаних профспілок, очолювану директором школи Солодким; у Тернопільській – організацію «Молода Україна», керовану членом бюро РК ЛКСМУ та секретарем комсомольської організації школи вчителем Крушельницьким; у Горлівці Сталінської (тепер Донецької) області – «антирадянське угруповання» на чолі з «кадровим націоналістом» Андруником

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 16, оп. 5-А, т. 1, арк. 112.

та ін. Усього, за даними Комітету держбезпеки УРСР, у 1955 р. за ґратами опинилося 69 осіб із числа «українських буржуазних націоналістів». Показники роботи КДБ у сфері «нейтралізації антирадянських елементів» того року в республіці виглядали так: заарештовано 347 осіб, із них за «терор і терористичні наміри» – 10; учасників «антирадянських формувань» – 45.

Крім того, співробітники КДБ активно боролися з численними проявами прихованих форм протесту – різного роду неpubлічними критичними висловлюваннями, анонімними посланнями, адресованими як широкій громадськості, так і представникам влади. Так, у 1955 р. органам держбезпеки республіки вдалося розшукати та встановити 550 авторів «антирадянських листівок» і розповсюджувачів анонімних документів (заарештовано 72, в агентурну розробку взято 242, проведено профілактичні заходи стосовно 248 осіб)².

Здійснюючи моніторинг розбурханого хрущовськими реформами та подіями в Польщі, Єгипті, Угорщині українського соціуму, органи державної безпеки констатували, що у другій половині 1956 р. кількість «антирадянських проявів» серед інтелігенції та молоді, особливо у великих промислових і культурних центрах УРСР, різко збільшилася. У ході спостереження найбільше проявів «антирадянської діяльності» було виявлено в колективах учених, серед професорсько-викладацького складу, у середовищі творчої інтелігенції. Аналізуючи протестні настрої серед населення Української РСР, органи КДБ дійшли висновку, що у своїй більшості «антирадянські прояви» виражалися:

- у закликах до зміни ладу, критиці марксистсько-ленінської теорії, внутрішньої та зовнішньої політики КПРС («проявів» такого характеру з серпня 1955 по січень 1956 рр. було зафіксовано – 6; із січня по жовтень 1956 р. – 24, а за останні два місяці року – 16);
- у намірах проведення внутріпартійної дискусії з питань внутрішньої й зовнішньої політики, «наклепницьких висловлюваннях» на радянську дійсність та умови життя населення

² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3, спр. 3, арк. 132–133, 137.

(за даними КДБ, подібного роду суджень та думок у серпні-грудні 1956 р. зафіксовано 12, у січні-вересні 1957 р. – 70, а у жовтні-листопаді 1957 р. – 50, причому найчастіше «відзначалися» викладачі соціально-економічних дисциплін, науковці-суспільствознавці, літератори, журналісти;

- використанні розгорнутої ідеологічної кампанії проти культу особи для критики правлячої партії, образ на адресу керівників партії та уряду (за період із березня по листопад 1956 р. зареєстровано 98 висловлювань).

Проте найбільша кількість «антирадянських проявів» серед різних прошарків населення УРСР, на думку працівників органів держбезпеки, стосувалася подій в Угорщині. Протягом жовтня-листопада 1956 р. було зафіксовано 141 випадок публічних виступів, розмов на побутовому рівні, присвячених Угорській революції³. Діаметрально протилежні офіційним думки та погляди жителів республіки стосовно подій у сусідній країні співробітники 4-го управління КДБ систематизували так:

1. Реагування, які «виправдовують дії реакційних сил» в Угорщині та засуджують збройну інтервенцію СРСР.

2. Реагування, які демонструють солідарність із «заколотниками» та «закликають до відкритих контрреволюційних виступів проти радянської влади, а також висловлюють надію, що події в Польщі й Угорщині знайдуть відгук серед народів СРСР і викличуть зміни в політичному облаштуванні нашої країни».

3. Розповсюдження панічних настроїв серед населення про неминучість у найближчий час початку бойових дій між СРСР та «країнами капіталістичного табору»⁴.

Безпосередньо з повстанням в Угорщині 1956 р. радянські спецслужби пов'язували збільшення погроз на адресу комуністів, колгоспного активу, працівників радпарату, зростання числа страйків, невиходів на роботу⁵.

Переслідуючи мету призупинити наростаючу хвилю опозиційних настроїв правлячий режим удався до випробуваних рані-

ше методів – політичних репресій. Як свідчать архівні документи, у період із 1 жовтня по 14 листопада 1956 р. в республіці було заарештовано 52 особи (Станіславська область – 12; Львівська – 2; Ворошиловградська – 1; Кримська – 1; Тернопільська – 4; Дрогобицька – 7; Закарпатська – 14; Волинська – 5; Запорізька – 3; Харківська – 2; Миколаївська – 1)⁶.

Антикомуністичне повстання в Угорщині та зростання невдоволення в межах СРСР спонукали вище політичне керівництво країни вдатися до поступового згортання процесів десталінізації радянського суспільства, до прийняття рішень, які перешкождали б утвердженню в повсякденному житті плюралізму думок і поглядів. Політичним підсумком 1956 р., який пройшов під лозунгами ХХ з'їзду, можна вважати лист ЦК КПРС від 19 грудня «Про посилення політичної роботи партійних організацій у масах та припинення вилазок антирадянських, ворожих елементів». Імовірно, що схвалені в останній місяць 1956 р. документи дозволили партійним організаціям та правоохоронним органам здолати породжену ХХ з'їздом розгубленість, націлити їх на «рішучу боротьбу» з неконформістськими силами.

Продовжуючи робити заміри суспільних настроїв, спецслужби особливо ретельно контролювали молодіжне середовище. Начальник 4-го управління КДБ при РМ УРСР підполковник Б. Шульженко в листопаді 1957 р. звертав увагу партійних органів на той факт, що

«окремі представники націоналістично налаштованої інтелігенції, троцькісти та інші антирадянські елементи останнім часом прагнуть підпорядкувати своєму впливу політично нестійку частину молоді та втягнути її в антирадянську роботу. [...] У результаті слабкої постановки виховної роботи у школах та деяких вищих навчальних закладах і до цього дня виникають різноманітні клуби, товариства та угруповання серед учнів і студентів, учасники яких під приводом критики по суті сповзають на антирадянські позиції й можуть бути використані ворожими елементами в їх злочинній діяльності».

Упродовж 1957 – квітня 1958 рр. 3-м відділом 4-го управління КДБ при РМ УРСР та 4-ми відділами УКДБ областей респуб-

⁶ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 21, спр. 10, арк. 29.

³ ГДА СБ України, ф. 1, оп. 11, спр. 42, арк. 96–102.

⁴ Там само, ф. 2, оп. 21, спр. 9, арк. 46–56.

⁵ Там само, арк. 77, 150–151.

ліки було «викрито» 22 «антирадянські молодіжні групи», з числа учасників яких заарештовано 27 осіб та 75 «профілактовано». У зазначений період «антирадянські групи» було виявлено майже по всій республіці (див. табл.)⁷.

Область	1957 р.	1958 р.	Усього
Харківська	2	1	3
Сталінська	3	1	4
Київська (з Києвом)	3	1	4
Кримська	2	–	2
Дрогобицька	1	1	2
Одеська	2	–	2
Дніпропетровська	–	1	1
Станіславська	1	–	1
Луганська	1	–	1
Волинська	1	–	1
Черкаська	1	–	1

На початку 1960-х рр. велике занепокоєння Комітету держбезпеки викликало масове повернення на територію західних областей республіки раніше засуджених учасників ОУН та УПА, а також депортованих у другій половині 1940 – на початку 1950-х рр. на спецпоселення членів сімей учасників національно-визвольного руху (більше 121 тис. осіб). У спеціальному повідомленні органів держбезпеки вищому політичному керівництву УРСР на початку жовтня 1964 р. зазначалося:

«Серед тих, хто повернувся з місць ув'язнення, багато колишніх ватажків та націоналістичних авторитетів, спроможних поширювати негативний вплив на в минулому рядових учасників націоналістичного підпілля, а також на політично нестійких громадян, раніше не пов'язаних із націоналістичною діяльністю. Аналіз наявних у розпорядженні органів держбезпеки даних дозволяє зробити деякі висновки про поведінку та дії цих осіб. Певне число колишніх українських на-

ціоналістів продовжує твердо притримуватися старих ідейних переконань, проводить або намагається проводити націоналістичну чи іншу ворожу діяльність».

Сформульовані висновки голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко підкріплював статистичними даними:

«За період з 1954 по першу половину 1964 рр. [...] органами КДБ [...] ліквідовано 77 націоналістичних організацій та груп із числом учасників 601 чол., у тому числі безпосередньо у західних областях – 54 групи та організації з 463 учасниками. [...] За останні три з половиною роки у західних областях республіки здійснено 1112 державних злочинів, розслідуванням яких займалися органи КДБ. У результаті проведених чекістських заходів розкрито 918 злочинів, встановлено 1049 злочинців, третя частина встановлених злочинців – це колишні учасники ОУН–УПА, бандпособники, родичі колишніх націоналістів. На сьогодні органи КДБ у західних областях республіки ведуть активне оперативне вивчення 1628 осіб, підозрюваних у націоналістичній діяльності»⁸.

Вивчаючи підґрунтя, на якому виникали різноманітні прояви опозиційних настроїв, органи держбезпеки в донесеннях ЦК КПУ на початку 1960-х рр. часто-густо вказували також і на причинно-наслідкові зв'язки між невдоволенням населення існуючим суспільним ладом та рівнем матеріального забезпечення. У період, що розглядається, більшість соціальних проєктів М. Хрущова наштовхувалася на обмежені можливості економіки. Життєвий рівень населення суттєво відставав від західного. У результаті грошової реформи 1961 р. зросли ціни на продукти на колгоспних ринках, а наступного року м'ясо, молоко, масло подорожчали й у системі державної торгівлі. Улітку 1962 р. стало відчутним загострення соціальної напруги по всій країні. На тлі зростаючих проблем у радянській економіці причини для невдоволення мали практично всі групи населення, перш за все робітники, яких не задовольняло зменшення та погіршення продовольчого забезпечення, відсутність споживчих товарів, результати реформування системи оплати праці, перегляд норм та розцінок на виробничі операції.

⁷ ГДА СБ України, ф. 1, оп. 11, спр. 42, арк. 356–358.

⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3 (1968 р.), спр. 1, арк. 276–282.

У червні 1962 р. в деяких областях УРСР розповсюджувалися листівки щодо організації мітингів протесту проти постанови ЦК КПРС про підвищення цін на м'ясо, м'ясопродукти, масло. Заклики до мітингів і страйків мали місце в Ізмаїлі, Одесі, Херсоні та інших містах республіки, при цьому в ряді випадків вони впливали на настрої трудових колективів. Так, докери Іллічівського порту ухвалили рішення на знак протесту не розвантажувати іноземні судна, а робітники одного з оборонних заводів Миколаєва були сповнені рішучості пікетувати обласний комітет партії.

Тема народних протестів у 1963 р. превалює на сторінках щоденника першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста:

«Червень. У Дніпропетровській області (м. Жовті Води) на шахті п/с 28 комбінату № 1 з добування уранової руди 130 чоловік шахтарів на знак протесту проти грубого ставлення і неуважності адміністрації до питань побуту, організації праці, порушення правил техніки безпеки протягом трьох годин не виходили із шахти... Інцидент закінчився тим, що чотирьох шахтарів судили як змовників...

30 серпня відбулася зустріч і розмова з начальниками обласних управлінь КДБ і членами колегії ГК (так у документі. – О. Б.) КДБ України. Я розповів про становище в країні і республіці з хлібом, цукром, картоплею, овочами і продуктами тваринництва, про великі труднощі, що насуваються... Я говорив про активізацію роботи органів КДБ, про те, що в республіці, і не тільки в нашій республіці, відбувається деяке поживлення націоналістичних елементів. Є прояви антирадянщини, відкриті антисупільні прояви, розповсюдження листівок...

Вересень. У Києві поширились панічні чутки щодо нестачі хліба, особливо білого... У місті суднобудівників Миколаєві сталися великі перебої з постачанням хліба... Із Миколаївського порту йде відвантажування борошна на Кубу, портові вантажники відмовилися вантажити, тому на вантаження кинули військові підрозділи. Щоб уникнути відкритих виступів і просто страйків або, ще гірше, явищ, я на свій страх і ризик дав указівку Сахновському (міністру торгівлі) і Бутенковій (заст. голови Радміну) збільшити фонди на хліб для Миколаєва...

11–21 вересня 1963 р. Провів нараду з відповідальними працівниками КДБ, МВД, суду, прокуратури та іншими адміністративними органами республіки. Обговорювались питання: про роботу з громадськістю і про поживлення діяльності добровільних дружин, про порядок і дисципліну в містах і робітничих селищах... Потрібно вести найрішучішу боротьбу з хуліганством, дебоширством, небезпечними злочинами, спекулятивним елементом... Закликати до порядку розповсюджувачів чуток і провокаторів, злісні елементи. За останні місяці на 10% збільшилося розповсюдження листівок різного роду, і в першу чергу політичного характеру. Почастішали погрози фізичної розправи на адресу партійного і радянського активу, піднімають голову ідеологічно ворожі елементи. Дав указівки "підкрутити гайки", і всім адміністративним органам працювати дружно, спільно і оперативно вирішувати всі питання, що виникають»⁹.

Кожен випадок «нездорових проявів» серед населення Української РСР фіксувався органами держбезпеки. Дані про розповсюдження антирадянських листівок та анонімних документів у республіці на початку 1960-х рр. показують, що упродовж 1961–1963 років була помітна тенденція збільшення кількості цих документів:

«1961, 1962, 1963

випадків розповсюдження листівок 140, 111, 204
анонімних документів 950, 1114, 1378

З 1963 по 1964 рр. включно відбувається щорічне зменшення цього виду протестних проявів:

1963, 1964

випадків розповсюдження листівок 186, 99
анонімних документів 785, 973»¹⁰.

Зменшення кількості прихованих протестних акцій, на наш погляд, пояснюється покращенням ситуації у соціально-економічній сфері в 1964 році та відставкою М. Хрущова, з яким у населення асоціювались всі «біди в країні». Із документів КДБ

⁹ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»: Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упор.: В. Баран, О. Мандебура та ін.; за ред. Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2003. – С. 151, 159–160.

¹⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3 (1974 р.), спр. 5, арк. 21–24.

при РМ УРСР дізнаємося, що в період з 1962 по 1964 рр. у 489 випадках було розповсюджено 6929 листівок, в яких порушувалися наступні питання: висловлення невдоволення, пов'язаного зі здійснюваною М. Хрущовим політикою та його персоною – 59/907 (тут і далі: кількість випадків/кількість екземплярів листівок); заклики до боротьби проти М. Хрущова – 159/848; спрямовані проти ЦК КПРС – 26/1044, у тому числі пов'язані з М. Хрущовим – 10/13; невдоволення діяльністю радянського уряду – 17/26, у тому числі пов'язане з М. Хрущовим – 8/16; заклики до боротьби проти радянської влади – 6/26, у тому числі пов'язані з М. Хрущовим – 1/2.

Крім персональних випадків на адресу М. Хрущова в поширюваних листівках простежувалися антикомуністичні ідеї – 10/196; спрямовані проти комуністів – 25/86; незадоволення зниженням зарплати, вимоги її збільшення – 30/507; проти підвищення цін на продукти – 31/90; скарги на складне матеріальне становище – 34/84; на відсутність у магазинах продуктів – 27/64; проти надання допомоги іншим країнам, вивозу хліба за кордон – 35/76; заклики до страйків, мітингів, відмови від роботи – 41/1209; до повстання – 5/83; «націоналістичного змісту» – 23/135, у тому числі за створення самостійної України – 16/48; невдоволення виборчою системою, заклики не голосувати за кандидатів – 6/12; голосувати не за кандидатів, висунутих КПРС, а за Народно-трудоий союз (політична організація російської еміграції) – 11/304; підтримка політики «китайських ревізіоністів» – 5/11; заклики до створення нової партії – 4/4; листівки від імені та за підписом НТС – 36/858¹¹.

Із виявлених у 1964 р. 145 авторів та розповсюджувачів листівок 76 перебували у віці до 18 років та 41 – від 19 до 30 років. Таким чином, 80% встановлених осіб, які займалися виготовленням та розповсюдженням листівок, становила молодь.

Значне число представників студентства входило й до складу учасників «антирадянських організацій», викритих органами держбезпеки в 1963 р. (див. табл.)¹².

¹¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 3 (1968 р.), спр. 1, арк. 357, 363–364.

¹² Там само, оп. 1 (1971 р.), спр. 10, арк. 153–154.

Кількість організацій та груп	79
Учасників	465
Частка учасників із вищою та н/вищою освітою	23,8%
Частка учасників-студентів	12,7%

Поряд із прихованими формами протесту (листівки, анонімні послання з погрозами на адресу місцевого партійно-радянського активу, створення підпільних організацій та груп) органи держбезпеки Української РСР на початку 1960-х рр. фіксували випадки публічного незадоволення існуючими у країні порядками. Упродовж 1961–1964 рр. у республіці було зафіксовано 87 випадків групових відмов від роботи в різних сферах народного господарства. Кількість їх за причинами, пов'язаними з підвищенням норм виробітку, неправильним та несвоєчасним нарахуванням зарплати, незадовільною організацією праці на підприємствах, дефіцитом у магазинах продуктів першої необхідності виглядає наступним чином: 1961 р. – 8; 1962 р. – 8; 1963 р. – 54; 1964 р. – 17 випадків¹³.

Інструкції на випадок масових безладів у республіці, розроблені силовими відомствами, дозволили правлячому режиму заблокувати вільну політичну діяльність громадян, придушити страйковий рух. Крім того, активізація національно-культурного життя в Україні, зародження у середовищі шістдесятництва політичної течії, яка головну увагу акцентувала на вирішенні громадсько-політичних проблем, викликали невдоволення компартійних лідерів як у Москві, так і в Києві. Переслідування опозиції на тлі боротьби з «пережитками українського націоналізму» розглядалося вищим політичним керівництвом республіки та Комітетом держбезпеки при РМ УРСР не тільки як покарання інакодумців, але і як ефективний спосіб впливу на громадську думку. За десятиріччя «хрущовської відлиги» (з 1954 по першу половину 1964 рр.) в УРСР органами КДБ за звинуваченнями в «націоналістичній діяльності» до кримінальної відповідальності було притягнуто 793 особи¹⁴.

¹³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1971 р.), спр. 10, арк. 161.

¹⁴ Там само, оп. 3 (1968 р.), спр. 1, арк. 276.

Вибіркові репресивні заходи лише на деякий час допомогли стабілізувати суспільно-політичну ситуацію в республіці. Різноманітні форми протестних акцій серед різних верств українського суспільства спостерігалися аж до розвалу СРСР, оскільки соціально-економічні та політичні причини прояву невдоволення громадян породжувалися самою радянською командно-адміністративною системою.

Бажан О. Протестные акции населения Украинской ССР во второй половине 1950 – в начале 1960-х гг.: причины, инструментарий, диапазон

На основании архивных материалов рассматриваются причины и динамика протестных действий в Украинской ССР в период «хрущёвской оттепели».

Ключевые слова: протестные акции, КГБ при СМ УССР, инакомыслие.

Bazhan O. Public outcry in Ukrainian SSR in the 2d half of 1950th – 1960th: cause, instruments, range

Based on archival sources the cause and dynamics of public outcry in Ukrainian SSR during «Khrushchev thaw» was investigated.

Key words: public outcry, KGB under RM of Ukrainian SSR, dissidence.

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК: 341.81 + (477-25)

Вікторія ОКІПНЮК*

Генеральне консульство II Речіпосполитої в Києві: трагічний епілог восени 1939 р.

У статті висвітлюється останній період діяльності генерального консульства II Речіпосполитої в Києві. Подаються нові відомості про арешт органами НКВС УРСР генконсула Єжи Матусинського.

Ключові слова: генеральне консульство, Матусинський, УРСР, II Річпосполита, Польща.

Уже на початковому етапі Другої світової війни у вересні 1939 р. Польща зазнала поразки в нерівній боротьбі з нацистською Німеччиною та комуністичним Радянським Союзом. Усупереч чинним міжнародним угодам керівництво Третього

Окіпнюк Вікторія Миколаївна – старший науковий співробітник Галузевого державного архіву Служби безпеки України, здобувачка Інституту історії України НАН України.

Райху відмовилося визнавати дипломатичний імунітет та гарантувати вільний виїзд за кордон працівникам посольства й консульських установ II Речіпосполитої в Німеччині. У результаті таких протиправних дій особовий склад польської консульської служби у цій країні зазнав значних втрат. Більшість працівників польського МЗС у СРСР за сприяння дипломатів інших держав у жовтні 1939 р. була евакуйована до Франції. Винятком стали генеральний консул Польщі в Києві Єжи Матусинський і двоє його підлеглих – Анджей Оршинський та Юзеф Личек. Вони зникли безвісти напередодні від'їзду співробітників цієї установи та членів їхніх родин із Києва до Москви.

Польська сторона відразу намагалася розшукати зниклих. Однак на численні запити МЗС та інших офіційних установ Польщі щоразу надходила відповідь, нібито на теренах СРСР вказані особи не перебувають і про їхню долю відсутні будь-які відомості. Припущення поляків про те, що Є. Матусинського, А. Оршинського та Ю. Личека заарештували радянські органи держбезпеки, категорично відхилялися. Доля останнього генерального консула II Речіпосполитої в Києві остаточно не з'ясована й понині.

Зі зрозумілих причин радянська історіографія цього питання ніколи не порушувала. Українські дослідники впродовж останніх років приділяють значну увагу висвітленню різних аспектів українсько-польських відносин і, зокрема, діяльності дипломатичних установ Польщі на теренах УСРР–УРСР між двома світовими війнами. Проте лише в деяких публікаціях зустрічається згадка про події, пов'язані з викраденням співробітників генконсульства в Києві¹. Натомість польські науковці означені проблеми давно й ретельно досліджують, використовуючи широке коло джерел, зокрема архіви МЗС Польщі та споглядаючи очевидців тих подій².

¹ Україна і Польща 1920–1939 рр.: 3 історії дипломатичних відносин УСРР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали / Упор.: Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов. – К.: Дух і літера, 2012. – С. 46.

² Серед найбільш ґрунтовних досліджень слід виокремити розвідку В. Скури, в якій докладно висвітлено вказані події, здійснено спробу проаналізувати їх причини, а також наведено свідчення одного з безпосе-

Публікація, що пропонується читачеві, присвячена висвітленню умов, за яких функціонувало генеральне консульство Польщі в Києві напередодні й на початку Другої світової війни, а також з'ясуванню обставин зникнення генконсула та його підлеглих. При підготовці статті використано праці польських і вітчизняних істориків, а також архівні документи радянських органів держбезпеки. Насамперед, це дві телеграми заступника наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинського від 1 жовтня 1939 р. наркомові внутрішніх справ СРСР Л. Берії, які представлено в додатках № 1 та № 2. Документи було виявлено нещодавно у ході науково-технічного опрацювання фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України³. Слід зазначити, що на сьогодні це практично єдині першоджерела, котрі підтверджують причетність органів НКВС до зникнення співробітників польської дипмісії, а також недвозначно вказують на замовників і виконавців цієї таємної операції. У публікації також використано спеціальні повідомлення, що надсилалися керівництвом НКВС УРСР на адресу НКВС СРСР у вересні 1939 р., які вже публікувалися⁴.

Взаємообмін дипломатичними й консульськими установами між Польщею та радянськими республіками, у тому числі

редніх учасників – А. Оршинського, котрому вдалося вижити та, після радянського ув'язнення, вирватися за межі СРСР (див.: *Skóra W. Porwanie kierownika polskiej placówki konsularnej w Kijowie Jerzego Matusińskiego przez władze radzieckie w 1939 r. // Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku: Praca zbiorowa pod red. H. Strońskiego i G. Seroczyńskiego. – Olsztyn; Charków, 2010. – S. 414–437*). Досить цікавою є також публікація С. Новиновського, де події, пов'язані з арештом співробітників польського генерального консульства в Києві, розглядаються в контексті ліквідації всіх дипломатично-консульських установ II Речіпосполитої у СРСР (див.: *Nowinowski S. Zakończenie działalności ambasady i konsulatów RP w Związku Sowieckim jesienią 1939 r. // Zeszyty Historyczne. – 2008. – № 164. – S. 3–60*).

³ Фонд № 16 «Документи секретного та несекретного діловодства ДПУ–КДБ УРСР».

⁴ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: документи ГДА СБ України / Упор. В. Даниленко, С. Кокін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1311 с.

УСРР, відбувся невдовзі після завершення радянсько-польської війни 1920 р. Практично через рік після припинення бойових дій, у жовтні 1921 р., відкрилося посольство II Речіпосполитої у Харкові. Діяльність його, однак, тривала недовго – до кінця грудня 1923 р.⁵, і була припинена внаслідок позбавлення України, яка опинилася у складі СРСР, можливості здійснювати самостійну дипломатичну та зовнішньополітичну діяльність. У результаті процесів суворої централізації, що відбувалися в Радянському Союзі, диппредставництва зарубіжних країн було зосереджено в Москві, а у союзних республіках відкривалися лише консульські установи. Відтак з березня 1924 р., зайнявши приміщення свого колишнього посольства по вул. Ольмінського, 15, у Харкові розпочало роботу генеральне консульство II Речіпосполитої. Неординарний статус цієї установи підкреслювався присвоєнням його керівникові рангу радника посольства Польщі в Москві⁶. З огляду на зростання потреб населення в наданні консульських послуг, у жовтні 1926 р. відкрилося ще одне польське консульство в УСРР – у Києві, за адресою вул. Карла Лібкнехта, 17. Після перенесення столиці радянської України до Києва (1 серпня 1934 р.) статус цієї установи підвищився до рівня генерального консульства, натомість представництво у Харкові стало звичайним консульством. У грудні 1937 р. на вимогу радянської сторони Польща ліквідувала своє харківське консульство й відтоді в УСРР залишилася лише одна чинна установа консульської служби МЗС II Речіпосполитої – генеральне консульство в Києві.

Наприкінці 1937 р. також припинило діяльність польське консульство у Тбілісі, відтак мережа дипломатичних і консуль-

⁵ Із 1 січня 1924 р. воно функціонувало під зміненою назвою – як представництво Польщі у Харкові. Формально посольство було ліквідоване 1 березня 1924 р. (див.: Україна і Польща... – С. 42).

⁶ Там само. – С. 42–44.

⁷ Будинок, в якому 1926–1939 рр. розміщувалося польське консульство, знаходився на Печерську, у престижному районі Липки, на розі вулиць К. Лібкнехта (у дореволюційний період Левашовська, нині – Шовковична) та Кірова (нині – М. Грушевського). Його сучасна адреса – вул. М. Грушевського, 20.

Будинок по вул. Михайла Грушевського, 20, в якому впродовж 1926–1939 рр. розміщувалося консульська установа II Речіпосполитої в Києві. Фото 2013 р.

ських установ Польщі у СРСР скоротилася до посольства в Москві, при якому діяв консульський відділ та військовий аташат, генеральних консульств у Києві й Мінську та консульства в Ленінграді. Вони належали до підпорядкованої консульському

департаменту МЗС Польщі мережі, що напередодні Другої світової війни складалася з 87 фахових представництв (27 генеральних і 29 звичайних консульств, 31 установа зі статусом віце-консульства, консульської агенції чи консульського відділу) і 141 почесної консульської установи⁸. Загалом ці структури налічували 530 штатних співробітників і 763 особи, які працювали за контрактом⁹. До особливостей консульської служби Польщі належало те, що її установи не лише виконували визначені міжнародною практикою вузькофахові функції, але й узяли на себе роль представництва та виконавчого органу всіх державних відомств, починаючи з релігійної опіки й завершуючи торговельними справами¹⁰.

Зрозуміло, що кадровий потенціал та інші можливості консульських установ надзвичайно цікавили військову розвідку Польщі, представлену 2-м відділом Головного (до 1928 р. – Генерального) штабу Війська польського¹¹. Слід зазначити, що дипломатичні представництва та консульські установи цієї країни на території СРСР упродовж усього періоду свого функціонування виконували роль важливих (проте не єдиних) осередків «двійки»¹². Консульство в Києві не було винятком: серед нечисленного персоналу установи (близько 10 осіб) під прикриттям посад секретарів, референтів, кур'єрів, водіїв та навіть віце-консула тут постійно працювало щонайменше 3 співробітники 2-го відділу Головного штабу.

Упродовж 1926–1937 рр. київське консульство очолювали Мечислав Бабінський (перший на цій посаді в Києві, обіймав її до квітня 1930 р.), Генрік Янковський (травень 1930 – 1932 рр.),

⁸ Michowicz W. Organizacja polskiego aparatu dyplomatycznego w latach 1918–1939 // Historia dyplomacji polskiej. – T. IV: 1918–1939 / Pod red. P. Łossowskiego. – Warszawa, 1995. – S. 56.

⁹ Peplowski A. Wywiad a dyplomacja II Rzeczypospolitej. – Toruń, 2004. – S. 314.

¹⁰ Michowicz W. Organizacja... – S. 56.

¹¹ Неофіційно вживалася також назва – «двійка». Штат цієї установи в 1939 р. складався з 250 офіцерів, 450 чиновників, а також численних нижчих цивільних функціонерів (див.: Peplowski A. Wywiad... – S. 314).

¹² Wasilewski A. Polska Służba Konsularna 1918–1939 (akty prawne, organizacja, działalność). – Toruń, 2004. – S. 133–134.

Станіслав Сосніцький (квітень 1933 – липень 1934 рр.) та генеральний консул Ян Каршо-Седлевський (серпень 1934 – вересень 1937 рр.)¹³. Усі ці керівники консульства співпрацювали з розвідувальним відомством своєї держави. Особливо «розумів потреби розвідки, знав терен і сприяв праці 2-го відділу» Я. Каршо-Седлевський¹⁴.

1 жовтня 1937 р. генеральне консульство II Речіпосполитої в Києві очолив Єжи Матусинський¹⁵ – досвідчений працівник

Анна і Єжи Матусинські

Єжи Матусинський

¹³ Україна і Польща... – С. 46.

¹⁴ Peplowski A. Wywiad... – S. 138–139.

¹⁵ Єжи Матусинський (1 жовтня 1890 р. – ? [не раніше 8 жовтня 1939 р.]) народився у Варшаві, закінчив Варшавську школу політичних наук та юридичний факультет Ягеллонського університету (м. Краків). Під час навчання брав участь у діяльності підпільної організації «Zet» («Зет» – Союз польської молоді), яка боролася за незалежність Польщі. Упродовж 1918–1920 рр. на Далекому Сході працював співредактором видання «Голос Польщі». Повернувшись на Батьківщину, працював у 2-му відділі міністерства військових справ (липень 1920 – серпень 1921 рр.). Із серпня 1923 р. впродовж двох років очолював представництво мішаної комісії у справах репатріації у Читі. Одружився 1928 р. з Анною Родзевич. Мав дочку (1930 р.н.) (див.: Skóra W. Porwanie... – S. 424; Idem. Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej: Organizacja, kadry i działalność. – Toruń, 2006. – S. 295 [Електронний ресурс]: http://records.ancestry.com/Jerzy_Matuszynski_records.ashx?pid=103125499).

консульської служби, стаж роботи якого у МЗС розпочався з травня 1926 р. До прибуття в УРСР він обіймав посади консула в Пітсбургу (США; із липня 1933 р.), штатного співробітника генконсульства в Нью-Йорку (США; 1935 р.), генерального консула в Ліллі (Франція; 1935–1937 рр.)¹⁶.

У міжвоєнний період умови роботи польських дипломатичних та консульських установ в УСРР–УРСР та загалом у СРСР були досить складними, проте найважчою стала доба «Великого терору» 1937–1938 рр.¹⁷ Польський дослідник Р. Кушнеж виділяє декілька періодів у функціонуванні представництв II Речіпосполитої в той час: «стандартні незручності» в умовах «ежовщини»; посилення репресій у листопаді 1937 р.; реторсійний період із липня до серпня 1938 р. та повернення до початкового передреторсійного стану у серпні 1938 р.¹⁸ Також уважається, що вкрай негативно на ставлення до працівників МЗС Польщі вплинуло загострення відносин між двома країнами восени 1938 р. через відмову Варшави від будь-якої взаємодії з Москвою при подоланні «чехословацької кризи»¹⁹. Саме у цей час Є. Матусинському й довелося працювати в УРСР.

¹⁶ Див.: *Skóra W.* Porwanie... – S. 424; *Idem.* Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej: Organizacja, kadry i działalność. – S. 295 [Електронний ресурс]: http://records.ancestry.com/Jerzy_Matusinski_records.ashx?pid=103125499.

¹⁷ До характерних для попередніх років труднощів (дефіцит продовольства, важкі умови побуту, складні взаємовідносини з місцевою владою, стеження органів держбезпеки за діяльністю співробітників консульства і контроль їхніх контактів із місцевим населенням) у 1937–1939 рр. працівникам консульства довелося зіткнутися з відмовами в доставці регіональної преси, труднощами з придбанням залізничних квитків, досить частим побиттям вікон у приміщенні дипустанови, неприхованим зовнішнім спостереженням, публічними образами, залякуваннями та навіть фактами побиття і затримання співробітників міліцією та НКВС (див.: *Kuśnierz R.* Funkcjonowanie polskich placówek dyplomatycznych w ZSRS w warunkach Wielkiego Terroru (1937–1938) // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku.* – S. 374–403).

¹⁸ Ibid. – S. 376.

¹⁹ *Gregorowicz S., Zacharias M.J.* Polska – Związek Sowiecki: Stosunki polityczne 1925–1939. – Warszawa, 1995. – S. 161–163; *Матерски В.* Польско-совет-

У середині 1939 р. в київському консульстві під керівництвом Є. Матусинського працювало п'ятеро контрактних співробітників МЗС: завідуючий канцелярією Людомир Червінський, секретар Антоні Пеньковський (насправді – співробітник польської розвідки ротмістр Влодзімеж Просінський), практикант Генрік Словіковський, Генрік Вишневський та секретар консульства Євгеніуш Зарембський (насправді – майор Мечислав Словіковський²⁰). У другій половині 1939 р. до них приєднався віце-консул Юзеф Зданович (насправді – капітан Ян Крачекевич)²¹. Водіями консульства були Анджей Оршинський²² і Юзеф Личек. Перший прибув на роботу до Києва 7 жовтня 1936 р. з Тифліса, де він також працював шофером. Трохи раніше за нього в київському консульстві почав працювати водієм Ю. Личек.

Наприкінці серпня та на початку вересня 1939 р. співробітники консульської установи почали помічати прояви безпосередньої підготовки СРСР до війни: передислокацію й концент-

ские отношения (1932–1939), узловыe проблемы // Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX ст.: Сб. ст. / Отв. ред. Э. Дурачинский, А. Сахаров. – Москва, 2001. – С. 101.

²⁰ Майор *Мечислав Зігфрід Словіковський* (26 лютого 1906 – 20 липня 1989 рр.) у київському консульстві формально обіймав посаду секретаря, а також виконував функції кур'єра. Евакуювавшись із Москви разом із групою працівників польських дипломатичних і консульських установ, 25 жовтня 1939 р. з'явився до збірного пункту Війська польського в Парижі, перебував на командних постах у польських військових формуваннях на території Франції, згодом був одним з організаторів польської розвідки в Північній Африці та Великобританії. Користувався псевдонімами «Ригор», «Сковронський». Війну закінчив у званні підполковника. Залишившись на еміграції, брав активну участь у політичному житті польської діаспори. Помер у Лондоні у званні бригадного генерала (див.: *Dubicki T., Suchcitz A.* Oficerowie wywiadu WP i PSZ w latach 1939–1945: Słownik biograficzny. – Т. II. – Warszawa, 2011. – S. 306–312). У київському консульстві одночасно з ним працював його однофамілець Генрік Словіковський, але це був випадковий збіг прізвищ (див.: *Skóra W.* Porwanie... – S. 431).

²¹ Див.: Ibid. – S. 423–424.

²² Відомо, що *А. Оршинський* народився 1901 р. в Ярославі Львівського воєводства (див.: Ibid. – S. 435).

рацію військових частин, продовження терміну служби в армії, скасування відпусток для командирського складу і т. п. Збирання поляками такої інформації, своєю чергою, не залишилося поза увагою радянської контррозвідки. Зокрема, 9 вересня 1939 р. начальник 2-го відділу УДБ НКВС УРСР Л. Павличев надіслав наркомові внутрішніх справ СРСР Л. Берії та начальникові 2-го відділу ГУДБ НКВС СРСР П. Федотову спецповідомлення, в якому зазначав:

«Співробітники польського консульства в Києві – секретар консульства Пеньковський, другий секретар Зарембський, два шофери консульства Аршинський і Личек, останній, за нашими даними, є агентом п'ятої експозитури²³, останнім часом проявляють великий інтерес у зв'язку з військово-навчальними зборами, що проводяться, із цією метою намагаються відвідувати пункти, на яких сконцентровані військові частини та здійснюється завантаження військових ешелонів. Під час проходження по вулицях призовників співробітники консульства з великим інтересом ставляться до цього, намагаючись дізнатися, куди прямують призвані в армію. Із боку нашої розвідки вжито заходів задля недопущення співробітників консульства до місць розташування військових частин і призваних на військово-навчальні збори»²⁴.

Зазначене «вжиття заходів» означало, зокрема, що з 10 вересня 1939 р. працівникам польського консульства в Києві було заборонено здійснювати поїздки автомобілем за межі міста²⁵. Скориставшись тим, що заборона не поширювалася на пересування залізницею, Е. Зарембський як кур'єр 12 вересня вирушив потягом до Москви. Дорогою він звернув увагу на пожвавлений рух на станціях і переконався, що проводиться мобілізація. Повернувшись 14 вересня в Київ, він спробував шифрованою телеграмою попередити своє керівництво про військові приготування СРСР, проте телеграфний зв'язок із

²³ *Експозитура* (пол. *ekspozytura* – представництво, філія, відділення, резидентура) – територіальне відділення польської військової розвідки в 1920–1939 рр.

²⁴ Радянські органи... – С. 995–996.

²⁵ *Skóra W. Porwanie...* – С. 425.

Варшавою вже перервався і тривожний сигнал із Києва міг спізнитися, пішовши кружним шляхом – на адреси представництва II Речіпосполитої в Бухаресті або Ризі. Це не влаштувало Е. Зарембського й він, порадившись із Є. Матусинським, узявся доставити вкрай важливу інформацію власними силами. 16 вересня, із дозволу вповноваженого НКЗС СРСР при РНК УРСР, Е. Зарембський разом із практикантом Г. Словіковським вирушив залізницею в бік радянсько-польського кордону.

Найгірші припущення працівників київського консульства щодо намірів СРСР незабаром повністю підтвердилися. По 2-й годині 17 вересня 1939 р. посла Польщі в Москві Вацлава Гжибовського телефоном викликали до НКЗС СРСР, де повідомили про денонсацію всіх угод, укладених між обома державами²⁶. Дипломатові зачитали й намагалися вручити ноту наркома закордонних справ СРСР, члена політбюро ЦК ВКП(б) В. Молотова, яка була пронизана неприхованим злорадством і презирством до майже вщент розгромленої вермахтом сусідньої країни:

«Німецько-польська війна показала внутрішнє банкрутство польської держави. Упродовж десяти днів воєнної операції Польща втратила всі свої промислові округи й культурні осередки. Варшава як столиця Польщі вже не існує. Польський уряд розпався та не виявляє ознак життя. Це означає, що польська держава і її уряд фактично припинили існування»²⁷.

Окрім категоричного осуду держави – жертви агресії, у цьому документі до Польщі висувалися претензії за те, що внаслідок своєї некерованості вона стала «полем різного роду небезпек і несподіваних акцій, що можуть загрожувати СРСР», та оголошувалося, що таким чином радянський уряд відмовляється від дотримання нейтралітету й наказує Червоній армії перейти кордон, аби «взяти під свою опіку життя та майно населення Західної України й Західної Білорусії»²⁸. Вражений змістом ноти, посол В. Гжибовський заявив протест, і, відмовившись

²⁶ *Lossowski P. Dyplomacja polska: 1918–1939.* – Warszawa, 2001. – С. 362.

²⁷ *Stosunki Rzeczypospolitej Polskiej z państwem Radzieckim: 1918–1943: Wybór dokumentów / Oprac. i wybór J. Kumaniecki.* – Warszawa, 1991. – С. 232.

²⁸ *Ibid.*

її приймати, назвав дії Кремля «нічим не обґрунтованим нападом» на свою державу²⁹.

Е. Зарембський і Г. Словіковський не встигли виконати взяття на себе місії попередити про можливу загрозу з боку СРСР, адже звістка, що Червона армія вже перейшла кордон і рухається в глиб Польщі, застала їх у Рівному. Оцінивши обстановку, вони вирішили повернутися до Києва³⁰, однак 21 вересня були заарештовані у Шепетівці радянськими органами держбезпеки³¹.

Решту працівників київського консульства II Речіпосполитої 17 вересня 1939 р. органи НКВС заблокували у приміщенні установи. Трохи згодом блокаду було пом'якшено, адже особам, котрі здійснювали закупівлю продуктів харчування, дозволили виходити за межі будинку³². Окрім цього, консульство, як зрештою, і посольство Польщі в Москві, не від'єднали від комунікацій, у тому числі від електропостачання та телефонного зв'язку. Але серед пожильців садиби на вул. К. Лібкнехта, 1 запанував неспокій, викликаний очікуванням раптового вторгнення ззовні, а також імовірних арештів. Генеральний консул, усвідомлюючи, що в такому разі він буде головною мішенню для радянських органів держбезпеки, не став приховувати від оточення своїх тривожних прогнозів. Інформація про зміст висловлювань і пригнічений стан польського дипломата, спричинений нападом Німеччини та СРСР на його Батьківщину, негайно дійшла до верхівки НКВС, що відображено у спеціальному повідомленні заступника наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинського наркомові внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 19 вересня 1939 р.:

«Польський консул у м. Києві Матусинський останніми днями вкрай розстроений, проявляє побоювання бути заарештованим і зі сльозами на очах ділиться про останні події в Польщі»³³.

²⁹ *Łossowski P.* Dyplomacja... – S. 364.

³⁰ *Nowinowski S.* Zakończenie... – S. 38–39.

³¹ *Skóra W.* Porwanie... – S. 425.

³² *Ibid.* – S. 427.

³³ Докл. див.: Радянські органи... – С. 1013.

Оскільки зі вступом СРСР у війну акредитовані в Москві, Києві, Ленінграді та Мінську працівники польського зовнішньополітичного відомства опинилися у ворожому середовищі, постала необхідність їх невідкладної евакуації. У відповідь на наказ МЗС Польщі своєму послові й консулам здійснити організований виїзд за межі СРСР радянська сторона продемонструвала небажання виконувати раніше взяті на себе зобов'язання. 19 вересня заступник наркома закордонних справ СРСР В. Потьомкін довів до відома посла II Речіпосполитої в Москві В. Гжибовського, що дипломатичний імунітет на його підлеглих уже не поширюється й вони не можуть мати жодних привілеїв, а також гарантій на отримання виїзних віз³⁴. Самостійно врегулювати ці проблеми з компетентними радянськими органами посол Польщі не міг, оскільки його держава перебувала у стані війни з СРСР. Отже, як передбачала в таких випадках дипломатична практика, він звернувся по допомогу до посередника, яким погодився стати посол Італії Августо Росо³⁵.

Місцем збору співробітників усіх польських консульств визначили Москву, куди 22 вересня з'явився персонал із Ленінграда, ще через кілька днів – із Мінська. Не було тільки колег зі столиці радянської України. Виїзд із СРСР призначався на 2 жовтня 1939 р.³⁶

Є. Матусинському, який удень 30 вересня прибув на виклик до служби вповноваженого НКЗС СРСР при РНК УРСР, сповістили, що персонал консульства виїде до Москви у спеціальному вагоні, а про конкретний термін виїзду повідомлять пізніше. Йому також заявили, що «зниклих» працівників консульства Е. Зарембського та Г. Словіковського вже розшукано³⁷.

Згідно з інформацією, яка міститься в одній із виявлених телеграм (див. додаток № 2), 30 вересня 1939 р. ЦК ВКП(б) ухвалив рішення про арешт Є. Матусинського, виконати яке пер-

³⁴ *Skóra W.* Porwanie... – S. 426.

³⁵ *Kruszyński M.* Ambasada RP w Moskwie 1921–1939. – Warszawa, 2010. – S. 62.

³⁶ *Skóra W.* Porwanie... – S. 427.

³⁷ *Ibid.* – S. 427–428.

ший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов, котрий, очевидно, перебував у Москві, доручив членові політбюро ЦК КП(б)У М. Бурмистенку. Той, своєю чергою, рівно опівночі викликав до себе з цього приводу заступника наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинського. Узгодивши цю термінову операцію з начальником секретаріату НКВС СРСР С. Мамуловим, М. Горлинський віддав своїм підлеглим наказ про її початок.

Москва вимагала здійснити арешт Є. Матусинського за межами консульства, тому дипломата звідти виманили, повідомивши по телефону, що його терміново викликають до вповноваженого НКЗС. Будівля апарату вповноваженого НКЗС СРСР при РНК УРСР знаходилася приблизно у 350 м від польського консульства – по вул. К. Лібкнехта, 17. Попри незначну відстань, Є. Матусинський та двоє його водіїв – А. Оршинський та Ю. Личек – виїхали з консульства автомобілем. Їх захопили в ніч із 30 вересня на 1 жовтня 1939 р., приблизно між 1:30–2:00³⁸. Хоча за планом операції арешт водіїв не передбачався, їх також ізолювали, оскільки, супроводжуючи консула, вони стали небажаними свідками його викрадення. Уже о 4-й год. 35 хв. 1 жовтня 1939 р. М. Горлинський телеграфом надіслав наркомові внутрішніх справ СРСР Л. Берії рапорт про виконання завдання, прохаючи вказівок стосовно решти персоналу консульства³⁹. О 5-й год. заступник наркома внутрішніх справ УРСР підготував ще одну депешу, яку відправили до НКВС СРСР о 6-й год. У ній більш докладно висвітлювався перебіг операції й зазначалося, що у приміщенні консульства перебуває 17 осіб – співробітники та члени їхніх родин⁴⁰. План щодо захоплення генерального консула Польщі в Києві Є. Матусинського реалізовувався в режимі суворой секретності, зокрема у його виконавців – співробітників УДБ НКВС УРСР – було взято підписки про нерозголошення.

³⁸ В історіографії зустрічається й інша дата викрадення Є. Матусинського – 30 вересня. Можливо, через те, що саме це число помилково подав у своєму підсумковому рапорті посол В. Гжибовський.

³⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 16, оп. 32 (1951 р.), спр. 69, арк. 268.

⁴⁰ Там само, арк. 269.

Не дочекавшись повернення Є. Матусинського, його підлеглі вранці, о 6-й год., доручили кур'єрові консульства пере-свідчитися, чи стоїть їхня автівка під будівлею апарату вповноваженого НКЗС. Хоча вихід відразу перекрив невідомий у цивільному, котрий заборонив залишати будинок, посланець усе ж устиг углядіти, що під зазначеною установою на вул. Лібкнехта, 17 не було ніяких автомобілів. Після декількох невдалих спроб віце-консул Ю. Зданович (капітан Я. Крачкевич) о 9-й год. додзвонився до служби вповноваженого НКЗС, але звідти відповіли, що їм нічого не відомо про візит Є. Матусинського до їхньої установи. Ще за півгодини зателефонував сам уповноважений НКЗС, який, заперечивши нічний виклик, заявив, що вважає розпитування поляків про зниклого дипломата провокацією. У генконсульстві зрозуміли, що радника та водіїв викрадено, і телефоном повідомили про це своє посольство в Москві. Того самого дня о 14-й год. працівники НКВС привезли до консульства двох затриманих у Шепетівці його співробітників – Г. Словіковського та Е. Зарембського, а також сина останнього – Єжи⁴¹.

4 жовтня 1939 р. співробітники генерального консульства Польщі в Києві та члени їхніх родин, серед них дружина й дочка Є. Матусинського, вирушили до Москви. Про їх приїзд залишила згадку Хільда Янковська, дружина радника посольства в Москві Тадеуша Янковського:

«Нарешті приїхала київська група. Пані Матусинська – дивовижно спокійна. Вона не втрачала віри, що її чоловіка було затримано внаслідок якогось непорозуміння і з дня на день він приїде до нас. “Ми мусимо чекати на татуся”, – повторювала його дочка. Але він не повернувся»⁴².

По допомогу у справі зниклих безвісти працівників київського консульства посол В. Гжибовський звернувся до представників московського дипломатичного корпусу. Проте це не дало позитивних результатів – НКЗС СРСР послідовно відмовлявся

⁴¹ Інші дати цих подій подав у своїх спогадах М. Словіковський, стверджуючи, що Є. Матусинського було викрадено в ніч з 1 на 2 жовтня, натомість він сам повернувся до київського консульства 2 жовтня (див.: *Skóra W. Porwanie... – S. 428*).

⁴² *Kruszyński M. Ambasada... – S. 64*.

надавати будь-яку інформацію. Під час вирішальної розмови, яка відбулася між В. Гжибовським і В. Молотовим 5 жовтня 1939 р., керівник радянського зовнішньополітичного відомства запевнив, що Є. Матусинський «не перебуває в наших руках», а також що він сам зацікавлений у пошуку польського дипломата й з'ясуванні «цієї справи». Водночас нарком наполягав на тому, що польському послові недоцільно через зникнення Є. Матусинського зволікати з евакуацією⁴³. Не маючи важелів впливу на позицію радянської сторони та з огляду на безпеку решти своїх підлеглих і членів їхніх родин, В. Гжибовський не став відкладати виїзд. Можливо, на таке його рішення вирішальним чином вплинула інформація, яку військовий аташе в Москві підполковник Стефан Бжешчинський отримав 2 жовтня від свого колеги у Франції. У таємній депеші повідомлялося, що до рук радянських органів держбезпеки потрапили особові справи працівників 2-го відділу Головного штабу, через що рекомендувалося здійснити термінову евакуацію осіб, які перебували під загрозою. Зміст цієї телеграми посол В. Гжибовський та аташе С. Бжешчинський вирішили приховати від своїх колег, дбаючи про їхню «емоційну рівновагу»⁴⁴.

Евакуація персоналу МЗС Польщі та членів їхніх родин відбулася 9 жовтня 1939 р.⁴⁵ На Ленінградському вокзалі Москви на них чекав потяг, який складався з п'яти пасажирських та одного багажного вагонів⁴⁶. Попрощатися зі своїми польськими колегами сюди прибули представники майже всіх, за винятком німецької та італійської, акредитованих у Москві дипломатичних місій. Близько 21-ї год. у запломбованих вагонах поляки вирушили до Гельсінкі, куди дісталися 11 жовтня, а ще через два дні через Швецію, Норвегію, Голландію та Бельгію виїхали до Франції⁴⁷.

⁴³ Skóra W. Porwanie... – S. 428–429.

⁴⁴ Nowinowski S. Zakończenie ... – S. 57.

⁴⁵ В. Скура вказує, що виїзд співробітників МЗС Польщі відбувся 10 жовтня 1939 р. (див.: Skóra W. Porwanie... – S. 429).

⁴⁶ Nowinowski S. Zakończenie... – S. 58.

⁴⁷ Kruszyński M. Ambasada... – S. 64–65.

Свідчення про те, що сталося з генеральним консулом Польщі в Києві, залишив безпосередній учасник тих подій А. Оршинський, який після початку німецько-радянської війни серед тисяч своїх співвітчизників із таборів ГУЛАГ потрапив до польських військових частин, що формувалися на території СРСР для участі у війні на боці союзників, і згодом у складі армії В. Андерса опинився в Іраку. У грудні 1942 р., почувши, що розшук зниклих безвісти працівників київського консульства триває, А. Оршинський – капрал автоколони польської 5-ї піхотної дивізії, заявив про себе представникам командування та МЗС. Зокрема, він склав два свідчення, одне з яких, за дивовижним збігом обставин, прийняв аташе посольства Польщі в Багдаді Г. Словіковський – його колишній колега по роботі в київському консульстві⁴⁸.

А. Оршинський розповів, що в ніч з 30 вересня на 1 жовтня 1939 р. вони разом із Ю. Личеком, приблизно о 2-й год. 20 хв., на автомашині повезли Є. Матусинського до будівлі вповноваженого НКЗС. Біля воріт установи водій консула оминув легковик, що стояв тут із вимкненими фарами, але з нього раптом вискочило шестеро у цивільному, троє з яких, направивши зброю на Є. Матусинського, наказали підняти руки вгору. Поцікавившись, чи озброєний він, нападники почули заперечну відповідь і слова Є. Матусинського, що він – польський генеральний консул. Однак це не зупинило незнайомців, які, заявивши, що їм відомо, із ким мають справу, узялися обшукувати дипломата та його водіїв. Не виявивши ніякої зброї, затриманих без пояснень відвезли у супроводі ще одного автомобіля, який під'їхав уже під час інциденту, на вулицю Короленка (нині – Володимирська) до внутрішньої тюрми УДБ НКВС УРСР. Після ще одного ретельного обшуку поляків розлучили, ув'язнивши в різних камерах. А. Оршинського протримали в одиночці, не допитуючи, вісім діб, після чого вночі доставили на залізничну станцію десь на околицях міста. Там він помітив Є. Матусинського, котрий виходив із машини. Перебуваючи на самоті в окремому відділенні вистудженого за осінню ніч ваго-

⁴⁸ Skóra W. Porwanie... – S. 434–436.

ну, що стояв на запасній колії, А. Оршинський дослухався до інших в'язнів, які розмовляли, незважаючи на заборону конвоїрів. Він почув за стіною голос Є. Матусинського, котрий марно намагався випросити у вартового газету, а також скарги Ю. Личека на холод⁴⁹. Протопили у вагоні, а також нагодували в'язнів, лише вранці, і близько 13-ї год. потяг рушив, щоб наступного дня, тобто 10 жовтня 1939 р., прибути до Москви⁵⁰.

Дорогою на Луб'янку, куди було направлено А. Оршинського, йому не вдалося побачити свого шефа й колегу-водія з київського генконсульства. Розпочалися допити, під час яких слідчий на прізвище Бардін вимагав «щирих зізнань», звинувачуючи заарештованого поляка у шпигунстві й погрожуючи за це смертною карою. Інший слідчий допитувався про роботу А. Оршинського в консульстві Польщі у Тифлісі впродовж 1931–1933 рр. Особливо цікавилися чекісти персоналом київської установи. Вимагали повідомити детальну інформацію про всіх співробітників, постійно наполягаючи на тому, що вони були «польськими шпигунами». В А. Оршинського склалося враження, що слідчі поставили за мету «довести», нібито генеральний консул Є. Матусинський підтримував із радянськими громадянами контакти «з розвідницько-контрреволюційними цілями». Але чи не найбільше функціонерів органів держбезпеки цікавила персона іншого співробітника консульства – Е. Зарембського. Отже, вони вимагали в А. Оршинського назвати справжнє ім'я цієї людини, повідомити, чим той займався в консульстві тощо. Відповіді А. Оршинського, що це – секретар київського генконсульства, відомий йому за прізвищем Зарембський, категорично не влаштовували слідство, яке звинуватило заарештованого у приховуванні істинної інформації.

А. Оршинський перебував на Луб'янці до 24 липня 1941 р., потім разом з іншими в'язнями, під час евакуації в'язниці, був перевезений до Саратова, де 26 серпня 1941 р. його застала

⁴⁹ Даючи свідчення в Багдаді, А. Оршинський наполягав на тому, що завдяки багаторічному знайомству та спільній праці з Є. Матусинським і Ю. Личеком легко впізнав їхні голоси.

⁵⁰ *Skóra W. Porwanie...* – S. 435.

амністія для громадян Польщі, що відкрило йому дорогу до польської армії⁵¹.

У жовтні 1942 р. до МЗС еміграційного уряду Польщі надійшло повідомлення від консула в Кейптауні Яна Маєвського про те, що офіцер королівських військово-повітряних сил Великобританії Монтегю Франк Бакстер запевнив його, що в 1941 р. особисто бачив Є. Матусинського у в'язниці на Луб'янці⁵². На цьому будь-які відомості про київського генконсула вичерпувалися. Стосовно третього зниклого безвісти співробітника консульської установи – Ю. Личека – є лише скупі дані, що в 1941 р. він також потрапив під амністію, але невдовзі, залишаючись на території СРСР, помер за нез'ясованих обставин⁵³.

Отже, проаналізувавши історіографію проблеми та зміст виявлених нами документів, можна дійти висновку, що віднайдено першоджерела, які неспростовно доводять: генеральний консул у Києві Є. Матусинський та двоє його співробітників – А. Оршинський і Ю. Личек – були заарештовані органами НКВС УРСР. Відтепер також відома точна дата й час їхнього арешту. Інформація, котру містять ці документи, підтверджує, що рішення про це ухвалювалося на найвищому партійно-державному рівні СРСР – у ЦК ВКП(б), а до кола осіб, які керували операцією, входили член політбюро ЦК ВКП(б), перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов, кандидат у члени політбюро ЦК ВКП(б), нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія, член політбюро ЦК КП(б)У, другий секретар ЦК КП(б)У, голова Верховної Ради УРСР М. Бурмистенко, заступник наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинський, начальник секретаріату НКВС СРСР С. Мамулов.

Зміст нещодавно виявлених джерел цілком верифікує неодноразово висловлену польськими й вітчизняними дослідниками версію зникнення Єжи Матусинського. Але все ще потребують подальшого з'ясування причини арешту генконсула та його подальша доля. Припущення, що дипломата було заарештовано через підозру у причетності до проведення розвідувальної ро-

⁵¹ *Skóra W. Porwanie...* – S. 435–436.

⁵² *Ibid.* – S. 434.

⁵³ *Ibid.* – S. 436.

боти 2-го відділу Головного штабу на теренах УРСР, на сьогодні ще не знайшло остаточного документального підтвердження. Бракує відомостей і про останні роки життя Юзефа Личека. Виявлення нових джерел, вочевидь, сприятиме розкриттю як цієї, так і багатьох інших таємниць радянської й польської спецслужб міжвоєнного та періоду Другої світової війни.

Додаток № 1

Форма № 14

НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР

Экз. № Снятие копий воспрещается СОВ. СЕКРЕТНО

ШИФР-ТЕЛЕГРАММА ИСХ. № 3149

« . . . » 193 г. Получ. в ШБ « 1/10 1939 г. «4» час. «20» минутОткуда Киев НКВД УССРКуда и кому Москва НКВД СССР тов. Берия

Распоряжению ЦК КП(б)У – тов. Хрущева мною сегодня 1 час 30 минут ночи арестован польский консул Матусинский и находившиеся при нем шофера Лычек и Оршинский.

Прошу указаний отношении остального состава консульства.

[підпис Горлинського]

Отп. . . . экз. № 1, 2, в ШБ НКВД УССР, № 3 в _____, № 4 в _____

Зашифровал P[...] /X 1939 г. «4» час. «35» мин., «___» слов, «41» групп.

Секретарь

І-ї іґ ґк њІО ІМН*Т , /4*NE, 10 & 73/ О,*ГЕО, 47*, ОІ, 120,
ї ОНВМ К, њКДВО, Т МНО"К, М*ОЗИ КЕНП,

Додаток № 2

Расшифров[ать] немедленно

Москва НКВД СССР

тов. Берия

30 сентября 24 часа меня вызвал к себе в ЦК тов. Бурмистренко* и объявил, что из Москвы тов. Хрущев передал, распоряжением ЦК ВКП(б) арестовать вне помещения быв. консульства – быв. кон-

* Так у документі, правильно – Бурмистенко.

Форма № 14
268

НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР

Экз. № Снятие копий воспрещается СОВ. СЕКРЕТНО

ШИФР-ТЕЛЕГРАММА ИСХ. № 3149

„___“ _____ 193 г. Получ. в ШБ „1/10“ 1939 г. „4“ час. „20“ минут

Откуда Киев НКВД УССР

Куда и кому Москва НКВД СССР тов. Берия

Распоряжению ЦК КП(б)У – тов. Хрущева мною сегодня 1 час 30 минут ночи арестован польский консул Матусинский и находившиеся при нем шофера Лычек и Оршинский. Прошу указаний отношении остального состава консульства.

Горлинский

Отп. экз. № 1, 2, в ШБ НКВД УССР, № 3 в _____, № 4 в _____

Зашифровал P[...] /X 1939 г. „4“ час. „35“ мин., „___“ слов, „41“ групп.

Секретарь

Шифротелеграма М. Горлинського Л. Берії про арешт Є. Матусинського .

сула Польши Матусинского. Я этот вопрос согласовал т. Мамуловым, после чего в 2 часа 1 октября арестовал на улице в машине бывшего польского консула и двух шоферов, предварительно организовав вызов Матусинского через уполномоченного по телефону из консульства. Арестованные заключены под стражу.

В помещении бывшего консульства находятся 17 человек быв. служащих консульства и членов их семей.

Прошу Ваших указаний.

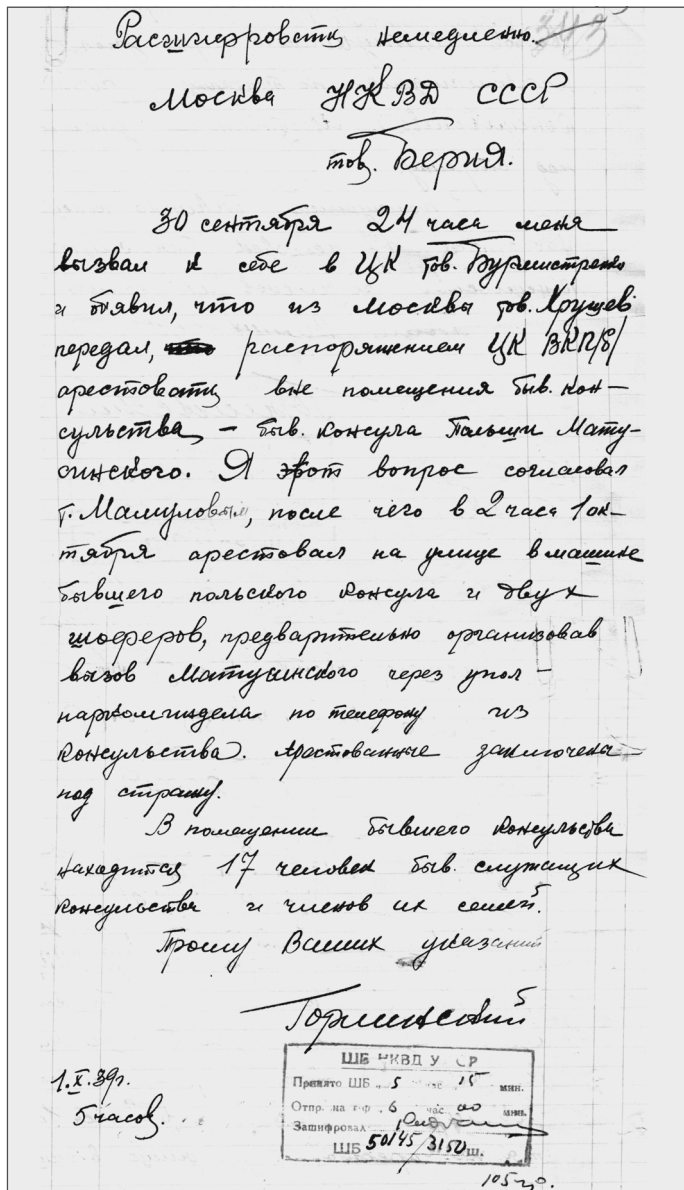
[підпис Горлинського]

1.X.39 г.

5 часов

ШБ НКВД УССР
Принято ШБ «5» час «15» мин.
Отпр. на [ш]ф «6» час «00» мин.
Зашифровал [підпис]
ШБ 50145/3150 ш.

І-ї іґ ґк њІО ІМН*Т , /4*NE, 10 & 73/ О,*ГЕО, 47*, ОІ, 121,
ї ОНВМ К, І ΣΙ КЕНП,

Шифротелеграма М. Горлинського М. Хрущову про арешт Є. Матусинського.

Окипнюк В. Генеральное консульство II Речипосполитой в Киеве: трагичный эпилог осенью 1939 г.

Освещается последний период деятельности генерального консульства II Речипосполитой в Киеве. Приводятся новые данные об аресте органами НКВД УССР генконсула Ежи Матусинского.

Ключевые слова: генеральное консульство, Матусинский, УССР, II Речьпосполитая, Польша.

Okipniuk V. The Consulate General of the II Rzeczpospolita in the Kyiv: the Tragic Epilogue of the Autumn of 1939

The article highlights the last period of the Consulate General of the II Rzeczpospolita in the Kyiv. New data is presented concerning the arrest of the USSR Consul General Jerzy Matusicki by People's Commissariat of Internal Affairs.

Key words: Consulate General, Matusicki, USSR, II Rzeczpospolita, Poland.

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

УДК: 025.171 + (477): 343.98

*Ярослав ТИНЧЕНКО**

Георгіївська дума в Українській Державі П. Скоропадського та доля її членів у світлі архівно-кримінальних справ

Досліджуються питання створення в Українській Державі 1918 р. Георгіївської думи, метою якої було нагородження російськими бойовими орденами. Викладається її коротка історія, наводиться список членів, розглянуто долі тих із них, хто залишився на Батьківщині та був репресований радянськими каральними органами.

Ключові слова: фалеристика, спеціальні історичні дисципліни, армія, Українська Держава.

Військовий орден Святого великомученика та переможця Георгія був найвищою нагородою Російської імперії, котра вру-

чалася за подвиги під час бойових дій. Нагороджувалися ним лише офіцери та генерали. Заснований у 1769 р. імператрицею Катериною II, орден мав чотири ступеня. Найвищим був перший, який за всю історію відзнаки отримали 23 особи – переважно російські та європейські монархи, визначні полководці. Другим ступенем було вшановано 125, а третім – понад 650 осіб, у тому числі 63 – за Першу світову війну. Кілька осіб стали кавалерами ордена Святого Георгія 3-го ступеня у білогвардійській армії адмірала О. Колчака (зокрема, і він сам).

Орден Святого Георгія 4-го ступеня та Георгіївська зброя (у 1913 р. нагородну золоту зброю «За хоробрість» було прирівняно до георгіївських відзнак) вважалися найбільш розповсюдженою генеральською й офіцерською нагородою за бойові заслуги. Протягом Першої світової війни орденами Святого Георгія 4-го ступеня та/або Георгіївською зброєю було відзначено щонайменше 10 974 особи. Із них протягом війни 1432 загинули, 224 померли від ран, 32 пішли з життя за інших обставин¹. Згідно зі статутом, кавалер ордена Святого Георгія 4-го ступеня мав право на дострокове отримання чергового чину². Ця пільга була неабияким стимулом не тільки для молодих офіцерів, а й для «застарілих» полковників, котрі мріяли стати генералами.

Під час Першої світової війни одним із перших кавалерів ордена Святого Георгія 4-го ступеня став генерал-майор почту його імператорської величності Павло Петрович Скоропадський. Згідно з «височайшим указом» від 13 жовтня 1914 р., його було відзначено (мовою оригіналу. – *Я. Т.*):

«за то, что, руководя в бою 6-го августа 1914 года под Краупишкеном центром боевого порядка, несмотря на жестокий артиллерийский и ружейный огонь противника, захватил часть

¹ Підрах. за: Алфавитный список кавалеров ордена Св. Георгия 4-й степени и Георгиевского оружия, награждённых за отличия в период Первой мировой войны 1914–1918 гг. // Военный орден Святого великомученика и победоносца Георгия. – Москва, 2004. – С. 370–860.

² Статут ордена Св. Георгия, утверждённый императором Николаем Вторым 10 августа 1913 г. // Там же. – С. 73–74.

* *Тинченко Ярослав Юрійович* – історик, журналіст, автор численних праць із військової історії.

позиции противника и удержал её, не допустив немцев отойти без огромных потерь, чем способствовал окончательному успеху дня»³.

Після захоплення більшовиками влади в Петрограді всі російські звання, нагороди та пов'язані з ними пільги було скасовано. В Україні Військове міністерство Центральної Ради протягом весни 1918 р. у цьому питанні намагалося знайти консенсус між новими революційними зрушеннями та старими звичаями, запровадивши т. зв. «ранги за посадами». Справи, пов'язані з нагородами та нагородженням, військовий міністр Олександр Жуковський не розглядав.

Генерал П. Скоропадський, ставши гетьманом, негайно засудив усі декрети більшовицького уряду. Серед іншого, наказом Військової офіції Української Держави № 221 від 16 червня 1918 р. було повернуто

Гетьман Павло Скоропадський з орденом Святого Георгія 4-го ступеня. Фото з фондів ЦДАВО України.

«усім військово-служачим України ті ранги й стани, які вони займали до більшовицького перевороту».

Іншими словами, було відновлено соціальні прошарки та, зокрема, офіцерські звання, які існували до 1917 р. У пункті 4 наказу йшлося, що військовослужбовці, котрі заслужили право на наступний ранг, але через більшовицький переворот його так і не отримали, здобували шанс на це в Українській Державі. Ті, хто перебував на службі в її армії, мали змогу подати відповідні документи до Головного штабу, звідки вони надходили на затвердження безпосередньо гетьманові П. Скоропадському. У сумнівних випадках матеріали слід було надсилати на

розгляд Військової ради⁴. На підставі цього наказу право на отримання позачергового рангу визначалося за військовослужбовцями Української Держави – кавалерами ордена Святого Георгія 4-го ступеня.

Уперше своїм правом на позачерговий ранг скористався командир 49-го пішого Бірюцького полку полковник Петро Фостиков. За Першу світову війну він був нагороджений орденом Святого Георгія 4-го ступеня та Георгіївською зброєю⁵. Згідно з наказом армії Української Держави № 91 від 10 серпня 1918 р., на підставі наказу Військової офіції № 221, п. 4, П. Фостикова було затверджено в ранзі генерального хорунжого⁶. Слідом за ним аналогічне підвищення отримав начальник 11-ї пішої дивізії полковник Михайло Омелянович-Павленко. Наказом армії Української Держави № 165 від 7 жовтня 1918 р., згідно зі статутом військового ордена Святого Георгія, його було не тільки затверджено в ранзі генерального хорунжого, а ще й «даровано старшинство» з 15 червня 1918 р.⁷ Іншими словами, представлення до наступного рангу (генерального значкового) М. Омелянович-Павленко міг зробити на кілька місяців раніше від звичного терміну. Крім цих офіцерів, до наступних рангів завдяки своїм георгіївським нагородам було підвищено ще не менше 8 осіб – військовослужбовців армії Української Держави.

В Україні часів П. Скоропадського під патронатом Військового міністерства працювали комісії з розгляду архівних справ Румунського та Південно-Західного фронтів Першої світової війни. Їх члени виявили, що в архівах збереглася певна кількість документів із представленнями до нагородження георгіївськими відзнаками та зброєю, що так і не були розглянуті Георгіївською думою. Функції попереднього розгляду або поновлення необхідних документів було покладено на громадську організа-

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1077, оп. 5, спр. 10, арк. 145–145 зв.

⁵ Военный орден Святого великомученика и Победоносца Георгия. – С. 809.

⁶ ЦДАВО України, ф. 1074, оп. 2, спр. 37, арк. 107.

⁷ Там само, спр. 13, арк. 156.

³ Высочайшие приказы о чинах военных за 1914 г. – Санкт-Петербург, 1914. – Приказ от 13.10.1914.

цію – Союз георгіївських кавалерів. Він діяв у Російській імперії до листопада 1917 р., а відтак, згідно з наказом Військової офіції № 221, міг цілком законно поновити свою роботу на території Української Держави. 17 жовтня 1918 р. наказом Військової офіції № 567 гетьманськими представниками у Союзі георгіївських кавалерів було призначено полковників Миколу Янчевського (3-й Сердюцький полк) та Миколу Сміловського (25-й піший полк)⁸.

15 листопада 1918 р. в Україні почалося антигетьманське повстання. Очолювана колишніми лідерами Центральної Ради Директорія залучила на свій бік частину збройних сил Української Держави та велику кількість повстанців. На початку грудня П. Скоропадський вирішив ушанувати георгіївськими нагородами тих, хто брав участь у боях на його стороні. Георгіївську думу очолив головнокомандувач усіх збройних сил, що діяли на території України, генерал-лейтенант князь О. Долгоруков, який обіймав цю посаду з 26 листопада 1918 р.⁹ Гетьман

Генерал Георгій Ступін – голова Георгіївської думи Української Держави.
Фото з «Летописи русско-японской войны».

лише затверджував нагородні документи, схвалені Георгіївською думою та О. Долгоруковим.

Організація Георгіївської думи покладалася на героя російсько-японської та Першої світової війн, кавалера орденів Святого Георгія 4-го, 3-го ступенів і золотої Георгіївської зброї генерал-лейтенанта Георгія Володимировича Ступіна. По закінченні Першої світової війни він мешкав у Києві та був ініціатором відновлення діяльності Союзу георгіївських кавалерів. Коли у жовтні 1918 р. гетьман П. Скоропадський оголосив мобілізацію офіцерів, генерал Г. Ступін також вирішив сформувати військову частину. Від імені Всеукраїн-

ської громади георгіївських кавалерів він виступив з ініціативою створення Орденської (Георгіївської) дружини з числа осіб, нагороджених орденами Святого Георгія 4-го ступеня, або Святого Володимира 4-го ступеня з мечами та биндою. До формації запрошувалися офіцери-добровольці з числа тих, хто не підлягав офіційній мобілізації. Завданням Орденської дружини був захист Києва «від анархії». Усі бажані мали зареєструватись у Союзі георгіївських кавалерів за київською адресою: вул. Олександрівська, 41, у приміщенні Купецьких зборів (нині – Національна філармонія України)¹⁰.

Судячи з оголошень у київській пресі, Г. Ступін постійно перебував у будівлі Купецьких зборів, здійснюючи набір до

Царська (нині – Європейська) площа в Києві, вид на будинок Купецьких зборів, де розташовувалося керівництво Всеукраїнського союзу георгіївських кавалерів. Осінь 1918 р. Фото з приватної колекції.

⁸ ЦДАВО України, ф. 1074, спр. 11, арк. 25.

⁹ Там само, оп. 1, спр. 10, арк. 11.

¹⁰ Голос Києва. – 1918. – 27 (14) октября. – № 139.

Орденської дружини. 19(6) листопада 1918 р. він через газети повідомив, що закликає усіх, хто записався, з'явитися наступного дня о 9-й годині для реєстрації. Генерал також оголошував, що відтепер до лав його формування можуть вступити всі бажаючі, а не тільки кавалери двох орденів¹¹.

5 грудня 1918 р. Г. Ступін подав на розгляд генералові О. Долгорукову списки осіб, яких він запропонував включити до складу Георгіївської думи. Точніше – двох дум: однієї – для нагородження орденом Святого Георгія 4-го ступеня, та другої – для відзначення Георгіївською зброєю. Із кандидатурами було заздалегідь домовлено про це, відтак у списках також подавалися адреси потенційних «думців». Отже, до складу Георгіївської думи ордена Святого Георгія 4-го ступеня пропонувалося включити:

- 1) генерального значкового Ступіна Георгія Володимировича – кавалера орденів Святого Георгія 4-го та 3-го ступенів, Георгіївської зброї, голову думи (Київ, Георгіївська дружина);
- 2) генерального значкового Ставровича Миколу Григоровича – кавалера ордена Святого Георгія 4-го ступеня (Київ, вул. Маріїнсько-Благовіщенська, б. 131, к. 4);
- 3) генерального значкового Туманського Григорія Федоровича – кавалера ордена Святого Георгія 4-го ступеня та Георгіївської зброї (Київ, Георгіївська дружина);
- 4) генерального хорунжого Архиповича Миколу Георгійовича – кавалера орденів Святого Георгія 4-го та 3-го ступенів, Георгіївської зброї (Київ, вул. Стрілецька, б. 1-б, к. 15);
- 5) генерального хорунжого Костенка Олександра Івановича – кавалера ордена Святого Георгія 4-го ступеня та Георгіївської зброї (Київ, вул. Володимирська, 26, к. 11);
- 6) генерального хорунжого Савищева Миколу Георгійовича – кавалера ордена Святого Георгія 4-го ступеня та Георгіївської зброї (Київ, Георгіївська дружина);
- 7) генерального хорунжого Мартинюка Ілька Сильвестровича – кавалера ордена Святого Георгія 4-го ступеня та Георгіївської зброї (Київ, вул. Назар'ївська, 1, к. 7);

¹¹ Голос Києва. – 1918. . – 19 (6) ноября. – № 158.

- 8) генерального хорунжого Радовського Олександра Станіславовича – кавалера ордена Святого Георгія 4-го ступеня та Георгіївської зброї (Київ, вул. Златоустівська, 54, к. 3);
- 9) полковника Шарія Василя Євстратовича – кавалера ордена Святого Георгія 4-го ступеня та Георгіївської зброї (Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 43, к. 8);
- 10) полковника Снігуровського Сергія Івановича – кавалера ордена Святого Георгія 4-го ступеня (Георгіївська дружина);
- 11) полковника Бошкова Мілентія Павловича – кавалера ордена Святого Георгія 4-го ступеня (Київ, провулок Хрестовий (Печерськ), 5, к. 4);
- 12) військового старшину Реутського Михайла Митрофановича – кавалера ордена Святого Георгія 4-го ступеня (Георгіївська дружина);
- 13) військового старшину Пишненка Володимира Петровича – кавалера ордена Святого Георгія 4-го ступеня (Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 19, к. 8)¹².

До основного долучався також додатковий список потенційних членів думи:

- 1) генеральний хорунжий Трембинський Микола Едуардович – кавалер ордена Святого Георгія 4-го ступеня та Георгіївської зброї (Київ, Бібіковський бульвар, 148, готель «Паласт»);
- 2) генеральний хорунжий Васильєв Михайло Олександрович – кавалер ордена Святого Георгія 4-го ступеня та Георгіївської зброї (Київ, вул. Караваївська, 29, к. 9);
- 3) генеральний хорунжий Рафальський Григорій Михайлович – кавалер орденів Святого Георгія 4-го та 3-го ступенів, Георгіївської зброї (Київ, вул. Некрасівська, 6, к. 3);
- 4) полковник Удовиченко Михайло Дмитрович – кавалер орденів Святого Георгія 4-го та 3-го ступенів, Георгіївської зброї (Одеса, пров. Удільний, 42, к. 1);
- 5) полковник Садиков Георгій Миколайович – кавалер ордена Святого Георгія 4-го ступеня за російсько-японську війну 1904–1905 рр. (Київ, вул. Маріїнсько-Благовіщенська, 103, к. 7);

¹² ЦДАВО України, ф. 1074, оп. 1, спр. 29, арк. 15.

- 6) полковник Смуглов Микола Семенович – кавалер ордена Святого Георгія 4-го ступеня (Київ, вул. Олександрівська, 16, помешкання Щеколдіна);
- 7) полковник Преображенський Олександр Євгенович – кавалер ордена Святого Георгія 4-го ступеня та Георгіївської зброї (Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 36, к. 3)¹³.

До складу Георгіївської думи з нагородження Георгіївською зброєю генерал Г. Ступін запропонував таких осіб:

- 1) генеральний значковий Макшеев Захар Андрійович – кавалер Георгіївської зброї, голова думи (Київ, вул. Мілліона, 14, к. 4 [Печерськ]);
- 2) генеральний хорунжий Харченко Петро Миколайович – кавалер Георгіївської зброї (Київ, вул. Велика Дорогожицька, 24, к. 2);
- 3) генеральний хорунжий Савищев Микола Георгійович – кавалер ордена Святого Георгія 4-го ступеня та Георгіївської зброї (Київ, Георгіївська дружина);
- 4) генеральний хорунжий Черноглазов Порфир Дмитрович – кавалер Георгіївської зброї (Київ, вул. Суворівська, 16, к. 8 [[Печерськ]]);
- 5) генеральний хорунжий Азарьев Микола Миколайович – кавалер ордена Святого Георгія 4-го ступеня та Георгіївської зброї (Володимирський Київський кадетський корпус, к. 6);
- 6) полковник Макухін Олександр Матвійович – кавалер Георгіївської зброї (Георгіївська дружина);
- 7) полковник Луганін Олександр Олександрович – кавалер Георгіївської зброї (Київ, вул. Московська, 30 [Печерськ]);
- 8) полковник Никифоров (?) – кавалер Георгіївської зброї (Київ, вул. Львівська, 46, к. 3);
- 9) полковник Костюрін Микола Федорович – кавалер Георгіївської зброї (Георгіївська дружина);
- 10) сотник Фалеев (?) (Київ, пров. Нестерівський, 9, к. 4)¹⁴.

¹³ ЦДАВО України, ф. 1074, оп. 1, спр. 29, арк. 17.

¹⁴ Там само, арк. 16.

До основного списку членів Георгіївської думи Георгіївської зброї також долучався додатковий:

- 1) полковник Матвеев Володимир – кавалер Георгіївської зброї (Київ, вул. Володимирська, 51, к. 9);
- 2) полковник Манучаров Андрій Семенович – кавалер Георгіївської зброї (Київ, ріг вулиць Анненківська та Хрещатик);
- 3) полковник Семенович Микола – кавалер Георгіївської зброї (Київ, вул. Велика Підвальна, 11, к. 9);
- 4) полковник Сіонський Олексій Олексійович – кавалер Георгіївської зброї (Київ, готель Михайлівського монастиря);
- 5) полковник Нацилевич Іван – кавалер Георгіївської зброї (Київ, вул. Лютеранська, 20);
- 6) полковник Рогозинський Дмитро Цезаревич – кавалер Георгіївської зброї (Київ, пров. Дикий, 50, к. 3);
- 7) полковник Редькін Валеріан Степанович – кавалер Георгіївської зброї (Київ, вул. Львівська, 50, к. 3);
- 8) полковник Тимашев Георгій – кавалер Георгіївської зброї (Київ, вул. Некрасівська, 8, к. 1);
- 9) полковник Шпакович Павло (Шпаковський Павло Петрович?) – кавалер Георгіївської зброї (Київ, пров. Обсерваторний, 10);
- 10) полковник Бруевич Степан Іванович – кавалер Георгіївської зброї (Київ, Бібіковський бульвар, 35)¹⁵.

Цікаво відзначити, що наявність георгіївських нагород у п'яти осіб зі списків генерала Г. Ступіна не підтверджується сучасним російським науковим виданням, де, начебто, має бути перераховано всіх офіцерів-георгіївських кавалерів¹⁶. Ідеться про генерального значкового З. Макшеева, полковників В. Матвеева, М. Семеновича, І. Нацилевича та Г. Тимашева. Один з авторів цього видання, московський дослідник В. Юшко, приватно зізнавався авторові цієї статті, що, на його особисту думку, їм

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 1074, оп. 1, спр. 29, арк. 18.

¹⁶ Див.: Алфавитный список кавалеров ордена Св. Георгия 4-й степени и Георгиевского оружия, награжденных за отличия в период Первой мировой войны 1914–1918 гг. – С. 370–860.

не вдалося виявити всіх георгіївських кавалерів, нагороджених під час Першої світової війни. Зокрема, В. Юшко зазначав, що найбільші проблеми виникли з відзначеними Георгіївською зброєю, про яких збереглося небагато матеріалу. Таким чином, опубліковані нами списки членів Георгіївської думи з нагородження Георгіївською зброєю часів П. Скоропадського підтверджують думку московського дослідника.

7 грудня 1918 р. за підписом генерала О. Долгорукова та його начальника штабу генерала О. Єльшина було видано наказ № 75 про скликання в Києві, при Головному штабі, Думи кавалерів ордена Святого Георгія 4-го ступеня та Георгіївської зброї. Склад її було заздалегідь визначено, список членів долучався до наказу. Розгляд представлень дума мала здійснювати, починаючи з 16 грудня 1918 р.¹⁷

Згідно з наказом генерала О. Долгорукова, до складу Георгіївської думи з нагородження орденом Святого Георгія 4-го ступеня було призначено генералів Ступіна (голова), Архиповича, Васильєва, Мартинюка, полковника Шарія та підполковника Реутського. Запасними членами визначалися генерал Туманський та полковник Снігуровський. Склад Георгіївської думи з нагородження Георгіївською зброєю мав бути таким: генерали Макшеев (голова), Харченко, Савищев, Черноглазов, полковники Макухін, Луганін, Никифоров. Запасні члени: генерал Азарьєв та полковник Костюрін¹⁸.

Генерал Г. Ступін прагнув зібрати думу раніше, ніж це було заплановано наказом О. Долгорукова. Відтак він звернувся до виконувача обов'язків начальника Головного штабу генерала А. Масляного з проханням щодо надання приміщення для засідань. 12 грудня 1918 р. останній відповів, що думи може збиратися в одній із кімнат будівлі Головного штабу щодня після 17-ї години¹⁹.

Тим часом антигетьманський рух набирав обертів. У ніч з 13 на 14 грудня 1918 р. в Києві спалахнуло повстання, котре закін-

чилося взяттям міста військами Директорії. Частина, що захищали гетьмана П. Скоропадського та генерала О. Долгорукова, капітулювали у приміщенні Педагогічного музею. Отже, подальша діяльність Георгіївської думи Г. Ступіна була неможливою.

Достеменно відомо, що Г. Ступін не був репресований новою українською владою й загинув у 1919 р. Чимало осіб, зазначених у його списку, опинилися в російських білогвардійських формуваннях, а потім в еміграції. Це генерали Архипович, Васильєв, Костенко, Макшеев, Савищев, Ставрович, Трембинський, Туманський, Удовиченко, Харченко, Черноглазов, та ін. Доля генералів Азарьєва, Радовського та значної частини полковників поки що невідома.

Завдяки матеріалам українських архівів частково вдалося з'ясувати обставини життя кавалера орденів Святого Георгія 4-го й 3-го ступенів та Георгіївської зброї генерала Григорія Рафальського. У 1920–1921 рр. він мешкав в Одесі. Був заарештований чекістами 2 листопада 1921 р. під час масової кампанії з перевірки «підозрілого елемента». Після перевірки колишнього генерала, як і переважну більшість решти затриманих, було звільнено²⁰. Невдовзі Г. Рафальський, очевидно, помер в Одесі.

Генерал І. Мартинюк та полковник М. Смуглов у 1919–1920 рр. служили в Армії Української Народної Республіки. Микола Смуглов (Смуглий) брав участь у Першому Зимовому поході та був нагороджений Залізним хрестом «За Зимовий похід і бої» – єдиною нагородою Армії УНР, яку встигли виготовити під час бойових дій. Його доля після 1921 р. невідома. Ілько Мартинюк у 1922 р. повернувся на Батьківщину та мешкав із родиною в Києві, за тією самою адресою (вул. Назар'ївська, 1, к. 7), що й 1918 р. 4 квітня 1935 р. він був заарештований за звинуваченням в «антирадянській агітації». Під час обшуку в колишнього генерала вилучили погони, орден Святого Георгія 4-го ступеня, три полкових знаки та інші речі, пов'язані з «недавнім минулим». На допитах серед іншого Ілько Сильвестрович розповів, що після приходу до Києва військ Директорії 14–15 грудня 1918 р. меш-

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 1074, оп. 1, спр. 10, арк. 12.

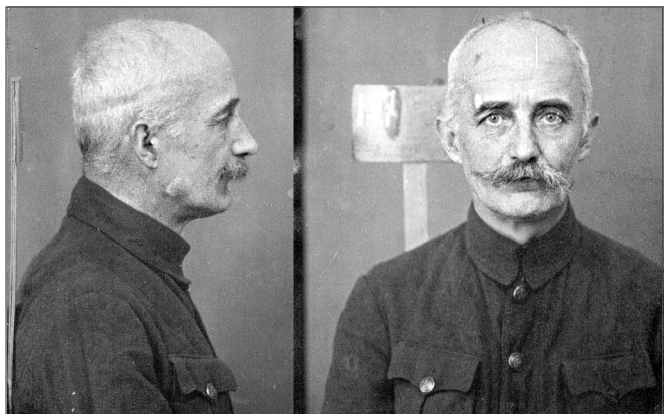
¹⁸ Там само, арк. 2 зв.

¹⁹ Там само, арк. 12–13.

²⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 52550 (анкета Г. М. Рафальського).

кав приватно у своїй квартирі, доки його особисто не запросив на службу наказний отаман УНР генерал О. Осецький. Відтак жодним репресіям зі сторони української влади він не піддавався. Навіть навпаки – був повернутий на керівну посаду. 17 травня 1935 р. І. Мартинюка звільнили з в'язниці, оскільки так і не було «здобуто достатньо даних для віддання його під суд»²¹.

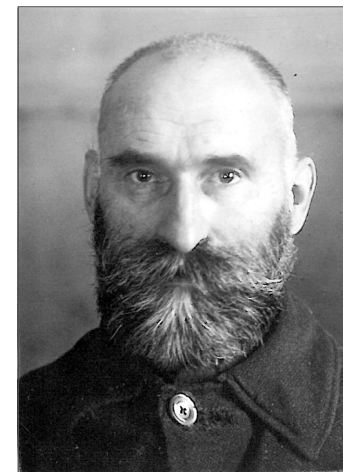
У радянському Києві також залишилися затвержені генералом О. Долгоруковим як члени Георгіївських дум полковники О. Луганін та С. Снігуровський. Олександр Олександрович Луганін із 1906 р. мешкав у Києві, викладав у піхотному юнкерському училищі. На фронті Першої світової війни перебував із грудня 1916 до лютого 1918 рр. – служив помічником командира та командиром 9-го Заамурського прикордонного піхотного полку. У цій частині він і був нагороджений Георгіївською зброєю. Після повернення до Києва навесні 1918 р. О. Луганін працював скарбником Трудової комерційної артілі військових інтелігентів, а з червня був скарбником Союзу георгіївських кавалерів. Як сам пізніше зазначав на допитах, на цій посаді він перебував і «при Петлюрі». Після залишення Києва Дієвою армією УНР О. Луганін служив у червоних, потім – у білих, відтак –

Олександр Луганін. Фото з архівно-кримінальної справи.

²¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 17388 (архівно-кримінальна справа І. С. Мартинюка), арк. 3–4, 9–11, 13–14.

знов у червоних. Як військовий педагог він, попри чистки «колишніх білих» у лавах РСЧА, залишався на викладацькій роботі в Об'єднаній командній школі ім. командарма С. Каменєва в Києві. У ніч із 14 на 15 жовтня 1930 р. О. Луганіна було заарештовано під час масової компанії ДПУ з перевірки всіх колишніх офіцерів-білогвардійців. На волю він уже так і не вийшов: як впливає з матеріалів архівно-кримінальної справи, вона була припинена з огляду на смерть звинуваченого (точної дати не зазначено)²². Колишній полковник Сергій Іванович Снігуровський походив із відомої київської родини потомствених військовиків. Служив у російській армії разом із чотирма рідними братами. Один із них безвісно зник у 1918–1920 рр. Інші після 1920 р. залишилися на Батьківщині. Двом удалося влаштуватися на військово-педагогічну роботу. Що ж до Сергія та його брата Андрія, то вони бідували, перебиваючись випадковими заробітками. Останнім місцем роботи Сергія й Андрія Снігуровських стало товариство «Кролик» на узвозі ім. Євгенії Бош у Києві (нині – Дніпровський узвіз), де вони працювали сторожами. Тут, при товаристві, і жили. Сергія Івановича було заарештовано 23 жовтня 1930 р. за тією ж справою, що й колишнього полковника О. Луганіна. І хоч жодної провини перед радянською владою він не мав, усе одно 23 лютого 1931 р. був засуджений до 3 років заслання в Північному краї. Подальша доля С. Снігуровського невідома²³.

Сергій Снігуровський.
Фото з архівно-кримінальної справи.

²² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 56840 (архівно-кримінальна справа О. О. Луганіна), арк. 2, 21–24 та ін.

²³ Там само, спр. 58900 (архівно-кримінальна справа С. І. Снігуровського), арк. 3–4 та ін.

Із наведених фактів зрозуміло, що Георгіївська дума Української Держави проіснувала всього декілька днів, напевно не встигнувши провести жодного засідання. Проте, як свідчив на допитах О. Луганін, власті Директорії не вживали репресивних заходів проти її членів, навпаки – очолюваний Г. Ступіним Союз георгіївських кавалерів продовжував своє існування фактично до моменту взяття Києва червоними.

Георгіївські нагороди шанувалися в Дієвій армії УНР. Так, військовий міністр Григорій Сиротенко наказом № 17 від 28 червня 1919 р. під страхом судової відповідальності заборонив військовослужбовцям носити будь-які російські нагрудні знаки, стрічки та ордени, окрім георгіївських нагород²⁴. Право їх носіння було підтвержене й наказами по військах Української Народної Республіки 1920 р. Так, командувач Армії УНР генерал-хорунжий М. Омелянович-Павленко завжди носив орден Святого Георгія 4-го ступеня разом з українськими нагородами, вважався Головним отаманом УНР Симоном Петлюрою одним з найшляхетніших українських старшин. Збереглося фото 1920 р., на якому поруч із Симоном Петлюрою зафіксовано колишнього представника гетьмана П. Скоропадського у Союзі георгіївських кавалерів полковника (згодом – генерал-хорунжого Армії УНР) М. Янчевського – в українському однострої, але з орденом Святого Георгія 4-го ступеня на грудях.

Доля членів Георгіївської думи Української Держави складалася по-різному. Більшість із них стали емігрантами, і лише декілька осіб залишилися на Батьківщині та були репресовані радянськими каральними органами.

Тинченко Я. Георгиевская дума в Украинской Державе П. Скоропадского и судьба её членов в свете архивно-уголовных дел

Исследуются вопросы создания в Украинской Державе в 1918 г. Георгиевской думы, целью которой было награждение российскими боевыми орденами. Излагается её короткая история, приводится список членов, рассказывается о судьбе тех из них, кто остался на Родине и был репрессирован советскими карательными органами.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 5235, оп. 1, спр. 1537, арк. 2.

Ключевые слова: фалеристика, специальные исторические дисциплины, армия, Украинская Держава.

Tynchenko Yar. St. George Council in the Ukrainian State of the P. Skoropads'kyi and Destiny of Its Members: On Archival Files

The article is dedicated to organization of St. George Council for rewarding with Russian military awards in Ukrainian State in 1918. The short history of the Council is told, there's the list of its members. This article tells about ex-members' destiny who stayed at home and were repressed by the Soviet punitive organs.

Key words: phaleristics, special historical disciplines, army, Ukrainian State.

УДК: 930.1: (477) + 025.171

Сергій БУРЛАКА*

Сповідь перед розстрілом...

**(із протоколів допиту члена Козачої ради
Правобережної України Миколи Лозовика)**

Публікуються окремі протоколи допиту одного з активних учасників Української національної революції М. Лозовика. У його свідченнях подається історичний зріз епохи, розкривається невдала спроба підняти антибільшовицьке повстання в 1922 р.

Ключові слова: М. Лозовик, Козача Рада, Правобережна Україна, УНР, надзвичайна комісія.

Козача рада Правобережної України – антибільшовицька підпільна організація, створена 5 серпня 1921 р. в Білій Церкві¹.

* Бурлака Сергій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, теорії держави і права та державного будівництва Білоцерківського національного аграрного університету.

¹ У Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України) зберігається двадцятитомна архівна справа Козачої ради Правобережної України (ф. 6, спр. 74554-ФП).

Вона мала на меті підготувати повстання на території Київської, Волинської, Подільської, Одеської й Миколаївської губерній, розгорнути боротьбу за возз'єднання Лівобережної та Правобережної України, відновити Українську Народну Республіку. Головою організації обрали працівника білоцерківської кооперації Павла Гайдученка («Гонта»), начальником інформаційного бюро – колишнього заступника голови Інформаційного бюро при Директорії Миколу Лозовика, уповноваженим пошти й телеграфу – Михайла Симака («Суц», «Дубок»), військовою роботою керували Іван Шумилянко («Шамуленко», «Федорцев») і Тихін Бесарабенко. Генеральним писарем став Григорій Григоренко («Правдивий»). Однак після ліквідації Цупкому С. Петлюра і Ю. Тютюнник уже не вірили в можливість безперешкодного та ефективного функціонування на території України загальнонаціонального повстанського центру. Саме тому визнали Козачу раду² лише як «центр інформаційної роботи на Правобережній Україні»³. Попри це, уже до лютого 1922 р. рада розробила план повстання: всю Україну розподілили на 22 повстанські райони, було призначено командуючих фронтами, начальника штабу, сконцентровано технічні засоби для видання підпільної газети, встановлено зв'язок із повстанськими загонами.

Проте ще з жовтня 1921 р. Київська губерньська надзвичайна комісія стежила за діями Козачої ради. Відтак у ніч із 4 на 5 березня 1922 р. чекісти розпочала масштабну операцію з ліквідації повстанських угруповань. Паралельно з членами ради арештовувалися повстанці «8-го повстанського району» та «УНРівської підпільної контррозвідки» на чолі з полковником В. Алексєєвим, надісланим штабом Ю. Тютюнника для надання допомоги. У справі Козачої ради було заарештовано понад 600 осіб, притягнуто до відповідальності 325 із них. Наприкінці останнього місяця літа 1922 р. відбувся суд над 87 членами організації. Уже 26 серпня надзвичайна сесія Київського губерньського ревтрибуналу у складі трьох осіб під головуванням Ю. Євдоки-

² Автор використовує словосполучення «Козача рада» як скорочений варіант повної назви – Козача рада Правобережної України.

³ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74554-ФП, т. 2, арк. 38.

мова ухвалила вирок: 48 повстанців засудили до розстрілу, у тому числі 5 жінок, 27 осіб – до 3–5 років виправно-трудоих таборів, 3 – умовно, 9 підсудних виправдали. Президія ВУЦВК на чолі з Г. Петровським затвердила вирок, лише замінивши друкарці Олені Луковенко смертну кару на 5 років ув'язнення⁴.

Авторами перших радянських публікацій про створення й діяльність Козачої ради Правобережної України (побачили світ невдовзі після її розгрому) були представники вищого партійного керівництва та співробітники каральних органів: Х. Раковський, Р. Ейдман, С. Дукельський⁵, котрі інтерпретували повстанський рух як «бандитизм». Про підпільну роботу цієї організації згадували М. Какурін, М. Філіппов, Б. Козельський⁶. У другій половині минулого сторіччя закладені на початку 1920-х рр. ідеологеми дослідження національного повстанського руху у працях А. Залевського, Л. Маймескулова, О. Рогожина, В. Сташиса, О. Кучера, Д. Голінкова, В. Попика та Г. Кримчука залишилися незмінними⁷.

Особливу увагу цій організації приділив Д. Голінков. Вірогідно, за радянської доби він мав доступ до узагальнюючих мате-

⁴ Пролетарская правда. – 1922. – № 26. – 27–30 августа.

⁵ Раковский Х. Красная армия и борьба с бандитизмом. – Х.: Госиздат Украины, 1921. – 25 с.; Эйдман Р.П. К вопросу о борьбе с бандитизмом // Армия и революция. – 1922. – № 2. – С. 3–6; Дукельский С. ЧК ГПУ. – Х.: Госиздат Украины, 1923. – Ч. 1. – 150 с.

⁶ Какурин М. Громадянська війна на Україні. – Х.: Держвидав України, 1928. – 70 с.; Филиппов Н. Украинская революция на службе Англии, Франции, Польши. – Москва; Ленинград, 1927. – 156 с.; Козельский Б.В. Шлях зрадництва і авантур (Петлюрівське повстанство). – Х.: Держвидав України, 1927. – 148 с.

⁷ Залевский А. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921–1922 рр.) // Укр. істор. журнал. – 1959. – № 4. – С. 90–98; Маймескулов Л.М., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). – Х.: ХГУ, 1971. – 251 с.; Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції у 1921–1923 рр. – Х.: Вид-во Харків. ун-ту, 1971. – 170 с.; Голінков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917–1925 гг.): В 2 кн. – Москва: Политиздат, 1986. – Кн. 2. – 400 с.; Попик В. Бунт и смирение атамана Мордалевича. – К.: УкрНИИТИ, 1991. – 116 с.

ріалів органів держбезпеки. Зокрема, автор зазначав, що активісти Козачої ради вербували прихильників із числа працівників Білоцерківської районної спілки споживчих товариств, а її приміщення перетворили на місце конспіративних зустрічей. У роботі організації брали участь службовці Білоцерківського повітового військкомату, земельного відділу, пошти, штабісти 45-ї дивізії Червоної армії, дислокованої в Білій Церкві. А через киянку Анастасію Гудимович керівники Козачої ради зв'язалися з повстанськими осередками Чернігівської та Полтавської губерній. До організації долучилися секретар Київської церковної ради, колишній депутат Державної думи Іван Тарасенко та його донька Марія.

Діяльність Козачої ради досліджували також представники української еміграції. Одним із перших в узагальнюючій праці про події Української революції 1917–1921 рр. цього питання торкнувся І. Мазепа⁸. За його версією, Національна козака рада діяла в Києві, «мала Всеукраїнський масштаб, контакти з Тарновом та Партизансько-повстанським штабом». На думку Я. Барановського та В. Мартинця⁹, З. Книша й П. Мірчука¹⁰ функціонування Козачої ради було пов'язане з повстанською боротьбою 1920–1923 рр.

Із проголошенням незалежності України розпочався новий етап дослідження історії антибільшовицького повстанського руху загалом та Козачої ради Правобережної України зокрема. У різних контекстах про її виникнення та діяльність згадували відомі дослідники І. Білас, Р. Коваль, О. Ганжа, Ю. Кульчицький,

⁸ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції: 1917–1921: У 3-х т. Т. III: Польсько-український союз. Кінець визвольних змагань УНР. – Прага: Пробоєм, 1943. – 235 с.

⁹ Барановський Я. Український націоналізм у боротьбі // Наступ: Ілюстрований календар-альманах на 1943 р. – 1942. – С. 34–36; Мартинець В. Українське підпілля: Від УВО до ОУН: Спогади і матеріали до передісторії та історії українського націоналізму. – [Б.м.], 1949. – 525 с.

¹⁰ Книш З. При джерелах українського організованого націоналізму. – Торонто: Срібна сурма, 1970. – 187 с.; Мірчук П. Нарис історії Організації українських націоналістів: У 2 т. / За ред. С. Ленкавського. Т. 1: 1920–1939. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Укр. вид-во, 1968. – 639 с.

В. Верига, В. Сідак¹¹ та ін. Зокрема, останній указував на співпрацю між Козачою радою та організацією колишнього полковника генерального штабу царської армії Віктора Алексеєва, який отримав мандат Повстансько-партизанського штабу С. Петлюри «на організацію контррозвідки в окупованій більшовиками Україні». У лютому 1922 р., після встановлення контактів, йому було запропоновано працювати за сумісництвом помічником начальника контррозвідки при штабі Козачої ради. В. Алексеєв пристав на пропозицію, допомагав цій організації й переправляв через свою агентурну мережу її донесення в Польщу.

У дисертаційних дослідженнях історики П. Стегній, Я. Файзулін, Т. Плазова, Д. Красносілецький, В. Щербатюк дещо узагальнили результати вивчення повстанського руху в Україні й діяльності Козачої ради зокрема¹². Так, остання розглядалася як організація, що виникла на залишках розгромленого чекіс-

¹¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні: 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К.: Либідь; Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.; Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії / За ред. Г. Гребенюка. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 615 с.; Ганжа О. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 208 с.; Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 260 с.; Верига В. Листопадовий рейд. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1995. – 192 с.; Сідак В. Повстансько-партизанський штаб Державного Центру УНР в еміграції (1921 р.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 66 с.

¹² Стегній П.А. Селянські повстання в правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): Дис. ... канд. іст. наук. – Кременчук, 2000. – 187 с.; Файзулін Я.М. Другий Зимовий похід в контексті української національно-визвольної боротьби 1917–1921 років: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008. – 16 с.; Плазова Т.І. Український партизансько-повстанський штаб та його участь в організації антибільшовицької боротьби в Україні (1920–1921 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2005. – 20 с.; Красносілецький Д.П. Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920–1924 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2007. – 20 с.; Щербатюк В.М. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 рр.: українська історіографія: Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2012. – 489 с.

тами Всеукраїнського центрального повстанського комітету (ВУЦПК). Цікаві аспекти про підготовку антибільшовицького повстання в Україні в 1921 р. опубліковано у праці В. Василенка¹³.

Об'єктивний виклад діяльності Козачої ради зроблено у третій книзі фундаментального видання «Реабілітовані історією: Київська область». Автори-упорядники опублікували протоколи вироку Київського губернського революційного трибуналу у справі Козачої ради Правобережної України¹⁴. Також наголошувалося, що вона знайшла співчуття в деяких високопоставлених партійців Білої Церкви. Так, член повітового комітету КП(б)У та Київського губвиконкому, завідуючий повітовим земельним відділом Федір Литвин, знаючи про існування в місті підпільної організації, не повідомив про це відповідні органи.

Керівництво Козачої ради 19 січня 1922 р. провело в Білій Церкві нараду, на якій були присутні начальник 8-го повстанського району, отамани загонів. Вони ухвалили завершити підготовку повстання на Правобережжі до весни 1922 р., зв'язатися зі штабом С. Петлюри та створити Центральний штаб при Козачій раді. 30 січня 1922 р. відбулося друге засідання. Було вирішено перенести місце перебування Козачої ради до Києва й видавати свою підпільну газету.

Цікавий документальний матеріал упорядкував білоцерківський краєзнавець В. Коломиєць¹⁵. Як зазначав сам дослідник – це перша спроба зібрати воєдино з «пам'ятотворною» метою сотні імен і життєписів, пов'язані з ними факти й події «большевицького» лихоліття на Білоцерківщині. У цьому виданні знайшлося місце для біографічних довідок багатьох репресованих учасників Козачої ради Правобережної України та їх катів. Автор висловив оригінальну думку, що ця організація, як і

¹³ Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. (за документами ГДА Служби безпеки України) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2008. – № 1/2 (30/31). – С. 138–195.

¹⁴ Реабілітовані історією: Київська обл. – Кн. 3. – К.: Основа, 2011. – С. 25–26, 215–227.

¹⁵ Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог) / Упоряд. В. О. Коломиєць. – Біла Церква: Білоцерк. добровільне т-во незаконно репресованих, 2011. – 544 с.

«8-й повстанський район», були «вигадані» самими чекістами, які через своїх «підісланців» і «через людей, хворих на недержання політичних уподобань, посвячували багатьох інших в тайну існування вигаданої організації». На початку біля її витоків стояв завідувач секретно-оперативної частини Білоцерківської ЧК З. Рябов, а згодом, після його переведення до Богуславського політбюро в лютому 1922 р. та арешті в березні того ж року за обвинуваченням у посадових злочинах і дискредитації влади, авторство розробки й викриття підпільної організації «привласнив» голова Київської губЧК Я. Ліфшиць¹⁶. Зазначимо, що контроверсійний висновок автора про сфабрикованість справи не поділяють решта дослідників.

Найбільш повно питання історіографії створення й діяльності Козачої ради Правобережної України висвітлено у статті П. Стегнія¹⁷. Він дійшов висновку, що в раніше опублікованих працях подаються доволі суперечливі відомості майже з усіх основних моментів виникнення та функціонування цієї повстанської організації. *По-перше*, у документах, дослідженнях та публікаціях використовується кілька варіантів назви: Козача рада, Козача рада Правобережної України, Національна козача рада тощо. *По-друге*, немає однастайності в питанні про час її заснування. У радянських працях переважно вказується на початок серпня 1921 р., у закордонних дослідженнях – на 1920 р. *По-третє*, є розходження у відомостях про місцеперебування керівництва Козачої ради: або Біла Церква, або Київ. Також відсутні чіткі відомості про сферу її впливу (проголошену та реальну). Як видно з одного з варіантів назви, це – уся Україна, з іншого – лише Правобережжя. Немає однастайної думки щодо політичної орієнтації й підпорядкування організації. У більшості праць і документів стверджується, що Козача рада була зорієнтована на Державний Центр УНР і підпорядковувалася ППШ через спадкоємність ВУЦПК.

¹⁶ Сосни замість обелісків (Білоцерківський мартиролог). – С. 35, 72–73.

¹⁷ Стегній П. Козача рада як центральний орган керівництва повстанський сил Правобережжя УСРР у 1921–1922 рр. // Схід. – 2012. – № 3 (117). – С. 120–123.

Завершуючи історіографічний огляд, П. Стегній зазначав, що наведені в різних джерелах факти дають підстави для припущення про: 1) створення Козачої ради до ліквідації ВУЦПК; 2) входження її до складу ВУЦПК як автономної частини; 3) належність Козачої ради або, принаймні, частини її членів до вільного козацтва й гетьманських або інших монархічно зорієнтованих українських повстанських організацій¹⁸.

Зазначимо, що ці припущення, попри аргументацію автора, не мають переконливої документальної бази. Адже під час допитів усі організатори Козачої ради назвали 5 серпня 1922 р. днем утворення організації. Усеукраїнський центральний повстанський комітет було ліквідовано за півтора місяці до цього. Масові арешти членів ВУЦПК почалися 18 червня 1922 р. Тож про входження Козачої ради до її складу не йдеться. Сумнівною видається й теза про гетьманську чи монархічну спрямованість організації, адже Козачу раду було визнано інформаційним центром петлюрівської УНР.

Таким чином, дослідження проблеми створення та діяльності Козачої ради Правобережної України залишається актуальним і містить чимало нерозкритих обставин. Зокрема, не вивчено персональну роль керівного складу організації та рядових підпільників, їх поведінку під час слідства тощо.

Однією з найбільш помітних постатей серед керівництва організації був Микола Лозовик. Його реальні повноваження виходили далеко за межі інформаційної роботи, адже він прагнув надати діяльності організації всеукраїнського масштабу. Відтак саме йому та Т. Бесарабенкові доручили зв'язатися зі штабом С. Петлюри. М. Лозовик був заарештований співробітниками секретно-оперативного відділу Київської губЧК 27 лютого 1922 р., за п'ять днів до проведення арештів більшості членів організації¹⁹.

Проте протокол про затримання, а разом і заповнену на М. Лозовика анкету було оформлено лише 8 березня 1922 р.²⁰

¹⁸ *Стегній П.* Козача рада як центральний орган керівництва повстанський сил Правобережжя УСРР у 1921–1922 рр. – С. 122.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74554-ФП, т. 3, арк. 24 зв.

²⁰ Там само, арк. 25.

Перші свідчення заарештованого датовано наступним днем²¹. У матеріалах справи містяться протоколи допитів М. Лозовика від 14 березня, 4 і 8 квітня 1922 р., а також додатки до протоколів допитів, написані ним власноручно на трьох аркушах²². Зазначимо, що лише перший протокол було підписано М. Лозовиком. У двох інших підпис наприкінці відсутній, не зважаючи на наявність стандартного зауваження: «Показания мои написаны верны: В чем собственноручно и расписываюсь». Відтак немає впевненості в достовірності свідчень М. Лозовика, що містяться в матеріалах справи.

25 серпня 1922 р. надзвичайна сесія військового губернського ревтрибуналу у складі трьох осіб під головуванням Ю. Євдокимова засудила М. Лозовика разом з іншими керівниками підпілля до розстрілу. Йому інкримінували службу на командних посадах у петлюрівській армії впродовж 1918–1919 рр., проведення «нелегальної контрреволюційної роботи», зв'язок зі «Всеукраїнським Цупкомом» та «штабом Петлюри й Тютюнника», організацію у серпні 1921 р. Козачої ради Правобережної України, зберіганні зброї²³.

Розуміючи марність сподівань на помилування, касацію на вирок М. Лозовик не подавав. Його, як і решту засуджених до вищої міри покарання, було розстріляно 29 серпня 1922 р. У матеріалах справи міститься рапорт коменданта надзвичайної сесії військового відділу Київського губернського революційного трибуналу (КГРТ) Єлькіна про виконання вироку. Місця розстрілу та поховання тіл не зазначено²⁴.

Останній том 20-томної справи містить висновок Генеральної прокуратури України про перегляд кримінальної справи Миколи Федоровича (помилково написано «Федотовича». – С. Б.) Лозовика, затверджений заступником генпрокурора України 20 серпня 1998 р. Зазначається, що попри визнання себе винним,

²¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74554-ФП, т. 3, арк. 36.

²² Там само, арк. 43–44 зв., 45–50.

²³ Там само, т. 2, арк. 17–17 зв.

²⁴ Там само, арк. 53.

«ніякої практичної діяльності проти радянської влади він не проводив. Інкриміновані йому діяння за статтями Кримінального кодексу не кваліфіковані. У справі відсутні речові чи письмові докази існування контрреволюційної організації, названої слідством Козача рада Правобережної України. Доказів скоєння Лозовиком М.Ф. вбивств та насильств проти населення в матеріалах справи немає»²⁵.

Це важливо, що українська держава реабілітувала М. Лозовика та його соратників нехай навіть через 76 років після їх загибелі. Адже вони віддали життя за можливість українців жити в незалежній, демократичній країні. Проте деякі слова реабілітаційного висновку мають двозначне тлумачення. Зокрема, про те, що у справі відсутні речові чи письмові докази існування «контрреволюційної організації, названої слідством Козача рада Правобережної України». Цей висновок можна тлумачити так, що насправді ради не існувало, її «сфабрикували» слідчі, вибивши потрібні зізнання в арештованих. Потрібно зазначити, що й самі учасники організації, зрозуміло, усіляко намагалися применшити свою роль у підготовці повстання.

Проте, усі матеріали архівної справи про Козачу раду Правобережної України підтверджували реальність існування цієї повстанської організації. Серед її учасників були різні люди. Їх дуже точно характеризував М. Лозовик:

«Є серед заарештованих у справі нібито Козачої ради напевне вже чимало людей, замкнених по тюрмах, але зовсім непричетних до діла. Є знов такі, що мучаться за ґратами просто за знайомство з котримсь із нас. Є ще й такі “ні риба, ні м’ясо – ці самі не знають, чого хочуть. З комуністом вони “співчують” комуні, з противником теж швидко згоджуються. Вони либонь теж є за ґратами»²⁶.

Ось заради цих людей, задля їх спасіння він і вживав словосполучення «нібито Козачої ради». Не промовивши жодного слова про пощаду стосовно себе, М. Лозовик звертався з про-

ханням про помилування цих людей, вишукуючи для цього найпереконливіші, на його думку, аргументи:

«Партія РКП урочисто оповістила світ, що період військового комунізму скінчився, що партія відступила на шлях відбудовання мирного життя, промисловості й сільського господарства, зруйнованих війнами імперіалістичною і громадянською. Нехай же перші кроки партії на цьому новому шляху не позначаться кров’ю, нехай не гниють по тюрмах люде, що можуть бути корисними громадянами республіки, коли переконаються, що партія дійсно скінчила свій кошмарно-кривавий шлях і справді щиро та твердо взяла курс на мирне відбудовання народнього господарства [...]. Прохання до слідчої комісії: Розгляньте, товариші, якнайшвидше справи цих трьох категорій людей та пустіть їх першими ластівками, провозвісниками нової людської й людяної політики. Тоді може й з активними противниками знайдеться в партії спільна мова»²⁷.

Такі люди, як Микола Лозовик, не могли стати органічною частиною радянської системи. Це – різні виміри, різні світогляди. Якщо в нього людина – понад усе, то в радянській системі це – гвинтик; для нього Україна – нетлінне поняття, а для лідерів більшовиків – декорація. Він та його соратники могли або перемогти, або загинути в боротьбі. М. Лозовик настільки відкритий у своїх свідченнях, що зрозуміло – це написано, у першу чергу, не для слідчих, а для нащадків. Він має право бути прочитаним і увічненим у нашій пам’яті.

Свідчення написані олівцем на поживклому від часу папері. Багато фрагментів читаються важко. Місця, де не вдалося розібрати окремі слова, позначено трьома крапками у квадратних дужках – [...]. Збережено правопис, орфографію та стилістику М. Лозовика.

Свідчення Миколи Лозовика

Микола Лозовик – національності української, до якого суспільного стану себе зарахувати – не знаю, бо батько ще замо-

²⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74554-ФП, т. 20, арк. 79–79 зв.

²⁶ Там само, т. 3, арк. 36.

²⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74554-ФП, т. 3, арк. 36.

лodu покинув рідну сільську стріху, нас трьох дітей своїх розпорошив по Волині та Київщині, не приписавши нас ні до селян, ні до міщан, ні до купців, ні до князів. До своїх батьків і родичів мій батько ніколи вже не вертав ся, тому й ми (я й мої брати) про наше родинне кубло майже нічого не знаємо. В 1918 році (десь так у кінці) зустрів я вперше батькового брата і свою бабу, побув у них вечір, і на тому виконав свій родичівський обов'язок! У мого батька була якась душевна драма, котра мучила його і передчасно звела в могилу. Той біль душевний отруював життя і матері, і всім нам, дітям. Сварки між батьками останні роки переходили на очах дівчорі і зробили нас відлюдними, замкненими в собі. Помалу малу ненависть батькова з матері поширилась й на мене, як на її найулюблену дитину. З того часу став я цуратися домівки, разом із тим, також людей, бо соромно було за батька. Так тривало аж до 13 року мого життя, коли батько вмер, здається з білої гарячки. Після смерті батькової матери й нас двох (я й менший брат) в 1903 році переїхали до Києва. Тут жила вже на той час моя сестра (тільки по матері) Олена. Та життя наше на новому місці мало чим покращало, бо хоч минула ся щоденна гризота, за те злидні зо всіх боків обложили й не давали просвітлої години. Мати увесь час намовляла мене вступити до військової школи, але я був у той час непримиренним антимілітаристом і в школу таки не пішов, зате хоч не систематично, але вперто працював я тоді над самоосвітою. Але від людей майже зовсім відійшов, мав з ними зносини тільки в разі крайньої потреби – книжка мені їх заміняла, а красоти природи давали життя й зміст души. Природу люблю я й нині над усе. На прожиття заробляв тоді то приватними лекціями (уроками), то тягав або різав дрова на Дніпрі, то брав якусь дрібненьку посаду, але там не міг довго втримати ся, бо «занадто незалежно» тримав ся щодо всякого «начальства». У Києві застав мене й 1905 рік. На той час був я вже знайомий досить добре з українською літературою та історією, та починав цікавитися українською стенографією. Політика й партійне життя мене ще не цікавили. Проте я рідко який мітинг пропускав – тут мене захоплював масовий рух, загальне піднесення. На тих мітингах дуже уважно прислухував ся до україн-

ських соціалістичних тодішніх проводирів, як Симон Петлюра, Порш, Дорошенко та иньчі. У 1905 році мало не посікли мене козаки біля міської думи, коли я кинувся до них з голими руками. Тільки юрба, що кинула ся в паніці втікати, понесла й мене та шпурнула об стіну, де був магазин В. Перлова. Далі під час погрому приймав активну участь у «розмотуванні» хуліганів з накрадених або награваних матерій і взагалі чим міг припиняв шалілий в Києві погром. Оце перші мої кроки знову до людей, проте й досі я до них ще не наблизив ся, люблю їх, шаную й готовий допомагати їм усім, чим можу. Дальших 2 роки проминуло за студіюванням головним чином української мови та мандрівках на село, щоби там прислухати ся до місцевих говірок та зібрати дещо етнографічного матеріалу. Розповсюджуючи там також українські газети, журнали, книжки, у більшості випадків придбані моїм власним мізерним коштом. А коштів тих стільки було, що дві зими 1906 й 1907 року ходив у літньому пальті, що купив за 2 рублі. Це пальто, між иньчим, навчило мене швидко ходити, бо зими були якраз холодненькі, тож благодушно перекачуватись не було жадної рації. У тому ж таки 1907 році надало мені послухати ся мови небіжчиці матери та розпочати клопотати «хоч куди-небудь» приписати ся. Подав я заяву до Київської міщанської управи, а тут і 21 рік настав, і мене покликано на військову службу. Жадних документів про «образование» я не представив і пішов служити «на общих основаниях». Відбув 3 роки цієї в'язниці у спільній зі всіма казармі, ближче придивився до ріжних людей, солдати мене шанували, любили й вірили як нікому иньчому, за те начальство ненавиділо, через що довелося випити не один ківш гіркої. Як не дивно, а тут в казармі стаю я знов громадською людиною: найперш беруся провадити ротну школу, далі – майже щовечора читаю вголос що-небудь своїм товаришам, декламую, веду найрізноманітніші розмови. Слід зазначити, що в школі я провадив навчання по-українськи, поділивши учнів на дві половини – українську та російську. Російською завідував мій товариш з Новгородської губернії, вчитель. Мій ротний всюди скаржився, що я йому «всю роту порчу» і з погляду російського офіцера царських часів він мав рацію. Скаржилися також і ротні командири

иньчих рот, бо й від них бігали «солдатікі» до Л. зі своїми скаргами, болями й жалями, «написати писемцо, поклони», адресу до Америки і т. д. Тут, у казармі, вперше відчув я радість і втіху від широкого масового признання й любови. На кінці 1910 року був я вже знов у Києві. Київ видався мені якимсь сірим, байдужим – вже тоді догорали останні іскорки революції 1905 року, всюди запанувала реакція. Я ніде ніяк не міг знайти посади, праця в українській пресі не оплачувалася – це була ідейна робота, по всіх установах сиділи люди, що духу українського не могли стерпіти, всюди вимагали «аттестації с военной служби», а такої якраз я не сподобився «заслужити». Рекомендації у мене були такі, що з ними навіть до порогу тодішньої бюрократичної устами підкрастися не щастило, а тут усе обривається і вигляд стає неможливо непристойним. Однак з великою бідю виробляв 20–30, а іноді й 40 рублів на місяць. На 1912 рік припадає моє знайомство з В'ячеславом Прокоповичем. Тоді виходив у Києві український педагогічний місячник «Світло». Майже всі співробітники працювали в ньому безплатно, між иньчими і я, хоч праці було й небагато. Прокопович був фактичним редактором, а про нього я аж двічі оце згадую, бо в дальшій він ще раз гратиме деяку роль в моїм житті. Однак чим далі життя в Києві ставало все важче, я нарешті почав містити оголошення в газетах, що згоден виїхати на будь-яку посаду. З початком 1913 року опинився я в місті Сумах на Харківщині, коректором нової газетки «Сумської Вестник». Сама редакція цієї шановної газетки складалася лише з двох осіб – редактора й коректора. Редактор приходив о 2 годині дня та сидів за працею до пізньої ночі, а коректор заявлявся щоденно в 6-ій год. вечора, а додому йшов о 6-ій год. ранку. В обов'язку коректора, окрім коректування, була ще «шифровка» телеграм. Трохи згодом коректор узяв на себе й обов'язки репортера, одночасно дописуючи в Київ до «Ради», «Маяка», «Світла». Праці й біганини було чимало, але матеріальні обставини покращали трохи. Півтора майже року безсонних ночей значно підточили моє здоров'я. Повернувшись до Сум після «повторительного сбора» 1913 року, я вже робив заходи, щоб змінити службу, але аж перед самою війною 1914–1918 рр. з'явилася змога поступити в контору місцевого мільйо-

нера Харитоненка, та тут наспіла світова хуртовина, що й мене зірвала з місця, примусивши залишити на призволяще свою родину. Сціпивши зуби, пішов на війну. Не бити ворога Німця й Австріяка, а допомогти тому «ворогові» перемогти мого ворога Російську царську імперію – ось чому я так легко зрушив і помандрував уздовж Галичини до Кракова, по польській землі, по Холмщині і по Волині. «Як уб'ють, то уб'ють, але я нікого не вб'ю», – так я сказав собі, і того слова додержав. Зате царську армію пробував дезорганізувати чим тільки міг, доводячи, що війна ця безглузда, непотрібна й злочинна і сіючи такі думки в солдатських масах уже на початку війни, я очевидно в той час працював попліч з большевиками, хоча тоді ще не знав навіть про їхнє існування. Блукання з царською армією цілих 11 місяців наскільки мені обридло, стільки страшного й гидкого надивився. На моїх очах Галичина оберталася в руїну, що я 16/29 червня (так у тексті. – С. Б.) 1915 року о 6-ій годині ранку покинув свою роту й навпростець подався до Австріяків. Обидві сторони мене обстріляли, проте я щасливо дійшов до австрійського роз'їзду і вже до половини 1918 року пробув за австрійським колючим дротом. Там, за тими дротами, вперше почав працювати не сам, особисто, на свою відповідальність, а з руки організації. Це моя перша школа і поки що єдина, бо далі мій «індивідуалізм» знов переважає. Завжди цураючись людей, я через те саме ніколи не вступав не то що до котроїсь політичної партії, а навіть до якогось гуртка. Сором'язливість моя була істинно дівоча: до 30 року я ще стидався у чужих людей обідати, коли траплялося говорити у ширшій товаристві особливо дамським, то мені здавалося, що всі заглядають до мого рота, й я ментально замовкав, почервонівши як печений рак. Казарма мене трошки «вилюднила», війна та сидіння в полоні ще допомогли справі, проте й зараз відчуваю себе на самоті краще, ніж між людей, особливо коли це буває на лоні природи, серед гарного краєвиду, на бурхливих хвилях і т.п.

Тоді набіраюся нових сил, відсліджую свої думки і мені здається, що тоді є що дати й людям. Отже, до діла! 11 липня «пригнали» нас 300 полонених до Мільвіцького табору полонених. Табор розташований недалеко від Праги (25 верстов). Режим,

який панував по австрійських таборах, усім добре відомий, через те мені ще писати про це нема що. Голод, холод і діряві бараки. Крізь покрівлю сіє дощ, ані сінників, ані ковдри. Кукурудзяний хлібчик фунта півтора, а далі все менше, менше. Обдирання полонених (особливо уславилися мадяри), побої, поводження як із скотиною – ось що я побачив у цьому першому таборі. До того ще самі невольники додавали собі мук: один одного обкрадав, ховали ся від роботи, тим самим примушуючи вдвічі більше працювати свого товариша, всюди лунала знаменита «русская брань», сварилися за найменшу дрібничку, на кожну обгризену кістку біля кухні кидалися десятки людей стрімголов, б'ючи і топчучи одне одного. Чим далі ті нещасні, що не поталанило їм попасти кудись на сільську роботу і вони мусили сидіти за колючими дротами, все більше тратили людську гідність, ба, навіть саме обличчя. У цьому таборі зустрів уже літературу «Союза Визволення України» і зараз таки виписав орган «Союзу» «Вістник Союза Визволення України». Однак поки «Вістник» надійшов, переведено мене до табору Брацнау. Через якийсь час туди надіслав «Союз» свої видання з Відня. Брацнавський табор був призначений для полонених сербів і незабаром приведено їх щось біля 30 000. Через те, що у сербів не було ані фельдшерів, ані лікарів, довелося мені зробити ся на час фельдшером, бо сербська інтелігенція – вчителі, попи і т. д., відцуралися своїх, боючися страшних пошестів, що лютували серед сербів. Таким чином, пробув я цілих 9 місяців у вертепі смерті, бо усі заразні збиралися до окремої дільниці Inreptiongahtulung на 800 душ. Серед хворих містило ся 27 душ фельдшерів і санітарів з Російської армії та коло 30 сербів санітарів. Ніхто з медичного персоналу не міг виходити поза дроти дільниці. Кожної доби вмирало тут 30–40 душ. Нарешті, російських полонених почали обвинувачувати за те, що вони підбивають сербів утікати і через те нас, 27 чоловіка, викинули з табору, розіслали кого куди. Після цього «раю» побував я ще кілька днів у Терезієнштадті, далі щось із місяць в Нозефштадті й нарешті опинив ся у Фрайштадті, призначенім для полонених українців. Про цей табор ходили поміж російських полонених найрізніші чутки, але коли я прибув до табору, то вже біля брами пересвідчився,

що всі оповідання про щасливе й привітливe життя у Фрайштадті – плід голодної фантазії. Тут годували ні трішки не краще, а навіть гірше, ніж по деяких иньчих таборах, режим був однаковий всеавстрійський, так само люде сиділи за дротами, а навколо густо розставлені вартові і т. п. Одно, що відзначало цей табор од иньчих, це та робота, що проводилася в ньому, його національний український склад, його революційність та непримиренність супроти російського царизму. Відродження української нації, самостійна українська республіка, піднесення української культури на найвищий щабель, щоби нарід український міг стати як рівний поміж иньчими культурними народами світу – ось під якими гаслами йшла праця в таборі. Шевченківські слова:

Учіте ся, брати мої,
Думайте, читайте
І чужого научайтесь,
Свого не цурайтесь

Читали ми так:

[...]
[...]
І чужого не цурайтесь
Свого научайтесь.

За нарід український вважало ся наше селянство, бо його справді 80 відсотків усього населення України. Клясову боротьбу ми ставили на другому місці: думка була така, що в самостійній українській республіці чужонаціональна буржуазія та яких там десятків своїх панків не матимуть жодного значіння. Земля зовсім легко перейде до трудового селянства, республіка повинна навчити й допомогти робітництву, як не взяти зараз же фабрики та заводи до своїх рук, то бодай забезпечити йому повний контроль над виробництвом. Це останнє в тому разі, коли робітництво виявило ся мало підготовленим до самостійного керування та дальшого розвитку промисловості на Україні. Всім національностям республіка мусіла забезпечити повну рівноправність із нацією українською. Зрештою соціальними питаннями зацікавитися майже не було часу, бо навколо була ще така темнота, така національна несвідомість, що го-

ловну увагу довелося звернути на прояснення національної свідомості та культурно-просвітну роботу. Але революція 1917 року знайшла живий відгук також у Фрайштадському таборі: організації таборові зразу збільшилися, поповнилися зовсім новими людьми, багато товаришів, що перше боялися й жахалися самого слова «Україна» (бо, за це, бач, в Росії мали вислати, коли хто до «України» навіть до школи зайде), тепер стали діяльними членами організації. Сам табір став наче маленькою республікою з Головною Українською Радою на чолі. Правда, влада цієї Ради не поширювалася поза об'єднанні нею організації, навіть кухонні справи від неї не залежали. Коли Українська Центральна Рада оголосила незалежність України, в таборі почала розвиватися думка про своє військо для республіки. Спочатку табір вирішив сформувати один «курінь» для оборони Рідного Краю, але після Берестейського миру табір дістав дозвіл на формування дивізії. Яким способом, де і як добутий був цей дозвіл, я й досі не знаю, але до організації дивізії доклав і я скільки міг праці. Дивізія комплектувала майже півроку і прийшла на Україну вже за гетьмана Павла Скоропадського, котрий постарався її якнайскоріше позбутися. Розташували окремі полки в різних містах і селах на Чернігівщині, Гетьман далі почав звільнювати старші роки. Таким чином, уже на початку жовтня 1918 року в дивізії лишилося щось 180 душ козаків. Я звільнився ще у вересні, переконавши, що врятувати дивізію не можна. Покинувши службу у війську, приїхав до Києва, і тут знову коректурою заняв, цім разом уже у видавничому відділі Дніпросоюзу. Та не судилося мені довго тут працювати, бо почався рух проти Гетьмана і я з рушницею й без рушниці приймав участь у поваленні цієї влади. Слідом за тим, розпочали більшовики наступ на Україну. Незабаром почалася евакуація Києва. Тоді ж я зустрів своїх товаришів з сірої дивізії й від них довідався, що вони прямують на Бердичів. Запрошували і мене з собою, але я дочекався ще останньої евакуації. Аж тоді виїхав з Києва та знайшов своїх товаришів справді у Бердичеві. 7 березня Бердичів зайняли більшовики, а дивізія перейшла на польський фронт і вже до самої своєї смерті стояла проти поляків. 16 травня армія Галлера оточила нашу маленьку диві-

зію (1000 душ), обійшла Луцьк, всюди зломила наш опір та захопила наш обоз, штаб, і кілька сот козаків. Решта або загинула в боях, або переховувалася у місцевих громадах переважно в самому Луцьку у місцевих євреїв. Взагалі дивізія тішила великою симпатією всього населення. Не бажаючи зазнати ще й польської неволі, я, почепивши польського «кугутика» на своїй сірій шинелі, пройшов поміж польськими жовнірами і потім аж 1/1,2 місяці майже був свідком польського господарювання на Волині. У Луцьку та в найближчих селах зібралося нас до 150 і була думка захопити місто, але згодом ми переконалися, що захопимо Луцьк найбільше на 1 добу, а вдержати його довгий час у своїх руках буде не сила. Товариство знову розлізлося, хто через фронт на схід, хто по селах під польською окупацією, хто лишився в Луцьку. На той час у тюрмі сиділа моя товаришка по дивізії Настя Гудимовичівна. Її обвинувачували в комуністичній пропаганді, але не маючи доказів через якийсь час випустили. Сидіти в Луцьку не було мені жадної рації й охоти, тому, незважаючи на страшний наказ польського командування розстрілювати на місці кожного, хто насмілиться переходити фронт, я все таки десь в кінці червня рушив через ліси та опинився за Оликою. Далі пройшов і проїхав до Києва. З того часу, як загинула сіра дивізія, загинув також і я, як організована людина, від тоді не був я вже в жадній організації, жив знову самотньо, робив те, що мене цікавило або що, на мою думку, потрібно зробити. Не було вже у вчинках моїх жадної систематичності, жив я як вітер вільний. З Києва через кілька днів мчав уже я в тил до Денікіна – цікаво було, що це за нещастя суне на Україну. Біля Селещини поминув добровільні частини й подався далі. «Трьохцветний» прапор уразив мене як ножом по серці, а чим далі я йшов, то глибше переконувався, що йде справжній, тяжкий ворог, з котрим спільної мови у нас, українців, ніколи не знайдецься. Незабаром я був знову у Києві, де вже панувала доброволія. Хвастів (так у тексті – С. Б.) теж був у руках денікінців. Негаючи часу вирушив до своїх через Хвастів. Між Кожанкою і Попільнею ходив панцирник «Помета». Його я застав на Попільні. Досить швидко дістався до Кам'янця, де про все докладно поінформував уряд УНР і зараз ізнов повернув ся.

З Попільні пішов пішки на Білу Церкву, Васильків, Київ, але у Василькові заслаб на тиф і 30 верстов до Києва на силу перемиг, падаючи на землю майже кожної верстви. Перехворів повторним тифом уже тоді, коли Денікін котив ся в безодню. Щось таке творило ся з Галичанами, а що власне ніхто не знав докладно. І ось помадрував тих Галичан шукати сам. У Вінниці застав тільки 4 тисячі хворих стрільців, решта пішла на Херсон і Одесу. Я мав намір рушити по їхніх слідах, але почув, що знов лежу і [...] не встиг доїхати до Києва, як вже повторилися ознаки сипняку. Провалюючи ся до 1/2 лютого без шага грошей мусів шукати якогось заробітку. Обрів його знову таки в Дніпросоюзі, і може став би з мене тихий та мирний кооператор, коли б Київ не опинив ся у травні місяці у польських руках. Тоді почав творити ся Кабінет міністрів УНР, а Прокопович став прем'єром. Він запросив мене на посаду службовця для доручень і я поїхав до Вінниці. Дуже швидко по тому почався відворот польсько-українських військ. Вінниця евакуювала ся, а уряд переїхав до Кам'янця. Їхати далі з Кам'янця я не згодив ся та вернувся до Києва і вступив на посаду секретаря при колегії Київцукру. Знов справа ставала як не на обивательську, то на цілком легальну стежку. Та над'їхав з Тарнова бувший службовець міністерства народного господарства Оксаненко Прокіп (Петро), розшукав мене, обіцяв грошей для праці проти большевиків привести і т. п. Наслідок – трус у мене, а замість легального проживання в Києві викинуто мене на вовчу дорогу.

Продав, що тільки можна було продати, проте був завжди босий і майже голий.

Здасть ся у липні чи в червні несподівано зустрів у Білій Церкві свого товариша Семака Михайла, котрий познайомив мене трохи згодом з Павлом Гайдученком та Іваном Шумилянком. Обмінявши ся думками ми прийшли до того, що зараз після розгрому Центрального Всеукраїнського Повстанського Комітету слід було б закласти хоч який небудь тимчасовий центр. З серпня ми знов зійшли ся. Був уже й Бесарабенко Тихін. Головою вибрали Гайдученка, а післанцем до УНР призначили мене й Бесарабенка. Жадних інформацій на дорогу Козача Рада (про таку назву я довідався тільки з полотнянки, яку мені дано) не

дала. До границі й через границю пройшли ми досить швидко. Гірше справа стояла у Львові й Тарнові – день за днем минав, а нач[альника] штабу Тютюнника ми ніяк не могли побачити. Нарешті по довгій тяганині моє побачення з ним таки відбулося, але він категорично заявив, що Козача Рада ніяких оперативних функцій брати не може, жадним центром також бути не може. Ані грошей, ані інструкцій чи просто вказівок я від Тютюнника не одержав. Про це все повідомив Раду, і думав, що вона цілковито скінчила своє існування, коли несподівано зустрівши ся біля Попільні з Бесарабенком довідався що Козача Рада ще працює. Після нечувано жорстокої розправи з захопленими в полон під Голубовичами і Міньками козаками, знову оживає моє вороже відношення до РКП. Перед тим розстрілом 360 молодих ідейних людей я вже починав ставити ся до партії все з меншою ворожістю, але цей її вчинок викликав знову велике обурення в моїй душі. На той час мав я намір змінити своє бурлацьке життя на життя для своєї родини (сім'ї) і взятися за якусь мирну культурну роботу. Цей розстріл перевернув усі мої плани. До цього часу мене порівнюючи мало цікавив повстанський рух, тепер цікавість значно зросла. Якраз на ту пору познайомився з молодим студентом Музиченком Андрієм, котрий сповістив мене, що має зв'язки з 8-им районом по схемі Тютюнника. Через Музиченка познайомився я незабаром з Житківським Петром, і у нас виникла думка об'єднати хоч що можна, бодай повстанські райони 8 і 10-ий. Далі з Житківським поїхали ми до Білої Церкви, і там придбав я ще трьох знайомих: нач[альника] району Якубовича, нач[альника] штабу при ньому Йосипа Фелькенгайма (або Ковалю, Мороза – так він підписувався) та галичанина Михайла Вишнівського. Незабаром відбув ся з'їзд у Білій Церкві, у Грицька Григоренка (теж для мене зовсім нова людина). На з'їзді були: Гайдученко Павло, я, Михайло Семак, Житківський Петро, Грицько Григоренко, Якубович, Фелькенгайм Йосип, Вишнівський Михайло, Трейко та його нач[альник] штабу Цимбалюк Микола, Бесарабенко та Іван Шумилянко. На з'їзді постановили затвердити Козачу Раду в такому складі: голова Гайдученко, заступник Семак, він мусив зав'язати зносини з поштою й телеграфом, нач[альник] К.-Р. (контррозвід-

ки. – С. Б.) і зв'язку Житківський, нач[альник] відділу інформації та агітації я. Окрім того, начальник штабу 8 району призначався начальником штабу при Козачій Раді і повинен був переїхати до Києва. Бесарабенко – командуючим повстанськими військами південної частини Київщини з нач[альником] штабу при ньому Вишнівським Михайлом. Іван Шумилянко командуючим повстанськими військами північної частини Київщини. Тоді ж було постановлено писати повідомлення про Козачу Раду Головному Отаманові Симонові Петлюрі, яке то повідомлення доручено відіслати нач[альникові] К.-Р. Житківському, він же Грін. Тому ж Житківському було наказано знайти помешкання начальника штабу в Києві. Житківський примістив його у нач[альника] міліції на залізниці Леоніда Винокурова, в його помешканню Жиланська, 94. Якимсь способом опинився там також Гайдученко. За дні 3–4 перед моїм арештом виникло в мене з головою маленьке непорозуміння за свавільні вчинки без повідомлення решти членів Ради. Гайдученко вибрався назад до Білої Церкви, а на його місці залишився головою Михайло Семак. Праці жадної Козача Рада в новому складі не починала за браком коштів і людей. Не було навіть де зібратися, щоб як слід обміркувати справи. Коли я останній раз бачив Гайдученка, в Києві були також Бесарабенко, Шумилянко, Григоренко й Вишнівський.

Що до моєї праці особисто, тобто інформаційно-агітаційної, то я теж тільки багатів думками. Думалося випустити якийсь маленький бюлетень, але грошей не було, а значить шкода була й заходу. Щоб примусити своїх товаришів пильніше заходитися коло здобування коштів, я мусів казати, що вже маю людей, котрих одірвав од роботи і т. п. Справдіж усю працю виконував я сам. Щодня купував київські та московські газети на базарі (Євбазі), новий твір проф. П. Сорокіна «Система соціології», ч. II, звідки виписав цілі уступи про державний лад в Перу і порівняння його з новим державним ладом у Росії та на Україні.

На жаль, ця книжка пропала, мабуть під час мого арешту разом із тими виписками.

Щодо тих людей, моїх товаришів і просто знайомих, що про них питала мене слідча комісія, то про них хай буде мені дозволено сказати ще й тут кілька слів.

Сергій Єфремів – мій давній знайомий, але не близький і, тим паче, не товариш. Заходив я до нього як старий знайомий, але він попросив мене не заходити до нього офіційно в Академію, тим більше, з відозвами. Відозви згодився брати не для себе, а для Академії як історичні пам'ятки.

Петро Ксендзюк – старий товариш, ще з гімназійних часів. Проте в жадних організаціях зі мною не працював. З 1912 року не бачив його аж до весни 1921 року. Зустрів його випадково на вулиці. За цей час (около 10 місяців) бачився з ним кілька разів, але ніколи не розповідав йому докладно, що роблю й як живу. По товариськи він міг би для мене виконати не одне моє прохання, але я сам уникав цього. Людина він чесна й ідейна.

P.S. Коли оглядаюся на працю Козачої Ради, гірко і тяжко мені стає, жаль душу огортає за тими людьми, котрі вже відірвані від своїх кривих, терплять не за діло, не за вчинки, а за мрії, а то й просто за знайомство з котримсь мрійником. Партія РКП урочисто оповістила світ, що період військового комунізму скінчився, що партія відступила на шлях відбудовання мирного життя, промисловості й сільського господарства, зруйнованих війнами імперіалістичною і громадянською.

Нехай же перші кроки партії на цьому новому шляху не позначаться кров'ю, нехай не гниють по тюрмах люде, що можуть бути корисними громадянами республіки, коли переконаються, що партія дійсно скінчила свій кошмарно-кривавий шлях і справді щиро та твердо взяла курс на мирне відбудовання народнього господарства. Коли б повторився зараз розстріл 360 – це менше вразило б нашу суспільність, ніж помилювання 100 душ. Є серед заарештованих у справі нібито Козачої Ради напевне вже чимало людей, замкнених по тюрмах, але зовсім не причетних до діла. Є знов такі, що мучаться за ґратами просто за знайомство з котримсь із нас. Є ще й такі «ні риба, ні м'ясо» – ці самі не знають, чого хочуть. З комуністом вони «співчують» комуні, з противником теж швидко згоджуються. Вони либонь теж є за ґратами.

Прохання до слідчої комісії: Розгляньте, товариші, якнайшвидше справи цих трьох категорій людей та пустіть їх першими ластівками, провозвісниками нової людської й людяної

політики. Тоді може й з активними противниками знайдеться у партії спільна мова.

9 березня 1922 року

Мик. Лозовик

*ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74554-ФП, т. 3, арк. 28–36.
Рукопис.*

Бурлака С. Исповедь перед расстрелом... (из протоколов допроса члена Казачьей рады Правобережной Украины Николая Лозовика)

Публикуются отдельные протоколы допроса одного из активных участников Украинской национальной революции Н. Лозовика. В его показаниях подаётся исторический срез эпохи, раскрывается неудачная попытка поднять антибольшевистское восстание в 1922 г.

Ключевые слова: Н. Лозовик, Казачья Рада, Правобережная Украина, чрезвычайная комиссия.

Burlaka S. Confession before shooting... (from the records of interrogation of Mykolay Lozovyk, a member of «Cossack Rada of Right-Bank Ukraine»)

Some records of interrogation of M. Lozovyk, an activist of Ukrainian national revolution, were published. His testimony gives the historical profile of the epoch as well as shed light on the failed attempt of uprising in Ukraine in 1922.

Key words: M. Lozovyk, Cossack Rada, Right-Bank Ukraine, Extraordinary Commission.

УДК: 328.124: (477.51) «1920/1930»

Олена ЛИСЕНКО*

**Сільські активісти Чернігівщини
(кінець 1920–1930-ті рр.):
типологія поведінки**

У статті на основі маловідомих архівних документів досліджують-ся типи поведінки сільських активістів Чернігівщини наприкінці 1920-х – у 1930-х рр.

Ключові слова: сільські активісти, комсомольці, партійці, сільрада, погрози.

Дослідження періоду ліквідації одноосібного господарювання та проведення суцільної колективізації наприкінці 1920 – у 1930-х рр. довгий час не враховували всього спектру реакції сільського населення України на насильницькі дії більшовицького керівництва СРСР та УСРР, котрі професор С. Кульчицький означив як складову частину «другого воєнно-комуністичного штурму»¹.

Прагнення вчених поглянути на історичні події крізь призму соціальної психології стало не тільки виявом загальної закономірності розвитку історичної думки, а й реакцією на історіографічний досвід минулого століття, в якому не знаходилося місця «живій людині». Тож нині неабиякої актуальності набуло дослідження поведінки суспільних груп, що займали активну позицію у соціально-економічних процесах доби «великого перелому» початку 1930-х рр. Саме поведінка як психологічна категорія, котра позначає сукупність учинків людини, надає можливість проникнути в її духовний світ, є критерієм оцінювання моральності та рівня соціалізації особистості протягом

* Лисенко Олена Володимирівна – аспірантка Інституту історії України НАН України.

¹ Кульчицький С. Між двома війнами (1921–1941 рр.) // Укр. істор. журнал. – 1991. – № 8. – С. 13; Його ж. Сталінська диктатура в період другого комуністичного штурму (1929–1938 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Ін-т історії України, 2012. – Вип. 21. – С. 118–134.

конкретного історичного проміжку. Подібні дослідження мають міждисциплінарний характер, адже психологи, соціологи, юристи почали активно вивчати поведінку особистості в екстремальних умовах депортації, колективізації та опору².

В умовах формування тоталітарного суспільства, де панував жорсткий державний контроль у політичній та соціально-економічній сферах, великого значення набувало формування прошарку виконавців волі більшовицьких лідерів. Й. Сталін та його оточення серйозно опікувалися створенням низового партійно-радянського апарату, що повинен був утілювати ідеї побудови «нової економічно могутньої соціалістичної держави». Поступово відпрацьовувалися критерії його відбору, прояви політичної лояльності, формувався «соціальний ліфт», котрий відкривав перспективи кар'єрного та професійного росту представникам робітників і селян. Одним із джерел поповнення партійно-радянського апарату були сільські активісти.

Вітчизняні дослідники частково вже опублікували новий фактичний матеріал та висловили цікаві міркування, розкриваючи соціально-психологічну сутність, мотиви поведінки цих виконавців «більшовицької перебудови сільського господарства». Історики В. Васильєв³, Н. Бем⁴, Л. Гриневич⁵, С. Дровозюк⁶,

² *Афонін Е., Мартинов А.* Соціально-психологічний чинник трансформації і соціальної структури кризового суспільства // Соціальна психологія. – 2009. – № 4. – С. 3–11; *Лобода Ю.П.* Правова традиція українського народу (Феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу). – Л.: Світ, 2009. – 280 с.; *Афонін Е., Сушний О., Усаченко Л.* Закономірності та особливості суспільно-трансформаційних процесів в Україні // Український соціум. – 2011. – № 3(38). – С. 7–30 та ін.

³ *Васильєв В.Ю.* Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2005. – Вип. 31. – С. 140–150.

⁴ *Бем Н.* Морально-політичний стан українського селянства в умовах голодомору // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 250–284; *Її ж.* Відображення суспільних настроїв у взаєминах українського селянства та інтелігенції (1928–1930рр.) // Там само. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 307–315.

⁵ *Гриневич Л.* Червона армія і українське суспільство під час кампанії ліквідації куркульства як класу (зима-весна 1930 р.): історичний аналіз

С. Кульчицький⁷, В. Марочко⁸, І. Рибак та А. Матвєєв⁹, Р. Подкур¹⁰, І. Шульга¹¹ неодноразово замислювалися над важливими питаннями: ким були сільські активісти, яка їх роль та місце у соціалістичних перетвореннях, чи були вони гвинтиками бездушної машини?

Намагання вищого партійно-державного керівництва радянської Росії ліквідувати одноосібне землевладіння та сконцентрувати аграрне виробництво в колективних господарствах не зустріли на селі ані підтримки, ані розуміння з самого початку встановлення радянської влади в Україні. Ще на Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун було ухвалено резолюцію «Про колективізацію землеробства». Незабаром Всеросійський з'їзд рад схвалив декрет «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістично-

соціальної психології і поведінки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 290–292.

⁶ *Дровозюк С.* Соціально-психологічний портрет сільського «активіста» 20–30-х рр. в українській історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 360–372; *Його ж.* Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932–1933 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 2007. – Вип. 34. – С. 67–79.

⁷ *Кульчицький С.* 1933: трагедія голоду // Літературна Україна. – 1989. – 26 січня; *Його ж.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 335 с.

⁸ *Марочко В.* Створення колгоспного ладу // Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного (1921–1928 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. 2. – С. 239–243; *Його ж.* Повсякденні «червоні валки» // Там само. – С. 261–276.

⁹ *Рибак І.В., Матвєєв А.Ю.* Трагічний перелом: Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2001. – 140 с.

¹⁰ *Подкур Р.Ю.* Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-ті – на початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК-ГПУ) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2005. – Вип. 31. – С. 90–102.

¹¹ *Шульга І.* Людомор на Поділлі. – К.: Республіканська асоціація українознавців, 1993. – 235 с.

го землеробства». У тексті документа, опублікованого газетою «Правда» 19 лютого 1919 р., містилася фраза, котра пояснювала його суть:

«На всі види одноосібного землекористування треба дивитися як на скороминуці й відживаючі»¹².

Поодинокі комуни в Україні виникли переважно в поміщицьких маєтках, урятованих від поділу різними ініціативними групами (не завжди селянськими за складом). Зокрема, перші спроби колективізації на Чернігівщині було ініційовано місцевими більшовиками після утворення радянської влади. Так, колективні господарства з'явилися тут уже навесні 1919 р. Улітку того року в губернії було зареєстровано 46 радгоспів, 54 комуни, 69 артіль¹³. Однак в умовах непу вони були або збитковими, або працювали на межі рентабельності. Станом на листопад 1928 р. у Чернігівській окрузі було зареєстровано 76 колективних господарств: комун – 5, сільгоспартілей – 19, товариств зі спільного обробітку землі – 52¹⁴. Загалом в їх користуванні перебувало 5897 дес. землі, що становило 0,6%¹⁵ від загальної площі земельного клину округи.

Після проголошеного Й. Сталіним курсу на суцільну колективізацію керівники УСРР не залишилися осторонь і на листопадовому 1929 р. пленумі ЦК КП(б)У взяли підвищені зобов'язання щодо здійснення «соціалістичної реконструкції села». С. Косіор, заявивши, що для «більшовиків немає нічого неможливого», закликав до збільшення в 1930 р. посівної площі вдвічі, а колгоспів – у 3,5 рази¹⁶. Після таких політичних обіцянок наркомзем СРСР намітив для України план – навесні 1930 р. повин-

¹² Політичний терор і тероризм в Україні: XIX–XX ст.: Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 343.

¹³ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-5, оп. 1, спр. 4, арк. 30–31.

¹⁴ Там само, ф. П-10, оп. 1, спр. 748, арк. 20.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 1, спр. 331, арк. 1–24. Див. також: Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця: Логос, 1997. – С. 47.

но бути колективізовано 33,8% селянських посівів, до осені 1930 р. – 53,8%, до кінця п'ятирічки (осінь 1933 р.) – 95%¹⁷. Зокрема, по районах, які згодом увійшли до складу Чернігівської області, у 1930 р. – 20%. У 1932 р. частка колективізації становила 48%¹⁸, у 1933 р. – 61,8% господарств. На перше січня 1934 р. – 71,6%, на 1 січня 1935 р. – 91,1%, на 1 січня 1937 р. в колгоспи було об'єднано вже 94,4% селянських господарств¹⁹.

У реалізації політики суцільної колективізації вагому роль відгравав саме низовий партійно-радянський апарат та сільські активісти. Ще протягом 1920-х рр. більшовицьке керівництво намагалося через місцеві вибори, призначеннями, надсиланням робітників із великих промислових центрів «на допомогу селу» утвердити свій вплив на сільські органи самоуправління. Практика направлення міських комуністів, комсомольців, робітників і студентів на проведення колективізації з погляду керівників ВКП(б) мала сенс. Чільну роль серед них відігравали «двадцятип'ятитисячники» – робітники-комуністи, мобілізовані на великих промислових підприємствах згідно з рішенням листопадового 1929 р. пленуму ЦК ВКП(б) для здійснення масової колективізації, «розкуркулення», створення колгоспів. Передбачалося направити до сіл, колгоспів, МТС, кущових об'єднань 25 тис. робітників «із достатнім організаційно-політичним досвідом». За дорученням РНК СРСР, їх набором, котрий слід було завершити до 15 листопада 1930 р., займалася ВЦРПС. На початку січня 1930 р. бажання працювати у селах виявили 60 тис. робітників, у т. ч. в УСРР – 16 тис. Але спочатку залучили лише 8421 особу, а безпосередньо на село виїхало 6435 осіб. Решту добровольців ЦК КП(б)У відрядив на роботу до Північного Кавказу, Середнього Поволжя та Казахстану. Серед робітників комуністи становили 64%, комсомольці, які мали вироб-

¹⁷ Івницький Н.А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). – Москва, 1994. – С. 31; Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – С. 47.

¹⁸ Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини. – К., 1968. – С. 120.

¹⁹ Коваленко О., Ткаченко В. Політика розкуркулення і голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині // За них скажемо (Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині). – Чернігів, 2003. – С. 76.

ничий стаж понад 5 років – 10%. Навесні 1930 р. вони були в кожному третьому колгоспі, а 80% їх входили до складу правлінь. Значна кількість двадцятип'ятитисячників після нетривалої роботи в колгоспах перейшла працювати в інші господарства та організації. Відтак 21 травня 1930 р. ЦК ВКП(б) директивним листом звернув увагу «колгоспно-кооперативних центрів» на те, що вони не виконували рішення партії про цільове використання робітників «як організаторів колгоспного ладу». Загальна кількість надісланих із міст осіб досягла близько 10 тис.²⁰ Будучи з селянської перспективи «чужаками», свій вплив на сільські органи самоуправління вони здебільшого утверджували через адміністрування та залякування. Це підтверджують і самі партійні функціонери, адже не маючи належного досвіду у практичній роботі, двадцятип'ятитисячники часто допускали серйозні помилки у процесі колективізації й господарської діяльності колгоспів, «перегини» та адміністрування²¹.

Юнацький революційний романтизм, бажання змінити «оточуюче похмуре життя» залучало до середовища активістів молодь. У 1929 р. у 6900 комсомольських осередках на селі на обліку перебувало 200 тис. комсомольців. Як зазначав С. Лях,

«цього було достатньо, щоб підтримувати певне ідеологічне й емоційне напруження на селі, але якихось реальних наслідків не мало: на комсомольців мало хто зважав»²².

Так, у с. Дрімайлівці Ніжинського району Чернігівської області селяни вказували:

«Нам не треба вибирати до рад комсомольців та піонерів, бо вони молоді, і в нашому житті ніякої користі не дадуть».

²⁰ Демченко Т. Свідчення про Голодомор як джерело вивчення феномену сталінських активістів // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2010. – Вип. 19. – Ч. 2. – С. 73.

²¹ Берелович А., Данилов В. Документы ВЧК–ОГПУ–НКВД о советской деревне: 1918–1939 // Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД (1918–1939): Док. и мат.: В 4 т. – Москва: РОССПЭН, 2003. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 630.

²² Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): У 2 ч. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Ч. 1. – С. 164.

Крім того, на цьому ж засіданні йшлося про те, що місцеві комсомольці ходять гуляти до іншого села за 5–6 верст. Так що,

«коли ми їх оберемо до рад, то вони й на засідання сільради не будуть ходити за гульнею»²³.

Це визнавали самі патрони комсомолу – співробітники партійних і радянських органів. В аналітичному огляді Уманського окрвиконкому за підсумками перевиборчої кампанії до сільських рад 1927 р. визнавалося:

«Роль комсомолу як організатора всієї молоді села ще й по цей час лишається невеликою [...]. Участь комсомольців у повсякденній роботі сільрад і взагалі у громадсько-політичному житті села ще невелика, господарськими справами села ЛКСМ цікавиться ще мало»²⁴.

Демобілізовані червоноармійці, учасники громадянської війни, ставали ударною силою більшовиків на селі. З одного боку, вони визнавалися владою за політично лояльних громадян, а з іншого – їх сприймали «своїми» більшість односельців. Після армії вони поверталися додому озброєними певним набором навичок для успішної політичної поведінки, володіючи відповідною риторикою, були здебільшого письменними, упевненими у собі. Про рівень їх впливовості свідчили результати виборів до місцевих сільських рад. Серед членів сільрад, обраних у 1927 р., чоловіки, які пройшли службу у Червоній армії, становили 26%, у 1929 р. – 35%. Серед голів сільрад у 1926 р. їх було 41%, а 1929 р. – 50%²⁵.

Учителі, культурно-освітні фахівці направлялися у сільську місцевість не лише задля ліквідації безграмотності, а й для масштабної політичної роботи. Їх завданням була пропаганда «колгоспного будівництва», «колгоспного способу життя». Для цього вчителі під час уроків налаштовували селянських дітей щодо необхідності підтримки хлібозаготівлі, учні були учасниками різного роду карнавальних та театралізованих вистав із

²³ Держархів Чернігівської обл., ф. П-60, оп. 1, спр. 384, арк. 66.

²⁴ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). – Ч. 1. – С. 164.

²⁵ Там само.

засудженням «куркулів» та селян, котрі не виконали хлібозаготівельних планів чи відмовлялися вступати до колгоспів.

Фахівцям культурно-просвітницького профілю доручалося, використовуючи самодіяльні гуртки, лекції, поточну просвітницьку роботу, заронити у традиційний селянський світогляд хоча б окремі ідеологічні паростки більшовизму. Іноді культурно-освітні працівники не зовсім вписувалися у громаду й починали навіть конфліктувати з сільськими активістами. Так, у с. Химо-Рябушене Ніжинського району в 1930–1931 рр. працювала вчителькою Уляна Євтушенко. Вона брала активну участь у проведенні колективізації та хлібозаготівлі, намагалася всілякими методами впливати на сільських активістів щодо активізації господарсько-політичних кампаній. Така діяльність не подобалася місцевим активістам, адже вчителька втручалася в усталені міждодинні, традиційні «сільські зв'язки». Школу У. Євтушенко не забезпечили паливом і загалом створили атмосферу «громадського осуду». У листопаді 1931 р. вчителька була змушена покинути село²⁶.

Наступним джерелом активістів стали найбідніші селянські верстви. С. Лях указував, що селянська біднота висувалася владою на роль провідної політичної сили, але реалізувати цей намір на селі було важко²⁷. Бідняки отримувала від держави настільки значні матеріальні пільги, що це викликало нарікання з боку більшості сільського населення й навіть ставало предметом глузувань, докорів на адресу «голодранців». Бідняцтво звинувачували у «дармоїдстві», «ледарстві». Полегшення для неїмущої частини села оберталися збільшеним тягарем для решти односельців.

Окремі селяни, які на підставі «Декрету про землю» отримали земельну ділянку та змогли в період непу власною працею розбудувати рентабельне сільськогосподарське виробництво, теж поповнювали ряди активістів. Вони вважали радянську владу своєю через отримані майнові перспективи і сподівалися

²⁶ Держархів Чернігівської обл., ф. П-1669, оп. 1, спр. 140, арк. 24–26.

²⁷ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). – Ч. 1. – С. 165–166.

зміцнити становище «радянського хазяїна» в поточній ситуації. Загалом не заперечуючи щодо соціально-економічних реформ більшовиків і розуміючи їх необхідність, усе ж сподівалися на еволюційний розвиток та збалансованість господарської політики. Користувалися авторитетом серед селянської громади за свою працездатність. Саме цій категорії активістів найважче було зробити вибір в умовах суцільної колективізації – або повністю підтримати політику режиму й отримати перспективи кар'єрного зросту, або розділити долю з більшістю односельців.

Особливою категорією сільського населення були наймити. Щодо впливу на місцевих селян, вони не мали особливих шансів. Переважна їх більшість постійно змінювала місце праці, а отже й проживання. Частина з них приходила на заробітки здалеку, тож вони були чужими для місцевих мешканців. Наймит не мав авторитету господаря-землероба, а це було особливо важливим для селянина. Нарешті, наймит економічно залежав від наймача, із чого могла випливати його громадська залежність. У документах збереглися свідчення про зневажливу оцінку здібностей наймитів як можливих депутатів рад не тільки з боку селян, а й окремих представників радянських органів²⁸. Фактично наймити були маргіналами у сільському середовищі.

Як показала практика 1920-х рр., попри зусилля вищого та місцевого партійно-державного керівництва республіки та СРСР, сільські активісти не зуміли змінити традиційне селянське життя, зовнішній вплив не створив політичної підтримки більшовицьким ініціативам щодо перебудови сільського господарства.

Ураховуючи ліквідацію внутрішньопартійних опонентів (М. Бухарін, О. Риков та ін.) й «постійну небезпеку капіталістичного вторгнення», Й. Сталін і його оточення вирішили розпочати масштабний соціально-економічний експеримент, результатом котрого повинно було стати створення могутньої промислової та продовольчо-сировинної бази, формування «більшовицького світогляду» пересічного радянського громадянина.

²⁸ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). – Ч. 1. – С. 166.

Для мобілізації місцевого партійно-радянського активу та громадськості на виконання програми суцільної колективізації на Чернігівщині створювалася відповідна «бойова» атмосфера. Через місцеві газети, листівки, плакати, численні гасла селян переконували в необхідності вступу до колгоспів. Майже в кожному числі ніжинської газети «Нове село» упродовж 1930 р. вміщувалися публікації зі схожими на військові заклики заголовками: «Не дати глитайні зірвати пляни колективізації», «В наступ на глитайню», «За ліквідацію глитайні як кляси», «Підглитайникам не місце в радах», «Посилити темпи соціалістичної перебудови села», «Завдамо рішучого вдару глитайні! Замінімо глитайське господарство радгоспами й колгоспами. Ліквідуємо глитайство – клясу дармоїдів, кровопивців, експлуататорів», «З бойового фронту колективізації. Будемо переможцями і на господарчому фронті»²⁹.

Паралельно вповноважені від різних державних установ і партійних організацій, пропагандисти розповідали про переваги колективного господарювання, зваблювали можливістю отримати на колективне господарство нову техніку та знаряддя для обробітку землі, безпроцентні позики тощо. Але селяни не дуже вірили в необхідність «соціалістично перебудувати село»³⁰. Основною причиною їх недовіри була незрозуміла система розподілу врожаю – основного результату селянської праці, та його подальший збут.

Тому політика масового розкуркулення, проголошена одночасно з початком кампанії суцільної колективізації, повинна була змусити вступати селян до колгоспів. Формально ця справа була добровільною. Однак усі супротивники колективізації, незважаючи на рівень матеріального добробуту, потрапляли до розмитой категорії «ворогів народу». Заможні селяни, у тому числі й окремі середняки, ставали об'єктом «розкуркулення»,

²⁹ Нове село: Орган окрпарткому, окрвиконкому та окрпрофнаради Ніжинщини. – 1930. – № 524 – С. 2; № 532 – С. 1; № 542 – С. 4; № 545 – С. 2 та ін.

³⁰ Там само. – № 527. – С. 1.

а бідняки опинилися у списку «підкуркульників», тобто нелояльних до радянської влади, і підлягали покаранню.

Для сільських активістів реалізація рішень політичного керівництва ВКП(б) стала своєрідним рубіконом. Від самого початку вимагався результат, і від того, наскільки ефективно вони діятимуть, залежала їхня подальша доля, отримання «владних важелів впливу» у сільській громаді. Нижче розглянемо окремі типи їх поведінки на теренах Чернігівщини у процесі насильницької «соціалістичної перебудови сільського господарства». Одним із них стали *майнові зловживання, відверте розкрадання/розбазарювання та грабунок селянського майна*. Сталінська логіка колгоспного будівництва полягала у вилученні засобів виробництва в «куркулів» і передачі їх «незаможникам», організованим у колгоспи, та забезпечення їх первинною матеріально-технічною базою для сільськогосподарського виробництва. Однак на практиці засоби виробництва, конфісковане майно й самі колгоспники потрапляли у залежність від сільського керівництва (члени сільради та правління колгоспу). Голова сільради й голова місцевого колгоспу, обрані, здебільшого, за рекомендацією районного осередку КП(б)У та райвиконкому, уособлювали радянську владу на селі. Основну підтримку в організації «соціалістичного сільськогосподарського виробництва» вони отримували від сільських активістів із числа бідноти, молоді та сільської інтелігенції (вчителі, працівники культурно-просвітницьких організацій, яких направили після навчання у відповідних навчальних закладах, курсах).

Саме сільські управлінці та активісти вважали конфісковане «куркульське майно» й колгоспні засоби виробництва своєю власністю³¹. Про це також свідчили спецповідомлення місцевих апаратів органів держбезпеки. Зокрема, начальник Ніжинського окрвідділу ГПУ УСРР С. Самовський писав до інформвідділу республіканського ГПУ 25 березня 1930 р., що вповноважені райкомів і райвиконкомів, сільські активісти під час проведення колективізації сільського господарства «перекручували

³¹ *Фицпатрик Ш.* Сталинские крестьяне: Социальная история советской России в 30-е годы: деревня. – Москва: РОССПЭН, 2001. – С. 199.

лінію партії шляхом залякування селян», «примусово записували в колективи», «незаконно вилучали й усупільнювали майно та інвентар»³².

Приблизне уявлення про конфісковане майно, котре потрапило в розпорядження місцевих активістів, дає оперативний наказ ГПУ УСРР № 42167 від 7 лютого 1930 р. про організацію операції з масового виселення «куркульського елемента» з території УСРР. Документ, серед іншого, містив конкретні вказівки щодо речей, які селяни могли взяти з собою:

«Лише найбільш необхідні предмети домашнього вжитку, а також теплий одяг, деякі елементарні засоби виробництва у відповідності з характером їх роботи на новому місці (у зв'язку з відправкою на Північ та використанням їх на лісорозробках), вони беруть із собою сокиру, пилку, лопату та інші необхідні інструменти, які повинні вантажитися в окремому вагоні. При цьому загальна кількість речей та продовольства не повинна перевищувати 25–30 пудів. Грошові заощадження залишати на руках лише в мінімальних сумах (до 500 руб. на сім'ю), які необхідні для переїзду та облаштування на новому місці, а також зобов'язати в рахунок 25–30 пудів речей брати не менше, ніж на 2 місяці продовольства»³³.

Отже, практично все хатнє начиння (посуд, одяг, предмети вмеблювання тощо), худоба, реманент, збіжжя, продовольчі запаси опинилися в розпорядженні управлінської верхівки села.

Аналізуючи численні доповідні записки місцевих партійних, радянських, правоохоронних органів, апаратів ГПУ УСРР на Чернігівщині, можна стверджувати про типовість присвоєння майна «розкуркулених». Так, у с. Комарівка Комарівського району постановою президії райвиконкому, без затвердження окрвиконкому, конфісковано майно «куркуля» Івана Васильця й передано в користування артілі «Хвиля революції». Але на практиці все було присвоєне членами правління артілі – Василем

³² Держархів Чернігівської обл., ф. П-8, оп. 1, спр. 269, арк. 46.

³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3120, арк. 2–13. Див. також: Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – С. 147–151.

Колодкою, Лукою Харченком та Омеляном Чумаком³⁴. У с. Гнидинці Варвинського району члени комісії з розкуркулення по суті вкрали в «куркуля» Володимира Онищенка два годинника, грамофон, мило. Зокрема, грамофон забрав член комісії Опанас Кушвід, годинники та мило – Свирид Соляник. У с. Олексинці Срібнянського району «куркулеві» Опанасові Калимону активісти залишили буханець хліба і два фунти сала. Натомість члени бригади Опанас Щербина та Федір Дмитрюк присвоїли хліб, сало, три банки варення, сім фунтів масла³⁵. Член сільради с. Горки Путивльського району Туркін під час обшуку у «твердоздавця» Погорілова забрав у нього курей для свого господарства³⁶.

Іноді сільські активісти, бажаючи довести селянам реальність більшовицьких гасел про «соціальну справедливість» та «розкріпачену вільну працю», намагалися на основі майна розкуркулених організувати комуну. Але здебільшого потрапляли у трагікомічні ситуації. У с. Михалівка Драбівського району Прилуцької округи в помешканні висланого за невиконання хлібзаготівлі «куркуля» Івана Цикори головою сільради та місцевим комсомольським осередком було організовано «молоду комуну». Комсомольці зайняли обійстя й почали «господарювання». За кілька днів, з'ївши всі «куркульські» продукти, вони розійшлися по домах³⁷.

Іншим типом поведінки активістів було відверте *ошуканство, обман, маніпулювання*. У першу чергу це стосувалося створення колгоспів. Селяни відмовлялися усупільнювати власне майно. Але районні партійно-радянські органи вимагали «відсотки» у справі суцільної колективізації. Відтак уповноважені та активісти вдавалися до обману селян. Наприклад, уповноважений із проведення кампанії колективізації сільського господарства в містечку Носівка Руденко обходив хати бідняків і середняків, робив описи майна, не інформуючи селян про мету.

³⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. П-8, оп. 1, спр. 269, арк. 44.

³⁵ Реабілітовані історією: Чернігівська область. – Чернігів, 2008. – Кн. 1. – С. 321.

³⁶ Там само. – С. 409.

³⁷ Держархів Чернігівської обл., ф. П-342, оп. 1, спр. 887, арк. 19–22.

Закінчивши, він пропонував селянам розписатися, а потім повідомляв:

«Поздоровляю тебе зі вступом у колектив»³⁸.

Активісти вдавалися до маніпуляцій, протиставляючи небажання вступати до колгоспу як протидію «робітничо-селянській владі, що наділила селян землею». Типові факти генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор зазначив у листі до окружкомів і райкомів КП(б)У від 20 березня 1930 р.:

«Голосувати проти колективізації – це все одно, що голосувати проти комуністичної партії та радянської влади».

Для селянина така інтерпретація означала його персональний виступ проти влади, яка у традиційних уявленнях уважалася «даною від Бога», тобто перебувала поза межами ідеологічних орієнтирів. Через начебто збирання підписів на кіно, радіо, статистику сільські активісти домагалися необхідної кількості заяв для створення колективного господарства³⁹.

Архівні матеріали фіксують численні факти *свідомого розорення одноосібних господарств*. Так, тимчасово виконуючий обов'язки чернігівського дільничного прокурора Клименко в доповідній записці на адресу Чернігівського та Олишівського районних виконкомів зазначав:

«До прокуратури поступили відомості, які свідчать про те, що деякі сільради стають на шлях масового продажу майна 7%, які не виконали повністю твердих завдань. Є випадки, сільрада за нездачу 7 пудів хліба штрафує й продає все майно»⁴⁰.

Негативну реакцію селян викликала *зневажлива поведінка активістів щодо людського життя, гідності*. Так, 8 березня 1930 р. у с. Тертишники Носівського району на жіночих зборах із приводу створення колгоспу одна біднячка запитала доповідча Блінову:

«Що робитимуть у колективах люди похилого віку, які не здатні до праці?».

³⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. П-8, оп. 1, спр. 269, арк. 46–47.

³⁹ Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 577, арк. 141–148 зв.

⁴⁰ Держархів Чернігівської обл., ф. П-466, оп. 1, спр. 4, арк. 166.

Той відповідь:

«Людей похилого віку переварюватимемо на мило».

Після такої відповіді, котра викликала обурення присутнього жіноцтва, почулися вигуки:

«Нам такий колектив непотрібен!»⁴¹.

Осуд викликало і зневажливе ставлення активістів до родини заможних селян (жінок та дітей). Окремі активісти виганяли сім'ї «куркулів» із їхніх власних домівок, заявляючи:

«Іди куди хоч, а дітей можеш потопити»⁴².

У селянській традиційній культурі збиткування над людьми похилого віку, жінками та дітьми вважалося злочинним.

Селяни відкрито засуджували факти свідомого знищення навіть куркульського майна через перехід його у «громадську власність». Адже до суспільного майна, уважали хазяйновиті колгоспники, теж треба ставитися ощадливо. Натомість сільські активісти при ліквідації куркульських господарств били шибки, ламали двері тощо⁴³.

Місцеві партійні керівники засуджували подібні дії, розуміючи, що вони лише посилюють негативні настрої стосовно партійно-радянського апарату. Зокрема, на бюро Олишівського райкому КП(б)У 25 грудня 1931 р. розглядалася поведінка членів бригади з розкуркулювання с. Горбове, які допустили «грубе поводження» стосовно «твердоздавців на кшталт викидування з люльки немовляти, вилучення барахла замість незнайденого хліба, включаючи найдрібніші й зовсім непотрібні речі», «наявність озброєного бригадира», «систематичне пияцтво у середовищі активу» тощо⁴⁴.

Для залучення одноосібників до колгоспу активісти іноді вигадували єзуїтські методи. У с. Осьмаки Понорницького району комсомолец, голова сільради Царенко та член КП(б)У, голова артілі Кравець організували бригади, які ходили по хатах

⁴¹ Держархів Чернігівської обл., ф. П-8, оп. 1, спр. 269, арк. 47.

⁴² Там само, ф. П-466, оп. 1, спр. 4, арк. 166.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само, спр. 9, арк. 174.

одноосібників із пропозицією написати заяву про вступ «до колективу». Для тих, хто категорично відмовлявся вступати в колгосп, сільські керівники організували так звані «комуні», зокрема одну облаштували у хаті психічно хворого односельця Є. Кота. До новостворених «комун» почали примусово переселяти одноосібників, котрі відмовлялися вступати в колгосп. Натомість в їхніх власних хатах виймали шибки, знімали двері, розвалювали печі⁴⁵.

Типовою моделлю поведінки низових партійно-радянських працівників і сільських активістів були *заякування, психологічний тиск*. Так, 20 січня 1930 р. вповноважений Ніжинського райкому КП(б)У Мірошніченко під час зборів у с. Переяславка на запитання про долю незгодних із суцільною колективізацією заявив, що таких «будемо розстрілювати»⁴⁶. 14 березня того ж року вповноважений окружного комітету КП(б)У Шевлюга на сільських зборах у с. Британи Комарівського району запропонував присутнім записатися на вибір до трьох списків: тих, хто бажає вступити «в колектив», небажаючих і тих, хто чекає на повернення царя⁴⁷. Заява вповноваженого викликала панічні настрої серед селян. Така реакція була цілком закономірною. Традиційно селянство поважало «владу», намагаючись пристосуватися до її вимог. Запропонований варіант трьох списків не залишав можливості для маневру й одразу визначав селян, котрі не погоджувалися на вступ до колгоспу, «як противників влади»⁴⁸.

У травні 1930 р. вчителька Кравченко у с. Яблунівка Яблунівського району на зборах щодо проведення колективізації погрозувала:

«Хоч ви й перевішайтеся, а в колектив підете»⁴⁹.

Типовими були погрози щодо виселення загалом, «на Соловки», «до Сибіру» тощо. Селяни не розуміли причин та механізму позбавлення їх права проживання в рідному селі й не

⁴⁵ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-362, оп. 1, спр. 14, арк. 110–111.

⁴⁶ Там само, ф. П-1669, оп. 1, спр. 97, арк. 53.

⁴⁷ Там само, ф. П-8, оп. 1, спр. 269, арк. 44–44 зв.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само, ф. П-342, оп. 1, спр. 887, арк. 593–595.

завжди брали до уваги погрози активістів. Але вони перетворювалися сільським керівництвом у конкретні ухвали органів самоуправління. Так, начальник Ніжинського окрвдділу ГПУ УСРР С. Самовський у спецповідомленні від 20 березня 1930 р. до інформаційного відділу ГПУ республіки писав, що у с. Британи Комарівського району за ініціативою вповноваженого окрпарткому Шевлюги сільрадою, комітетом незаможних селян та осередком ЛКСМ було ухвалено постанову про висилку за межі України групи бідняків і середняків, які нібито «зривають колективізацію сільського господарства»⁵⁰. Звичайно, у даному випадку мало місце порушення затвердженого вищим партійно-державним керівництвом УСРР принципу відбору «контингенту», а також бюрократичне оформлення депортації. Але для селян ухвалення місцевим самоуправлінням такого документа означало реальну загрозу бути виселеним. Тим паче, що за «царського режиму» громада мала право клопотатися про виселення окремих своїх членів за межі рідного села. Звичайно, історичний досвід екстраполювався на поточну ситуацію.

Окремою моделлю поведінки слід уважати *побиття та фізичні знущання, застосування «фізичних методів впливу»* проти селян. У спецзведенні Бахмацького райвідділу ГПУ УСРР від 14 січня 1932 р. на адресу райкому КП(б)У доповідалося про незадоволення мешканців села хлібозаготівлями, зловживаннями з боку влади, покарання за невиконання плану хлібозаготівлі та відповідну агітацію. Так, у с. Фастівці члени президії сільської ради Кирило Ганага, Василь Шкерба, комуніст Максим Муха перевіряли виконання селянами плану хлібозаготівлі. Прийшовши до садиби «твердоздавця» Ганни Ковтун, виявили замкнуту хату. Активісти почали вибивати двері. На шум від сусідів прибігла родичка – Параска Ковтун – і запитала:

«У чому справа? Що ви б'єте двері? Ось у мене ключ».

Активісти, потрапивши до будинку, ще в коридорі почала бити цю жінку, вимагаючи від неї гроші. К. Ганага душив, В. Шкерба шилом колов у бік, а М. Муха, тримаючи в руках ножа, кричав:

«Говори живо, а то все рівно тобі кінець житні».

⁵⁰ Держархів Чернігівської обл., ф. П-8, оп. 1, спр. 269, арк. 44.

П. Ковтун знепритомніла. Лише після цього активісти покинули садибу⁵¹.

У доповідній записці обласної прокуратури секретареві Чернігівського обкому КП(б)У вказувалися типові «перекручення лінії партії й уряду та зламання революційної законності в різних районах області» впродовж 15–25 січня 1933 р. Це, зокрема, допити, побиття селян, погрози зброєю та розстрілом. Так, у с. Івашківка Чернігівського району хлібозаготівельна бригада, «викликаючи селян до штабу, мордувала їх, що виявлялося в підвішуванні, обкурюванні димом. Окремих селян роздягали та саджали в холодні приміщення, незаконно затримували на 7 діб»⁵².

Практика знущань не припинялася й у наступні роки. За інформацією секретаря Чернігівського обкому КП(б)У В. Тодреса від 7 березня 1935 р., голова сільради с. Гужівка Ічнянського району Христюк, парторг колгоспу ім. Постишева Івченко та директор місцевої МТС Селецький примушували одноосібників, котрі не бажали вступати до колгоспів, роззуватися, виводили на подвір'я й залишали стояти босоніж на снігу. Їхнє майно незаконно забирали, а хати й сільськогосподарські будівлі руйнували⁵³.

Загалом середовище сільського активу не було однорідною масою. Частина з них в екстремальні періоди зберегли традиційні селянські соціальні орієнтири й не бажали брати участь у свідомій ліквідації селянського соціуму. Вони перестали демонструвати «більшовицьку твердість» та «незламність» як прояв політичної лояльності до режиму у проведенні «політико-господарчих кампаній на селі» і реалізації конкретних репресивних заходів. Окремі сільські керівники та активісти навіть спромоглися на *відвертий спротив політиці* Й. Сталіна у сільському господарстві. Так, члени окремих осередків КСМУ Олишівського району у червні 1929 р. під час хлібозаготівлі проявляли «хво-

⁵¹ Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: Влада та народ: Зб. док. – Чернігів, 2008. – С. 22.

⁵² Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 78, арк. 112–119.

⁵³ Там само, ф. Р-362, оп. 1, спр. 14, арк. 110–111.

стистські настрої», співчували селянам, яких «бойкотували» через «нездачу хлібозаготівлі» і навіть «допомагали бойкотованим купівлею краму»⁵⁴. Голова сільгоспартілі ім. Петровського на хуторі Ленден Комарівського району Захарій Чуб відмовився проводити розкуркулення, заявляючи:

«Я не ходив і не буду грабувати людей»⁵⁵.

Окремі активісти та вповноважені районних організацій намагалися уникнути «хлібозаготівельної роботи» й, використовуючи різні причини, виїжджали з сіл⁵⁶.

Дискусії серед низового активу про відсутність хліба для хлібозаготівлі, нереальність планів суцільної колективізації інтерпретувалися вищим партійно-державним керівництвом СРСР та УСРР як «опортунізм». Генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор у директиві від 20 жовтня 1931 р. вимагав

«розкрити й розвінчати опортуністів, куркульські елементи, які ведуть боротьбу проти хлібозаготівлі».

Він пропонував комуністів, котрі

«підпали під вплив куркульських елементів, покривали й організували утаювання хліба, займалися поширенням чуток про нереальність планів, проповідували точку зору, що спочатку треба задовольнити повністю колгоспників, забезпечити всі фонди, а що залишиться здати державі – негайно виключати з партії»⁵⁷.

Указівку політичного лідера було виконано. У доповідній записці голови ГПУ УСРР секретареві ЦК КП(б)У С. Косіору від 22 листопада 1932 р. про ставлення членів партії та комсомольців республіки до хлібозаготівлі цитувалися висловлювання партійно-радянських працівників і сільських активістів, зокрема по Чернігівській області – інформацію було зібрано з 20 районів, 42 сіл. Усього «правоопортуністичні настрої та спротив» висловили 11 відповідальних працівників, 16 уповноважених райкомів (відправлених у села), 5 голів сільрад, 8 голів

⁵⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. П-20, оп. 1, спр. 156, арк. 41–43.

⁵⁵ Там само, ф. П-8, оп. 1, спр. 269, арк. 44 зв.

⁵⁶ Там само, ф. П-1669, оп. 1, спр. 89, арк. 10–11.

⁵⁷ Там само, ф. П-466, оп. 1, спр. 5, арк. 251–252.

та членів правління колгоспів, 6 секретарів сільських партійних осередків, 1 секретар осередку ЛКСМУ, 14 партійних і 12 комсомольських активістів. Проявлялися вони наступним чином: відмова від ухвалення плану хлібозаготівлі – 1 випадок, тенденції до звільнення з роботи – 2, відмова від виконання хлібозаготівлі – 19, «опортуністичні настрої» – 70, тенденції до виходу з партії – 3⁵⁸. Вірогідно, що загальні цифри по УСРР по лінії ОГПУ СРСР були повідомлені Й. Сталіну. Для очільника ВКП(б) подібні показники означали наявність «контрреволюціонерів» у КП(б)У й очевидну недосконалість системи добору місцевих кадрів. Виявлення такої кількості незгодних із політикою Кремля на посадах уповноважених райкомів республіканської парт-організації, секретарів партосередків, голів колгоспів та активістів – головної опори більшовиків на селі – означало втрату важелів впливу на селянство, гальмування процесу створення «сільськогосподарських фабрик» і перетворення «дрібнобуржуазної маси» на сільських пролетарів. Цифри офіційної чекістської статистики для Й. Сталіна були лише верхівкою «контрреволюційного айсберга»⁵⁹.

Подібна тенденція збереглася й наступного року. У червні 1933 р. Чернігівський обком КП(б)У підготував інформацію для ЦК КП(б)У про «опортуністичні прояви» серед районних працівників та сільських активістів. Усього було виявлено 255 таких фактів у 27 районах. Серед них: відмова від прийняття планів – 3, ухилення та відмова від роботи щодо хлібозаготівлі – 18, відмова від здачі хліба сільським активом і протидія хлібозаготівлі – 27, пияцтво та «зв'язок із куркульством» – 89, «опортуністичні розмови» – 118. За ці «прояви» з партії було виключено 16 відповідальних районних працівників, 18 уповноважених

⁵⁸ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 рр. в Україні в документах ГПУ–НКВД / Упор. В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін, О. Стасюк, Ю. Шаповал. – К.: Стило, 2007. – С. 194–195.

⁵⁹ *Podkur R. Rozsekrechena pamiat: Holodomor 1932–1933 rokov v Ukraini v dokumentakh GPU–NKVD [Declassified Memory: Holodomor 1932–1933 in Ukraine in GPU–NKVD Documents] / Comp. V. Borysenko, V. Danylenko, S. Kokin, O. Stasiuk, Yu. Shapoval. Kyiv: Stylos, 2007. 604 p // Holodomor Studies. – 2010. – № 1. – P. 137–151.*

райкомів КП(б)У, 22 голови і членів сільрад, 12 секретарів осередків, 34 голів і членів правління колгоспів, 27 представників сільського активу; заарештовано й засуджено 5 відповідальних районних працівників, 7 уповноважених райкомів КП(б)У, 15 голів і членів сільрад, 11 секретарів осередків, 31 голову та члена правління колгоспів, 17 представників сільського активу. Для прикладу згадувалася справа заворга Носівського райкому КП(б)У Яременка. Його в 1933 р. відрядили вповноваженим у с. Лихачів Носівського району. Прибувши на місце, він відмовився проводити хлібозаготівлю, понаднормово збирати збіжжя у «твердоздавців». За такі «небільшовицькі дії» бюро райкому КП(б)У двічі попередило Яременка. Протестуючи проти політики ВКП(б) – КП(б)У, він вийшов із партії. У розмовах стверджував, що в політбюро ЦК ВКП(б) «засіли контрреволюціонери», а «всі чесні люди, зокрема Риков, Бухарін», вийшли з ЦК і тому «всі чесні комуністи повинні припинити хлібозаготівлі та вийти з партії». Яременка засудили до 8 років ув'язнення. Також за «зрив хлібозаготівлі» були виключені з партії та заарештовані члени бюро Носівського райкому КП(б)У – культ-проп Басов і голова районної профспілки Костюченко⁶⁰.

Як «спротив хлібозаготівлі» кваліфікувалися спроби активістів «захистити» родичів від хлібозаготівлі. Заступник голови Химо-Рябушинської сільради Ніжинського району конфліктував із районним уповноваженим через знайдені в його родича 60 пудів збіжжя. Тимчасово виконуючий обов'язки секретаря цієї сільради І. Горбатько теж постійно захищав своїх родичів від хлібозаготівель⁶¹. Але такі дії сільських активістів не слід уважати свідомим спротивом «більшовизму».

Й. Сталін розумів, що екстремальна ситуація з проведенням суцільної колективізації виявила певний шар низових керівників та партійців, незгодних із політикою керівництва ВКП(б). Тому було прийняте рішення про їх вилучення із лав партії. Спочатку ЦК ВКП(б) та РНК СРСР 14 грудня 1932 р. ухвалили постанову «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі

⁶⁰ Реабілітовані історією: Чернігівська область. – Кн. 1. – С. 407–408.

⁶¹ Держархів Чернігівської обл., ф. П-1669, оп. 1, спр. 140, арк. 24–26.

та у західних областях». Й. Сталін та В. Молотов уважали, що найбільшими «ворогами партії, робітничого класу і колгоспного селянства» є «саботажники з партквитком у кишені». Тому пропонували до «переродженців і ворогів радянської влади й колгоспів, які все ще мають у кишені партквиток», застосувати суворі репресії – довгострокове ув'язнення в концтаборі та навіть розстріл⁶². Такі суворі санкції стосувалися осіб, що активно протистояли більшовицькому режиму. Інших партійців, котрі критикували й не погоджувалися із політикою ВКП(б), чекала «партійна чистка», санкціонована 12 січня 1933 р. Аналіз матеріалів «чисток» виявив типові причини виключення з КП(б)У. Згідно з інформацією, що вміщена в доповіді голови комісії з «чистки» Городнянської парторганізації Клеймана від 17 серпня 1934 р., із партії було виключено парторга Нечая (комуніст з 1927 р.) – за «захист антидержавних тенденцій колгоспників, що виступали проти лісовивозки та хлібозаготівлі»⁶³; члена партії з 1932 р., голову сільради с. Вихвостів Городнянського району – Апанасенка («за незабезпечення виконання господарсько-політичних кампаній на селі та політичну безграмотність»)⁶⁴; кандидата у члени КП(б)У із 1931 р., голову колгоспу Сороку – «як куркуля» та за зловживання посадовими обов'язками (як секретар сільради видавав довідки «куркулям» про те, що вони бідняки; «працюючи головою колгоспу зривав усі політико-господарчі кампанії»)⁶⁵.

Усього протягом 1933 р. парторганізація УСРР скоротилася на 109 556 членів (за іншими даними – 194 822 осіб). Причому республіканські партійні керівники визнавали, що 48,1% виключених вступили в партію впродовж 1931–1932 рр., тобто в період розгорнутого «комуністичного штурму». По Чернігівській області на 1934 р. ситуація склалася наступним чином: контролюючими органами до відповідальності було притягнуто

⁶² Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів. – К.: Політвидав, 1990. – С. 292.

⁶³ Держархів Чернігівської обл., ф. П-20, оп. 1, спр. 581, арк. 143.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само, спр. 579, арк. 57.

16% парторганізації області (2775 осіб), виключено 5,5% (1051 особа). Із виключених 44% були позбавлені партквитка за «саботаж» партійних директив та «викривлення лінії партії»⁶⁶.

Отже, можемо припустити, що молоді «за партійним стажем» партійці не підтримували силового проведення соціально-економічних перетворень. Для підвищення політичної активності сільських партійних осередків та заміни «вичищених комуністів» у сільську місцевість із промислових міст було направлено 15 928 комуністів. Саме вони на 95% обійняли керівні посади у сільському самоуправлінні та колгоспах (парторги, секретарі партосередків, бригадири, голови та члени правління колгоспів тощо)⁶⁷.

Окремі представники сільського активу намагалися *створити колективні господарства зі складу заможних селян*. У с. Кропивне Ніжинського району 21 січня 1930 р. відбулося засідання сільського активу щодо створення колгоспу. Активіст Опанас Ляшенко вирішив, що в «колектив» варто об'єднати економічно спроможні господарства. Тож він обійшов садиби «куркулів» і середняків та наголосив:

«Ну, що ж, треба тепер і нам іти в колектив, бо нам місця у селі не останеться, давай ми самі організуватимемо колектив, навіщо нам задалася голота»⁶⁸.

У містечку Ічня в лютому 1930 р. на зборах технік Таран заявив про необхідність обрання до правління колгоспу «Переможець» «добрих господарів, а не батраків та якусь там злидоту, що не вміє господарювати». Також на курси з оцінки майна господарств, вступу до колгоспу слід посилати людей навчених, досвідчених господарів, «а не батраків»⁶⁹.

Райкоми КП(б)У також фіксували *небажання сільських активістів*, навіть членів партії, *вступати до колективних госпо-*

⁶⁶ Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 148, арк. 73–74.

⁶⁷ Єфіменко Г.Г. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932–1938) // Укр. істор. журнал. – 2000. – № 6. – С. 51; Всесоюзная партийная перепись 1927 г.: Основные итоги переписи. – Москва: Изд-во статист. отдела ЦК ВКП(б), 1927. – С. 13.

⁶⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. П-1669, оп. 1, спр. 92, арк. 4–4 зв.

⁶⁹ Там само, спр. 60, арк. 108.

дарств. Таку тенденцію фіксували ніжинські районні парткерівники ще 1928 р. Відтак на засіданні партійної організації району, котре відбулося 5 серпня 1928 р., пропонувалося «рішуче припинити» подібну практику⁷⁰. Утім, події у с. Веркіївка Ніжинського району продемонстрували явне небажання заможних селян-комуністів вступати до колгоспів. Секретар місцевого партосередку, більшовик із 1917 р. Судьбін та його однопартійці відмовилися усупільнювати худобу, заявляючи, що вона «буде недоглянута, може бути непоєна, запалена», не радили робити це й решті односельців. Сам Судьбін,

«маючи у своєму господарстві декілька голів рогатої худоби, свиней, вулики, мед, своєї худоби та меду не контракував, а без контракції по хлібозаготівлі відмовився здавати, чим зірвав заготівлю м'яса по селу».

Цікаво, що веркіївські партійці не були принциповими противниками колективного господарювання на селі – вони пропонували спочатку випробувати нижчі його форми, котрі не передбачали суцільного усупільнення, обстоювали ідею чіткого розподілу результатів праці відповідно до затрачених зусиль. Вірогідно, що свого заможного статусу Судьбін набув після розподілу землі на початку 1920-х рр. Отримавши ділянку відповідно до проголошеного «Декрету про землю» й розбудувавши міцне сільськогосподарське виробництво, цей комуніст розумів: перехід до суцільної колективізації, як еволюційний процес, можливий через виховання у селян відповідального ставлення до усупільненого майна. Інтерпретувавши поведінку партійців як «правий ухил у проведенні суцільної колективізації», секретар Ніжинського райкому КП(б)У Шуляк у жовтні 1930 р. рекомендував бюро районної парторганізації виключити Судьбіна з партії та розформувати веркіївський осередок⁷¹.

Планомірне формування необхідного рівня політичної лояльності сільських активістів та низових партійно-радянських працівників проявилось в умовах «Великого терору» 1937–1938 рр. Аналіз архівно-кримінальних справ заарештованих

⁷⁰ Держархів Чернігівської обл., спр. 45, арк. 1–31.

⁷¹ Там само, спр. 89, арк. 5–8.

селян, працівників сільського господарства виявив наявність довідок сільради, правління місцевого колгоспу, тобто виданих місцевим активом. У цих документах, як правило, містилася детальна інформація про соціальний стан підозрюваного/заарештованого, склад його родини, релігійність, політичну належність. Причому відомості на особу надавалися, починаючи з дореволюційних часів.

Так, в архівно-кримінальній справі на мешканця с. Мацько-Іванівське Борзнянського району Авксентія Корнійовича Губу⁷² є довідка-характеристика Шаповалівської сільської ради № 15/с від 13 серпня 1937 р., адресована начальникові райвідділу НКВД УРСР. Цікаво, що довідку сільради було надіслано до каральних органів майже за місяць до арешту селянина. Можемо припустити, що цей документ знадобився саме для підготовки попередніх списків «соціально-небезпечного елементу». Зазначалося, що «за соцстаном він одноосібник», але в минулому – «куркуль». До Лютневої революції мав 25 га землі, худобу (великої – 12, дрібної – 18 голів), млин-вітряк, користувався молотаркою. Голова сільради особливо наголошував на «приховуванні куркульського господарства» через поділ його на три частини. У хазяйстві тоді налічувалося 3,28 га землі, 8 голів великої худоби й 5 – дрібної. У довідці вказувалося, що до 1934 р. – господарство було «твердовицьке». Також міститься інформація про позбавлення А. Губи виборчих прав як «білогвардійця-денікінця», його еміграцію до Польщі та повернення у село в 1921 р. Зазначається, що майна він не продавав і під судом не перебував, «живе у своїй хаті й займається грабарництвом на власній коняці». Окрім того, у довідці подавався склад сім'ї: дружина, дві доньки, двоє синів, сестра дружини⁷³.

⁷² Губа А.К., 1897 р.н., с. Миколаївка Борзнянського р-ну, українець, письменник. Заарештований 10 вересня 1937 р. Постановою трійки при УНКВД по Чернігівській області від 16 вересня 1937 р. за «проведення антирадянської діяльності» застосована вища міра покарання. Розстріляний 1 жовтня 1937 р. у м. Чернігів. Реабілітований 11 серпня 1989 р. (див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 11066).

⁷³ Там само, арк. 3–3 зв.

Подібна довідка-характеристика зберігається і в архівно-кримінальній справі на Єлисея Васильовича Градобика⁷⁴. Кропивнянська сільська рада видала її 13 березня 1938 р. – уже після арешту. У документі вказувалося, що батьки його за майновим станом були «куркулями», володіли 14 га землі, мали 2–3 коней, 2–3 корів та дрібну худобу й вітряний млин. Члени сільради надали відомості не лише щодо майнових параметрів родини, а і її «політичне забарвлення». Наголошувалося, що батько Є. Градобика «злісно ухилявся» від виконання державних зобов'язань, був засуджений на 3 роки позбавлення волі «за агітацію»; родина ставилася до бідноти «іздевательські», не виконувала вимог політико-господарських кампаній («Градобики закопували хліб у землю і на те місце накладали кучі навозу, в його неодноразово було знайдено хліб в ямах, який був зіпсований (гнилий)»); позичали хліб біднякам за умови, «якщо береш 2 пуди, то отдаси 4», або ж позичальник повинен був відпрацювати навесні декілька днів; під час суцільної колективізації Є. Градобик утік і «працював невідомо де, в останній час працював на з/д (залізничному. – *О. Л.*) транспорті»⁷⁵.

В архівно-кримінальних справах на колгоспників містяться також довідки-характеристики, видані правліннями колективних господарств. Цілком очевидно, що інформація про майновий стан, релігійність дублювалася. Однак вони мали ще додаткові відомості про роботу в колгоспах, відпрацьовані трудовні тощо. Зокрема, довідка-характеристика сільської ради з архівно-кримінальної справи на колгоспника Івана Терентійовича Гончаренка⁷⁶ датована днем його другого арешту. Члени сільра-

⁷⁴ *Градобик Є.В.*, 1899 р.н., с. Кропивне Ніжинського р-ну, українець, освіта початкова. Робітник залізниці. Заарештований 8 березня 1938 р. Постановою трійки при УНКВД по Київській області від 10 травня 1938 р. за ст. 54-10 ККУРСР застосована вища міра покарання. Розстріляний 16 травня 1938 р. у м. Київ. Реабілітований 11 вересня 1989 р. (див.: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 11087).

⁷⁵ Там само, арк. 7–7 зв.

⁷⁶ *Гончаренко І.Т.*, 1877[1880] р.н., с. Неданчичі Любецького (нині Ріпкинського) р-ну, українець, освіта початкова. Проживав у с. Неданчичі, одноосібник. Уперше заарештований 24 грудня 1932 р. за ст. 54-10 КК

ди характеризували цього селянина «як свідомо чужого елемента», «агітатора євангельських громад та розкладника проти заходів радянської влади»⁷⁷. Акцентувалося, що до І. Гончаренка впродовж 1929–1930 рр. «приїздили невідомі люди, і сам він часто виїздив із села в невідомому напрямку». У довідці-характеристиці подано інформацію про роботу заарештованого з моменту його вступу «в колектив» у 1934 р. Так, правління зазначало, що І. Гончаренко, «хоч і вступив до колгоспу, але на роботу не ходив, а проводив агітацію за вступ колгоспників в євангельські громади»:

«Він казав, що в неділю працювати не можна, не дивлячись ні на які уборочні, через що не раз зривав роботу в гарячу пору».

Голова колгоспу підкреслював, що в 1937 р. І. Гончаренко «не виробив жодного трудовдя, у той час вечорами збирав у себе групи колгоспників, займаючись непотрібними розмовами»⁷⁸.

Також у колгоспній та сільрадівській довідках дублювалася інформація про майновий стан і поведінку заарештованого.

Подібні довідки є також і в архівно-кримінальній справі на одноосібника Івана Федоровича Гавриша⁷⁹. Вона цікава тим, що за рік після арешту її було закрито, а головного фігуранта звільнено. Довідки, котрі тут містяться, видано 1 серпня 1938 р. –

УСРР. 6 березня 1933 р. справу закрито. Із-під варти звільнений 21 лютого 1933 р. На час другого арешту – колгоспник. Заарештований 27 листопада 1937 р. за ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР. 17 травня 1939 р. звільнений на підписку про невиїзд. Рішення у справі відсутнє. Реабілітований у 1996 р. (див.: Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Чернігів, спр. 9683-п; Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 747).

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, спр. 747, арк. 6–7 зв.

⁷⁹ *Гавриш І.Ф.*, 1902 р.н., с. Шатура Лосинівського (нині Ніжинського) р-ну, українець, освіта початкова. Проживав у с. Шатура, одноосібник. Заарештований 7 березня 1938 р. за ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР. Постановою Чернігівського обласного суду від 1 квітня 1939 р. справу закрито. Звільнений 8 квітня 1939 р. (див.: Там само, спр. 1326).

уже після арешту «підозрюваного». Очевидно, таким чином слідчі намагалися назбирати бодай якийсь компромат. У довідці-характеристиці, виданій Шатурською сільрадою, зазначалося, що І. Гавриш народився у «сім'ї куркуля». До Жовтневої революції разом із батьком мав значне господарство: 50 га землі, будинок, 2 сараї, 2 комори, клуню, 4 коней, 2 пари волів, 4 корови, бугая, жеребця, 40 овець. Після революції, на думку членів сільради, теж мав «куркульське господарство»: 13 га землі, по 2 коня й корови, 2 пари волів, січкоріжку, хату, 2 сараї, 2 комори, клуню. Родина використовувала найману працю – 4 постійних і до 10 сезонних робітників. У 1929 р. на господарство І. Гавриша було накладено експертний податок, за несплату котрого все майно було передано до колгоспу, а його власника позбавлено виборчих прав. Під час проведення операції з депортації «куркулів» І. Гавриш утік, з'явився у селі в 1934 р., вступив до колгоспу. За свідченням членів сільради, він «займався агітацією проти радянської влади та розкладом трудової дисципліни поміж колгоспниками». Керівництво Шатурської сільськогосподарської артілі ім. Блюхера у виданій довідці вважало І. Гавриша вже «колишнім членом колгоспу», указуючи, що його господарство в 1929 р. «розкуркулювалося». У 1937 р. він виробив 222,4 трудовні, а в 1938 р. – лише 45,33. Робився висновок, що колгоспник Іван Гавриш, працюючи в колективному господарстві, до роботи

«відносився нечесно, до колгоспного майна відносився не акуратно, псував його, вів агітацію проти підписки на позику державі й сам підписався на малу суму»⁸⁰.

Отже, основними критеріями оцінки особи, що використовувалися сільським активом для довідок сільрад та правлінь колгоспів, котрі містяться в архівно-кримінальних справах, були майновий стан селянина; належність до певної соціальної групи, яка загалом визначалася за майновими параметрами й ставленням до колективізації; участь у політико-економічних та агітаційних кампаніях (суцільна колективізація, державна позика); ставлення до релігії й діяльності місцевих активіс-

тів. Подібні довідки містяться в більшості архівно-кримінальних справ селян. Цілком вірогідно, що вони надавалися в місцеві апарати держбезпеки на вимогу – як до арешту «підозрюваного», так і після. Сільські ради були низовою владною структурою й саме вони під час заходів із виконання планів пошуку «ворогів народу» акумулювали доволі великий пласт інформації про мешканців населених пунктів. Зважаючи на специфіку сільського буття, надані сільрадами відомості були вичерпними.

Протягом 1920-х рр. більшовицьке керівництво намагалося через місцеві вибори, призначеннями, направленням робітників із великих промислових центрів «на допомогу селу» утвердити свій вплив на сільські органи самоуправління. Використовуючи сільських комуністів, комсомольців, двадцятип'ятитисячників, учителів та батраків вище партійно-державне керівництво створило досить монолітну структуру активістів, які завдяки різноманітним політико-господарським кампаніям перетворилися на ідеологічно витриманих, «правильно мислячих» виконавців.

Також лави сільських активістів поповнювалися за рахунок осіб, які в інших соціально-політичних умовах навряд чи опинилися б серед тих, хто наділений владою: юні комсомольці, піонери, декласовані елементи, особи із садистськими нахилами. Включаючи таких до лав активістів, вище партійно-державне керівництво «вбивало двох зайців» одночасно. *По-перше*, завдяки тому, що вони не були обтяжені «мораллю» та працювали завжди на результат. *По-друге*, саме на них влада списуватиме численні «перекручення та перегини». Однак із погляду селян ці люди перебували поза селянським світоглядним виміром. Саме це й стало вирішальним при визначенні їхньої ролі у проведенні суцільної колективізації.

Більшість типів поведінки сільських активістів Чернігівщини свідчать про маргінальність виконавців «волі партії в українському селі». Селяни через репресивну діяльність не вважали їх частиною сільської громади.

Окремі сільські активісти Чернігівщини через необхідність застосування репресивних відмовлялися виконувати розпорядження місцевого партійно-державного керівництва. Для біль-

⁸⁰ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-8840, оп. 3, арк. 7–8.

шовицьких лідерів активний та пасивний спротив частини сільських активістів означав неприйняття селянами силового шляху проведення «соціалістичної реконструкції» промисловості та сільського господарства.

Факти політичної нелояльності сільських активістів викликала прогнозована реакція вищого партійно-державного керівництва СРСР у вигляді репресивних акцій та «партійних чисток». Протягом 1930-х рр. Й. Сталіну та його оточенню вдалося сформувати політично слухняне середовище сільських активістів. Тому при пошуку підстав для арешту «антирадянських елементів на селі» місцеві апарати органів державної безпеки не мали проблем з отриманням детальної інформації. Дослідження всього спектру можливих типів поведінки сільських активістів дозволило б розкрити глибинні механізми впливу на формування свідомості українських селян в умовах радянської дійсності.

Лисенко О. Сельские активисты Черниговщины (конец 1920–1930-е гг.): типология поведения

В статье на основе малоизвестных архивных документов исследуются типы поведения сельских активистов Черниговщины в конце 1920–1930-х гг.

Ключевые слова: сельские активисты, комсомольцы, партийцы, сельсовет, угрозы.

Lysenko O. Village Activists of Chernihiv Region (at the End 1920th–1930th): Behavior Typology

The article is devoted to behavior typology of village activists of Chernihiv region at the end 1920th–1930th. The little-known archival documents were used.

Key words: village activists, komsomol members, party members, village Soviet, threats.

УДК: 82-312.6: [Бодняк-Грабський Ю.]

Кирило ГОРБУРОВ*

**Юрій Бодняк-Грабський (1895–1938):
життєпис директора
Польського педагогічного інституту у Києві**

У статті йдеться про маловідомі сторінки біографії директора Польського педагогічного інституту у Києві 1933–1934 рр. Юрія Бодняка-Грабського (1895–1938) у розпал репресій проти польського населення радянської України й поступового згортання «польської комуністичної роботи» у республіці.

Ключові слова: польська національна меншина в УСРР, Польський інститут соціального виховання у Києві, Польський педагогічний інститут у Києві, Юрій Бодняк-Грабський (1895–1938), репресії.

Польський інститут соціального виховання (скорочено у дусі часу – Польський інститут соцвиху або Польський соцвих – ПІСВ), згодом – Польський педагогічний інститут у Києві (ППІ) – було організовано восени 1930 р. й урочисто відкрито у січні 1932 р. Першим його директором став Стефан Сохацький¹. Його діяльність на цій посаді внаслідок низки об'єктивних та суб'єктивних обставин була не надто вдалою (йшлося про невиконання навчального плану, невдале комплектування професорсько-викладацького й студентського складу, фінансові порушення тощо), що й спричинило вимушений відхід С. Сохацького від керівництва ППІ навесні 1933 р.

У березні 1933 р., згідно з рішенням бюро Київського обкому КП(б)У, директором Польського педагогічного інституту у

* Горбуров Кирило Євгенович – кандидат історичних наук, докторант відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

¹ Сохацький (Чешейко) Стефан Вацлавович (1891–1934) – функціонер польського соціалістичного й комуністичного руху, політемігрант. 1931–1933 рр. (до березня) – директор Польського інституту соціального виховання (згодом – Польського педагогічного інституту) у Києві, потім директор й професор Самарського інституту зернових культур. У червні 1933 р. заарештований у сфабрикованій «справі» «ПОВ». 9 березня 1934 р. Колегією ОГПУ засуджений до смертної кари. Страчений 1 червня 1934 р. у Москві.

Києві був призначений Юрій Дмитрович Бодняк (справжнє прізвище та ім'я – Грабський Антін Юліанович), який й очолював цей вищий навчальний заклад до 10 вересня 1934 р.

Прізвище Ю. Бодняка ще й досі перебуває у своєрідній історіографічній «тіні», й про цю постать нині все ще практично нічого не відомо. Він лише побіжно згадується у знаковій для історіографії польської національної меншини СРСР/УРСР піонерській монографії вроцлавського дослідника Миколая Іванова (колишнього ученого зі столиці Білорусі) про «перший покараний народ» – поляків у СРСР 1921–1939 рр. (1991), та й у ній йдеться про Яна Бодняка – директора ППІ 1934–1935 рр.², отже, ім'я й роки його керівництва у Польському педінституті у Києві подані не зовсім коректно. У значно ґрунтовнішій монографії знову ж таки ученого з Вроцлавського університету Януша Купчака «Поляки на Україні у 1921–1939 рр.» (1994) постать Ю. Бодняка взагалі обійдена мовчанкою, хоча у книзі в окремих підрозділах згадуються й Польський інститут соціального виховання у Києві й науково-дослідний Інститут польської пролетарської культури (ІППК), обидва яких свого часу очолював Ю. Бодняк, а також згадується попередник останнього на посаді керівника Польського педінституту С. Сохаський³. У репресивному контексті згадуються Польський педінститут та ІППК у польськомовній монографії тернопільського ученого Г. Стронського «Репресії сталінізму щодо польської людності на Україні у рр. 1929–1939» (1998)⁴, однак й тут прізвище Ю. Бодняка не фігурує. Обійдена увагою ця постать й у ґрунтовному збірнику документів «Голодомор 1932–1933: Великий Голод на Україні у документах польської дипломатії і розвід-

² Iwanow M. *Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939* / Mikołaj Iwanow. – Warszawa – Wrocław: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1991. – S. 354.

³ Kupczak J. M. *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939* / Janusz M. Kupczak. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – S. 228–229; 236–243; 254; 321–322.

⁴ Stroński H. *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939* / Henryk Stroński. – Warszawa: Wspólnota Polska, 1998. – S. 161–165.

ки» (2008), упорядкованому авторитетним краківським дослідником Яном-Яцеком Бруським⁵, хоча у виданні присутні повідомлення про репресії щодо польської національної меншини, зокрема, у «справі» так званої «ПОВ», в тому числі й у колективі Польського педагогічного інституту у Києві.

У вітчизняній історіографії загальний контекст репресій проти польської національної меншини республіки й процес ліквідації ППІ та ІППК вперше ґрунтовно були висвітлені у статті О. Рубльова та В. Репринцева 1995 р. «Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки»⁶, хоча й тут більше уваги було приділено постаті В. Радіна-Уцеховського – наступника Ю. Бодняка на посаді директора Польського педінституту у Києві. Не хибують на надмірну персоніфікацію й загалом цікаві дослідження М. М. Кузьменка та М. Ю. Виговського, присвячені науково-педагогічній інтелігенції УСРР міжвоєнної доби ХХ ст.⁷ У них також відсутня згадка про директора ППІ 1933–1934 рр. Спроба вписати біографію Ю. Бодняка у загальний контекст подій у Польському педінституті у Києві напередодні Великого терору 1937–1938 рр. зроблена у нашій доповіді на Всеукраїнській науковій конференції «Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя “Великого терору” в СРСР» (15 березня 2012 р.)⁸.

⁵ *Hołodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu* / Wybór i opracowanie Jan Jacek Bruski. – Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2008. – 778 s.: foto.

⁶ Рубльов О. *Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки* / О. С. Рубльов, В. Ф. Репринцев // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 116–156.

⁷ Див., напр.: Кузьменко М. М. *Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень* / Михайло Миколайович Кузьменко; [МОН України. Національний педагогічний ун-т імені М. П. Драгоманова]. – Донецьк: Норд-Пресс, 2004. – 455 с.; Виговський М. Ю. *Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції* / Микола Юрійович Виговський. – К.: Генеза, 2005. – 312 с.

⁸ Горбуров К. *Переддень «Великого терору» у Польському педагогічному інституті у Києві* / Кирило Горбуров // Політичні репресії в Українській

У даній статті увага автора сфокусована на постаті здавалось би типового «висуванця» першого радянського десятиліття й водночас неординарної особистості, якою був, безперечно, Юрій Дмитрович Бодняк – директор Польського педагогічного інституту у Києві 1933–1934 рр.

Народився Антін Грабський у січні 1895 р. у колишній Сувалкській губернії у багатодітній родині сільського коваля. З дев'ятирічного віку працював у наймах, зокрема, з 1908 р. був помічником пекаря, пекарем у різних містах Польщі й Литви. Наприкінці 1915 р., під час Першої світової війни, прибув до України як біженець. Працював у Києві, Катеринославі, понад два роки у Феодосії, де й почав відлік свого партійного стажу члена РКП(б) (з 1 вересня 1917 р.). Ухиляючись від військової служби у царській армії, у березні 1916 р. у Катеринославі придбав в одного з інтернованих австро-угорських підданих його особисті документи й відтак став Юрієм Дмитровичем Бодняком. 1918 р. був воєнкомом й керівником робітничої бойової дружини, заступником голови Ревкому у Феодосії, евакуйовувався до Царицина, працював у Саратові. Навесні 1920 р. записався добровольцем на Західний фронт, звідки був спрямований на партійну роботу до Харкова (секретар райкому, завідувач оргвідділу Харківського губкому КП(б)У).

Захворівши нервово, у березні 1921 р. був направлений на тривале лікування до Кисловодська, невдовзі був обраний секретарем Кисловодського міськкому РКП(б) й членом Терського губкому. Восени 1921 р. повернувся до Харкова, працював партслідчим Центральної Контрольної Комісії КП(б)У (ЦКК КП(б)У). Восени 1922 р. відряджений на навчання до Комуністичного університету імені Я. М. Свердлова у Москві, який не закінчив через хворобу, й навесні 1924 р. повернувся до Харкова. Працював відповідальним секретарем губкому МОПР, а з осені 1924 р. – інструктором з партійної роботи ЦКК КП(б)У. Восени

РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 90–106.

1927 р. відряджений на навчання до Інституту економіки ВУАМЛІН, який закінчив восени 1931 р.⁹

У власноручно заповненій 11 липня 1932 р. анкеті делегата Всеукраїнської конференції викладачів соціально-економічних дисциплін, яка відбулася у Києві у липні того ж року, Юрій Бодняк, який репрезентував на цьому зібранні Київський комуністичний університет, представив себе як його професора, що викладав політичну економію й теорію радянського права. Викладає «професор», який щойно (восени 1931 р.) закінчив Інститут економіки ВУАМЛІН й мав у власному «науковому доробку» лише кілька газетних статей, провадив українською й польською мовами, розробляючи водночас такі кон'юнктурні теми як «організаційно-господарське зміцнення колгоспів», завдання другої п'ятирічки, економічна теорія Р. Люксембург тощо. Одночасно з викладанням він був керівником соціально-економічного відділу Інституту польської пролетарської культури у Києві й співробітником київської філії ВУАМЛІН¹⁰.

Навесні 1932 р. на пропозицію Б. Скарбека – тодішнього директора Інституту польської пролетарської культури¹¹ – Ю. Бодняк був висунутий на посаду заступника директора ІППК, а з жовтня 1932 р. (у зв'язку з переведенням Б. Скарбека на роботу до Чернігова) й до 1 листопада 1933 р., згідно ухвали Київського міськкому КП(б)У, тимчасово виконував обов'язки директора ІППК¹², сполучаючи тим самим дві керівні посади у польських інституціях Києва (навчальній і науково-дослідній).

На момент арешту Ю. Бодняка колишній керівник ІППК Б. Скарбек не лише був «викритий» як «керівник» республікан-

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 456–458 (далі – ЦДАГО України).

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 166, оп. 10, спр. 1242, арк. 10 (далі – ЦДАВО України).

¹¹ Докладніше про Б. Скарбека див.: Горбуров К. *Болеслав Скарбек-Шацький (1888–1934) – маловідома біографія лідера «польської комуністичної роботи» в УСРР* / Кирило Горбуров // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2012. – № 1 (38). – С. 181–207.

¹² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 32–33.

ської філії «ПОВ», а й засуджений і розстріляний. Тому «слідство» особливо цікавили контакти директора ППІ з колишнім очільником Інституту польської пролетарської культури. Енкаведисти намагалися довести в'язневі, що його «обплутала» мережа «контрреволюційної ПОВ» на чолі з її керівником.

У своїй в'язничній заяві від 29 січня 1935 р. Ю. Бодняк фактично підтримав цю версію слідства, дистанціюючись водночас від «контрреволюційної роботи», та подав цікаві подробиці товариського спілкування з Б. Скарбеком:

«Насамперед, слід сказати про те, що ці відносини “товариської дружби” зі мною створювалися не зовсім звичайним, а тому й непомітним чином й у таких формах, які загалом не могли викликати жодних підозр щодо справжньої суті цих відносин. Спершу це робилося шляхом лише влаштування засідань, нарад й запросин для ділових розмов на квартиру директора Інституту [польської пролетарської культури] з мотивів велетенської завантаженості Скарбека керівною партійною роботою, що не дозволяла йому знайти час для вирішення питань в Інституті. Звичайно, як правило, ці засідання, наради й розмови відбувалися увечері, а іноді й у вихідний день. Майже завжди, після такої офіційної частини слідували чай, закуска, часто з пляшкою вина на столі, жарти, анекдоти; музика й шантанного стибу куплети й романси у власному виконанні аля Скарбека. Далі ці відносини були перенесені на новий ступінь “приятельських” запрошень на рондінну “філіжанку чаю”, вечірки, організацію банкету та ін.»¹³

Звична форма побутової поведінки компартійної номенклатури певного рівня трактувалася колишнім заступником директора ІППК як нещирість й маскування «контрреволюційної діяльності», при цьому робилися й закиди щодо негативних національних особливостей поляків загалом:

«Зовні ця зміїна затія (як я зараз розумію) убиралася у таку форму товариської задушевності, наполегливості й галантної привітності, на яку взагалі здатні лише поляки й, до того ж, такі бували пройдисвіти, як Скарбек. У цих випадках, під виглядом “легких розмов для відпочинку”, майже усі вони й особ-

ливо Скарбек, з незрівнянним вихваланням розписували свої революційні заслуги й героїство в окремих епізодах спогадів; хвалилися своїм успіхом у масовій партійній й пропагандистській роботі; не бракувало також висміювання фашистських польських діячів, лайки на адресу фашистського [польського] режиму тощо. Проте я не пригадую жодного випадку, щоби при цьому, як рівно ж й у офіційних розмовах обговорювалися стан і робота польських радянських установ [...]»¹⁴.

Цікаві спогади про тогочасного («доарештного») Ю. Бодняка залишила колишній член Компартії Польщі (КПП) Е. Шнейдерман, яка 1926 р. прибула до Радянського Союзу як політ-емігрантка й брала діяльну участь у польській комуністичній роботі в УСРР. Уривок з двотомника її спогадів, опублікованого в Ізраїлі, оприлюднив 1979 р. Є. Гедройц на шпальтах паризьких «Zeszytów historycznych» під заголовком «На експорт». У цьому мемуарному фрагменті згадувався й Ю. Бодняк:

«Поляк з походження, сердечний, простий чоловік з народу, охоче товаришував з євреями. Дружина його була єврейка. Певний час був директором Польського педагогічного інституту, в якому пізніше і я працювала»¹⁵.

У тих же спогадах барвисто змальована й неофіційна розмова, яка відбулася у вузькому колі партійних функціонерів «на тихій, оповитій зеленню вулиці Інститутській» у Києві пізнім літнім вечором 1931 р. після великого закритого партійного активу у колонній залі Київської філармонії, присвяченого п'ятій річниці смерті Ф. Дзержинського. Співрозмовників було троє – мемуаристка, Ю. Бодняк й нацменінструктор Культпропу Київського обкому КП(б)У Барух Хуберман (свої складні взаємини з ним директор Польського педагогічного інституту неодноразово й розлого висвітлював під час «слідства» у своїй «справі» 1934–1935 рр.).

Згадуючи покійного «залізного Фелікса», Б. Хуберман принагідно згадав й свої неодноразові службові відрядження до

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 236 зв. – 237.

¹⁵ Rozental-Szneiderman E. *Na eksport: [Wspomnienia]* / Ester Rozental-Szneiderman // *Zeszyty historyczne*. – Paryż, 1979. – Z. 49. – S. 190.

¹³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 236–236 зв.

польського національного Мархлевського району на Київщині (колишнього Довбишівського). Він, зокрема, був учасником масового зібрання у Мархлевському районі, під час якого було зачитано відомого листа Ф. Дзержинського до робітників Довбиша (14 березня 1926 р.)¹⁶. За словами інструктора, реакція зали на звернення засновника ЧК:

«Ваша праця у невеликому польському районі може мати велетенське значення для справи визволення пролетаріату й селянства у Польщі», –

аж ніяк не відповідала поширюваному більшовицькою пропагандою стереотипу щодо «палкої любові» населення Мархлевщини до Ф. Дзержинського. У відповідь на заклики до експорту революції почувся невдоволений гомін:

«Ще чого захотів!... Руки геть від Польщі!»

Президії зібрання здавалося, що й усі присутні, кожен закуток зали повторює ці слова, хоча після оголошення тексту звернення – за більшовицькою казенною традицією – усі встали й нагородили лист бурхливими оплесками, справжню ціну яким чудово розуміли і партійні функціонери, і рядові учасники зібрання. За зізнанням того ж Б. Хубермана, невдовзі після пам'ятного зібрання у Довбишівському районі ГПУ здійснило масові арешти¹⁷.

Мемуаристка так передає реакцію Ю. Бодняка на цю відвертість колеги:

«Хуберман замовк, а мудрий Бодняк глибоко зітхнув й без слів попрямував у бік вулиці, на якій мешкав. Той, так надзвичайно витриманий Бодняк теж мав не одну такого типу історію для розповіді про свою працю з польською молоддю, але був, можливо, менш вразливий, ніж Хуберман. А зрештою подібні історії оповідав лише у чотири ока. “Шість [очей] – то вже для мене неприйнятне”, – якось сказав мені у хвилину щирості з гіркою усмішкою»¹⁸.

¹⁶ Из письма Ф. Дзержинского рабочим Довбыша от 14 марта 1926 г. // Революция и национальности. – 1931. – № 1. – С. 25.

¹⁷ Rozental-Szneiderman E. *Na eksport: [Wspomnienia]* // *Zeszyty historyczne*. – Z. 49. – S. 190–191.

¹⁸ Ibid. – S. 191.

На час прийому справ Польського педагогічного інституту (ППІ) у березні 1933 р. Ю. Бодняком від свого попередника С. Сохацького, за пізнішими свідченнями Ю. Бодняка, вищий навчальний заклад нагадував «корабель, що потопає»¹⁹. Очевидно, що слід було вжити радикальних заходів, аби врятувати цей «корабель». Новопризначений директор усвідомлював, що виконання цього надзавдання вимагатиме від нього «справді людських зусиль, ініціативи й енергії»:

«І я ці зусилля доклав з фанатичною самопожертвою, відмовляючи собі в усьому особистому, аж до найелементарніших родинних й культурних запитів. Працював я по 18 годин на добу, жертвуючи і відпочинком, і здоров'ям [...]»²⁰.

Втім, попри завищену самооцінку Ю. Бодняка і його справді високу самопожертву й «самоспалювання» на роботі, лише індивідуальних зусиль нового керівника було вкрай недостатньо. Його тогочасний підлеглий, декан природничого факультету ППІ Б. Мазурмович зауважував 25 вересня 1956 р., що Ю. Бодняк належав до категорії таких адміністраторів, які

«особисто дуже багато працюють, а справи у підлеглому їм апараті все ж йдуть погано»²¹.

Така характеристика ситуації відповідала дійсності. У навчальному закладі бракувало викладацьких кадрів, які б читали лекції... польською мовою. Не володіла польською належним чином й значна частина студентів. Додавалися й прикметні для радянської школи ідеологічні обмеження, «чистки» тощо. Наприклад, один з лекторів польської мови на прізвище Федоров був звільнений «за ідеологічні збочення та методичні помилки». Крім мовних проблем, відверто недостатньою була й загальноосвітня підготовка слухачів й частини професорсько-викладацького складу²².

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 195 зв.

²⁰ Там само, арк. 203.

²¹ Там само, арк. 280.

²² Див.: Ковальчик Я. *Готуємо кадри польської пролетарської інтелігенції* / Я. Ковальчик // Студент революції. – 1931. – 25 листопада. – № 33. – С. 2.

Втім, розв'язання усіх проблем, цілком у дусі часу, вбачалося у пошуках, викритті й видаленні з інституту «соціально чужих» й «ворожих елементів», «шкідників» тощо. Насамперед, як розповідав згодом новопризначений директор ППІ,

«систематичним вивченням лектури, студентів й аспірантів щодо їхнього ставлення до роботи й самої якості навчальної роботи були зроблені висновки щодо необхідності значного оновлення професорсько-лекторського колективу й видалення з інституту частини студентів та аспірантів як невідповідних вимогам успішної підготовки учительських кадрів»²³.

Внаслідок проведеної новим керівництвом Польського педагогічного інституту у березні 1933 р. комплексної («політичної» й академічної) «чистки» професорсько-викладацького й студентського складу цього вищого навчального закладу було звільнено за «невідповідністю посадам», а також як «політично чужий й ворожий елемент» – 39 викладачів з 67 наявних у штаті (58%), а також майже 40 студентів й 5 аспірантів. Після «санації» студентського складу на усіх наявних трьох курсах й випуску решток третього курсу й частини другого на практичну роботу перехідний студентський контингент ППІ скоротився на початок нового навчального року з 278 до 160 осіб²⁴.

28 вересня 1933 р. директор ППІ листовно звернувся по допомогу до сектору кадрів НКО УСРР та культпропвідділу ЦК КП(б)У, оскільки самотужки ліквідувати «кадровий прорив» у дорученому йому навчальному закладі він не міг. У зверненні наголошувалося, що, попри усі намагання керівництва інституту, не вдалося цілковито укомплектувати перший курс ППІ, а насамперед – поповнити другий й третій курси вищого навчального закладу, які зазнали численних втрат студентського складу через перманентні партійно-політичні й оперативнo-чекістські «чистки», постійні народногосподарські мобілізації й перекидання недовчених педагогів на вакантні учительські посади у польській школі республіки:

«Головна причина, брак резервів комплектування – внаслідок вузької бази польських шкіл старшого концентру й технікумів.

²³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 203 зв.

²⁴ Там само.

Внаслідок незадовільного притоку студентів довелося відкласти початок навчального року з 19/IX до 1/X. На 30-е число [вересня] цілком укомплектовані (по 30 осіб) на першому курсі лише відділи: біологічний, географічний, фізичний. На математичному відділі – 24 особи, хімічному – 26 осіб, літературному – 23 особи, позашкільному – 17, дошкільному – 14, історичному – 12, економічному – 11. Усього 217 осіб замість 300»²⁵.

Брак першокурсників останніх чотирьох відділів (факультетів) надзвичайно турбував керівника ППІ, оскільки до їхніх вступників висувалися особливі – «найвищі й спеціальні вимоги». В той же час некомплект друго- й третьокурсників вдалося заповнити лише наполовину²⁶.

Такий катастрофічний стан справ, на думку Ю. Бодняка, пояснювався не лише загальним браком резервів комплектування єдиного у республіці (та загалом у СРСР) польськомовного вищого навчального закладу, а й провалом заходів щодо переведення на старші курси ППІ студентів-поляків з інших

«українських вузів й неприпустимим *ігноруванням* з боку районних організацій комсомолу директиви ЦК ЛКСМУ щодо мобілізації до Польського Педінституту 100 осіб комсомольців»²⁷ (підкреслення Ю. Бодняка).

За його словами, упродовж двох місяців не було подано жодної заяви щодо вступу до ППІ за відрядженнями райкомів ЛКСМУ. У зверненні наголошувалося:

«Наявний склад польського студентства в ідеологічних українських вузах значний. Можна було б лише у самому Києві, жартуючи, поповнити розбиті чисткою групи на II-му й III-му курсах за рахунок поляків – студентів відповідних профілів, не кажучи вже про вузи інших міст. Однак ми тут зустрілися з впертим небажанням дирекцій цих вузів не лише допомогти нам у цьому, а й прямим небажанням відпустити цих студентів»²⁸.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 335, арк. 20.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само, арк. 20–21.

²⁸ Там само, арк. 21.

«Ще більш незбагненним для мене фактом, – зауважував директор ППІ, – стала категорична відмова з боку Київської Наросвіти, підтриманої у цьому у Культпропі міськкому (Боровська), віддати на І-й курс групи (8 осіб) з 11-ї Польської школи з мотивів того, що політично неможливо, мовляв, розбивати (ліквідувати) цієї групи у 10-річчі через те, що Інституту бракує резервів. Вважаю це прямим формальним головоотяпством. Бо не можна ж залишатися осторонь найважливішого завдання укомплектувати такі відділи, як дошкільний й позашкільний, що готують педкадри для найважливіших ділянок – дошкільної й піонерської роботи, де ми цілковито не маємо кваліфікованих педкадрів»²⁹.

Завершувалося звернення Ю. Бодняка від 28 вересня 1933 р. категоричною вимогою:

«З отриманням цього листа прошу вжити екстрених категоричних заходів впливу по лінії комсомолу й адміністрації навчальних закладів, щоби нарешті зломити це твердолобе ігнорування тих вказівок, які їм з цього питання давалися з боку Центру, й нашого прохання. Ігнорування таке є безумовною короткозорістю й політичною недооцінкою становища на ділянці польського шкільного будівництва, що опинилася у надзвичайному прориві, особливо у зв'язку з чистою педперсоналу польської школи від класово ворожих й чужих елементів.

Укомплектувати Інститут треба у цьому році щоб там не було за будь-яку ціну. Без рішучого натиску НКО й ЦК ми самі довести цю справу до кінця ніяк не зуміємо. Зі свого боку, ми зробили все те, що було у наших силах»³⁰.

Ця апеляція керівника ППІ до Наркомату освіти УСРР й культпропвідділу ЦК КП(б)У щодо проблем з комплектуванням/поповненням студентського складу очолюваного ним вищого навчального закладу дала певні позитивні результати. Так, у січні–квітні 1934 р. некомплектні старші курси Польського педагогічного інституту за директивною вказівкою НКО УСРР поповнили старшокурсники українських педагогічних

²⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 335, арк. 21.

³⁰ Там само, арк. 21–22.

інститутів, які володіли польською мовою³¹. Серед цих переведених у квітні 1934 р. опинилася й студентка Українського інституту лінгвістичної освіти у Києві Олена Станіславівна Ейсмонт (Компан), згодом відомий вітчизняний учений-історик, доктор історичних наук³².

«Чистка» й зміна керівництва Польського педагогічного інституту у березні 1933 р. не пройшла повз увагу таких ретельних «сторонніх» спостерігачів польського життя в УСРР, якими були дипломати II Речіпосполитої. Так, на початку вересня 1933 р. віце-консул Консульства Польщі у Києві П. Курніцький у таємній інформації для Посла II Речіпосполитої у Москві зауважував не лише зміну керівника ППІ у березні поточного року, а й масштабну «ревізію» професорсько-педагогічного складу цього інституту та його слухачів, «ледь не половина яких пройшла через каземати ГПУ», що його співробітники під час допитів намагалися виявити «існування законспірованої організації»³³.

Вже улітку 1933 р. ГПУ УСРР здійснило низку арештів професорсько-викладацького складу ППІ. Так, 17 червня 1933 р., під час харківського відрядження, було затримано лектора київського Польського педінституту Людвігу Рудницьку. Чотири місяці мужня жінка відкидала інкриміновані їй обвинувачення у «приналежності» до «Польської військової організації». Лише 28 жовтня 1933 р. уповноважений секретно-політичного відділу Київського обласного ГПУ Г. Коркунов прийняв (вибив?) заяву до Колегії ГПУ УСРР «лектора Польпедінститута Рудницької Людвіки Йосифовны»:

«Желая искренне и чистосердечно покаяться перед Советской Властью и совершенно новым человеком вернуться к труду и работам в интересах нового социалистического об-

³¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 204 зв.

³² Державний архів м. Києва, ф. Р-920, оп. 2, спр. 36, арк. 3; Ясь О. *Історичні погляди Олени Компан: До 90-річчя від дня народження* / О. В. Ясь // Історик Олена Компан: Матеріали до біографії / Упоряд. Я. Компан. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 491.

³³ *Hołodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu* / Wybór i opracowanie Jan Jacek Bruski. – Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2008. – S. 375.

щества, – признаю себя виновной в том, что я являлась членом контрреволюционной организации ПОВ [...]. Целиком и решительно рву с контрреволюцией и прошу Советскую Власть и органы ГПУ дать мне возможность искренним и преданным трудом оправдать перед Властью и обществом совершенные мною преступления и ошибки.

Подробные и полные показания о контрреволюционной деятельности организации ПОВ и своей лично деятельности дам дополнительно»³⁴.

Після арешту Л. Рудницької у липні–серпні–вересні–жовтні 1933 р. відбулися арешти й інших представників професорсько-викладацького складу Польського педагогічного інституту у Києві: 4 липня за ґрати потрапив доцент й завідувач кафедри ППІ *Й. Туронь*; 7 липня – заступник директора ППІ, професор *Ч. Снадзький* й помічник директора по адміністративно-господарській роботі *Е. Свіонтек*; 20 липня – колишній помічник директора *В. Мулько*; 10 серпня – колишній (1929–1932) заступник директора *М. Бржезовський*; 9 вересня – завідувач кафедри ППІ *Г. Політур-Радзейовський*; 13 жовтня 1933 р. був ув'язнений аспірант ППІ *С. Козиндо*. Крім того, у літні місяці й на початку осені 1933 р. долю заарештованих колег розділили також лектор Польського педагогічного інституту *С. Бернадський*, завідувач кафедрою *С. Гродецький*, викладач Мархлевського робітфаку ППІ *Л. Коріцинський* та ін.

13 жовтня 1933 р. київський віце-консул II Речіпосполитої П. Курніцький знову інформував Посольство Польщі у Москві

³⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 6, спр. 60830-ФП, т. 45, арк. 1, 3; Т. 126, арк. 8–9; Рубльов О. *Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки* / О. С. Рубльов // Історіографічні дослідження в Україні / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова), Ю. А. Пінчук (відп. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. 13: У 2 ч.: Україна–Польща: історія і сучасність: Збірник наукових праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). – Ч. 1. – С. 291–292.

У вищезгаданій статті О. Рубльова (с. 291) наведена лише дата видачі ордеру на арешт Л. Рудницької – 13 червня 1933 р. Нами за документами обох томів її «справи» з'ясована дата арешту – Харків, ніч з 17 на 18 червня 1933 р.

про «чистку» у ППІ та Польському педагогічному технікумі ім. Ф. Кона у Києві, з яких було усунуто й заарештовано низку викладачів, яким інкримінувалося створення «таємної польської організації». Так само, за повідомленням дипломата, понад 150 студентів старших курсів було виключено з обох цих навчальних закладів як «соціально чужих» й частково також заарештовано. Зрозуміло, що чергова репресивна акція ГПУ серйозно порушила нормальний перебіг навчального процесу. Крім того, поважна частина слухачів польських Інституту й Технікуму у Києві «добровільно» залишила навчання через «фатальні побутові умови», низький академічний рівень викладання, перманентну дезорганізацію навчального процесу (лекцій, програм, іспитів, постійне вилучення «шкідницьких» підручників) тощо³⁵.

Зрештою, під перманентні «чистки» професорсько-викладацького й студентського складу Польського педагогічного інституту у Києві, численні арешти, здійснювані у ньому ГПУ УСРР, вже наприкінці 1933 – на початку 1934 рр. була підведена своєрідна «теоретична база», а сам вищий навчальний заклад майже органічно «вмонтований» до загальної схеми «Польської Організації Військової» (ПОВ) в Україні – чергового витвору сталінської таємної поліції³⁶. Зокрема, у меморандумі Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР щодо розгортання «слідства» у справі «ПОВ» від 7 грудня 1933 р. наводилася виразна «характеристика» польських науково-дослідного й вищого навчального закладів Києва:

³⁵ *Hołodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu* / Wybór i opracowanie Jan Jacek Bruski. – S. 408.

³⁶ Докладніше про фабрикування «справи» «ПОВ» див., напр.: Рубльов О. *Викриття «агентури польського фашизму» в УСРР: «Справа» «Польської військової організації» 1933–1934 рр.: мета, механізм фабрикації, наслідки* // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; відп. ред. С. Кульчицький. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 170–189; Рубльов О. С. *«Польської Організації Військової» справа 1933–1935* / О. С. Рубльов // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2011. – Т. 8: Па-Прик. – С. 388–390; та ін.

«Основними легальними базами, що на них ПОВ у Києві спиралася у своїй роботі щодо формування нових кадрів, були інститути Польської Пролетарської Культури й Педагогічний. Вони слугували ширмою для ведення контрреволюційної роботи за легальних умов»³⁷.

Нарком освіти УСРР В. Затонський на листопадовому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 1933 р. вразив присутніх наступною інформацією, яка, безперечно, ґрунтувалася на чекістських повідомленнях:

«В деяких інститутах, як, приміром, в Інституті польської [пролетарської] культури, залишився незаарештованим лише один комуніст. Весь склад інституту від директора до судомойки був підібраний цілковито "одностайно". Серед них дехто мав партквиток в кишені, дехто не мав, але всі вони були членами контрреволюційної організації»³⁸.

Зрозуміло, що такі «атестації» дорівнювали смертному вироку для цих інституцій, які упродовж наступних двох років лише агонізували до своєї офіційної ліквідації восени 1935 р.

Вищезгадані «мотиви» знайшли докладніше висвітлення в узагальнюючому «Обвинувальному висновку у справі контрреволюційної шпигунської організації, яка йменувалася "Польська Організація Воєнна" ("ПОВ)", затвердженому у квітні 1934 р. головою ГПУ УСРР В. Балицьким. Так, у шостому розділі цього специфічного документа «Контрреволюційна шкідницька робота на культурному фронті», зокрема, зауважувалося:

«Два польських інститути у Києві – Інститут Польської Культури й Інститут Соцвиху – внаслідок проникнення до них впливу ПОВ перетворилися на основні бойові й організаційні бази ПОВ. Особливо виділявся у цьому відношенні Інститут Соцвиху. За завданням московського керівництва ПОВ Польський Інститут Соцвиху повинен був зайнятися підготовкою організаторських, пропагандистських й військових кадрів для повстання. Призначення директором інституту Сохацького Степана, який був одним з керівників українського центру

³⁷ Цит. за: Рубльов О. *Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки.* – С. 283.

³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 422, арк. 59 зв.

організації, фактично було передачею інституту у цілковите розпорядження ПОВ [...]»³⁹.

Й далі конкретизувалася «шкідницька робота» ПОВ у цьому вищому навчальному закладі, зокрема, щодо добору професорсько-викладацького складу й комплектування студентством:

«Керований ставлениками ПОВ, особливо Сохацьким, інститут перетворився на розсадник польського націоналізму на Україні, що підготовляв націоналістичні кадри учителів для польських шкіл. Підбір лекторського й професорського складу відбувався з осіб, які або перебували членами ПОВ, або показали свою здатність провадити польську націоналістичну агітацію.

Комплектування інституту молоддю відбувалося таким чином, що забезпечувалася більшість студентів націоналістично й антирадянські налаштованих. Набір студентів відбувався комісіями у складі членів ПОВ, які спеціально виїздили на місце, вступники також пропускалися під час прийому також спеціально дібраною комісією. Внаслідок [цього] до інституту поступало дуже багато майже неписьменних, але проте тих, хто забезпечував контрреволюційний вплив організації»⁴⁰.

У тому ж самому специфічному документі авторства республіканського ГПУ подавалися й «конкретні» цифри «засміченості» ППІ «агентурою ПОВ». Мовляв, упродовж 1932–1933 рр. до Польського педінституту було інфільтровано аж 27 членів ПОВ, які забезпечували цілковитий контроль організації над навчальним закладом, обіймаючи усі відповідальні посади по адміністративній, навчальній, фінансовій й господарській частині⁴¹. Інститут й легальні можливості, які він надавав для «прикриття контрреволюційної роботи», нібито широко ви-

³⁹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 2, арк. 113; *Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр.: Збірник документів та матеріалів / НАН України. Інститут історії України; Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ; упоряд.: С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов.* – К.: Головна редкол. наук.-докум. серії книг «Реабілітовані історією», 2011. – С. 287.

⁴⁰ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 2, арк. 114.

⁴¹ Там само, арк. 110, 115.

користувалися ПОВ для створення на місцях «опорних точок» організації, тобто груп «надійних осіб», які у відповідний момент мали «розгорнутися на диверсійно-повстанські загони». Для створення таких «опорних точок» використовувалася широка можливість роз'їздів, надсилання на місця довірених осіб під формальним приводом організації периферійних робітфаків або ж вербувальної кампанії для інституту, проходження педагогічної практики студентами⁴².

Таким чином ГПУ УСРР у властивий для себе викривлений спосіб витлумачило буденну, напружену й надзвичайно невдячну роботу керівництва Польського педагогічного інституту у Києві щодо забезпечення польських шкіл республіки вихованими у комуністичному дусі польськими радянськими педагогами.

У річищі таємних інформацій ГПУ й інспірованих тим же відомством публікацій у казенній радянській пресі розглядав «чистку» очолюваного ним вищого навчального закладу й директор ППП. Принаймні в одному з опублікованих інтерв'ю у травні 1934 р. Ю. Бодняк стверджував:

«Під керівництвом головних агентів польського фашизму Скарбека і Сохацького діяла тут [у Польському педінституті] численна фашистська організація, яка планувала диверсійні й саботажницькі акції у столиці України [...]. Активними учасниками контрреволюційної націоналістичної організації були понад половина викладачів та аспірантів й понад третина студентів Інституту»⁴³.

Реальний стан справ у ППП у Києві на початку 1934 р., та й загалом у стінах усього «польського комбінату» по Рильському провулку № 10 (Польський педінститут, Польський педагогічний технікум ім. Фелікса Кона й середня (польська) школа № 11), відобразила «Доповідна записка редакції газети “Серп” про стан Польпедінституту», адресована редактором цього польськомовного комуністичного часопису Каролем Войславським у перших числах лютого завідувачу відділу культури й пропаганди ленінізму ЦК КП(б)У М. Кіллерогу. Останній, у свою чергу,

⁴² ГДА СБ України, ф. 13, спр. 2, арк. 117.

⁴³ Trybuna Radziecka. – 1934. – 29 maja; Iwanow M. *Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*. – S. 354.

28 лютого 1934 р. довів цю інформацію до відома секретарів ЦК КП(б)У С. Косіора, П. Постишева, М. Попова й П. Любченка⁴⁴.

Редактор «Сієра», серед іншого, стверджував, що в інституті й досі «не викорінено рештків контрреволюційної роботи», зокрема:

«Останнім часом в інституті мали місце антисемітські виступи з боку аспірантів (Вашкіс – дружина заарештованого контрреволюціонера Гродецького – пускала насмішки, що в Київській польшколі викладають євреї ламаною польмовою; Стахневич при розборі “Розгрому” Фадеєва видвигав “теорію”, що головний герой повинен називатись не Левінзон – це “нединамічне” прізвище, а Бакланов, тощо). На стінах інституту появились були фашистські знаки; до подвійних вікон було кинуте хрестики; в польпедтехнікумі, що його обслуговує партосередок інституту, після арешту двох викладавців-контрреволюціонерів були серед студентів відверті прояви співчуття до цих контрреволюціонерів; збори аспірантів з приводу арешту цих контрреволюціонерів пройшли надзвичайно мляво, при зовсім слабій активності аспірантів. Аспірантура інституту засмічена, її набирав одноособово директор інституту т. Бодняк без всякої участі партосередку, райпаркому, облВНО, КПВ обкому. Я маю численні факти з місць (Городоцький район та ін.), що інститут відрядив на роботу в польшколах студентів, яких треба було вичистити з інституту як чужий та ворожий елемент (Підгайний, Підгайна і ціла низка інших).

Таким чином інститут “очистився” й... засмітив школи в погранрайонах. Недавно мені вдалось виявити, що заочний сектор інституту не тільки не провадить роботи, провалює заочне навчання польвчителів, але і ті рідкі матеріали, що посилаються заочникам, не перевіряються ніким, розсилаються безграмотні “методлисти”, іноді з контрреволюційним змістом [...]. Все це говорить про зовсім неблагополучний стан інституту»⁴⁵.

Очевидно, що до категорії «контрреволюційної роботи» Кароль Войславський цілком у дусі часу автоматично зараховував

⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6451, арк. 2.

⁴⁵ Там само, арк. 3.

нелояльні щодо влади висловлювання професорсько-викладацького, аспірантського й студентського складу ППІ, зокрема, й з осудом необґрунтованих численних арештів колег – викладачів і студентів, окремі прояви антисемітизму, а також й наявні реальні недоліки у навчально-виховній та методичній роботі цього польськомовного вищого навчального закладу.

Керівництву ППІ закидалася відсутність «систематичної і впертої парт[ійно-]масової і політвиховної роботи», слабкість партійного осередку, систематичні конфлікти поміж партбюро й керівником інституту:

«Директор т. Бодняк зовсім не рахується з бюро осередку (це, зокрема, виявилось на факті преміювання студентів та співробітників інституту всупереч вказівок бюро осередку; причому оказалось, що двоє премійованих буквально на другий день заарештовано ДПУ)»⁴⁶.

Серйозною проблемою, на переконання К. Войславського, були перманентні конфлікти поміж Ю. Бодняком та його заступником з наукової роботи, завідувачем кафедри діамату ППІ Яковом Таєм:

«Всі ці конфлікти, склоки приводять до того, що замість мобілізованості керівництва інституту та його партосередку маємо в інституті різнобій в роботі, конфлікти, склоки».

Недостатнім, мовляв, був і контроль за роботою Польського педагогічного інституту з боку Петровського райкому КП(б)У, обласного відділу народної освіти й Наркомату освіти:

«Зв'язок НКО з інститутом полягає в тому, що від часу до часу т. Бодняк їздить до Харкова і вертається звідти з "новими перемогами" в галузі фінансування інституту. З НКО же ніхто в інституті не буває, не контролює, не вказує»⁴⁷.

Особливі претензії висував редактор «Сієра» щодо кадрової політики Ю. Бодняка, який, мовляв, був занадто невибагливий до рівня загальної підготовки, «політичного обличчя» та соціального походження майбутніх студентів та аспірантів ППІ:

«Директор інституту Бодняк намагається якомога більше набрати студентів та аспірантів, не звертаючи потрібної уваги

на якість їх. Є випадки, коли до інституту прийнято класово чужий та ворожий елемент (аспірантка [В.] Долебо була в свій час вислана з погранполоси – Мархлевськ; про це Бодняк знав, але прийняв її). До інституту прийнято також ряд вчителів, що послабило і так тяжкий стан польшкіл. Кращих студентів інституту, що їх треба було на роботу відрядити, Бодняк перевів на аспірантуру і т. ін.»⁴⁸

Автор допису мимоволі суперечив сам собі – то Ю. Бодняк невибагливий щодо «якості» підготовки претендентів на звання студента чи аспіранта ППІ, то знову ж таки директор інституту залишав в аспірантурі «кращих студентів».

Завершувався меморандум К. Войславського закликком, що не віщував нічого доброго для керівника ППІ:

«Все вищенаведене свідчить про доконечну потребу негайного прийняття самих рішучих мір по оздоровленню польпедінституту та встановленню постійного та гострого нагляду за інститутом з боку НКО, ОблВНО та місцевих парторганів»⁴⁹.

Наприкінці червня 1934 р. – з нагоди завершення навчального року – відбулися загальні збори професорсько-викладацького й студентського складу Польського педагогічного інституту у Києві. На зібранні, у традиціях того часу, було ухвалено вірнопідданське звернення до генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, що у ньому беззастережно схвалювалася «генеральна лінія партії» та його знаряддя – енкаведистсько-чекістського репресивного апарату – щодо викриття й розгрому «контрреволюційного українського націоналізму» та його союзника – «контрреволюційного польського фашизму».

Вищезгаданий документ, з огляду на його специфічну стилістику й мотивацію, заслуговує, на наш погляд, на розгорнуте цитування (подаємо мовою оригіналу):

«Общее собрание студентов, аспирантов, профессуры, лектуры и сотрудников Польского Педагогического Института, посвященное окончанию учебного года и выпуску 55-ти польских пролетарских педагогов, шлет большевицкому ЦК КП(б)У пламенный привет.

⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6451, арк. 4.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6451, арк. 4.

⁴⁹ Там само.

Под руководством ЦК ВКП(б) во главе с тов. СТАЛИНЫМ, ЦК КП(б)У, укрепленный лучшим соратником т. СТАЛИНА – Павлом Петровичем ПОСТЫШЕВЫМ, разгромил контрреволюционный национализм и его агентуру в КП(б)У, возглавлявшуюся т. СКРЫПНИКОМ (термин “товариш” біля прізвища М. Скрипника залишився вочевидь через недогляд. – К. Г.).

После разгрома контрреволюционной шайки польского фашизма – СОХАЦКОГО, СКАРБЕКА, ПОЛИТУРА, наш Институт напрягает все свои усилия к тому, чтобы воспитать подлинные пролетарские педагогические кадры.

Общее собрание заверяет ЦК КП(б)У, что в новом учебном году будем напряженно, по-большевицки работать над устранением остатков тяжелого наследства бывшей контрреволюционной деятельности агентуры польского фашизма и над разрешением тех трудностей, которые стоят на пути дальнейшего развития Польского Педагогического Института, и с еще большей настойчивостью будем бороться за подготовку польских пролетарских педагогов, способных воспитывать детей польского трудящегося населения в духе подлинного пролетарского интернационализма.

Да здравствует любимый вождь международного пролетариата тов. СТАЛИН!

Да здравствует ЦК КП(б)У во главе с тов. КОСИОРОМ и ПОСТЫШЕВЫМ!»⁵⁰.

За дорученням зборів документ підписали – директор ППІ Ю. Бодняк, секретар парткому Задружна, секретар інститутського осередку ЛКСМУ Л. Музика, голова місцевкому профспілки Б. Мазурмович та ін.⁵¹

Надзусилля директора ППІ Ю. Бодняка упродовж його півторарічної праці на цій посаді принесли на осінь 1934 р. певні, хоча й суперечливі результати. Так, наприклад, якщо на 1 жовтня 1933 р. студентський контингент інституту нараховував лише 409 осіб, то на осінь 1934 р. – 720, а також 54 аспірантів й 450 робітфаківців ППІ у Києві й на периферії. Збільшилася кількість навчальних аудиторій, кращим стало лабораторне устаткування, утричі зросла місткість студентської читальні, яка могла

⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6591, арк. 62.

⁵¹ Там само.

одночасно вмістити до 150 читачів (замість 40–50 за директорства С. Сохацького), розпочалося будівництво нового навчального корпусу й гуртожитків. Щоправда, тривала й «чистка» професорсько-викладацького складу – упродовж 1933/34 навчального року з інституту було видалено 14 лекторів за «політичною й фаховою невідповідністю»⁵².

Втім, в атмосфері згортання «польської радянської роботи» у республіці розпочали зусилля директора ППІ у Києві не були належним чином поціновані. Навпаки, керівництво НКО республіки визнало його роботу не лише незадовільною, а й навіть «шкідницькою». Пильно стежили за Ю. Бодняком й органи НКВД, які оперативно інформували про свої спостереження апарат ЦК КП(б)У, вписуючи особу керівника Польського педагогічного інституту у контекст розгалуженої «справи “ПОВ”». Тим більше, що ще 9 березня 1934 р. у Москві колегія ОГПУ за належність до «контрреволюційної “ПОВ”» і «шпигунство» засудила до страти віртуальних керівників республіканського відгалуження й «Московського центру» організації. Серед цих осіб, страчених 1 червня 1934 р., були й попередник Ю. Бодняка на посаді директора ППІ у Києві С. Сохацький (Чешейко) та колишній аспірант науково-дослідного Інституту польської пролетарської культури М. Михайлов-Лапинський. 3 червня у Харкові було виконано вирок щодо колишнього директора ППК Б. Скарбека⁵³. Покази М. Михайлова-Лапинського стали «базовими» для подальших обвинувачень Ю. Бодняка у приналежності до «ПОВ»⁵⁴.

З подачі енкаведистів 28 серпня 1934 р. завідувач відділу культури й пропаганди ленінізму ЦК КП(б)У М. Кіллерог адресував секретарям ЦК наступний меморандум у «справі» Ю. Бодняка (цитуюмо мовою партійно-репресивного апарату):

«По материалам НКВД установлено, что директор Польского педагогического института в Киеве – Бодняк – является одним из активных руководителей “ПОВ” на Украине. Он ведет

⁵² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 210.

⁵³ Горбуров К. Болеслав Скарбек-Шацький (1888–1934) – маловідома біографія лідера «польської комуністичної роботи» в УСРР // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2012. – № 1 (38). – С. 198–199.

⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 260–262, 265.

контрреволюционную работу по линии организации групп “ПОВ”, налаживает связи между “ПОВ” и “УВО”, организует разведывательную работу по заданиям польского генерального штаба, руководит организацией саботажа и диверсионно-повстанческих групп. Вышеуказанные данные подтверждаются показаниями целого ряда арестованных, как по делу “ПОВ”, так и по делу “УВО”»⁵⁵.

Одночасно Михайло Маркович у цьому специфічному документі викладав й власні «оперативно-чекістські» міркування щодо «контрреволюційної» поведінки керівника ППІ:

«Одновременно мною установлено, что Бодняк в институте систематически проводил работу, ведущую к подрыву учебного процесса. Он привлекал на педагогическую работу явно антисоветские элементы (Ляшевич – учитель географии, арестованный в свое время органами ГПУ), исключенных из партии (Вонтрубский). Бодняк назначал на руководящую административную и педагогическую работу в институте родственников арестованных контрреволюционеров (Шнейдер – жена арестованного члена “ПОВ” Козындо; Френкен – сестра арестованного члена “ПОВ”). Бодняк – без согласия парткома института – выставял к премированию заведомо антисоветских лиц (аспиранты Жерро и Дырмонт) и выгораживал и оказывал содействие разоблаченным национал-фашистским контрабандистам (учительница Матьяс, разоблаченная за национал-фашистскую контрабанду, была уволена Бодняком “за отсутствием квалификации”)⁵⁶.

Звично долучалися й обвинувачення у фінансових порушеннях, які кваліфікувалися як злочини:

«Бодняк систематически нарушал советскую финансовую дисциплину, допускал разбазаривание хлеба, выдавая студенческие хлебные карточки лицам, не имевшим на это права. Своей вредительской работой он довел до того, что институт к началу нового учебного года подошел абсолютно неподготовленным (неподготовленность общежитий, неуплаченность преподавательских кадров и т. д.)»⁵⁷.

⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6451, арк. 84.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само, арк. 85.

Після наведення вищезгаданих обвинувачень М. Кіллерог «цілком логічно» резюмував:

«Я считаю необходимым Бодняка немедленно с работы в институте снять и из рядов КП(б)У исключить.

Ввиду всего вышеизложенного, я вношу на ваше рассмотрение прилагаемый при сем проект постановления по делу Бодняка и прошу его срочно рассмотреть.

Директором Польпединститута в Киеве предлагаю назначить т. Радина, ныне работающего директором Медиздата»⁵⁸ (виділення у тексті – М. Кіллерога).

Згаданий М. Кіллерогом проект постанови ЦК КП(б)У щодо усунення з посади чільника ППІ нам вдалося виявити в іншій архівній справі ЦДАГО України. У проекті закритої постанови ЦК КП(б)У у «справі Бодняка» йшлося:

«ЦК КП(б)У констатує, що директор Польського Педінституту у Києві Бодняк систематично залучав на відповідальну роботу до Інституту антирадянські, виключені з партії елементи, родичів заарештованих контрреволюціонерів, вигороджував й надавав сприяння націонал-фашистським контрабандистам, припускав засмічення студентства чужими, класово ворожими елементами, припускав злочинне порушення фінансової дисципліни, видавав хлібні студентські картки особам, які позбавлені права отримувати такі, підірвав підготовку до нового навчального року в Інституті.

ЦК КП(б)У ухвалює: Бодняка з роботи директора Польпедінституту зняти й з лав КП(б)У *виключити*.

Директором Польпедінституту в Києві призначити т. Радіна»⁵⁹.

⁵⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6451, арк. 85.

Автор «антибодняківського меморандуму» М. Кіллерог невдовзі розділив долю директора ППІ. Заарештований у Москві 5 вересня 1936 р., Михайло Маркович був оголошений членом «контрреволюційної терористичної троцькістської організації на Україні» й страчений у ніч на 10 березня 1937 р. (докладніше див.: Наберухін А. *Один з псевдотроцькістів*: [М. М. Кіллерог] / Аркадій Наберухін // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 341-355).

⁵⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 373, арк. 263.

Втім, наскільки нам відомо, окремого рішення ЦК КП(б)У у «справі Бодняка» не ухвалювалося – вистачило наказу республіканського НКО.

7 вересня 1934 р. наказом наркома освіти УСРР В. П. Затонського було ухвалено:

- «1. Директора Київського польського педінституту тов. Бодняка за допущення ряду серйозних проривів у роботі педінституту, за порушення державної дисципліни – з роботи зняти.
2. Тимчасово викон[уючим] обов'язки директора призначити зав. навч[альною] частиною тов. Тая»⁶⁰.

13 вересня 1934 р. «справа» Ю. Бодняка розглядалася на закритих партійних зборах ППІ. Зібрання партосередку було швидким й несправедливим, ухваливши:

«Колишній директор Інституту проводив в Інституті шкідницьку роботу. Бодняк запрошував й висував на відповідальну й педагогічну роботу [...] антирадянські елементи, виключених з партії (Вантрубський), осіб, які особисто зв'язані з заарештованими контрреволюціонерами (Шнайдер, Френкін), вигороджував й надавав сприяння націонал-фашистській контрабанді (Матьяс, Френкін), припускав засмічення студентів чужими, класово ворожими елементами [...]. Уся ця шкідницька робота Бодняка спричинила зрив нового навчального року (на першому курсі почали працювати дві групи замість дев'яти, зрив роботи Київського робітфаку, незавершення ремонту гуртожитків й навчальних споруд [...]). Закриті партзбори ухвалюють тов. Бодняка як класового ворога з партії виключити»⁶¹.

Виключений з партії Ю. Бодняк все ще продовжував працювати на викладацькій посаді у Польському педагогічному інституті у Києві. Одночасно тривало його цькування вже колишніми підлеглими.

2 листопада 1934 р. тво директора ППІ Яків Тай та секретар партосередку інституту Задружна звернулися з листом до секретаря ЦК КП(б)У П. П. Постишева. Заявники інформували його, що рік тому були перекинуті з інших ділянок роботи до ППІ у

⁶⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 405.

⁶¹ Там само, арк. 403.

Києві «для зміцнення парткерівництва Інституту після розгрому контрреволюційної організації, яка орудувала упродовж кількох років у цьому Інституті». Обіймаючи відповідальні посади у цьому навчальному закладі (Я. Тай – заступник директора з навчальної частини, Задружна – секретар парторганізації), скаржники постійно контактували з колишнім директором ППІ Ю. Бодняком, дійшовши при цьому таких висновків:

«Ми більше й більше переконувалися у тому, що Бодняк продовжує роботу Скарбека–Сохацького. Ми все більше й більше переконувалися у тому, що Бодняк концентрує в Інституті класово ворожі елементи, що Бодняк виживає чесних більшовиків, що Бодняк розбазарює велетенські державні кошти, залишаючи студентів у важких матеріальних, нелюдських умовах, що Бодняк усіляко гальмує й зриває політико-виховну роботу серед студентів»⁶².

«Майже з самого початку роботи в Інституті ми провадили з Бодняком важку боротьбу, – наголошували скаржники. – У цій боротьбі ми не зустрічали підтримки ні з боку Петровського РПК, ні з боку Культпропу обкому (старе керівництво). Лише після переїзду ЦК й Наркомосу до Києва нам вдалося за безпосередньої їхньої допомоги остаточно викрити Бодняка, виявити його справжнє обличчя класового ворога [...]. Інституту потрібна допомога людьми, матеріальна допомога, адже Бодняк залишив надзвичайно важку спадщину. Потрібна й моральна допомога новому керівництву, оскільки Бодняк і його друзі провадять шалене цькування нового керівництва, поширюючи у письмовій й усній формі усілякі наклепи на керівництво, усіляко прагнучи дискредитувати це керівництво. На жаль, комісія ЦК КП(б)У й НКО, що працює зараз в Інституті, виявилася не на висоті поставлених перед нею складних завдань. Слід прямо сказати, що комісія не зуміла зорієнтуватися у складній обстановці Інституту»⁶³.

Заявники стверджували, що комісія (включно з інструктором ЦК КП(б)У Й. Конєцьким), навпаки, «сконструювала» проти них «важкі обвинувачення», зокрема, у «викривленні лінії партії щодо спеціалістів», взявши за основу таких обвинувачень

⁶² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6451, арк. 145.

⁶³ Там само.

матеріали прибічників колишнього директора ППІ – так званих «бодняківців». Насамкінець у листі йшлося:

«Комісія усіляко намагається зробити нас відповідальними за усі ті злочини, що їх припустився Бодняк, але ж Бодняк не підкорявся й ігнорував рішення парткомітету, про що неодноразово ми повідомляли у Петровський РПК; Бодняк ігнорував у роботі й не допускав до роботи заступника директора з навчальної частини т. Тая [...]. Дивним чином справа складається так, що нас, які були ініціаторами боротьби з Бодняком упродовж цілого року без допомоги ззовні, прагнуть дискредитувати комісією. Ми чудово усвідомлюємо, що у нашій роботі й після зняття Бодняка є низка суттєвих недоліків, але для їхньої ліквідації потрібна серйозна допомога і ЦК КП(б)У, і обкому, і НКО, і РПК, та, на жаль, комісія, що працює у нас, не зуміла організувати нам цієї допомоги.

Просимо Вас, Павло Петрович, реагувати на наведені нами факти»⁶⁴.

У свою чергу, Ю. Бодняк, згадуючи цей важкий період своєї біографії, писав в одній з своїх пізніших заяв:

«Як же склалася справа у дійсності? У дійсності вона склалася таким чином, що Наркомос й керівні парторгани поставили до мене як до найлютішого класового ворога. Наказ Наркома Затонського від 7/IX-34 р. про звільнення мене з посади директора я отримав наступного дня після повернення з відрядження 9 вересня без будь-якої розмови зі мною працівників Наркомосу. До загальних партійних зборів в Інституті, кількісно й якісно слаба парторганізація виявилася вже орієнтованою таким чином, що за найнахабнішого поливання мене брудом, мерзенної брехні у виступах Тая й Задружної, ніхто з комуністів не насмілився й рота розтулити на мій захист. При чому на пропозицію інструктора Культпропу ЦК – Конецького, я був позбавлений навіть права на виступ для спростування усієї цієї брехні й викриття антипартійного обличчя Тая по його поведінці в Інституті»⁶⁵.

9 листопада 1934 р. з санкції прокурора Ю. Бодняк був заарештований Управлінням держбезпеки НКВД УСРР. Інкримі-

нувалася йому приналежність до «контрреволюційної організації ПОВ».

19 листопада 1934 р. у «справі» Ю. Бодняка був допитаний його непримиренний опонент, тодішній директор ППІ Яків Маркович Тай. Свідка чомусь не спитали, чи не перебував він у конфліктних/неприятних взаєминах з оскаржуваним, порушивши тим самим норми КПК. Зрозуміло, що й покази наступника Ю. Бодняка на посаді очільника ППІ були апіорі упередженими й не завжди правдивими.

Свідок заявив, що знайомий з колишнім директором з вересня 1933 р., коли з посади директора Житомирської міжрайонної радпартшколи за рішенням секретаріату Київського обкому КП(б)У як такий, що знає польську мову, був мобілізований для роботи у Польському педагогічному інституті у Києві на посаді заступника директора з навчальної частини й завідувача кафедри діамату – «у зв'язку з розгромом польських фашистських сил, які засіли у польських навчальних закладах». З перших кроків на посаді, Я. Тай, мовляв, зустрів великий опір з боку директора ППІ Ю. Бодняка, навкруги якого групувалися згодом «арештовані й засуджені за контрреволюційну діяльність керівні працівники інституту»: Г. Політур – керівник кафедри польської літератури, С. Козиндо – попередник Я. Тая на посаді завідувача навчальної частини; Ч. Модзелевський – декан факультету соціально-економічних наук; С. Бернадський – тодішній завідувач кафедри діамату; та ін.⁶⁶ Свідок також закидав своєму колишньому керівникові і його однодумцям бажання зберігати у Польському педагогічному інституті «підібраний ними викладацький склад з польських та інших націоналістів»; «концентрування класово ворожих елементів серед студентів інституту» й зарахування до студентського складу осіб без належної підготовки й достатнього знання польської мови; «протягування фашистської контрабанди» особисто Ю. Бодняком у його лекціях з політичної економії та ін.⁶⁷

⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6451, арк. 146–147.

⁶⁵ Там само, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 439.

⁶⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 43–44.

⁶⁷ Там само, арк. 45–51.

Зрештою, зусилля Якова Марковича пішли намарно. 16 листопада 1934 р. опитом членів Секретаріату ЦК КП(б)У було ухвалено рішення «Про Київський польський педагогічний інститут», що у ньому йшлося:

«1. Затвердити т. Радіна на директора Київського польського педагогічного інституту. 2. Звільнити т. Тая з роботи зав. учбової частини інституту. НКО протягом двох днів добрати кандидатуру на зав. учбової частини інституту, погодивши її з Культпропом ЦК»⁶⁸.

А вже 21 листопада тво керівника ППІ Я. Тай підписав наказ № 110:

«На підставі наказу наркома освіти т. Затонського від 17/XI-34 р. за № 703 про призначення директором Польпедінституту т. Радіна, я, тимчасово виконуючий обов'язки директора інституту, передаю т. Радіну керівництво інститутом»⁶⁹.

Того ж дня, 21 листопада 1934 р., у «справі» колишнього керівника ППІ давав свідчення директор Польського педагогічного технікуму ім. Ф. Кона Костянтин Андрійович Козоренко. Випускник московського Комуністичного університету національних меншин Заходу ім. Ю. Мархлевського (КУНМЗ) 1933 р., він був розподілений у розпорядження Київського обкому КП(б)У й призначений очільником Польського педтехнікуму. Одночасно Ю. Бодняк запросив К. Козоренка на посаду асистента кафедри політекономії у ППІ, якою завідував директор Польпедінституту.

Вже невдовзі випускник КУНМЗ почав доводити, що завідувач кафедри викладає студентам «антимарксистську теорію», стверджуючи, зокрема, що в СРСР наявні категорії «вартість» і «товар». А роз'яснюючи погляди К. Маркса з питань політичної економії, Ю. Бодняк, мовляв, не піддавав критиці буржуазних теорій й, особливо, «не викривав теорію політекономії соціалфашистів»⁷⁰. В об'єднаній партійній організації ППІ й Польського педтехнікуму К. Козоренко неодноразово закидав керівни-

кові Польського педінституту «переховування („укривательство“) в Інституті відверто антирадянських елементів» на викладацьких й адміністративно-господарських посадах. Крім того, на думку свідка, Ю. Бодняк не лише не прагнув до очищення навчального закладу від «антирадянських елементів», а й, навпаки, зараховував до студентського складу «дітей куркулів й націоналістично налаштованих поляків». І в той же час керівник ППІ намагався «серед громадськості Інституту» сформувати позитивну думку щодо принаймні частини заарештованих викладачів – «контрреволюціонерів» (С. Козинда, Ч. Модзелевського та ін.), завжди характеризуючи їх з найкращого боку, запевняючи, що вважає їх невинними й що невдовзі це буде доведено. Конфлікт асистента з завідувачем кафедри й водночас директором ППІ спричинив незапрошення К. Козоренка до викладання з нового 1934/35 навчального року⁷¹.

Тим часом, перебуваючи під «слідством», оскаржуваний Ю. Бодняк категорично відкидав інкриміновані йому «злочини». Його розлога аргументація – спростування викладені у кількох багатосторінкових заявах (30 грудня 1934 р.; 7 січня, 18 січня, 29 січня 1935 р.) на ім'я слідчого – оперуповноваженого 1-го відділення Особливого відділу УГБ НКВД УСРР С. І. Бренера.

Так, наприклад, у заяві від 29 січня 1935 р. колишній директор ППІ таким чином підсумовував власне півторарічне перебування на посаді очільника Польського педінституту у Києві:

«Було б, безперечно, глупим вихвалюванням з мого боку, коли б я став хвалитися тим, що Інститут я залишив уже в ідеальному стані. Для цього потрібні ще значні матеріальні засоби, нові сучасні радянські кадри, потрібна ще значна більшовицька настійливість, уміння й ініціатива. Але я можу з обґрунтованою сміливістю сказати, що за усіх тих умов, у яких протікала моя робота упродовж півтора року у Педінституті, я просто хотів би бачити ту людину, яка б могла більше того зробити й досягнути більших результатів, аніж це зробив я, беручи під увагу власну злочинну короткозорість стосовно носіїв контрреволюційного фашизму [...]. Факти – живі свідки

⁶⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 349, арк. 85.

⁶⁹ Державний архів м. Києва, ф. Р-920, оп. 13, спр. 39, арк. 74.

⁷⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 70–72.

⁷¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 73–74.

й промовляють за себе з більшою повнотою й яскравістю, аніж би можна було висвітлити. До того ж, я ані художник, ані навіть фотограф у цьому висвітленні – я просто людина, яка чесно віддала усю себе, з усім притаманним мені ентузіазмом й рішучістю, по-партійному зрозумівши місце, значимість й завдання Інституту, яка усіма своїми силами намагалася витягнути його з хаосу, поставити на більшовицький шлях й рушити уперед, й, значить, тим самим виправдати своє призначення перед партією й радянською владою на цій надважкій ділянці культурного фронту й, разом з тим, потрапивши до “вовчої ями”, ретельно підготовленої фашистською бандою, а тепер, у фіналі, добивається захисту своєї комуністичної честі, повернення, по заслугах, втраченої довіри партії, для продовження подальшої боротьби за її велику історичну справу»⁷².

У заяві від 7 січня 1935 р. в'язень навіть пропонував винести йому своєрідне покарання за «політичні помилки» й «політичну короткозорість», зрозуміле у контексті радянських спроб 1930-х років підкорити потребам тоталітарної держави крайню Північ СРСР:

«Особисте моє бажання, про яке би я Вас й усіх тих товаришів, від яких це залежить, просив, зводиться до того, *щоби надати мені можливість поїхати на будь-який з північних островів на дворічну зимівлю*. Я би міг бути використаним там і в якості економіста на дослідницькій роботі, й одночасно в якості пропагандиста, й на культурній роботі загалом серед працівників факторій [...]. Я переконаний, що товариші, з якими й серед яких мені доведеться працювати, оцінять мою партійність, як її оцінювали упродовж 15-річної моєї революційної, партійної і культурної роботи, доки я не потрапив й не загруз у цій клятій контрреволюційній ковбані у польських інститутах у Києві»⁷³ (виділення у тексті – Ю. Бодняка).

В обвинувальному висновку по «справі» Ю. Бодняка – «співучасника ліквідованої контрреволюційної організації “ПОВ”», складеному 31 березня 1935 р., стверджувалося:

⁷² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 252–252 зв.

⁷³ Там само, арк. 171.

«Имеющимися в деле материалами устанавливается, что обвиняемый БОДНЯК в период пребывания его в рядах вскрытой контрреволюционной организации “ПОВ” проводил активную контрреволюционную и разведывательную деятельность, каковая в основном сводилась к изучению политнастроений на территории УССР, собиранию сведений о “голодной” смертности на селе, хищению секретных материалов, провоцированию польского населения и организации вольтынок и саботажа [...]. Преднамеренное выдвижение обвиняемого БОДНЯКА на руководящую работу в Киевском польинституте [культуры] и последующее назначение его на должность директора Пединститута проведено было руководством “ПОВ” на Украине с целью усиления контрреволюционной деятельности Киевского филиала “ПОВ” [...].

Обвиняемый БОДНЯК в бытность его директором Польинститута проводил работу по подбору и выращиванию в институте антисоветских кадров, группируя вокруг себя и всемерно отстаивая и прикрывая явных контрреволюционеров из числа преподавательского и студенческого состава»⁷⁴.

Попри вперте заперечення інкримінованих йому «контрреволюційних злочинів», Особливою нарадою при НКВД СРСР 21 липня 1935 р. Ю. Бодняк був засуджений на заслання до Красноярського краю терміном на три роки. Заслання відбував у м. Мінусінську, де працював на горілчаному заводі. Звідти звертався зі скаргами на несправедний присуд до партійних органів й НКВД СРСР.

Зокрема, 20 червня 1936 р. він підготував велику скаргу (8 сторінок машинопису через один інтервал) до Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б)⁷⁵. У супровідному листі до цієї заяви засланець писав:

«Надсилаючи при цьому заяву з проханням щодо перегляду рішення Особливої наради НКВД СРСР по моїй справі, прошу Вас не відмовити мені у необхідних заходах для перегляду моєї справи й реабілітації мене як комуніста, цілком незаслужено підданого адміністративним репресіям НКВД.

⁷⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 259, 261–262.

⁷⁵ Там само, арк. 416–423.

Справа ця основана на брехливих вигадках класового ворога, розтровоєної ГПУ Польської контрреволюційної фашистської організації, учасники якої вплатили на слідстві мене до цієї справи з шкідницькою метою, щоби зірвати мене з керівної роботи у польських інститутах у Києві [...]. Моє перебування на засланні, як переконаного комуніста, який нічим не заплямував себе упродовж 17 років мого перебування у партії, нікому не потрібно, окрім як злісним ворогам народу.

Ще раз прошу не відмовити мені у своєму авторитетному сприянні для перегляду моєї справи»⁷⁶.

Заявник наголошував, що упродовж усього «слідства» він відчував власну «приреченість залишатися жертвою шкідницького наклепу класового ворога». Відповідним чином була побудована й процедура досудового розслідування, яка ґрунтувалася на залякуванні й фальсифікації, численних процедурних порушеннях (навіть з погляду норм радянського права):

«Повинен відзначити, що слідчий [С. І. Бренер] застосував щодо мене [...] абсолютно неприпустимі, довільні методи так званого “впливу”, які позбавили мене найелементарніших умов для можливості реабілітації [...]:

По-перше, слідчий уперто ухилявся упродовж п'яти місяців конкретизувати висунуте мені обвинувачення. Переважну частину часу під час усіх численних допитів він убив на образливе третирування мене різного роду епітетами [...], буцімто я є “найупертішим класовим ворогом з усіх учасників ПОВ, який не бажає визнати своїх злочинів перед Радянською владою”. Усі мої доводи щодо моєї бездоганної більшовицької роботи упродовж 17 років й, зокрема, докладне висвітлення кожного кроку моєї праці у Києві, Бренер подавав [...] як “вміле маскування” для нібито “прикриття ворожої діяльності”.

По-друге, мої звернення з заявами до Наркома НКВД, Уповноваженого Комісії партконтролю й триразове звернення до Генерального Прокурора [...] залишилися не лише без жодних наслідків, але я не отримав навіть звичайного повідомлення щодо отримання цих документів. Ця обставина

дає мені підставу припустити, що ці документи не були пропущені за призначенням [...].

По-третє, з метою того ж “морального впливу”, я був з 19 грудня 1934 р. до середини березня 1935 р. підданий одиначному ув'язненню й упродовж дев'яти місяців з дня арешту до етапу я був позбавлений побачення з дружиною й рідними [...].

По-четверте, нарешті, мені не було оголошено також про завершення слідства й не надано законної можливості ознайомитися з матеріалами слідства [...]. Таким чином, для мене є цілком природним той висновок, що й само заключення слідчого по моїй справі могло виявитися заснованим на брехливих вигадках, оскільки, в іншому випадку, якби це заключення не ігнорувало моїх пояснень й документів, то й результат справи в жодному випадку не міг би виявитися для мене настільки несправедливим»⁷⁷.

Цій заяві колишнього директора ППІ нарешті було дано «хід». 4 липня 1936 р. вона була зареєстрована у КПК при ЦК ВКП(б), звідки попрямувала до Секретно-політичного відділу Головного управління державної безпеки НКВД СРСР (отримана 25 липня), керівництво якого (комісар державної безпеки 2 рангу Г. Молчанов) переадресувало скаргу до Особливого відділу ГУГБ НКВД СРСР – комісару держбезпеки 2 рангу М. Гаю (отримана 27 липня). Відтак 7 серпня 1936 р. з Особливого відділу ГУГБ НКВД СРСР заява Ю. Бодняка, яка вже «обросла» енкаведистським листуванням, була відправлена до Києва – начальнику Особливого відділу УГБ НКВД УСРР старшому майору державної безпеки М. Александровському з відповідною вказівкою:

«Направляем на заключение поступившее к нам из Комиссии партийного контроля при ЦК ВКП(б) заявление осужденного по делу “ПОВ” – БОДНЯКА Юрия Дмитриевича о пересмотре его дела.

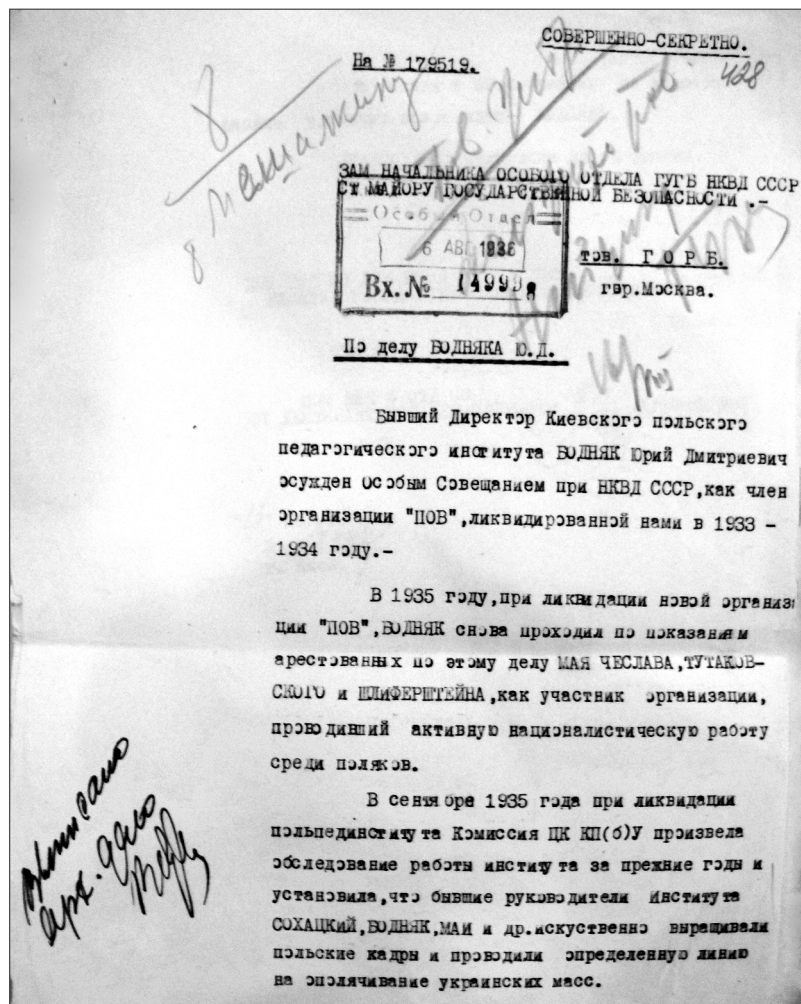
Заявление БОДНЯКА вместе с Вашим заключением должно быть возвращено нам в пятидневный срок»⁷⁸.

⁷⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 421–422.

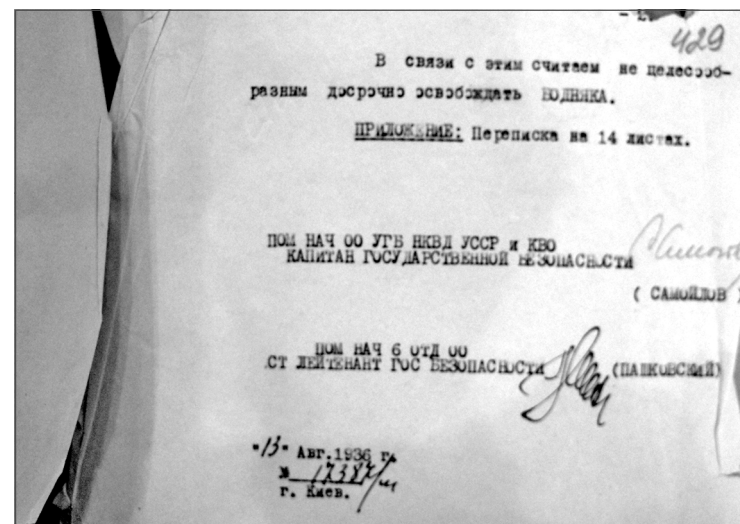
⁷⁸ Там само, арк. 427.

⁷⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 413–413 зв.

13 серпня 1936 р. помічник начальника Особливого відділу УГБ НКВД УСРР капітан держбезпеки С. Самойлов-Бесідський цілком прогнозовано доповів своєму московському керівництву «у справі Бодняка Ю. Д.»:

Повідомлення особливого відділу УГБ НКВД УСРР щодо недоцільності звільнення Ю. Бодняка. 13 серпня 1936 р. (перша сторінка).

Повідомлення особливого відділу УГБ НКВД УСРР щодо недоцільності звільнення Ю. Бодняка. 13 серпня 1936 р. (друга сторінка).

«Бывший Директор Киевского польского педагогического института БОДНЯК Юрий Дмитриевич осужден Особым Совещанием при НКВД СССР как член организации "ПОВ", ликвидированной нами в 1933–1934 гг.

В 1935 г., при ликвидации новой организации "ПОВ", БОДНЯК снова проходил по показаниям арестованных по этому делу МАЯ ЧЕСЛАВА, ТУТАКОВСКОГО и ШЛИФЕРШТЕЙНА как участник организации, проводивший активную националистическую работу среди поляков.

В сентябре 1935 г., при ликвидации Польпединститута, Комиссия ЦК КП(б)У произвела обследование работы Института за прежние годы и установила, что бывшие руководители Института СОХАЦКИЙ, БОДНЯК, МАЙ и др. искусственно выращивали польские кадры и проводили определенную линию на ополячивание украинских масс.

В связи с этим считаем нецелесообразным досрочно освобождать БОДНЯКА»⁷⁹.

⁷⁹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 428–429.

Вже на засланні 5 листопада 1937 р. Ю. Бодняк знову був заарештований, оскільки, мовляв,

«серед населення м. Мінусінська провадив контрреволюційну агітацію, спрямовану на викликання озлоблення у населення проти існуючого Радянського ладу».

Фальшивими «свідками» у черговій «справі» виступили троє засланців, які стверджували, що Ю. Бодняк «непримиренно вороже налаштований до суспільно-політичного ладу, який існує, та його керівників»; є людиною, «яка тяжіє до фашизму й має до нього міцні симпатії» тощо. Тією самою Особливою нарадою при НКВД СРСР 15 червня 1938 р. він був вдруге засуджений. Цього разу – до десяти років таборів. Помер у Магадані 7 грудня 1938 р.⁸⁰

Втім, назагал стан справ у ППІ у Києві радикально не поліпшився й надалі – навіть після усунення з посади, виключення з партії й засудження «директора-шкідника». Зокрема, таку ситуацію у цьому національному вищому навчальному закладі зафіксувала квітнева постанова ЦК КП(б)У 1935 р. – «Про Польський педагогічний інститут у Києві». У цьому рішенні, зокрема, йшлося:

«ЦК КП(б)У констатує, що після зняття контрреволюційного керівництва, яке перебувало упродовж низки років на чолі Київського польського педагогічного інституту, рештки контрреволюційних елементів, які залишилися в інституті, продовжували свою шкідницьку роботу (“група протидії” новому керівництву), використовуючи значну засміченість студентського складу, що мала місце в інституті, й слабкий партійний та комсомольський прошарок»⁸¹

Зазначимо, що колишній опонент Ю. Бодняка – Я. Тай – за нового керівництва ППІ, очолюваного В. Радіним-Уцеховським, почувався до часу доволі комфортно. Так, у його характеристиці 1935 р. за підписом нового директора стверджувалося:

«Т[ов]. ТАЙ Яків Маркович. Закінчив 1912 р. Вищу технічну школу в м. Варшаві, в 1932 р. закінчив два курси філософ-

ськ[ого] відділу Інституту Червон[ої] професури в м. Москві. З 1912 р. працює на викладовській роботі. У вищій школі працює з 1925 р. В Польпедінституті працює з 1932 р. Керівник кафедри діамату та професор діамату. Має наукові праці, член СНР [Секції наукових робітників профспілки “Робос”]. Виявив себе як гарний знавець свого предмету і досвідчений педагог. Приймає активну участь в громадсько-політичному житті інституту. Неодноразово премійований за зразкову постановку роботи кафедри діамату та педагогічну роботу. Заслугує на звання професора діамату»⁸².

Напередодні ліквідації ППІ Я. Тай перейшов на викладацьку посаду до Київського інституту харчової промисловості імені А. Микояна. Уцілів під час Великого терору 1937–1938 рр., був евакуйований, отримав медаль «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.».

Натомість не поталанило іншому «свідку» у «справі» Ю. Бодняка: К. Козоренко, на той час директор Канівського педагогічного технікуму, 22 серпня 1937 р. був заарештований місцевим райвідділом УНКВД Київської області й за рішенням НКВД СРСР від 19 грудня 1937 р. розстріляний. Характерно, що під час допитів він згадував заарештованих 1934 р. колег з Польського педінституту у Києві, зокрема, Ю. Бодняка, але зазначив, що

«про злочинну діяльність названих осіб він нічого не знав, а мав зв'язок з ними лише службового характеру»⁸³.

Реабілітацію Ю. Бодняка ініціювала його середня донька Інна Юрїївна Бодняк, на той час завідувачка навчальної частини школи робітничої молоді у м. Липецьку (РФ). 23 березня 1956 р. вона адресувала відповідну заяву до голови Комітету партійного контролю при ЦК КПРС М. М. Шверника, наступного дня аналогічна скарга була надіслана Генеральному прокурору СРСР Р. А. Руденку⁸⁴. З матеріалів архівної справи незрозуміло, якою була доля двох інших дітей Юрія Дмитровича – на момент арешту у його родині були ще старший син Юрій, 13 років, та молод-

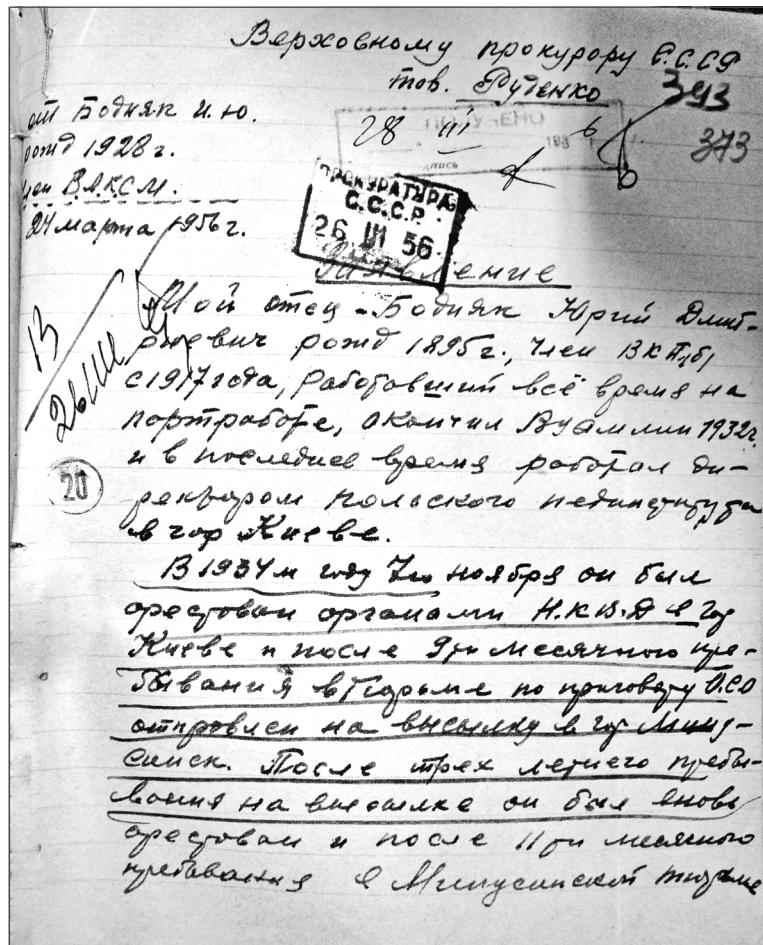
⁸² Державний архів м. Києва, ф. Р-920, оп. 11, спр. 4, арк. 261.

⁸³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 329.

⁸⁴ Там само, арк. 269–270 зв., 373–374 зв.

⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 402.

⁸¹ Там само, ф. 1, оп. 7, спр. 390, арк. 57.

Заява І. Ю. Бодняк Генеральному прокурору СРСР Р. Руденку з проханням реабілітувати її батька, 24 березня 1956 р.

ша семимісячна донька Валентина. Можна хіба припустити, що син загинув у роки війни, захищаючи той самий режим, що знищив його батька.

Під час перегляду «справи» серед допитаних свідків був і завідувач бібліотекою ім. С. М. Кірова Кагановичського району

м. Києва Я. М. Тай. Його покази від 30 липня 1956 р. стосувалися ширшого кола осіб з викладацького складу польських навчальних закладів міста 1934–1935 рр., які були репресовані. Стосовно колишнього директора ППІ було заявлено буквально таке:

«Я хочу зупинитися на Боднякові. Коли я працював разом з Бодняком, то він мав зв'язки з особами (прізвищ їх не пам'ятаю), які були заарештовані за обвинуваченням у контрреволюційній діяльності, та їхніми родинами. За це Бодняк нашою партійною організацією був виключений з партії. Це рішення затвердило бюро Київського міськкому КП(б)У. Після цього він невдовзі був арештований. Коли Бодняка розбирали на нашій парторганізації, то усі комуністи одноголосно голосували за його виключення з партії [...]. Чи мав Бодняк злочинні зв'язки з особами, заарештованими за обвинуваченням у контрреволюційній діяльності, не знаю. Я особисто не помічав, щоби Бодняк проводив будь-яку антирадянську діяльність в інституті [...]»⁸⁵.

Тим самим Яків Маркович не лише переглянув свої ж закиди на адресу колишнього директора Польського педінституту, зафіксовані у свідченнях від 19 листопада 1934 р., а й волів за краще не наголошувати свої конфліктні взаємини з Ю. Бодняком й власну роль у виключенні останнього з партії.

Цілком протилежними за тональністю були свідчення 25 вересня 1956 р. колишнього доцента зоології й порівняльної анатомії, згодом декана природничого факультету ППІ Б. М. Мазурмовича, на той час доцента Київського державного університету. Зауваживши, що керівником Польського педінституту, на його думку, слід було б призначити «людину з більшим досвідом й здібностями», Борис Миколайович наголосив:

«А Бодняк не мав ні того, ні іншого. Він вийшов з робітничого середовища. Освіту отримав уже, здається, у радянський час. На керівних посадах не працював. І керувати таким інститутом виявилось понад його сили й здібності, хоча [...] особисто Бодняк працював дуже багато, просиджував в інституті ледь не ночами. На мене він справляв враження цілком чесною, простою, відкритою людиною [...]. Він провадив скромний спосіб

⁸⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 274–275.

життя, був добрим сім'янином [...]. З політичного боку я можу характеризувати Бодняка лише позитивно. Він пролетарського походження, й настрої його, наскільки я знав, були цілком здорові радянські. Ні у доповідях на урочистих зборах, ні в особистих розмовах я не чув від нього будь-яких антирадянських думок. У зв'язку з цим арешт Бодняка для мене був несподіванкою. Я особисто ніяких злочинних дій з боку Бодняка не помічав [...]»⁸⁶.

Ухвалою Київського обласного суду від 24 липня 1957 р. й Красноярського крайового суду від 5 жовтня 1957 р. Ю. Бодняк реабілітований за обома «судимостями».

**Горбуров К. Юрий Бодняк-Грабский (1895–1938):
жизнеописание директора Польского
педагогического института в Киеве**

В статье описываются малоизвестные страницы биографии директора Польского педагогического института в Киеве 1933–1934 гг. Юрия Бодняка-Грабского (1895–1938) в разгар репрессий против польского населения советской Украины и постепенного сворачивания «польской коммунистической работы» в республике.

Ключевые слова: польское национальное меньшинство в УССР, Польский институт социального воспитания в Киеве, Польский педагогический институт в Киеве, Юрий Бодняк-Грабский (1895–1938), репрессии.

**Gorburov C. Yuriy Bodnyak-Grabskyi (1895–1938): a biography
of the director of Polish Pedagogical Institute in Kyiv**

The article deals with the little-known pages of the biography of Yuriy Bodnyak-Grabskyi (1895–1938), associated with his tenure as director of Polish Pedagogical Institute in Kyiv in 1933–1934 – in the midst of repression against the Polish population of Soviet Ukraine and phase-out of «the Polish communist work» in the country.

Key words: Polish minority in the USSR, Polish Institute of Social Education in Kyiv, Polish Pedagogical Institute in Kyiv, Yuriy Bodnyak-Grabskyi (1895–1938), repression.

ВЛАДА І ЦЕРКВА

УДК: 261.7: (477) «1920/1940»

*Людмила БАБЕНКО**

**Взаємодія партійно-радянських органів та
місцевих апаратів держбезпеки
в боротьбі з «релігійними чудесами»
(1920-ті – 1940-ві рр.)**

На основі виявлених архівних документів досліджується процес взаємодії партійно-радянських органів та місцевих апаратів державної безпеки в боротьбі з впливом на селянство «релігійних чудес».

Ключові слова: органи державної безпеки, релігія, «релігійні чудеса», Російська православна церква, державно-церковні відносини, репресії.

Проблема державно-церковних відносин радянської доби не втрачає своєї актуальності, що зумовлено багатьма чинни-

* *Бабенко Людмила Леонідівна* – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

⁸⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 42068, арк. 280–281.

ками сучасного процесу державотворення в Україні й необхідністю осмислення уроків історії. Аналіз церковно-релігійної ситуації впродовж 1920–1940-х рр. свідчить про хибність державного курсу на знищення релігії та її інституцій, на чому наголошують сучасні вітчизняні та зарубіжні дослідники. Зокрема, праці В. Пащенко¹, О. Ігнатуші², В. Войналовича³, А. Киридон⁴, О. Тригуба⁵, В. Силантьєва⁶ та інших істориків дозволяють простежити головні напрями партійно-державної політики щодо різних конфесій, ідеологічне підґрунтя «богоборства» та атеїзації суспільства, розкривають внутрішні проблеми православної церкви та аналізують їх у контексті радянських трансформацій тощо. Водночас низка проблем та окремі їх аспекти потребують подальших глибоких студіювань. Передусім важливо з'ясувати механізми реалізації антирелігійної політики, дії конкретних виконавців, котрі провадилися в руслі наміченої комуністичною партією стратегії й тактики. Отже, об'єктом дослідження в даній статті є комплекс заходів більшовицької влади з подолання впливу релігії на суспільство, а предметом – взаємодія партійно-державних органів із місцевими апаратами держбезпеки в боротьбі з конкретними проявами релігійності в окру-

¹ Пащенко В. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті рр. ХХ ст. – К.: [Б.в.], 1993. – 186 с; *Його ж.* Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1940 – поч. 1990-х рр. – Полтава: АСМІ, 2005. – 630 с. та ін.

² Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. ХХ ст.). – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.

³ Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х рр.: політологічний дискурс. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.

⁴ Киридон А.М. Час випробувань: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х рр. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 384 с.

⁵ Тригуб О.П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–1939 рр.): між Державним політичним управлінням та реформацією. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 300 с.

⁶ Силантьєв В.И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е гг. – Х.: Харьк. гос. политех. ун-т, 1998. – 232 с.

гах, районах і областях УСРР–УРСР. На основі матеріалів центральних та регіональних архівів намагатимемося розв'язати дослідницькі завдання: розкрити причини різкого зростання релігійної активності українського селянства на початку 1920-х рр.; охарактеризувати суть релігійно-містичних уявлень населення та їх зовнішні прояви («релігійні чудеса») в умовах утвердження радянської влади; з'ясувати роль органів держбезпеки у боротьбі з «релігійними чудесами» та причини їх використання на «антирелігійному фронті»; простежити вироблення алгоритму координації діяльності виконавчих органів, партійних комітетів, апаратів державної безпеки, суду, міліції в боротьбі з «релігійними чудесами».

Революція та громадянська війна різко змінили весь традиційний життєвий уклад сільського населення України. Виникнення нових сільських органів влади (комбідів, сільрад), конфіскаційна політика більшовиків і, як наслідок, повстанський рух призвели до нівелювання моральних цінностей, традицій, зрештою самого людського життя. Особливо небезпечними для більшовицького режиму виявилися негативні тенденції щодо його якісних характеристик. Зокрема, невпинна ескалація напруженості на селі постає з доповідної записки Подільського губкому КП(б)У в ЦК КП(б)У, де подавалася різка оцінка місцевого активу:

«Завжди й усюди в комбіди проходять вискочні, ледарі та п'яниці, котрі пропили в минулому свою землю, на якій не хотіли працювати. Повна відсутність чесності, добросовісності. Про свою діяльність не звітують нікому, навіть сільській громаді».

Під таким впливом у свідомості селян формувалося, за словами голови ВУЧК В. Манцева, ототожнення комуністів

«чи то з продзагонівцем – голодним кацапом, чи то з насильником-комунаром, чи то просто з жидом»⁷.

Логічним завершенням цілеспрямованого руйнування традиційного селянського укладу став голод 1921–1923 рр. з його не-

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 20, арк. 40, 55.

поправними наслідками для продуктивних сил і морально-психологічного стану українського села.

Намагання ліквідувати у ході громадянської війни «релігійні пережитки й забобони», масове закриття церков та монастирів, глум над святинями викликали закономірне обурення у селянському середовищі, провокуючи чимало

«конфліктів між населенням і суспільно-державними організаціями на релігійному ґрунті».

Події, що супроводжувалися погіршенням соціально-економічного становища й морального клімату, сприймалися селянами як «кара Бога». Загальна політико-економічна ситуація виявилася сприятливим підґрунтям для спалаху містично-есхатологічних настроїв у південно-західній частині України⁸. Одним з їх найяскравіших ознак стали численні «релігійні чудеса», що фіксувалися у сотнях сіл, викликаючи надзвичайно жваву реакцію населення.

Пояснюючи «чудо» (оновлення ікон, з'явлення святих, дивовижні зцілення тощо) як

«незвичайне явище, здійснене з волі надприродних сил, усупереч об'єктивним закономірностям»,

радянська історіографія доводила, що окремі представники духівництва й релігійних громад брали безпосередню участь в їх

«фабрикації для посилення впливу на віруючих, розпалювання релігійного фанатизму»⁹.

Тим часом, ще І. Франко наприкінці ХІХ ст. зауважував, що в історії України не раз траплялося піднесення містичних переживань, котрі, як правило, збігалися у часовому і просторовому вимірах із періодами важких випробувань, коли загострювалася психологічна напруга. Зокрема, письменник зазначав, що

«в ХVІІ ст. чудеса появляються на нашій Україні цілими чередрами рівночасно з кожним більшим нещастям прилюдним, просичують собою всю духовну атмосферу нашого народу»,

⁸ Ливанов В. Антирелигиозная пропаганда в Украине // Антирелигиозник. – 1926. – № 5. – С. 29–40.

⁹ Словник атеїста. – К., 1978. – С. 257.

і водночас породжують потужний пласт фольклору¹⁰. Слова І. Франка цілком слушні й щодо з'ясування причин походження «чудес», котрі охопили українське село на початку 1920-х рр.

Масштаби і складна специфіка цих явищ, їх потужний вплив як на віруючих, так і на байдужих до релігії людей виявилися непосильними для органів влади, що реалізовували антирелігійну політику в республіці. Це відверто визнали функціонери агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У в 1924 р.:

«Посилення релігійних рухів у більшості випадків викликалося нашою необережною політикою й невмілими методами пропаганди», що «спочатку вела наступальну боротьбу, щоб потім ще далі відступили»¹¹.

Для нейтралізації впливу «релігійних чудес» на значні маси населення лідери КП(б)У вирішили об'єднати зусилля всіх державних, партійних, правоохоронних органів та громадських організацій. Певного рівня координації вже було досягнуто в умовах проведення різних антирелігійних кампаній, спрямованим центром котрих виступала Всеукраїнська антирелігійна комісія. Однак у даному випадку рівень взаємодії мав бути значно вищим. Органам державної безпеки у цій схемі відводилося два сегменти: інформаційно-аналітичний і силовий (репресивний).

Політбюро ЦК КП(б)У вимагало від чекістів пильної уваги до будь-яких опозиційних настроїв на селі, які кваліфікувалися винятково як «антирадянська куркульська діяльність». Так, у постанові на доповідь голови ГПУ УСРР В. Балицького категорично наказувалося:

«ГПУ негайно вжити заходів до посилення роботи апарату спостереження на селі, забезпечення достатньої гнучкості його щодо своєчасної інформації про всі настрої і виявлену антирадянську діяльність на селі»¹².

¹⁰ Дяків В. Фольклор «Калинівського чуда» // Історія релігій в Україні: Праці ХІІІ Міжнародної наукової конференції. – Л.: Логос, 2003. – Кн. 1. – С. 235–241.

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1842, арк. 2.

¹² Там само, оп. 16, спр. 6, арк. 51.

Інформаційні зведення губернських та окружних органів ГПУ УСРР мали форму політико-економічних оглядів поточного життя адміністративно-територіальної одиниці, до яких включалися такі розділи: «Робітники», «Промисловість», «Селянство», «Радапарат», «Кооперація», «Державна торгівля і приватний ринок», «Інтелігенція», «Антирадянські партії й угруповання», «Духівництво», «Бандитизм», «Безробіття»¹³. Саме розділи «Духівництво» рясніють повідомленнями про «епідемію релігійних чудес», а протягом 1923–1924 рр. «чудеса» навіть виділялися в окремий параграф. Для полегшення реєстрації в Полтавському окрузі розробили спеціальні анкети «Про видатні події у житті церкви й релігії на Полтавщині»:

«1. Округ, район; 2. У чому проявилася подія (чудеса, поява нової релігійної громади, скандал у церкві. Подію необхідно описати чітко й детально); 3. Час події; 4. Які причини сприяли події (боротьба релігійних угруповань, рукоположення, провокація духівництва); 5. Ініціатори та керівники подій; 6. Ставлення широких народних мас населення до подій; 7. Які заходи вже розпочато і які плануються для ліквідації події; 8. Інша інформація, котра вважається за необхідне; 9. Час заповнення анкети»¹⁴.

Появу «чудес» чекісти відзначали вже в 1919 р. Так, співробітник Донецької губЧК повідомляв:

«Тов. Рухимович: після відходу більшовиків відкрилося багато чудотворних ікон, як-от у Святих горах, Борках, Куп'янську»¹⁵.

Уже 19 травня 1921 р. циркуляр ЦК КП(б)У № 218 звертав увагу всіх губкомів партії на поширення в різних місцевостях Київщини, Полтавщини, Донецьчини, Одещини релігійно-містичних легенд,

¹³ Див. докл.: *Подкур Р* Параметри опису адміністративно-територіальної одиниці у документах органів державної безпеки в 1920-х – на початку 1930-х рр. // *Регіональна історія України: Зб. наук. праць.* – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. 6. – С. 183–198.

¹⁴ Держархів Полтавської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 27, арк. 17.

¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 20, арк. 67.

«спрямованих на підлив і дискредитацію радянської влади, які скеровують увагу трудящих на хибний шлях»¹⁶.

Архівні документи свідчать, що найбільшого поширення вони набули на теренах Поділля. Питання про стан боротьби з «чудесними явищами» у цьому регіоні неодноразово включалися до порядку денного засідань політбюро ЦК КП(б)У, а також губернських, окружних парткомітетів. В ухвалах, зазвичай, серед головних виконавців намічених заходів фігурували місцеві органи ГПУ УСРР. Наприклад, згідно з рішенням політбюро ЦК КП(б)У з приводу релігійного руху в Могилів-Подільському та Тульчинському округах у липні 1924 р. керівництву ГПУ УСРР доручалося «знестися щодо цього питання з Поділлям і матеріали доповісти на бюро»¹⁷.

Аналізуючи причини посилення релігійних настроїв у контексті виникнення «чудес», співробітники окружних органів ГПУ УСРР в інформаційно-аналітичних зведеннях тенденційно акцентували увагу на окремих, вигідних для керівництва більшовицької партії, моментах, які узгоджувалися з пріоритетними напрямками антицерковної боротьби. Так, головними винуватцями спалаху релігійних «чудес» визнавалися «реакційні попи тихонівської орієнтації». В умовах протистояння новотворених церковних угруповань і відвертого цькування церкви з боку влади Гайсинський окружний відділ ГПУ УСРР констатував, що

«тихонівщина будь-що намагається довести всякими неправдами правильність релігії, щоб утриматися від розколів духівництва [...]. Першим методом їх роботи є оновлення церковних бань, ікон та інше, що набуло у серпні 1923 р. стихійного характеру»¹⁸.

Уповноважений секретної групи цього ж відділу Федоров уважав, що «реакційна тихонівщина» навмисно робить ставку на селянство, яке

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 748, арк. 42.

¹⁷ Там само, спр. 1917, арк. 17.

¹⁸ Держархів Вінницької обл., ф. П-30, оп. 1, спр. 215, арк. 22.

«недалеко відійшло від релігійних забобонів, глибоко вірить у “чудеса Бога” і таким чином поповнює ряди тихонівського руху»¹⁹.

У доповіді заступника голови ГПУ УСРР К. Карлсона про релігійні угруповання в республіці акцентувалася увага на методах «тихонівської контрпропаганди» – чутки про «страшний суд» над безвірниками, використання забобонів і залякування неосвічених селян, численні врочисті богослужіння. Такі акції реєструвалися майже в усіх округах. Вони супроводжувалися трапезами, хресними ходами, нагородженням іконками, Євангеліями тих віруючих, котрі проявили себе в боротьбі з «безбожництвом і еретиками»²⁰. Керівництво Подільського губернського відділу ГПУ УСРР з усією «класовою запопадливістю» переконувало вище та місцеве партійно-державне керівництво, що «чудеса є плодом реакційного духівництва за сприяння вірних їм селян».

У підсумковому політико-економічному зведенні за 1923 р. як незаперечний факт стверджувалося, що

«чудеса зобов'язані своїм виникненням тій частині сільського духівництва, яка нічого не може протиставити падінню віри, крім “чуда”, розраховуючи на темноту, некультурність і сліпоту селянства».

Чекісти також зафіксували ще одну небезпечну для влади тенденцію, пов'язану з «чудесами»:

«Хвиля чудес починає проникати вглиб губернії і, таким чином, потрапляє в товщу робітничих мас».

Подібний висновок було зроблено після аналізу інформації про незадовільне матеріальне та продовольче становище робітників фосфоритних копалень через

«недбальство місцевої адміністрації, що, природно, викликало пригнічений настрій»²¹.

¹⁹ Держархів Вінницької обл., ф. П-30, оп. 1, спр. 30, арк. 67.

²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2318, арк. 8.

²¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 57, арк. 40, 44; спр. 492, арк. 30–31.

Посилення релігійності нечисленних робітників – очікуваної соціальної бази більшовиків на Поділлі, для вищого партійно-державного керівництва УСРР було одним із чинників небезпеки втрати політичного контролю над регіоном.

Наступний фактор, що спричинив зростання популярності містичних явищ серед віруючого населення, пов'язувався чекістами з «контрреволюційними підступами класових ворогів», які, мовляв, «спекулювали на об'єктивних труднощах». Інтерпретуючи посуху початку 1920-х рр. і масовий голод як «кару Божу за безбожництво», духівництво

«використало цю ситуацію для зміцнення релігійних настроїв маси та розпалювання релігійного фанатизму», –

уважали, наприклад, керівники Запорізького окружного відділу ГПУ УСРР. Вони відзначали також тенденцію масового

«ремонтів церков та молитовних будинків, навіть побудову нових»²²,

інтерпретуючи це як відкриту демонстрацію сподівання на «швидку загибель радянської влади».

Водночас в інформаційно-аналітичних зведеннях керівництво Подільського губвідділу ГПУ УСРР визнавало, що спалаху релігійних «чудес» передувала груба та примітивна антирелігійна пропаганда. Зокрема, у вказаному огляді зазначалося, що коли

«чудеса й мали деякий успіх серед робітників, то тільки завдяки відсутності ще в багатьох місцях необхідних партійних і культпрацівників, які б остаточно розвіяли безглуздість “чудесних явищ”».

Також зверталася увага на «приплив робітничого поповнення з сільської місцевості», яке несло з собою «у пролетарське середовище релігійні забобони»²³. Несподівано відверто пояснювали причини серії «чудес» співробітники Донецького губвідділу ГПУ УСРР:

«[...] у зв'язку з неврожаєм і за деякого впливу викривлення лінії партії у церковній політиці й антирелігійній пропаганді»²⁴.

²² Держархів Запорізької обл., ф. 1, оп. 1, спр. 797, арк. 10.

²³ Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 57, арк. 40.

²⁴ Держархів Донецької обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1869, арк. 4.

У місцевостях України зміст та характер «чудес» набував різноманітних форм. Окремі з них локалізувалися й отримували назву населених пунктів, поблизу яких виникали. Підсилені екстремальною психологічною напругою у суспільстві на тлі політичного насилля, «чудеса» оточувалися містичним ореолом, метафоризувалися, гіперболізувалися. Водночас вони, як певні «Божі знаки», викликали у свідомості селян страх і невпевненість у майбутньому. Адже одним із сегментів поточного й майбутнього життя були взаємовідносини з виконавчими органами влади (земельні питання, кредити, податки, освіта тощо). Але впровадження економічних та політичних реформ вищим і місцевим партійно-державним керівництвом СРСР та УСРР на постулатах «диктатури пролетаріату» селяни пов'язували лише з наростанням конфлікту між владними органами й населенням. На тлі масового неприйняття більшовизму, активного та пасивного спротиву селян виникнення «чудес» і їх інтерпретації місцевим населенням серйозно стурбували представників місцевого апарату.

Типовими прикладами «чудес» стали оновлення ікон, храмів, «чудесні зцілення», «з'яви Божої Матері» тощо. Віруючі та духівництво в таких випадках реагували миттєво. На місці «чуда» залежно від ситуації встановлювалися хрести, проводилися молебні, хресні ходи. Ефект «релігійних чудес» посилювався через чутки про набуття водою у криницях «цілющих властивостей», визрівання врожаю протягом кількох годин, прихід довгоочікуваних дощів та ін.

Агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У навіть намагався провести класифікацію за період 1923–1924 рр.:

«Чудеса пережили три стадії: оновлення ікон та бань, встановлення хрестів і передача освяченого хліба, улаштування нічних трапез аж до спалення дітей»²⁵.

Натомість у документах жодного конкретного випадку фанатичного бузувірства, пов'язаного з жертвоприношенням, ми не зустріли. Такі факти не могли пройти повз увагу розгалуженої

мережі агентів органів державної безпеки, міліції, сільських активістів тощо.

Особливо широкого розголосу набуло «Калинівське чудо», що трапилося біля містечка Калинівка Подільської губернії. Його сюжет симптоматичний для початкового періоду розгону богоборчої політики більшовиків та відповідної реакції віруючих. Неподальк від Калинівки, біля криниці, височів чотириметровий хрест із металевим розп'яттям. За словами очевидців, повз нього проїжджали червоноармійці, і один із них вистрілив у розп'яття, з якого «засочилася кров». Уже за кілька днів до цього місця почали збиратися люди. Над хрестом відбувалися також неодноразові «проявлення» св. Юрія верхи на коні, архангела Михаїла з вогняним мечем та ін.

У матеріалах слідства контррозвідального відділу Подільського губвідділу ГПУ УСРР зафіксоване «Голинчинське чудо». Місцевому пастухові біля придорожньої криниці неподалік від с. Голинчинці Могилів-Подільського повіту «привиділася» Божа Матір. Почувши звістку про «чудо», церковна рада села вирішила поставити на місці події хрест, провести урочистий молебен та обід. Подія викликала масове паломництво: селяни встановлювали хрести, приносили «дари». Масштабне згромадження людей, сотні хрестів постійно фігурували в інформаційних зведеннях органів держбезпеки²⁶.

«Чудеса» фіксувалися також і в інших регіонах республіки. Так, в одному з районів Бахмутського округу влітку 1924 р. поширилися чутки про «видіння» над могилою нещодавно померлого священика. Помітніший резонанс отримало інше «чудо» – «свята криниця» в Луганостаничному районі Луганського округу. В окремі дні сюди по «святу воду» приходили до 300 осіб²⁷.

Пік «чудес» спостерігався у серпні 1923 р. В інформаційних зведеннях керівництво ГПУ УСРР вказало на їх «епідемічний характер»:

«Немає села, немає селища, де не з'явилося б своє чудо, і це доходить до смішних, потворних явищ. У селах, де чомусь не

²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1908, арк. 60–62.

²⁷ Держархів Донецької обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1869, арк. 4.

²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1839, арк. 104.

було свого чуда, деякі селяни захотіли його мати, і потім груба фальсифікація виходить назовні, і, природно, що після таких явищ селянство до «чудес» починає ставитися скептично»²⁸.

У процесі інформування партійної верхівки чекісти неодноразово зазначали про неможливість точного обліку «чудес», хоча окремі спроби все ж робилися. Так, у доповіді на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 25 лютого 1926 р. про стан релігійних угруповань в республіці голова ГПУ УСРР В. Балицький повідомляв, що тільки в Гайсинському окрузі на Поділлі в першій половині 1923 р. зареєстровано понад 60 оновлень ікон. Начальник Тульчинського окружного відділу ГПУ УСРР 7 листопада 1923 р. звітував про 4 випадки «чудес», що трапилися в липні (оновлення ікон), також по 4 – у серпні та вересні (оновлення ікон і хреста), у жовтні –

«декілька випадків оновлення ікон, деякі були приховані населенням, щоб запобігти приїзду комісії і тому релігійного впливу на населення не мали»²⁹.

У 1924 р. в УСРР було зафіксовано 586 випадків різних «чудес», а вже наступного року – лише 53. За останній рік кількість їх фіксувалася навіть помісячно. При цьому зазначалося, що до переліку не ввійшли менш резонансні явища, такі, як поширення записок апокаліптичного змісту, паломництво у «святі пещери» тощо³⁰.

Політбюро ЦК КП(б)У та керівники місцевих партійних комітетів були вкрай стурбовані невтішними результатами боротьби на «антирелігійному фронті». В їхній оцінці, з одного боку, посилювалася ліберальна риторика, з іншого – наголошувалося на незмінності курсу щодо релігії:

«Беручи до уваги, що знищення релігійного дурману є головним фактором оволодіння селянством, а також із метою досягнення поставленого нами завдання розколу церкви, необхідно вжити найбільш рішучих та енергійних заходів для боротьби з подібного роду явищами («чудесами» – Л. Б.) [...]»

²⁸ Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 57, арк. 41.

²⁹ Там само, ф. П-33, оп. 1, спр. 65, арк. 9.

³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 92.

Для уникнення ексцесів із боку релігійних мас роботу слід проводити дуже обережно, не зачіпаючи декрету радвлдади про відокремлення церкви від держави»³¹.

Голова ГПУ УСРР В. Балицький під час доповіді на політбюро ЦК КП(б)У 25 лютого 1926 р. теж визнав, що губернські й окружні відділи його відомства «були захоплені епідемією чудес зненацька». Чекісти не змогли оперативно протиставити комплекс заходів, що «послабив би їх поширення»³².

Вище та місцеве партійно-державне керівництво УСРР застерігало від спроб боротися з «чудесами» адміністративними методами. Водночас, як наголошувалося у закритому листі Донецького губкому КП(б)У до низових партійних комітетів та осередків,

«звідси не можна робити висновку, що «чудотворців» треба залишати безкарними. Їх необхідно притягувати до відповідальності, але вже після того, як селянські маси ясно переконаються в облудності, і коли ініціатори чуда втратять авторитет в їхніх очах. До тієї пори треба вести роботу лише роз'яснювальну (причому тактовно) й агентурну»³³.

Таку ж тактику подвійних стандартів спостерігаємо і в матеріалах засідання президії Антирелігійної комісії ЦК КП(б)У, що відбулося 5 липня 1924 р. На ньому були присутні заступник голови ГПУ УСРР К. Карлсон та вповноважений 6-го (церковного) відділення С. Карін. У постанові йшлося про неможливість «огульної заборони постановки хрестів». Водночас

«окружні ліквідкоми не повинні давати дозволів, а всіляко гальмувати та відтягувати дозвіл під виглядом запиту й т.д.»³⁴.

Для створення бажаної громадської думки місцеві партійні комітети та виконавчі органи організували спеціальні міжвідомчі комісії за участю співробітників ГПУ та НКВД УСРР. Їх завданням було публічне викриття фальсифікації «чудес», тож у висновках наводилися, як правило, факти навмисних «підчис-

³¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-30, оп. 1, спр. 30, арк. 67.

³² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 93.

³³ Держархів Донецької обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1869, арк. 4 зв.

³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1842, арк. 19.

ток, підфарбовування ікон і хрестів». Так, члени міжвідомчої комісії з приводу «Калинівського чуда» запевняли, що з «розстріляного розп'яття» сочилася суміш іржі, фарби й дощової води. Члени іншої міжвідомчої комісії, створеної з нагоди дощів, котрі начебто випали відразу після хресної ходи та врочистого молебню, звинувачували священика с. Великі Терни Одеського округу, стверджуючи, що він таємно користувався барометром і знав про ймовірність опадів³⁵.

До діяльності міжвідомчих комісій щодо «розвінчання хитрощів та інтриг попів» широко залучалися місцеві активісти, сільська інтелігенція. Причому, увага акцентувалася на проведенні антирелігійної пропаганди як у контексті агрономічного просвітництва селян, так і загальної роботи культурно-просвітницьких гуртків.

Як свідчать архівні документи, службовці органів державної безпеки не лише відстежували розвиток подій навколо «чудес» – вони спільно з місцевими партійними комітетами та виконавчою владою брали активну участь у ліквідації їх наслідків. Так, співробітники Подільського губвідділу ГПУ УСРР в інформаційно-аналітичній доповідній записці про політичний стан в губернії за 1923 р. констатували:

«Не доводиться говорити, що вся чорна робота з ліквідації “чудес” була пророблена органами ГПУ»³⁶.

Керівники відомства визнавали, що неочікувані масштаби подій та необхідність «дотримання політичного такту» загальмували справу ліквідації «чудес», проте аж ніяк не означали «відступу перед ними». Начальник Подільського губвідділу ГПУ УСРР І. Леплевський зазначав:

«За сприяння вірних нам селян і нами збирається компрометуючий матеріал для викриття духівництва, що проводиться раніше через пресу, і після нами буде створено показовий процес».

Чекісти були переконані в дієвості антирелігійної пропаганди, адже

³⁵ Держархів Одеської обл., ф. 7, оп. 1, спр. 1608, арк. 7.

³⁶ Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 492, арк. 31.

«завдяки її впливу на психіку селян останнім часом епідемія “чудес” переживає агонію»³⁷.

Співробітники ГПУ та керівники місцевих партійних комітетів розцінювали велелюдні зібрання віруючих у місцях «чудесних явищ» як зручний привід для проведення священиками «контрреволюційної агітації». У чекістських інформаційних зведеннях відзначалася консолідація на класовому ґрунті «духівництва, куркульства і прислужників контрреволюції». Зокрема, підкреслювалося, що у с. Голинчинці Могилів-Подільського округу

«куркульські елементи під керівництвом церковної ради почали відкрити агітацію за ліквідацію комнезамів і за об'єднання всіх віруючих навколо віри Христової»³⁸.

У представників органів державної безпеки не викликала сумніву належність служителів культу до «антирадянського табору». У листуванні й доповідних записках вони іноді вдавалися до зневажливих висловлювань:

«[...] не кажучи вже про попів, дячків та інших підозрілих типів».

Проведення денних та нічних молебнів, хресних ходів спонукало тисячі сільських і міських жителів залишати робочі місця, що певною мірою дестабілізувало виробничу сферу. Окремі епізоди навіть ставали темою листування ЦК КП(б)У і ВУЦВК із місцевими органами НКВД УСРР. Вище партійно-радянське керівництво наполягало, щоб працівники адміністративних відділів, у компетенції яких було надання дозволів на проведення масових заходів, максимально обмежували їх проведення³⁹.

Неабияку роль у поширенні інформації про «чудеса» відігравали ченці. Унаслідок антирелігійної політики більшовиків частина монастирів була закрита, а монахи, не маючи засобів до існування, мандрували селами, випрошуючи подаяння та розповідаючи про різноманітні «чудеса», прояви «божественного

³⁷ Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 57, арк. 44.

³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1908, арк. 65.

³⁹ Там само, спр. 1843, арк. 4; спр. 20, арк. 27.

духу» тощо. Співробітники органів державної безпеки звинувачували ченців у поширенні «контрреволюційних чуток» та популяризації «тихонівщини». В інформаційних зведеннях указувалося, що монахи «буквально наводнили правобережні губернії», ставши «фабрикаторами й розповсюджувачами різних “чудес” та джерелами антирадянських чуток», а їхні «отруйні зерна контрреволюції» вважалися надто небезпечними для «темного, найбільш віруючого селянства». Чекісти переконували керівні партійно-державні органи, що

«чернецтво використовується не тільки як елемент агітуючий у поширенні чуток про швидке падіння рад[янської] влади, провісником чого є оновлення й “чудеса”. Нерідко ченцями виконувалася і шпигунська робота контрреволюційних організацій»⁴⁰.

Одним із методів припинення «епідемії чудес», дискредитації духівництва та віруючих, що його запропонували міжвідомчі комісії, стало звинувачення священників у збагаченні за рахунок спекуляції «релігійними товарами» («свята вода», «хрестики» з місця події тощо). Співробітники ГПУ УСРР, працівники виконавчих органів, партійні агітатори, сільські активісти переконували громадян, що «чудеса» фальсифікували самі священники, щоб, скориставшись «вірою в Бога», отримати матеріальну вигоду. Як типовий приклад бралася інформація Подільського губвідділу ГПУ УСРР про перебіг «Голинчинського чуда». Так, усі, хто приходив на місце події (поле біля села), приносили хліб, зерно, рушники, тканини, свічки, різний крам – «у вигляді подарунків керівникам цього чудесного явища». Тут же біля хреста збиралися торговці свічками, іконками, хрестиками, продуктами харчування.

«Прибутки церковної ради почали швидко зростати, гроші та продукти текли з усіх боків», –

повідомлялося в інформаційному звіті подільських чекістів⁴¹. В іншому зведенні вони робили висновок:

⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 9; Держархів Вінницької обл., ф. П-30, оп. 1, спр. 215, арк. 3.

⁴¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1908, арк. 61.

«У церквах, де трапляється оновлення, служба відбувається цілодобово й попи заробляють колосальні гроші»⁴².

Працівники адміністративних відділів НКВД навіть підраховували витрати сільського населення на культові потреби, оприлюднювали їх у пресі, атеїстичній літературі задля дискредитації духівництва. Значні суми повинні були переконати селянство в «експлуатації трудового народу», розкішному способі життя священників, «паразитованні» їх на селянських злиднях, формуючи відповідну громадську думку серед віруючих (див. табл.)⁴³.

**Видатки сільського населення УСРР
на релігійні потреби
впродовж 1924–1925 сільськогосподарського року**

<i>Губернія</i>	<i>Сума (руб.)</i>
Волинська	1 380 000
Донецька	564 000
Катеринославська	1 500 000
Київська	2 718 000
Одеська	1 630 000
Подільська	2 458 000
Полтавська	1 540 000
Харківська	940 000
Чернігівська	1 128 000

Закономірно, що керівництво ГПУ УСРР, проаналізувавши й узагальнивши агентурні дані, вивчивши динаміку «чудес», їх вплив на селянську громаду, а також недостатню ефективність антирелігійної пропаганди, зробило висновок про необхідність боротьби. Підозрювані у причетності до виникнення «чудес»

⁴² Держархів Вінницької обл., ф. П-30, оп. 1, спр. 215, арк. 2.

⁴³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2006, арк. 115–116.

священнослужителі, члени церковних рад, віруючі заарештовувалися. Для посилення антирелігійного впливу місцеві партійно-радянські органи влаштували показові судові процеси.

У цьому контексті доцільно детальніше проаналізувати сам механізм взаємодії партійно-державних та органів державної безпеки. Чекісти, працівники парткомів та радянські службовці збирали детальну інформацію про виникнення й перебіг «релігійних чудес». Так, Калинівський райком КП(б)У 12 червня 1923 р. протягом звітного тижня узагальнив поточні події у звіті окружному партійному комітету:

«До “Калинівського хреста” з’їжджалися віруючі та духівництво. У с. Котюженці (село з петлюрівським прошарком) приїхало 3 попи одночасно, нібито погостювати. Попи прибувають щодня, помітна попівська агітація. Дано завдання районному ГПУ прослідкувати й висвітлити діяльність»⁴⁴.

Співробітники органів державної безпеки використовували агентурну мережу для здобуття «внутрішньої» інформації про діяльність як духівництва, так і членів церковної ради та активних віруючих. Отримавши санкцію від прокуратури визначені чекістами як «організатори дійства» священники та віруючі заарештовувалися. Інформаційні зведення рясніли подібними повідомленнями:

«Губернським відділом ГПУ виявлено ініціаторів [Калинівського] “чуда”, які в кількості 17 чоловік притягнуті до відповідальності й днями вони постануть перед судом. Серед заарештованих є 5 священників, кілька членів церковних рад, один колишній мировий суддя і т. д.»⁴⁵.

Отже, для місцевого партійного керівництва та співробітників ГПУ у контексті «чудес» були важливими два параметри: прояв релігійності та прояв «контрреволюції» (української, «петлюрівської»).

ЦК КП(б)У був проінформований про те, що всі «активні учасники» Голинчинського «чуда» виявлені співробітниками Могилів-Подільського окружного відділу ГПУ УСРР та заареш-

товані. З огляду на «суспільно-політичний інтерес» справу було передано до губернського суду для гласного слухання⁴⁶.

У Тульчинському окрузі місцевим

«відділом ГПУ проведено арешти 2-х попів і до 10-ти чоловік членів релігійних громад. У ході перевірки й реалізації агентурних розробок передбачається ряд арештів агітаторів та організаторів хресних ходів. Ужито також заходів із локалізації цього руху через відповідні сили духівництва»⁴⁷.

У Ніжинському окрузі чекісти намагалися припинити масові хресні ходи між селами задля освячення криниць. Віруючі стверджували, що хресні ходи мають історичну основу й пов’язані з «чудесними проявами». У рамках відповідної кримінальної справи було заарештовано священників сіл Нічогівка, Ємельянівка, Заворичі. Також співробітники окружного відділу ГПУ розробляли агентурну справу стосовно ієрея з с. Лихачівка, у храмі якого відбулося оновлення ікони⁴⁸.

Паралельно партійні комітети спільно з виконавчими органами та громадськими організаціями культурно-просвітницького спрямування через мережу агітаторів проводила широку агітаційно-роз’яснювальну роботу. Так, у с. Старосілля Чернігівської губернії у жовтні 1924 р. відбулися загальні жіночі збори, скликані з ініціативи місцевої антирелігійної комісії. Предметом обговорення стало паломництво до «чудесної старосільської криниці». Члени комісії та агітатори наголошували, що колодязь може стати джерелом поширення інфекції. Представник комісії Стрілець протягом години пояснював

«підґрунтя місцевого чуда, природні причини його виникнення та можливість поширення хвороб через цілування хреста»,

установленого поряд із криницею. Натомість жінки стверджували, що вона

«необхідна як водопій під час польових робіт», «вода зцілює хвороби».

⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1908, арк. 65.

⁴⁷ Держархів Вінницької обл., ф. П-33, оп. 1, спр. 65, арк. 8 зв.

⁴⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-15, оп. 4, спр. 13, арк. 66.

⁴⁴ Держархів Вінницької обл., ф. П-53, оп. 1, спр. 221, арк. 1.

⁴⁵ Там само, ф. П-1, оп. 1-а, спр. 116, арк. 42.

Селянка Фросина Авраменко зверталася до членів комісії:

«Ми вам не заважаємо, то чого ви до нас їздите?».

На жаль, у доповідній записці не зафіксовано всі перипетії ухвалення «одноголосної резолюції» такого змісту:

«Уважаємо, що поставлений хрест і поширення хибних чуток, легенд про святість води цієї криниці можуть служити джерелом зарази та зброєю для експлуатації попами й іншою зграєю народних мас, ухвалюємо: зняти хрест і поставити його біля церкви, а криницю як необхідну для водопою худоби й використання під час польових робіт, залишити. Доручити кожному жителю села роз'яснювати всім відвідувачам села про відсутність чуда».

Агентура місцевого окружного відділу ГПУ УСРР виявила, що члени церковної ради Варвара Іващенко та Яків Бобко продавали на базарі речі та подаяння, принесені селянами до «священного місця». Виручені гроші частково привласнювалися, частково передавалися священникові – начебто на будівництво каплиці біля «чудесної криниці». Чекісти особливо акцентували на продажу жертвних речей і привласненні коштів⁴⁹.

Масований агітаційний наступ із застосуванням силового сегменту у вигляді органів ГПУ, міліції та суду призвели, на думку вищого та місцевого керівництва УСРР, до певного позитивного результату. «Епідемія чудес» ущухла. Уже в 1926 р. в інформаційних зведеннях ГПУ УСРР майже не зустрічаються згадки про нові «чудесні» випадки. Іноді йшлося переважно про боротьбу з їх «залишками». Однак варто зазначити, що певну роль у заспокоєнні громадської думки відіграли також далекі від релігії чинники, а саме проголошена більшовицьким керівництвом нова економічна політика. Відмова від воєнного комунізму, чітко встановлені податки, можливість реалізувати сільськогосподарські товари за ринковими цінами, загальна економічна лібералізація показали селянам перспективи позитивних зрушень. Поступово вони почали відходити від містично-апокаліптичних настроїв, сподіваючись на поліпшення життя, яке вони бачили в повсякденній праці.

⁴⁹ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-17, оп. 1, спр. 106, арк. 12.

Новий сплеск «чудес», зафіксований в інформаційних зведеннях ГПУ, бере початок у 1928 р. Так, у травні 1928 р. у с. Веселі Терни на Криворіжжі священник Литвиненко побачив, що насувався ураган. Він зібрав віруючих і провів молебень, який тривав, поки не пішов довгоочікуваний дощ. Такий факт викликав у прихожан сплеск емоцій – плачі, вітання, прощення образ. За «викликаний дощ» Литвиненко отримав значну суму грошей та 5 возів збіжжя. На запитання сільських активістів, за що така винагорода, селяни відповідали:

«Якби не молебень, то не було б дощу, а тоді – голод і кінець світу»⁵⁰.

У червні 1928 р. у м. Городище Коростенського округу поширилися чутки про незвичайне світло в одному з покинутих будинків. Два місцевих жителя вирішили перевірити їх достовірність, залишившись у хаті на ніч. Один з активістів заховався на печі. Уночі в дім зайшли два старці зі свічками й почали розмову про невіруючих. Один із них запропонував винищити лише молодь (як зіпсовану антирелігійною політикою), а решта, мовляв, «хай доживають», натомість другий зажадав смерті для всіх невіруючих. Один зі старців запитав:

«А що робитимемо з тим, що лежить на печі?».

Інший відповів:

«Зроби так, щоб він залишився лежати на печі. Хай розповість усім про нашу розмову».

Чекісти зафіксували чимало подробиць зі слів мешканців і через агентуру намагалися виявити реальні обставини цього «чуда»⁵¹.

Окремі громадяни під час колективізації, розкуркулення, руйнування традиційної сім'ї й релігійної громади, голодування, перебуваючи у стані психічної нестабільності, змушені переходити від села до села в пошуках шматка хліба ставали носіями

⁵⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 3, оп. 1, спр. 5, арк. 18 зв.

⁵¹ Там само, арк. 68 зв.

чуток, різноманітних «пророцтв» тощо. Так, один з юродивих на Донеччині

«визначив, що загибель більшовизму відбудеться за 42 місяці, рахуючи 1933-й рік».

Згідно з іншим «пророцтвом», зробленим у 1936 р., кінцем комуністичного режиму називався 1941-й р.:

«Мучеників [...] повернуть із півночі і відновлять своє господарство. Особи, що підтримували радянського антихриста й вступили в колективи, зі зміною влади будуть піддані жорстокому покаранню»⁵².

Уважаємо, що новий сплеск «чудес» почався через зміну політики хлібозаготівель і згортання непу. Вище партійно-державне керівництво постійно знижувало закупівельні ціни, щоб отримати додаткові фінансові ресурси від експорту збіжжя. Селяни відмовлялися за безцінь віддавати зерно, а місцеві партійно-державні керівники, з яких вимагали безумовного виконання планів хлібозаготівель, змушені були вдаватися до тиску. Й. Сталін висловився гранично чітко:

«Краще натиснути на куркуля й вичавити з нього хлібні лишки, ніж витратити валюту, що відкладена для ввезення обладнання для нашої промисловості».

Тому цілком вірогідно, що зміна політики вищого партійно-державного керівництва СРСР щодо сільськогосподарського виробництва знову похитнула впевненість селян у майбутньому, спровокувавши зростання психологічної напруги та містичні настрої.

Нову хвилю спричинили події Другої світової війни та її наслідки. Цікаво, що інформацію про виникнення «релігійних чудес» місцеві апарати НКГБ УРСР почали фіксувати у середині 1940-х рр. Так, у червні 1945 р. у с. Скопці Баришівського району відразу в декількох жителів «оновилися ікони». Аналогічна подія трапилася в липні 1945 р. у с. Дальник на Одещині, у приватному будинку. Водночас чекісти зафіксували появу «сплячих» і «хворих» осіб, які займалися «різного роду пророцтвами

⁵² Див.: *Форостюк О.* Правові регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917–1941 рр. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 2000. – С. 102.

і висловлювалися в антирадянському дусі». Особливо непокоїла деморалізуюча реакція селян на «пророцтва про кінець світу», що негативно позначалася на продуктивності праці в колгоспах, провокувало пригнічений психологічний стан.

Численні випадки таких «чудес» зумовили підписання 18 серпня 1945 р. наркомом держбезпеки УСРР С. Савченком наказу про розгортання агентурно-оперативних заходів «проти реакційно налаштованого духівництва, що переслідує мотиви антирадянського впливу на населення та особистого збагачення». У документі пропонувалося:

- через перевірену агентуру серед церковників, особливо серед авторитетного духівництва, публічно розкривати причини оновлення ікон. Ініціаторів, залежно від наявності компрометуючого матеріалу, заарештовувати або брати в агентурну розробку;
- через обласні відділи охорони здоров'я влаштовувати до лікарні «сплячих і хворих пророків» і, тим самим, «ліквідувати паломництво населення»;
- при виявленні факту «чудес» направляти агентуру для проведення розкладницької діяльності серед віруючого населення⁵³.

Таким чином, можна констатувати, що в результаті взаємодії всіх ланок партійно-державної влади атака на спалах «релігійних чудес» у першій половині 1920-х рр. та їх рецидиви в наступні періоди в основному досягла бажаних результатів. Водночас, попри містичний характер «чудес», вони стали проявом кризи більшовицького режиму. Небезпека вбачалася у трактуванні сільською громадою «чудес» як провісників «швидкого падіння радянської влади», «Божих знаків», що нібито знаменували неминучість покарання безбожників. Замість роз'яснювальної роботи й певних компромісів із віруючими місцевий партійно-радянський апарат використав потужний арсенал засобів органів держбезпеки для боротьби з релігією і, зокрема, ліквідації «релігійних чудес».

⁵³ ГДА СБ України, ф. 9, оп. 68, спр. 89, т. 2.

Бабенко Л. Взаимодействие партийно-советских органов и местных аппаратов госбезопасности в борьбе с «религиозными чудесами» (1920-е – 1940-е гг.)

На основании выявленных архивных документов исследуется процесс взаимодействия партийно-советских органов и местных аппаратов государственной безопасности в борьбе с влиянием на крестьянство «религиозных чудес».

Ключевые слова: органы государственной безопасности, религия, «религиозные чудеса», Русская православная церковь, государственно-церковные отношения, репрессии.

Babenko L. Interaction of Party and Soviet Bodies with Local Bodies of State Security in Their Struggle against «Religious Miracles» (1920th – 1940th)

The article is devoted to interaction of party and Soviet bodies with local bodies of state security in their struggle against the influence of «religious miracles» to the peasantry.

Key words: bodies of state security, religious, «religious miracles», Russian Orthodox Church, state-religious relationships, repressions.

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК: 930.1: (477.43/.44) «1920/1930»

Володимир РУБАН*

**Документи органів державної безпеки
як джерело дослідження подільського села
1920–1930-х рр.**

У статті аналізуються документи органів державної безпеки як джерело дослідження селянської громади Поділля впродовж 1920–1930-х рр.

Ключові слова: Поділля, селянство, органи держбезпеки, архівно-кримінальні справи.

Останнім часом акцент в історичних студіях дедалі більше почав переміщуватися на вивчення особливостей адміністративно-територіальних одиниць нашої держави. Це цілком закономірно, адже в радянський період об'єктом дослідження була радянська Україна загалом, без урахування політичної, еконо-

* Рубан Володимир В'ячеславович – аспірант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

мічної, етнічної своєрідності її регіонів. Поточна практика державного управління засвідчила необхідність урахування регіональних особливостей при виробленні управлінських рішень. Особливо слід зважати, що на сучасну політико-економічну ситуацію ще довго впливатимуть наслідки радянзації. У цьому контексті важливо простежити динаміку «соціалістичних перетворень», їх вплив на політико-економічний і соціальний розвиток, світогляд населення України.

Інтерес саме до Поділля зумовлено кількома факторами. *По-перше*, його прикордонним статусом¹. Зокрема, Н. Тітова зазначає, що це, а також плекання керівництвом СРСР імперіалістичних планів вплинуло на надмірну мілітаризацію Поділля, відтак і на системні й перманентні репресивні заходи режиму, спрямовані проти місцевих українців чи поляків. На її думку, масові репресії повинні були забезпечити радянський тил на випадок імовірної агресії «фашистської Польщі»². *По-друге*, поліетнічністю (компактне проживання єврейської, польської, російської, чеської, німецької меншин) та національною спрямованістю титульного населення Поділля. Яскравим прикладом підтримки ідей Української Народної Республіки на початку 1920-х рр. став масовий повстанський рух³. «Повстанські тенденції» подільського селянства стануть у подальшому основним сюжетом звинувачень у політичній нелояльності – як із боку партійно-державного керівництва радянської України, так і СРСР.

¹ *Подкур Р.Ю.* Регіональні особливості «Великого терору» 1937–1938 рр. на західному кордоні СРСР–УРСР (на матеріалах Поділля) // Краєзнавство. – 2012. – № 1 (78). – С. 75.

² *Тітова Н.* «Санация» прикордоння УСРР: поборювання «польсько-українського фашизму» на Поділлі, 1930-ті роки // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2007. – № 1 (28). – С. 220–252; *Її ж.* Репресії на Поділлі 1930-х років: українська та польська «лінії» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 34. – С. 79–15.

³ Див.: *Завальнюк К.В.* Провісники волі: Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки ХХ ст.). – Літин, 2005. – 352 с.; *Завальнюк К.В., Стецюк Т.В.* Червоний смерч над Поділлям. – Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2008. – 248 с. та ін.

У центрі наукових інтересів дослідників Поділля була, у першу чергу, селянська громада, що складала більшість населення регіону. Згідно з переписом 1897 р., у Подільській губернії з понад 3 млн населення було 2 млн 786 тис. 429 сільських жителів, у тому числі 2 млн 370 тис. 631 (або 85,1%) становили українці. Наприкінці 1932 р., при створенні Вінницької області за рахунок районів сучасної Київщини, Черкащини та Житомирщини, чисельність населення становила понад 4 млн осіб⁴.

Ураховуючи зазначені регіональні особливості, кількість та національний склад населення, значну територію (сучасні Вінницька, Хмельницька, окремі райони Черкаської, Житомирської та Київської областей), цілком зрозумілий інтерес дослідників до Поділля періоду 1920–1930-х рр. Так, упродовж останніх десятиліть виявилось декілька основних напрямів. Зокрема, вивчення історії повстанського руху⁵, наслідків сталінської «революції згори», що відбувалася наприкінці 1920 – у 1930-х рр.⁶,

⁴ *Петренко В.І.* Більшовицька влада та українське селянство у 20–30-х рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). – Вінниця: ДКФ, 2008. – С. 288.

⁵ *Коваль Р.М., Завальнюк К.В.* Трагедія отамана Волинця. – К.: Діокор, 2002. – 288 с.; *Завальнюк К.* Репресії московсько-більшовицької влади проти української інтелігенції у 1919 р. // Політичні репресії на Поділлі в ХХ ст.: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. – Вінниця, 2002. – С. 117–119; *Його ж.* Лицарі волі: Повстанський рух на Поділлі в персоналіях (20-і рр. ХХ ст.). – Вінниця, 2000. – 268 с. та ін.

⁶ Голод та голодомор на Поділлі: 1920–1940 рр.: Зб. док. та мат. – Вінниця, 2008. – 704 с.; Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Вінницька область. – Вінниця, 2008. – 1104 с.; Книга Пам'яті про жертви Голодомору 1932–1933 років в Україні: Хмельницька область. – Хмельницький, 2008. – Ч. 1. – 752 с.; Розп'яте голодомором Поділля: Збірник документів і матеріалів про Голодомор 1932–1933 рр. на Хмельниччині. – Хмельницький, 2008. – 717 с.; *Васильєв В., Віола Л.* Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – 536 с.; *Вавринчук М.П., Маркова С.В.* Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині: причини і наслідки. – Хмельницький, 2008. – 218 с.; *Рибак І.В., Матвеев А.Ю.* Трагічний перелом: Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2001. – 140 с. та ін.

перебігу соціально-культурних процесів⁷, життя національних меншин на теренах Поділля⁸.

Наукові праці ґрунтуються на масштабному використанні документів органів державної безпеки. Їх розсекречення почалося з процесу масової реабілітації, ініційованого лідером КПРС М. Горбачовим. 18 вересня 1987 р. Головне архівне управління при РМ УРСР видало наказ № 77 «Про розширення доступу дослідників до документів, що зберігаються в державних архівах республіки». Документ став результатом спеціального обговорення на колегії ГАУ при РМ УРСР, яке відбулося 16 вересня 1987 р. Зокрема, міністерствам та відомствам доручалося розробити «Положення про порядок отримання і використання науковими установами, навчальними закладами документів відомств, які знаходяться на державному зберіганні», подати пропозиції про порядок отримання й використання документів із відомчих і поточних архівів⁹. Усього у центральних та обласних державних архівах за період 1989–1995 рр. було розсекречено понад 10 тис. фондів, майже 1 млн справ, у тому числі й матеріали органів держбезпеки¹⁰.

⁷ Трухманова С.Л. Соціокультурні та політичні процеси у містах Східного Поділля, 1920-ті – початок 1930-х рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 21 с.; *Її ж.* Інтелекція міст Поділля – об'єкт репресивної політики більшовицької адміністрації в Україні, 1920-ті – початок 1930-х рр. // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007 – Вип. 34. – С. 115–142 та ін.

⁸ *Місінкевич Л.* Єврейська і польська національні меншини Поділля (20–30-ті рр. XX ст.). – К., 2001. – 254 с.; *Колесник В.* Відомі поляки в історії Вінниччини: Бібліографічний словник. – Вінниця: Розвиток, 2007. – 1008 с. та ін.

⁹ *Подкур Р.* Доступ до документів радянських спецслужб: конфлікт «особистої інформації» і «наукового дослідження» // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип. 37. – С. 33.

¹⁰ *Подкур Р.* Доступ до документів радянських спецслужб: конфлікт «особистої інформації» і «наукового дослідження». – С. 33; *Пристайко В.* З історії розсекречування архівних документів в Україні // *Реєстр розсекречених архівних фондів України: Міжархівний довідник.* Т. 1: Роз-

Наступним етапом, відповідно до указу Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р. «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки», стала передача державним центральним та обласним архівам окремих фондів з архівних підрозділів колишнього КДБ УРСР. В документі зазначалося, що матеріали республіканського Комітету державної безпеки «мають велике значення для об'єктивної оцінки суспільно-політичних процесів, масових репресій, реабілітації та забезпечення законних інтересів громадян». На державне зберігання було передано архівно-кримінальні справи на осіб, що постраждали від незаконних політичних репресій, а також фільтраційні справи на примусово вивезених до нацистської Німеччини¹¹.

Розсекречення такого документального масиву одразу спричинило спроби джерелознавчого аналізу, що було зумовлено його специфікою. Чимало дослідників заявили про фальсифікацію інформації, котра збиралася співробітниками радянських органів державної безпеки. Дійсно, аналіз архівно-кримінальних справ засвідчив масштабне фальшування обвинувачень, на підставі яких проводилися арешти та покарання громадян, у тому числі жителів Поділля. Безпідставність звинувачень підтвердили відповідні правоохоронні органи, котрі займалися процесом реабілітації. Про можливість використання цих документів і достовірність уміщеної в них інформації вже два десятиліття точаться джерелознавчі дискусії. С. Білокінь¹²,

секречені архівні фонди центральних державних архівів України. – К., 2009. – Кн. 1. – С. 13.

¹¹ *Подкур Р.* Доступ до документів радянських спецслужб: конфлікт «особистої інформації» і «наукового дослідження». – С. 34; *Відомості Верховної Ради України.* – 1991. – № 46. – Ст. 631.

¹² *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 447 с.; *Його ж.* Про достовірність слідчих справ 1930-х років // *Матеріали Міжнародного конгресу політ'язнів комуністичних режимів, Київ, 7–8 листопада 1995 р.* – К., 2001. – С. 104–112; *Його ж.* Управління державним терором: Реконструкція джерельної бази // *Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси.* – К., 2002. – С. 496–498.

О. Гранкіна, Д. Омельчук, Н. Московченко¹³, Р. Подкур і В. Ченцов¹⁴, Е. Петровський¹⁵ намагалися виробити алгоритм дослідницької роботи з цим видом матеріалів, провести їх внутрішню та зовнішню критику.

Утім, попри дискусії, документи органів держбезпеки почали активно публікуватися в документальних збірниках. На думку О. Бажана, саме місцеві апарати державної безпеки систематизували матеріали за окремими адміністративними одиницями та населеними пунктами¹⁶. Зокрема, було опубліковано чималу кількість документів Подільського губернського, окружних, Вінницького обласного ДПУ та Вінницького обласного УНКВС за 1920–1930-ті рр. Деякі збірники або повністю базувалися, або містили вагому частку інформаційних зведень відділів ДПУ з Поділля¹⁷. Велику роботу щодо публікації документів органів держбезпеки провели співробітники науково-редакційних груп науково-документальної серії «Реабілітовані історією», тих її томів, що присвячувалися Вінницькій і Хмель-

¹³ Гранкіна О., Мельничук Д., Московченко Н. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр: Методичні рекомендації. – К., 1997. – 34 с.

¹⁴ Подкур Р.Ю., Ченцов В.В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – Тернополь: Збруч, 2010. – С. 245–305.

¹⁵ Петровський Е. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення репресій в Україні у 1937–1938 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006. – 22 с.; Його ж. Документи архівно-слідчих справ як джерело вивчення методів провадження слідства органами НКВС на Одещині в період «великого терору» 1937–1938 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2007. – № 1. – С. 172–188.

¹⁶ Бажан О. Документи радянських спецслужб як джерело у вивченні історії міст і сіл України 1920–1940-х років // Краєзнавство. – 2009. – Ч. 3/4. – С. 85–87.

¹⁷ Голод 1932–1933, 1946–1947 рр.: Вінницька область: Документи та матеріали / Авт.-упор. Ф. А. Винокурова, Р. Ю. Подкур. – Вінниця: Антекс-У, 1998. – 224 с.; Голод та голодомор на Поділлі: 1920–1940 рр.: Зб. док. та мат. – Вінниця, 2008. – 704 с.; Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – 536 с.

ницькій областям¹⁸. Вони оприлюднили чимало цікавих документів органів держбезпеки, котрі висвітлюють важливі аспекти аграрної політики комуністичного режиму, мотиви масштабних політичних репресій, реакцію населення на соціально-економічні ініціативи Й. Сталіна та його оточення.

Аналізуючи документальний масив, дослідники намагалися класифікувати матеріали органів державної безпеки. Зокрема, Р. Подкур та В. Ченцов запропонували наступну класифікацію:

- організаційно-розпорядча документація (у тому числі протоколи та поточне листування);
- обліково-контрольна документація;
- звітні й інформаційно-аналітичні матеріали;
- документація щодо особового складу;
- слідчі та судові документи;
- оперативні матеріали (у тому числі агентурні, політичного контролю, негласного нагляду, справи-формуляри, літерні справи);
- матеріали законодавчих, партійних і радянських органів, преси, що стосувалися діяльності органів державної безпеки¹⁹.

Утім, Г. Папакін запропонував розподілити джерела з історії державного терору на дві загальні великі категорії незалежно від їх змісту, зовнішньої форми, виду, типу, місця теперішнього зберігання. Підставою для їх виділення став принцип походження пам'ятки, або авторство в найширшому розумінні (загальновідомий архівний провенієнцпринцип). Першу категорію складають найрізноманітніші джерела, народжені тогочасним антирадянським спротивом (навіть уявним, вигаданим,

¹⁸ Реабілітовані історією: Вінницька область. – Вінниця, 2006. – Кн. 1. – 908 с.; 2007. – Кн. 2. – 848 с.; 2010. – Кн. 3. – 784 с.; 2012. – Кн. 4. – 776 с.; Реабілітовані історією: Хмельницька область. – Хмельницький, 2008. – Кн. 1. – 934 с.; 2009. – Кн. 2. – 1182 с.; 2010. – Кн. 3. – 1126 с.; 2012. – Кн. 4. – 1158 с.

¹⁹ Див. докл.: Подкур Р.Ю., Ченцов В.В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – С. 94–362.

легендованим) та жертвами радянського державного терору як в Україні, так і на еміграції, за кордоном. На думку дослідника, саме ця категорія посідає чільне місце серед усіх джерел з історії політичних репресій, попри свою незначну кількість у порівнянні з партійними та «чекістськими» джерелами. До другої категорії Г. Папакін відніс джерела, що виникли у процесі діяльності владних інституцій та окремих осіб, які придушували антирадянський рух, обґрунтовували репресії, проводили їх, створили ГУЛАГ. Акцентується, що не має значення нинішнє місце перебування джерела. Дослідницька практика свідчить: вони розпорошені між українськими (документи партійних, державних, репресивно-каральних органів від республіканського до місцевого рівнів) та російськими (колишнім союзним центром) архівами, місцями ув'язнення, центрами дислокації об'єктів системи ГУЛАГ тощо²⁰.

Таким чином, в основі обох класифікацій лежать зовсім різні принципи. Зрозуміло, що це предмет подальших тривалих джерелознавчих дискусій. Р. Подкур та В. Ченцов запропонували типову класифікацію, котра враховує відомчий принцип. Натомість Г. Папакін – комплексну, яка передбачає включення документів партійних і радянських органів, що ініціювали та спільно з апаратами держбезпеки проводили політику державного терору.

Аналіз виявленого дослідниками документального комплексу органів державної безпеки в архівах Вінницької та Хмельницької областей, Центральному державному архіві громадських об'єднань України щодо селянства Поділля засвідчив використання наступних категорій матеріалів:

- періодичні інформаційні, інформаційно-аналітичні й тематичні доповідні записки, звіти, інформаційні спецповідомлення;

²⁰ Папакін Г. Джерела з історії «Великого терору»: проблеми класифікації // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукр. наук. конф., Київ, 15 березня 2012 р. / Упор. О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 13–28.

- архівно-кримінальні справи;
- агентурні матеріали.

Найбільшим інформативним потенціалом володіють інформаційно-аналітичні документи. Дослідники користувалися зібраними чекістами матеріалами здебільшого для підтвердження чи спростування своїх гіпотез. Р. Подкур та В. Ченцов виявлені інформаційно-аналітичні доповідні записки класифікували:

а) за призначенням:

- по відомчій лінії (ВУНК–ДПУ–НКВС УСРР–УРСР, ВНК–ОДПУ–НКВС СРСР);
- по партійній лінії (районним, окружним, обласним комітетам КП(б)У та ЦК КП(б)У);
- по радянській лінії (районним, окружним, обласним виконавчим комітетам, РНК республіки);

б) за часовим проміжком, що охоплювали інформаційно-аналітичні матеріали:

- добові (щоденні), тижневі, десятиденні, двотижневі, місячні, тримісячні, піврічні та річні інформації (звіти). Ці матеріали відрізнялися повнотою інформації, ступенем узагальнення та оперативністю подачі факту.

Г. Капустян наполягала на високому ступені достовірності фактів, що містилися в інформаційно-аналітичних та тематичних записках. Таку позицію дослідниця мотивувала адресатом (споживачем) цієї інформації – вищим і місцевим партійним та радянським керівництвом республіки й СРСР. Вона цілком підтримала тезу російського фахівця з історії селянства В. Данилова, який заявив:

«Функціональне призначення (інформаційних зведень органів держбезпеки. – В. Р.) – повідомляти про все, що сталося, не сторонніх осіб, а саме вище керівництво країни. Це мало вирішальне значення при формуванні інформаційних зведень ВНК–ОДПУ–НКВС. Перед нами дійсно унікальне джерело, що відзначалося високою достовірністю зібраної інформації про

події, котрі мали політичне значення й були погано відображені в інших джерелах, що збереглися»²¹.

Така оцінка має підстави, особливо до так званого «економічного блоку» в інформаційних зведеннях періоду 1920-х рр., що збереглися у фондах районних, окружних комітетів КП(б)У. Зокрема, у Державному архіві Вінницької області дослідники виявили чимало щотижневих та місячних зведень, підготовлених співробітниками обліково-інформаційного відділення окружних органів ДПУ УСРР. У цих документах подано детальну економічну інформацію про роботу державної промисловості (відсотки виконання плану, виробничі й технічні проблеми, конфлікти між адміністрацією та робітниками, аварії тощо), приватних підприємств (кон'юнктура, постачання сировини, ринки збуту продукції), діяльність державних органів (ефективність управлінських рішень, міжособистісні конфлікти, що заважали роботі, хабарництво, використання службового становища), збір податків (їх відсоток та структура), поточна робота міліції, прокуратури.

Чекісти пильно відстежували тенденції «вільного ринку» та кооперативного руху. Це було цілком закономірно, зважаючи на впровадження нової економічної політики. Співробітників органів держбезпеки цікавив рух сировини, курс золотих червінців тощо. Первинний аналіз кооперативного руху надавав місцевому радянському керівництву можливість реагувати на негативні тенденції, зокрема затоварювання чи, навпаки, відсутність необхідних для повсякденного життя селянина товарів (гас, сіль, сірники, ситець та ін.). Чекісти акцентували увагу на конфліктах між «вільним ринком» та кооперативними організаціями, що перебували під державним контролем і часто програвали «приватнику» в реакції на потреби ринку.

У «сільськогосподарському розділі» детально вказувалася структура посівних площ конкретної адміністративно-територіальної одиниці, урожайність та вплив на неї кліматичних умов

²¹ Капустян Г. Інформаційні матеріали ВЧК–ГПУ як історичне джерело з вивчення суспільно-політичного життя українського села 20-х рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. – № 2. – С. 466.

(град, зливи, посухи, малосніжні зими, сильні морози тощо), страхування врожаю, діяльність сільських громадських організацій (комбідів, комітетів незаможників і взаємодопомоги). Обов'язково відстежувалася динаміка створення та діяльність колективних господарств (сільськогосподарських комун, ТСОЗів, колгоспів), їх економічна ефективність та фінансова спроможність, допомога державних органів. В умовах неврожаю чекісти цікавилися проходженням державної допомоги голодуючим районам, ефективністю її використання, реакцією селян тощо. Особливу увагу співробітники місцевих органів державної безпеки приділяли «політичному стану міста та села». Основними критеріями оцінки стали ставлення соціальних та окремих професійних груп населення (вчителі, агрономи, інженери, науковці) до політико-господарських кампаній; стан соціального розшарування на селі та ескалація «класової боротьби» між «бідняками» та «куркулями».

Так, у тижневому політичному огляді Гайсинського окружного відділу ДПУ станом на 20 серпня 1924 р. вказувалося:

«Неврожай нинішнього року відбивається на політичних настроях і поглядах більшості селянства. Матеріальна скрута ставала завжди сприятливим ґрунтом для висловлення невдоволення. [...] Поганий урожай породив відчай і політичний песимізм».

Його причиною селяни вважали «неправильну політику» більшовиків. У минулі «голодні роки» хлібороби, рятуючись від голоду, заробляли або «працею в економії», або «займеш грошей у доброї людини (куркуля)», або «візьмеш на обробку» (в рахунок майбутньої роботи)²². Натомість на середину 1920-х рр. більшість традиційних способів виживання було порушено: «куркулі» відмовлялися брати робітників у найми через небезпеку нарахування додаткового податку, «заводські економії» не могли працевлаштувати більшість бажаючих, у борг заможні селяни не давали (боялися «висвічувати» наявність вільних коштів). «Влада» в таких ситуаціях не розглядалася як варіант допомоги у селянській скруті:

²² Держархів Вінницької обл., ф. П-30, оп. 1, спр. 110, арк. 218.

«Яка б влада не була, вона завжди переслідує тільки власні цілі – взяти, а не дати нам, селянам. Звичайно, без влади не обійтися, але вона повинна інакше ставитися. Ось зараз побачимо, який нам продподаток скажуть давати»²³.

Чекісти давали повну політико-економічну характеристику не лише районам, а й селам. Так, в інформаційному зведенні Гайсинського окрввідділу ДПУ станом на 4 вересня 1924 р. зазначалося:

«Село Рахнівка. Переважає середняцтво, настрої їх у даний час переважно лояльні тільки тому, що відчують власну слабкість для яких-небудь контрреволюційних виступів. Це пояснюється наявністю в даний час кримінально-злочинного елементу, який під час діяльності банди Волинця (відомий на Поділлі повстанський отаман. – В. Р.) надавав останньому допомогу, укриваючи його від переслідування радянських загонів. Тому наявна організація КНС при таких умовах не може користуватися популярністю. [...] Село Тишківка. Переважає куркульський і середняцький елемент, безумовно контрреволюційний, який вийшов із покори. Окремі особи з кримінальним минулим зайняли керівні посади членів КНС та сільради. Село протягом усього часу оперування бандита Волинця надавало йому величезні послуги»²⁴.

Подібних політико-економічних характеристик за наступні роки збереглося чимало. Зокрема, у березні 1931 р. заступник начальника вінницького оперативного сектору ДПУ УСРР Ю. Бржезовський доповідав секретареві вінницького міськкому КП(б)У про політико-економічну ситуацію у Вінницькому районі²⁵.

Наприкінці 1920-х рр. загальні щотижневі та місячні інформації втратили свою актуальність. На думку дослідників, вище політичне керівництво СРСР уже повністю контролювало всі сторони політичного, економічного, культурного та повсякденного життя радянської України. Відтак інформаційна діяльність

²³ Держархів Вінницької обл., ф. П-30, оп. 1, спр. 110, арк. 218.

²⁴ Там само, арк. 277–278.

²⁵ Там само, ф. П-87, оп. 1, спр. 93, арк. 10–16.

органів держбезпеки спрямовувалася на виявлення «осередків опору» сталінській політиці²⁶.

У фонді подільських окружкомів та Вінницького обкому КП(б)У збереглися інформаційно-аналітичні тематичні доповідні записки окружних відділів та Вінницького обласного відділу ДПУ УСРР про «антирадянські прояви» під час суцільної колективізації та голоду. Частина цих документів мала лише інформативний характер: кількість виселених «куркулів», створених колгоспів, окремі «антирадянські прояви» (висловлювання, «волинки», листівки, «жіночі бунти» тощо), статистичні дані про померлих від голоду по окремих населених пунктах²⁷.

Водночас секретарі місцевих партійних комітетів отримували тематичні інформаційно-аналітичні доповідні записки про масові повстанські настрої населення області. Начальник Вінницького обласного відділу ДПУ УСРР В. Лєвоцький детально описав секретареві Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєву картину масового спротиву подільських селян «соціалістичній перебудові села». За його оперативною інформацією, практично в кожному районі області діяли «повстанські організації», «групи», до складу яких входили «розкуркулені», «колишні петлюрівці», середняки-твердоздавці, «ображені активісти», учні, окремі представники інтелігенції. В. Лєвоцький наголошував на проведенні «масової операції для припинення подальшого росту повстанства». Окрім ознайомлення із ситуацією, він просив секретаря обкому КП(б)У М. Алексєєва про координацію партійно-радянських органів під час проведення масової чекістської операції:

«Своєчасне та правильне використання районними радянськими й партійними організаціями масової операції – реальна постановка масово-роз'яснювальної роботи, рішуча боротьба з викривленнями, а також боротьба за вплив маси, особли-

²⁶ Див. докл.: Подкур Р. Параметри опису адміністративно-територіальної одиниці у документах органів державної безпеки в 1920-х – на початку 1930-х рр. // Регіональна історія України: Зб. наук. праць. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. 6. – С. 183–198.

²⁷ Голод та голодомор на Поділлі: 1920–1940 рр. – С. 169–460.

во на соціально-близькі нам групи, що виходять із-під нашого впливу через викривлення – зможуть забезпечити нормальний хід майбутніх господарсько-політичних кампаній»²⁸.

Важливим, але далеко не однозначним джерелом з історії подільського селянства досліджуваного періоду стали архівно-кримінальні справи. *По-перше*, дослідники переконливо довели їх масштабні фальсифікації впродовж 1920–1930-х рр. *По-друге*, правову оцінку переважній більшості справ дав закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р., згідно з яким було реабілітовано безпідставно репресованих під час радянського періоду громадян. Списки реабілітованих подільських селян оприлюднюються, згідно з державною програмою науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», в обласних томах, присвячених Вінницькій і Хмельницькій областям. Саме ця програма надала унікальну можливість провести деякі статистичні дослідження про кількість репресованих селян Поділля в певні періоди, простежити динаміку арештів у відповідності з ініціативами політичного керівництва СРСР щодо проведення «соціалістичної реконструкції сільського господарства», визначити типові звинувачення тощо.

Водночас матеріали архівно-кримінальних справ дають можливість визначити алгоритм та критерії, на підставі яких підбиралися кандидатури для арешту. Так, О. Лисенко, аналізуючи довідки сільських рад і правлінь колгоспів про майновий стан, політичну лояльність до «радянської влади», зробила висновок, що для сільських керівників та активістів подібні довідки були гарним приводом позбутися «соціально-небезпечних елементів», різних категорій «колишніх», які розмовами чи діями (насильницькими, ненасильницькими) спонукали селян оцінювати дії як керівництва СРСР так і радянської України, місцевого партійно-державного апарату. Здебільшого небажання селян брати участь у черговій політико-економічній чи агі-

²⁸ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 8, арк. 29–48; Голод та голодомор на Поділлі: 1920–1940 рр. – С. 240.

таційній кампанії «списувалося» на діяльність «політично неблагонадійних» односельців. З іншого боку, активісти намагалися уникнути покарання за невиконання «постанов партії та уряду»²⁹.

Аналізуючи архівно-кримінальні справи досліджуваного періоду, можна також визначити типи поведінки селян, сільського керівництва й активістів під час проведення політико-господарських кампаній, у кризових ситуаціях, як-от розкуркулення, суцільна колективізація, накладання експертного податку, голод, закриття та руйнування сільської церкви тощо.

Окремі аспекти повсякденної діяльності селян Поділля можна простежити за оперативними матеріалами органів ДПУ УСРР. Такі документи не часто ставали предметом джерелознавчого аналізу через їх засекреченість. Одними з перших джерелознавчий аналіз провели С. Білокінь³⁰, Р. Подкур та В. Ченцов³¹. Згідно з результатами їхніх досліджень, лівову частку інформації, уміщеної в інформаційно-аналітичних доповідних записках, було добуто за допомогою агентурної мережі. Численні цитування висловлювань селян щодо ставлення до колективізації, індустріалізації, податкової системи, робітників, найбільш вірогідно, було взято з агентурних повідомлень. Так, начальник Вінницького обласного відділу ДПУ УСРР Д. Соколінський у доповідній записці секретареві міськкому КП(б)У Левінзону від 1 березня 1933 р. про висловлювання делегатів першого Вінницького обласного з'їзду колгоспників акцентував увагу на реакції формально політично лояльних селян під час ознайомлення з містом. Колгоспники в розмовах наголошували на

²⁹ Лисенко О. Довідки сільських рад та правлінь колгоспів як підстава для арешту селян в умовах «Великого терору» 1937–1938 рр. (на матеріалах Чернігівської області) // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого терору» в СРСР. – С. 51–52.

³⁰ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – С. 187–191.

³¹ Подкур Р.Ю., Ченцов В.В. Документи органов государственной безопасности СССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – С. 306–340.

«важкому становищі колгоспів через те, що все забирають для розвитку міст. Це шкодить розвитку сільського господарства і шкодить добробуту колгоспників».

Член чемеровецької делегації, бригадир колгоспу з с. Великі Яруги Римар заявив:

«У місті, звичайно, добре. У нас теж начебто добре, ми працювали та хлібом забезпечені, давали по три кілограми зерна на трудовень. Було б добре, якби нам не доводили додаткових планів, а то довели додаткові плани і все наше забезпечення пропало».

Член делегації Грицівського району підкреслив важкий стан колгоспників:

«У нас у колгоспі [...] хліба немає, посівного матеріалу всього половина, а посівну треба проводити, і треба говорити, що все добре. Наші колгоспники отримують на трудовень 700 грамів хліба, і зараз у них мобілізують посівний матеріал. Так, у нас дуже важке становище, і навіть невідомо, як ми вийдемо з посівної кампанії. У нас багато таких колгоспів, що мобілізують насіння й забирають у колгоспників останнє. Колгоспники хліба не мають і не буде, чим сіяти. Це тому, що з села все забирають. У цю хлібозаготівлю в нас забирали все просто без плану»³².

У фондах Вінницького та Могилів-Подільського окружкомів КП(б)У, Вінницького обкому КП(б)У збереглися окремі інформаційні повідомлення начальників місцевих відділів ДПУ–НКВС УСРР із зашифрованими агентурними джерелами. Так, у спецзведенні заступника начальника УНКВС по Вінницькій області Я. Пана секретареві Вінницького міськкому КП(б)У Левінзону від 16 січня 1935 р. йшлося про реагування населення на організацію та роботу торговельної мережі з продажу хліба. Зокрема, секретний співробітник «Михайлов» повідомляв:

«Кухар ресторану “Громхарч” Пурлінський Йосип продовжував себе проявляти як ворог радвлади, у даному випадку проти широкої торгівлі хлібом: “При радвладі ніколи поряд-

ку не було. Ви бачите, у чергах люди через хліб один одного вбивають. Радянська влада постійно обманює народ. Ще пару днів хліб будуть продавати. Потім хлібні магазини зачиняться і народ буде голодувати”».

Інший секретний співробітник, «Жуков», доповідав про висловлювання громадянина Якова Свиридевича:

«До селян влада ставиться несправедливо, селянин – теж людина, і теж хоче їсти. Але куплений хліб у селян міліція чомусь відбирає. Знову встановили норму, і більше норми хліба не дістанеш»³³.

Інформація, зібрана агентурою і частково повідомлена секретарям райкомів, ставала основою доповідних записок місцевих комітетів КП(б)У. У них на основі агентурно-оперативних матеріалів подавалася детальна характеристика кожного населеного пункту району за наступними критеріями: рівень заможності селян, участь у повстанському русі та спротиві суцільній колективізації (опір, виселення «куркулів», «волинки», повстання), ставлення до політико-господарських кампаній, наявність і діяльність культурно-просвітницьких закладів³⁴.

Таким чином, документи Подільського губернського, районних, окружних та Вінницького обласного відділів ДПУ УСРР значно розширили дослідницькі уявлення у вивченні подільського селянства 1920–1930-х рр. Інформаційно-аналітичні доповідні записки місцевих апаратів органів держбезпеки вирізнялися інформативною насиченістю, високим рівнем достовірності через неодноразову перевірку реальності події чи явища. Водночас чекісти не прагнули прикрасити або замовчати політичні й економічні негаразди в конкретній адміністративно-територіальній одиниці. Доповідні записки 1920-х рр. акцентували увагу не лише на «антирадянських проявах», а на реальній політико-економічній ситуації в регіоні, зокрема й зловживаннях працівників партійно-радянського апарату. Наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. зі встановленням жорсткого

³³ Держархів Вінницької обл., ф. П-87, оп. 1, спр. 276, арк. 1–4.

³⁴ Там само, ф. П-39, оп. 1, спр. 136, арк. 1–10.

³² Держархів Вінницької обл., ф. П-87, оп. 1, спр. 187, арк. 69–73.

контролю над вертикаллю влади вище політичне керівництво СРСР було зацікавлене у виявленні та протидії «антирадянським і контрреволюційним проявам», що змінило акцент в інформаційній діяльності органів держбезпеки.

Використання архівно-кримінальних справ надає можливість провести статистичні дослідження та виявити типи поведінки різних соціальних груп подільського села в досліджуваний період. Шляхом аналізу агентурних матеріалів та формальних висловлювань колгоспників дослідники можуть виявити реальне ставлення до «сталінської реконструкції села».

Рубан В. Документи органов государственной безопасности как источник исследования подольского села 1920–1930-х гг.

В статье анализируются документы органов государственной безопасности как источник изучения крестьянской общности Подолья в 1920–1930-х гг.

Ключевые слова: Подолье, крестьянство, органы госбезопасности, архивно-уголовные дела.

Ruban V. Documents of state security as the source of investigation of Podillya's villeges in 1920–1930th

The article deals with documents of state security as the source of investigation of peasant community in Podillya in 1920–1930th.

Key words: Podillya, peasantry, state security, archival criminal case.

УДК: 930.1 + 329: (477) «1932/1933»

**Валерій ВАСИЛЬЄВ,
Ніколя ВЕРТ,
Сергій КОКІН***

**Документи органів ВКП(б) та ДПУ УСРР
про настрої й моделі поведінки
партійно-радянських працівників у республіці
(1932–1933 рр.)**

У статті аналізуються взаємовідносини між керівництвом СРСР та УСРР, настрої й моделі поведінки партійно-радянських працівників у республіці в період Голодомору 1932–1933 рр.

Ключові слова: Сталін, Молотов, Каганович, репресії, настрої, поведінка.

Упродовж останніх років триває інтенсивне дослідження голоду 1931–1933 рр. у СРСР та Голодомору в УСРР. Вийшли друком збірки документів, присвячені різним аспектам проблеми. Серед цих видань відзначимо фундаментальну працю Р. Пирого¹, публікацію матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України² та 7-й том видавничої серії, присвяченої Польщі та Україні у 1930–1940-х рр.³

* *Васильєв Валерій Юрійович* – кандидат історичних наук, завідуючий сектором історико-енциклопедичних досліджень відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник Відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ; *Верт Ніколя* – професор Інституту сучасної історії Національного центру наукових досліджень Франції; *Кокін Сергій Анатолійович* – кандидат історичних наук, заступник начальника Галузевого державного архіву Служби безпеки України, старший науковий співробітник Відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упор. Р. Я. Пиріг. – К., 2007. – 1128 с.

² Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2007. – 604 с.

³ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 7: Голодомор в Україні. 1932–1933. – Варшава; К., 2008. – 1206 с.

Важливі документальні джерела опублікували знані іноземні дослідники А. Граціозі⁴, Дж. Мейс⁵, колектив російських авторів⁶. Українські історики Л. Гриневич, Вас. Даниленко, М. Дорошко, С. Кульчицький, В. Марочко, Ю. Шаповал та інші доклали багато зусиль щодо висвітлення особливостей здійснення політичного курсу керівництва СРСР в республіці в період цієї моторошної гуманітарної катастрофи⁷. Зокрема, фахівці звертали увагу на діяльність партійно-радянських структур в УСРР упродовж 1932–1933 рр.⁸ Останнім часом у наукових дискусіях щодо голоду окремі іноземні автори заявили, що керівництво УСРР у повідомленнях, листах, заявах на адресу генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна, радянської верхівки зображувало ситуацію в республіці таким чином, що Кремль (образна узагальнююча назва центру влади в Радянському Союзі) волів здійснювати дедалі жорсткішу політику. Її складовою були масові політичні репресії, ініціаторами яких іноді були вищі керівники радянської України. Такі версії вимагають ретельного вивчення та перевірки. Відтак спробуємо піддати попередньому аналізу документи, що висвітлюють взаємопов'язані процеси: взаємовідносини керівництва СРСР та УСРР, настрої й поведінку партійно-радянських працівників різного рівня, механізм здійснення репресій – від вищого політичного керівництва до

⁴ Листи з Харкова: Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 рр. – Х., 2007. – 255 с.

⁵ Великий голод в Україні 1932–1933 рр.: У 4 т.: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – К., 2008.

⁶ Голод в СССР: 1929–1934: В 3 т. – Т. 1: 1929 – июль 1932: В 2 кн. / Отв. сост. В. В. Кондрашин. – Москва, 2011. – Кн. 1. – 656 с.; Кн. 2. – 560 с.

⁷ Див.: Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – 888 с.

⁸ Див., напр.: Шаповал Ю. Значення нововіднайдених документів ДПУ–НКВС для глибшого розуміння голоду 1932–1933 років // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2007. – С. 49; Podkur R. Rozsekrecheni pamiat: Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini v dokumentakh GPU–NKVD [Declassified Memory: The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine in GPU–NKVD Documents] // Holodomor Studies. – 2010. – Winter–Spring. – Vol. 2. – № 1. – P. 150.

членів хлібозаготівельних бригад. Умовно їх можна поділити на кілька груп. Один із видів документів – це тексти виступів партійних очільників на III Всеукраїнській конференції КП(б)У (6–9 липня 1932 р.). Вони свідчать про неоднотайність думок щодо розмірів хлібозаготівлі в УСРР. Далі у статті буде проаналізовано думки різних партійно-радянських керівників.

Доступні нині історикам документи свідчать, що Й. Сталін та його оточення знали про настрої незадоволення й опору їхньому політичному курсу серед партійно-радянських працівників УСРР. Це негативно впливало на ефективність функціонування системи управління, загрожувало здійсненню політичних заходів та особистій владі Й. Сталіна. Він прагнув подолати незадоволення й опозиційність місцевих керівників показовими репресіями в їх середовищі. Такі дії підпадали під автентичне поняття «терор» – жах, переляк, викликаний політичним та фізичним знищенням супротивників. Показові листи Й. Сталіна до керівників союзного, республіканського, обласного рівнів із судовими та слідчими матеріалами проти окремих груп партійно-радянських керівників районного рівня та сільських активістів. Їх звинувачували в державних злочинах – опорі або «перегинах» під час хлібозаготівель. Настрій вождя відчували окремі керівники республіканського й обласного рівнів у КП(б)У, які надсилали до секретаріату Й. Сталіна відповідні судові та слідчі документи. Вони складають другий вид документів компартії.

Особливий інтерес викликає записка В. Балицького, призначеного 25 листопада 1932 р. повноважним представником ОДПУ СРСР в УСРР, Й. Сталіну від 28 грудня 1932 р. На початку січня 1933 р. його обрали членом політбюро ЦК КП(б)У. Тут уперше публічно (оскільки Й. Сталін розіслав цей документ) мовилося, що республіканські органи ДПУ встановили:

«1. Наявність широко розгалуженого польсько-петлюрівського повстанського підпілля, яке охоплювало за неповними даними 67 районів України. Засміченість колгоспів, радгоспів, МТС, МТМ петлюрівськими, куркульськими, білогвардійськими та антирадянськими елементами, які провадили активну розкладницьку роботу в колгоспах, розкладали, розбазарю-

вали та умисно знищували хліб, тяглову силу, худобу. Активність націонал-шовіністичної частини української інтелігенції, яка в низці випадків ідеологічно та організаційно оформляла й очолювала виявлені контрреволюційні повстанські організації. [...] 4. Розкладаюча робота зрадників з партійним квитком, не лише саботуючи і здійснюючих підривну роботу зі зриву хлібозаготівель, але й, як встановлено по багатьом виявленим повстанським справам, вони є організаторами та керівниками контрреволюційних груп. За 20 днів грудня арештовано 12 178 осіб»⁹.

До цієї групи документів відносяться витяги з матеріалів відділів ЦК КП(б)У, підготовлених до XII з'їзду партії (18–23 січня 1934 р.), про перевірки складу партійно-радянських структур. Висвітлення політичних перевірок та «чистки» від «класово ворожих» елементів були складовою політики групи Й. Сталіна в Україні наприкінці 1932 – у 1933 рр. Очолював цю кампанію секретар ЦК ВКП(б) П. Постишев, якого 24 січня 1932 р. призначили другим секретарем ЦК КП(б)У і першим секретарем Харківського обкому КП(б)У. Він безпосередньо спілкувався зі Й. Сталіним, контролював діяльність С. Косіора та інших керівників УСРР.

Наступна група документів із заявленої тематики – це зведення, статистичні дані, постанови, меморандуми про «контрреволюційну діяльність», ордери на арешт та обшук, протоколи допитів заарештованих слідчими ДПУ УСРР, протоколи допитів свідків у так званій «Оріхівській справі», що здійснювали співробітники КДБ при Раді Міністрів УРСР у травні 1964 р., звинувачувальні висновки проти арештованих під час Голодомору. Значна кількість зазначених документів зберігається в архівних кримінальних справах реабілітованих. Цей корпус джерел дає змогу простежити механізми виконання органами ДПУ УСРР політичних репресій, що здійснювалися в 1932–1933 рр.

Використовуючи вказані вище групи документів, коротко висвітливо історичні події, котрі стосуються взаємовідносин керівництва УСРР та СРСР, настроїв і моделей поведінки партій-

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 5242, арк. 10, 22 зв.–29.

но-радянських працівників, здійснення політичних репресій в їх середовищі. Розповідь доцільно розпочати з кінця травня 1932 р. На той час для радянської верхівки стало зрозуміло, що посівна кампанія в Україні провалюється. Склалася критична ситуація, адже республіка забезпечувала до 60% загальносоюзних державних заготівель збіжжя.

26 травня 1932 р. державна комісія на чолі з головою РНК СРСР В. Молотовим прибула до Харкова, і цього ж дня за участю В. Молотова, наркома постачання СРСР А. Мікояна та наркома землеробства СРСР Я. Яковлева відбулося засідання політбюро ЦК КП(б)У. В ухвалених рішеннях наголошувалося на необхідності забезпечити посівну площу ярих культур не меншу, ніж торік. Усім республіканським керівним працівникам належало виїхати в райони для організації сівби. Однак, головним чином, ішлося про розподіл раніше наданої продовольчої допомоги для голодуючих з кінця 1931 р. міст та сіл радянської України¹⁰.

Того ж дня політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло телеграму В. Молотова, Я. Яковлева й А. Мікояна про становище із сівбою в УСРР та ухвалило негайно видати насінневу позику 52 800 т із фондів Комітету резервів в Україні, а також за рахунок перекидання частини позики з Білорусії й Новоросійського порту¹¹.

Й. Сталін, який перебував у той час на відпочинку у Сочі, дізнавшись про ситуацію в республіці та обсяги виділеної їй позики, був украй роздратований. 2 червня 1932 р. він написав секретареві ЦК ВКП(б) Л. Кагановичу й голові РНК СРСР В. Молотову:

«Зверніть якнайсерйознішу увагу на Україну. Чубар своєю розкладеністю та опортуністичним нутром і Косіор своєю гнилою дипломатією (щодо ЦК ВКП) і злочинно-легковажним ставленням до справи – занапащать до решти Україну. Керувати нинішньою Україною не до снаги цим товаришам».

У зв'язку з цим Й. Сталін висловив припущення про зміщення з посад голови РНК УСРР В. Чубаря і генерального секретаря рес-

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 236, арк. 105–107.

¹¹ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РГАСПИ), ф. 17, оп. 3, д. 886, л. 11.

публіканської компартії С. Косіора¹². Формулювання вождя свідчили про те, що він втратив політичну довіру до них, особливо до В. Чубаря.

Тим часом В. Чубар і Г. Петровський узгодили позиції й 10 червня 1932 р. надіслали до Кремля листи з повідомленнями про реальну загрозу широкомасштабного голоду в Україні. При цьому С. Косіор залишався ніби осторонь, не відповідаючи за їхні дії, хоча саме він політично (по партійній лінії) контролював хід справ. В. Чубар у листі відзначав, що голодом охоплено не менше 100 районів республіки. На його думку, причинами цього були більш низький урожай 1931 р. порівняно з 1930 р.; колосальні втрати при його збиранні; слабка трудова дисципліна в колгоспах; непосильні плани хлібозаготівлі, під час яких у селян вилучався весь хліб, із насінневими фондами та авансами з трудовнів включно; розпродаж майна селянських господарств за невиконання планів.

На селі лютували хлібозаготівельні бригади, що склалися з районних активістів, міських робітників, міліціонерів. Ними практично ніхто не керував, і після насильницьких, а нерідко бандитських дій хлібозаготівельників, котрі звільняли з посад, судили, розганяли сільських активістів, на селі не залишалося ані голів сільрад, ані радянського активу. У багатьох районах уповноважені з хлібозаготівель, надіслані з Центру, розпускали місцеві райкоми та райвиконкоми. Як наслідок, у грудні 1931 р. в УСРР почали відзначатися випадки голодування серед розпроданих господарств, а в березні–квітні 1932 р. на селі з'явилися десятки й сотні голодуючих, покинуті батьками діти та сироти.

Далі В. Чубар відверто писав про те, що на 1 липня 1932 р. республіка може залишитися взагалі без продовольства, а місцями надані радянським керівництвом ресурси вичерпувалися до 20 червня. Одним із його ґрунтовних висновків був той, що за останні роки сільськогосподарське виробництво в УСРР поруйноване безперервним збільшенням заготівель зерна. Голова республіканського РНК закликав знизити державні плани

¹² РГАСПИ, ф. 81, оп. 3, д. 99, л. 45–46.

заготівель сільгосппродукції, нормалізувати сівозміни, поліпшити якість насіння та підняти врожайність. В. Чубар стверджував, що слід серйозно підвищити роль агрономів, зоотехніків та інших фахівців із сільського господарства. Крім того, він підкреслював, що для продовження посівної кампанії республіці потрібна продовольча допомога з Центру обсягом не менше 16 тис. т зерна.

Г. Петровський звертав увагу союзних керівників на посилення антиколгоспних, антирадянських та «петлюрівських» настроїв серед селянства, а також просив надати продовольчу й посівну допомогу обсягом 24–32 тис. т збіжжя. «Всеукраїнський староста» прямо заявив, що ЦК КП(б)У завинив, згодившись без заперечень виконувати план хлібозаготівлі в розмірі понад 8 млн тон. Це було зроблено,

«підкоряючись владній необхідності зберегти темпи соціалістичного будівництва, які ми взяли, а також враховуючи напружений стан міжнародного моменту»¹³.

Л. Каганович і В. Молотов відразу переслали обидва листи Й. Сталіну. 15 червня він написав Л. Кагановичу про те, що листи йому не сподобалися, особливо позиція В. Чубаря, котрий домагався від Москви нових мільйонів пудів хліба і скорочення плану хлібозаготівлі.

«Найгірше у цій справі, – додав Й. Сталін, – мовчання Косіора. Чим пояснити це мовчання? Чи знає він про листи Чубаря – Петровського?»¹⁴.

Цілком імовірно, що Л. Каганович, який знав С. Косіора з до-революційних часів за підпільною діяльністю в Києві, передав йому слова вождя, а також повідомив, що той серйозно незадоволений українським керівництвом. Проте, згідно із заявою В. Чубаря, Україні надавалася нова продовольча допомога, причому рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 16 червня зобов'язувало голову республіканського уряду особисто простежити за використанням наданого хліба «суворо за призначенням»¹⁵.

¹³ РГАСПИ, ф. 82, оп. 2, д. 139, л. 144–153, 162–165.

¹⁴ Сталин и Каганович: Переписка: 1931–1936 гг. – Москва, 2001. – С. 169.

¹⁵ РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, спр. 12, арк. 180–181.

17 червня українське політбюро вирішило «підстрахувати» В. Чубаря своєю колективною підтримкою:

«Чубар на доручення ЦК КП(б)У підняв клопотання [про] відпуск Україні продовольчої допомоги, районам, які знаходяться [у] важкому стані. Наполегливо просимо понад відпущене для обробки буряка [продовольство], а також додаткову продовольчу допомогу 220 тис. ще 600 тис. пудів [хліба]»¹⁶.

Прохання керівників республіки про надання додаткових 600 тис. пудів збіжжя лише посилило роздратування Москви.

18 червня Й. Сталін, відчуваючи настрої місцевих керівних працівників, у черговому листі Л. Кагановичу вказав на необхідність покласти персональну відповідальність за стан сільського господарства і хлібозаготівлі на перших секретарів республіканських, крайових, обласних партійних комітетів України, Північного Кавказу та інших найважливіших сільськогосподарських регіонів СРСР¹⁷. У листі Й. Сталін назвав головною помилкою хлібозаготівельної кампанії 1931 р., зокрема в Україні й на Уралі, те, що її план було розверстано за районами та колгоспами «механічно», без урахування становища в кожному окремому господарстві.

«Унаслідок цього [...] утворилася кричуща невідповідність, – писав він, – через яку на Україні, попри непоганий урожай, низка врожайних районів опинилася у стані зубожіння та голоду, а на Уралі обком позбавив себе можливості надати допомогу неврожайним районам за рахунок урожайних районів області».

Таким чином, Й. Сталін визнавав факт голоду в деяких місцевостях республіки, але пояснював його «механічною розверсткою», а також тим, що дехто з перших секретарів (Україна, Урал, частково Нижегородський край) «захопився» гігантами промисловості та не надавав потрібної уваги сільському господарству.

¹⁶ Див.: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 183.

¹⁷ Сталин и Каганович: Переписка: 1931–1936 гг. – С. 179–180.

«Наслідки цих помилок, – писав він, – позначаються тепер на посівній справі, особливо – на Україні, причому кілька десятків тисяч українських колгоспників усе ще роз'їжджають усією європейською частиною СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами та квилінням».

Здійснюваний курс під сумнів не брався, але, щоб не «повторювати помилок минулого року», пропонувалося допустити надбавку до плану, затвердженого 6 травня 1932 р. Цей захід, уважав Й. Сталін, створював можливість

«перекрити неминучі помилки в обліку й виконати самий план за всяку ціну»¹⁸.

Наступного дня Й. Сталін написав листа В. Молотова:

«[...] 3) Про українців (Чубар та ін.) я вже писав Кагановичу, і моя думка тобі, либонь, уже відома. Решта – справа політбюро. 4) Ти й Каганович, мабуть, уже одержали мого листа щодо скликання наради секретарів і гол[ів] облвиконкомів із питань організації хлібозаготівель. Я гадаю, що з цією необхідною справою треба поспішати, щоб мати можливість запобігти повторенню українських помилок на терені хлібозаготівель. Справа ця дуже важлива»¹⁹.

Висловлені Й. Сталініми думки про нездатність С. Косіора, В. Чубаря та інших українських лідерів керувати республікою мали подвійний підтекст. На верхівку ЦК КП(б)У, яка не впоралася із планом хлібозаготівлі та продовольчим постачанням УСРР, покладалася політична відповідальність за голод. Це означало, що політбюро ЦК ВКП(б) має усунути «винних» з їхніх посад.

21 червня 1932 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР ухвалили постанову й телеграмою до ЦК КП(б)У та РНК УСРР зажадали «за всяку ціну» забезпечити зернопоставки:

«Будь-яких ухилень від виконання встановленого для вашого краю [...] плану із зернопоставки колгоспами та одноосібними господарствами і зі здавання зерна радгоспами не по-

¹⁸ Див.: *Ивницкий Н. А.* Голод 1932–1933 гг.: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. – Москва, 1996. – С. 337–338.

¹⁹ Письма И. В. Сталина В. М. Молотову: 1925–1936 гг. – Москва, 1995. – С. 241–242.

винно бути допущено жодним чином як щодо обсягів, так і термінів здавання зерна»²⁰.

Жорстка позиція радянського керівництва, яке зобов'язало українських керівників у порядку державної дисципліни виконувати щомісячні плани хлібозаготівель, супроводжувалася відмовою від надання подальшої продовольчої допомоги населенню республіки. 20 червня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б), розглянувши підписану С. Косіором телеграму політбюро ЦК КП(б)У з проханням про виділення збіжжя, ухвалило:

«Обмежитися вже ухваленими рішеннями ЦК і додаткового завезення хліба на Україну не робити»²¹.

Злочинне за своїм змістом рішення свідчило не лише про незадоволення Й. Сталіна та інших членів політбюро ЦК ВКП(б) республіканським керівництвом. Наприкінці червня у країні не залишалось великих державних запасів збіжжя та продовольства. Не випадково на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 20 червня з хлібного питання виступав заступник голови Комітету заготівель М. Чернов. Було затверджено план хлібозаготівель на червень обсягом 978 тис. т, зокрема для України – 317,850 тис. т і для Північного Кавказу – 616,040 тис. т. М. Чернову, А. Мікояну, а також ЦК КП(б)У доручалося

«розробити оперативний план із використання заготівель у самій Україні з нового врожаю, щоб окрім Донбасу, Харкова та Дніпропетровська особливу увагу звернути на забезпечення хлібом Миколаєва, Одеси, Києва й Південно-Західної залізниці»²².

Дещо раніше було ухвалено рішення про те, щоб усе заготовлене у червні–серпні збіжжя спрямовувати на потреби промислових центрів та армії²³.

²⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 186–187.

²¹ Там само. – С. 190. Датування документа в книзі помилкове. Рішення від 20 червня 1932 р. № 67/27 «О продпомощи Украине (телеграмма Косиора)» міститься у протоколі засідання політбюро ЦК ВКП(б) № 105 від 23 червня 1932 р. (див.: РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 889, л. 15).

²² РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 12, л. 192.

²³ Там же, л. 153.

В умовах, котрі склалися в Україні, заготовити у червні 1932 р. понад 300 тис. т зерна було неможливо. Дуже сумнівно, що радянському керівництву вдалося виділити для республіки заплановані залишки продовольчого збіжжя обсягом 76,8 тис. т. Для порівняння: на 1 липня 1931 р. залишки продзерна для постачання України становили 241,2 тис. т²⁴.

Необхідно враховувати, що централізоване забезпечення населення здійснювалося лише з украї мизерної продовольчої допомоги, котра надавалася Центром. Тому рішення від 20 червня 1932 р. не завозити хліб в республіку залишило тридцяти-мільйонне населення УСРР без продовольства на 3–4 тижні (до надходження зерна нового врожаю, його транспортування, перемелювання на млинах, випікання хліба).

23 червня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про хлібозаготівлі на липень» (хлібозаготівельна кампанія офіційно розпочиналася 1 липня). Згідно з документом, Україні було встановлено місячний план хлібозаготівлі обсягом 390 400 т. Обкомам, крайкомам і ЦК національних компартій вказувалося на те,

«що від своєчасного виконання плану хлібозаготівлі залежить вся справа забезпечення найважливіших промислових центрів до масового надходження хліба»²⁵.

26 червня В. Чубар, який приїхав у Москву, переконав В. Молотова й Л. Кагановича розбронювати для України з державних фондів 15 тис. т жита та рисового борошна²⁶. Однак цієї кількості, навіть за скороченого раціону харчування, могло вистачити лише для декількох десятків тисяч людей на один день.

28 червня 1932 р. В. Чубар брав участь у нараді перших секретарів партійних організацій і голів виконкомів України, Північного Кавказу й ще 12 регіонів СРСР про організацію хлібозаготівлі та виконання встановлених планів. На зібранні виступив В. Молотов, який підкреслив, що пропозиції Й. Сталіна, уміщені у згаданих вище листах, прийняті політбюро й мають бути реа-

²⁴ РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 12, л. 166.

²⁵ Там же, оп. 3, д. 889, л. 25.

²⁶ Там же, оп. 162, д. 13, л. 4.

лізовані²⁷. Головним чином задля того, аби виконати вказівки вождя з організації хлібозаготівлі, політбюро ЦК ВКП(б) вирішило направити В. Молотова та Л. Кагановича на III Всеукраїнську партійну конференцію, що розпочиналася 6 липня 1932 р.²⁸ Напередодні поїздки різні наркомати та відомства СРСР підготували В. Молотову статистичні дані про стан економіки УСРР. Серед цих даних привертає увагу факт, що заплановані для України показники першої п'ятирічки (1928/29–1932/33 рр.) були далекими від виконання. Особливо наочно провал планів радянського керівництва простежувався у сільському господарстві республіки. Унаслідок різкого зростання посівних і збиральних площ у 1929–1931 рр. було знищено систему правильної сівозміни: озима пшениця й цукровий буряк стали панівними сільськогосподарськими культурами. Під час весняної посівної кампанії 1932 р. залишилися недосіяними 2,2 млн га землі. Величезних втрат зазнало тваринництво. Порівняно з 1929 р. у 1932 р. поголів'я коней в Україні зменшилося на 1,3 млн, корів – на 871 тис., удвічі менше стало свиней і у чотири рази – овець. За відомостями Комітету заготівель, у 1930–1931 рр. республіка давала понад дві третини всього збіжжя, що надходило до державних резервів. Але на 25 червня 1932 р. план хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. в УСРР було виконано лише на 86,3% – менше, аніж у решті хлібних районів СРСР, а також менше за відповідні показники на цю ж дату в 1931 р. На 25 червня загальний обсяг насінневої позики, наданої республіці союзним керівництвом, склав 151 296 т, а продовольчої допомоги – 57 632 т. Якщо порівняти останній показник із цифрами, що містилися в рішеннях політбюро ЦК ВКП(б) за квітень–червень, то вийде, що реальна продовольча допомога Україні була значно скромнішою, ніж це передбачалося. Вона могла забезпечити нормальний хлібний раціон для 8 млн людей, котрі перебували на централізованому постачанні, лише впродовж тижня. Аналізуючи ці цифри, В. Молотов і Л. Каганович, звичайно, розуміли руйнівні наслідки політики

²⁷ Письма И. В. Сталина В. М. Молотову: 1925–1936 гг. – С. 242.

²⁸ РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 891, л. 10.

радянського керівництва в УСРР. Та обидва підтримували пропозиції Й. Сталіна про створення великих державних запасів продовольства беззаперечно. Їхали вони на партконференцію КП(б)У не з порожніми руками. 5 липня політбюро ЦК ВКП(б) вирішило виділити 6400 т хліба на проведення пропольовальних робіт в республіці²⁹.

6 липня 1932 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, в якому брали участь В. Молотов і Л. Каганович, С. Косіору було доручено відредагувати проект резолюції Всеукраїнської партконференції «на підставі обміну думками, що відбувся». Але центральне політичне значення мало рішення політбюро ЦК КП(б)У «Про план хлібозаготівлі», через яке московські представники й приїхали до Харкова. У ньому мовилося:

«Уважати правильним встановлений ЦК ВКП(б) план хлібозаготівлі по селянському сектору обсягом 356 млн пудів і прийняти його до беззастережного виконання»³⁰.

Рішення стало певною політичною перемогою В. Молотова та Л. Кагановича. Але дісталось воно їм нелегко. Якщо проаналізувати виступи на партконференції членів республіканського політбюро М. Скрипника, Г. Петровського, В. Чубаря, а також деяких секретарів райкомів партії, помітна загальна думка місцевих працівників, що план хлібозаготівлі нереальний і його необхідно зменшити. Наприклад, М. Скрипник заявив, що незгодний із тими, хто головну увагу приділяє хлібозаготівлі. Г. Петровський відверто говорив про те, що окремі райони перебувають у важкому продовольчому стані. В. Чубар зосередився на прорахунках у сільському господарстві УСРР.

Наприкінці заходу виступили В. Молотов і Л. Каганович, котрі охарактеризували думку про необхідність знизити плани хлібозаготівель як «антибільшовицькі намагання». Опонувати сталінським посланцям ніхто не наважився. В ухвалі зазначалося, що конференція приймає до безумовного виконання вста-

²⁹ РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 13, л. 15.

³⁰ Див.: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 194. У посиланні на архівне джерело невірно вказано аркуш (див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 236, арк. 152–153, 166).

новлений для республіки план хлібозаготівлі. Таким чином, В. Молотову і Л. Кагановичу вдалося досягти своєї головної мети: найбільша національна компартія офіційно підтверджувала правильність курсу Й. Сталіна та його прибічників на здійснення нової хлібозаготівельної кампанії³¹. Цікаво, що у промовах В. Молотова і Л. Кагановича лунали дуже оптимістичні оцінки врожаю 1932 р. Хоча московські гості знали, що недосіяна площа ярих в республіці становила 2,2 млн га, а сівба провадилася за зниженими нормами висіву насіння.

Необхідно також урахувати, що встановлений для України план хлібозаготівлі не вичерпував усіх форм здавання селянами збіжжя та продовольства державі. До нього треба додати гарнцевий збір, різноманітні заготівлі м'яса, вершкового масла, яєць, інших видів продовольства, повернення державі насінневої позики, розрахунки колгоспів із МТС за здійснені роботи. Величезні обсяги державних заготівель продовольства в умовах спровокованої владою кризи сільськогосподарського виробництва залишали відкритими питання про реальність спущених планів, а також про долю українського селянства.

Швидко виявилось, що наміри нереальні. 24 липня Й. Сталін надіслав В. Молотову й Л. Кагановичу вельми показового, на наш погляд, листа, в якому підтвердив свою налаштованість «на безумовне виконання плану хлібозаготівель по СРСР». Однак він уважав, що

«доведеться зробити виняток для особливо постраждалих районів України. Це необхідно не лише з погляду справед-

³¹ III Всеукраїнська конференція КП(б)У вже неодноразово аналізувалась істориками. Див.: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 36–40; Комуністична партія України: з'їзди і конференції. – К., 1991. – С. 146–153; Шаповал Ю. Стенограма і протокол III конференції КП(б)У як джерело вивчення голоду 1931–1932 рр. і голодомору 1932–1933 рр. // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф. – К., 1993. – С. 149–156; Його ж. III конференція КП(б)У: пролог трагедії голоду // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ: 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 152–164.

ливості, а й через особливе становище України, спільний кордон із Польщею тощо»³².

Наступного дня Й. Сталін обґрунтував свою пропозицію кількома причинами та висловив думку про обсяги скорочення плану. Він, зокрема, писав:

«Я гадаю, що 30 міл. пудів зерна вистачить на цю справу. На крайній випадок можна піти на 40 міл. пудів. Українці можуть зажадати, щоб ця сума була розтицяна по всіх колгоспах чи щоб індивідуалам була надана така ж сама допомога, як колгоспам. Якщо будуть такі вимоги, їх треба відкинути. Потрібно взяти лише постраждалі колгоспи, знизивши їм [...] у середньому 50% плану. Індивідуалам скинути лише 1/3 або навіть 1/4 плану»³³.

11 серпня Й. Сталін писав Л. Кагановичу:

«Справи на Україні вкрай погані. Погано за партійною лінією. Кажуть, що у двох областях України (здається, у Київській і Дніпропетровській) близько 50-ти райкомів висловилися проти плану хлібозаготівлі, визнавши його нереальним. В інших райкомах стоїть справа, як стверджують, не краще. На що це схоже? Це не партія, а парламент, карикатура на парламент. Замість того, щоб керувати районами, Косіор увесь час лавірував між директивами ЦК ВКП(б) та вимогами райкомів і ось – долавірувався до краю [...]. Погано за лінією радянською. Чубар – не керівник. Погано за лінією ДПУ. Реденсу³⁴ не до снаги керувати боротьбою з контрреволюцією у такій великій і своєрідній республіці, як Україна.

Якщо не візьмемося тепер за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пільсудський не дремає, і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж гадає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) перебуває не мало (так, не мало!) гнилих елементів, свідомих і позасвідом-

³² Сталин и Каганович: Переписка: 1931–1936 гг. – С. 241.

³³ *Ивницкий Н.А.* Голод 1932–1933 гг.: кто виноват? – С. 338.

³⁴ *С. Реденс* – до 25 листопада 1932 р. повноважний представник ОДПУ СРСР на території України, голова ДПУ УСРР.

мих петлюрівців, нарешті – безпосередніх агентів Пилсудського. Як тільки справи погіршаться, ці елементи не забаряться відкрити фронт усередині (та за межами) партії, проти партії. Найгірше це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек».

У зв'язку з такою оцінкою ситуації, Й. Сталін пропонував призначити генеральним секретарем ЦК КП(б)У Л. Кагановича, залишивши його секретарем ЦК ВКП(б). Він також уважав за доцільне призначити головою ДПУ УСРР В. Балицького, залишаючи його заступником голови ОДПУ СРСР. Крім того, Й. Сталін висловлював ідею призначити головою РНК УСРР замість В. Чубаря когось із керівників центральних господарських відомств, а самого В. Чубаря зробити заступником В. Молотова по РНК СРСР. С. Косіора передбачалося перевести на посаду секретаря ЦК ВКП(б).

Далі в листі Й. Сталін формулював стратегічне завдання радянського керівництва щодо УСРР:

«Поставити собі за мету перетворити Україну в зонай-коротший термін на справжню фортецю СРСР, на дійсно взірцеву республіку. Грошей на це не шкодувати. Без цих і подібних заходів (господарське та політичне зміцнення України, у першу чергу – її прикордонних районів тощо), повторюю – ми можемо втратити Україну»³⁵.

Ця фраза («ми можемо втратити Україну») показує, що Й. Сталін глибоко усвідомлював міру кризи в республіці та побоювався соціального вибуху, у тому числі в місцевій компартії. Тому він характеризував незгодних із хлібозаготівлями як

«гнилих елементів, свідомих і позасвідомих петлюрівців, нарешті – безпосередніх агентів Пилсудського».

Відтак усі вони були для вождя політичними супротивниками та «класовими ворогами».

16 серпня 1932 р. Л. Каганович у своєму листі цілковито підтримав оцінки Й. Сталіна:

«Горе в тім, що серед частини активу питання про хлібозаготівлі, їхні міркування про нездійсненність плану перерос-

ли в питання про ставлення до політики партії. Невпевненість, безперспективність, розгубленість і формальне виконання “обов’язку” – ось головні бацили, які роз’їдають зараз частину активу, зачіпають “трошки” (в оригіналі саме так, *українською*. – Авт.) (небагато) і верхівку. Теорія, що ми, українці, невинно постраждали, створює солідарність і гнилу кругову поруку не тільки у середній ланці, а й у верхівці. Я вважаю, що, незалежно навіть від оргвисновків, настав момент, коли ЦК ВКП(б) має офіційно в політичному документі дати оцінку та закликати організації до рішучого зламу. Резолюцію своєї конференції вони всерйоз не беруть, уважаючи її почасті вимушеною».

Далі Л. Каганович відзначив, що С. Косіор «виявив великі слабкості та прорахунки», спростивши завдання керівництва найбільшою парторганізацією. Із приводу свого призначення в УСРР Л. Каганович залишав за Й. Сталіним

«не тільки офіційне політичне, а й товарисько-моральне право розпоряджатися тим, кого Ви сформували як політичного діяча, тобто мною, Вашим учнем»³⁶.

По кількох днях Л. Каганович одержав нового листа від Й. Сталіна. У ньому повторювалася думка про те, що замінити С. Косіора можна було б тільки ним, Л. Кагановичем, однак направляти його зараз в Україну недоцільно:

«Послабимо секретаріат ЦК [...]. Що стосується Чубаря, то його можна залишити поки що й подивитись, як він буде працювати»³⁷.

Протягом наступних місяців хлібозаготівлі продовжували наштовхуватися на спротив різних верств суспільства. 22 жовтня 1932 р. стривожене політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення:

«Із метою посилення хлібозаготівель відрядити на дві декади: а) т. Молотова на Україну з групою у складі т.т. Калма-

³⁶ Сталин и Каганович: Переписка: 1931–1936 гг. – С. 283–284.

³⁷ РГАСПИ, ф. 81, оп. 3, д. 99, л. 170–171.

³⁸ М. Калманович – голова Держбанку СРСР.

³⁹ С. Саркісов – голова «Заготзерно» СРСР, член Комітету заготівель при РНК СРСР.

³⁵ Сталин и Каганович: Переписка: 1931–1936 гг. – С. 273–274.

новича³⁸, Саркіса (Саркісова. – *Авт.*)³⁹, Маркевича, Кренцеля; б) т. Кагановича на Північний Кавказ із групою у складі т.т. Юркіна⁴⁰, Чернова»⁴¹.

29 жовтня до Харкова прибула комісія В. Молотова. Вона працювала майже місяць. За погодженням зі Й. Сталіним його посланець для посилення хлібозаготівель удався до жорстких дій, що мали не лише терористичний характер (репресії з метою залякування), але спрямовувалися на придушення осередків опору політичному курсу. Наприкінці роботи комісії С. Реденс (родич Й. Сталіна) надіслав С. Косіору доповідню щодо ставлення партійно-радянських працівників різного рівня до хлібозаготівельної кампанії.

Уважний аналіз свідчить, що кадри на місцях відмовлялися виконувати завдання, заявляючи, що це неможливо, «ми знищимо колгоспи». В Арбузинському районі Одеської області член партії Корунов зробив типову заяву:

«Ми прийняли план лише тому, що на нараді нам не можна було казати ані слова, тому що там сиділи Косіор та Затонський. Утім, плану наш район виконати не зможе. У минулому році дали 39 тис. т, у цьому 41 тис. т. Хіба це зменшення, спробуйте перекопати, що це помилка, тебе обізвуть маловіром, скиглієм і т. д.».

На місцях видавалися розпорядження про закінчення молотьби та невивезення хліба на елеватори, з боку деяких працівників надавалася допомога у підготовці відповідних документів до центральних органів влади. У листах, заявах, скаргах, зазначалося, що плани виконати неможливо, тому що хліба немає. Часто після заяв членів партії зривалися загальні збори колгоспників, які мали затверджувати нав'язані їм завдання. Пересічні комуністи, котрі працювали на селі, здавали партквитки, не бажаючи брати участь у знищенні селян, хоча вони й розуміли, що наражаються на репресії. Своєрідною формою соціальної мімікрії місцевих партійно-радянських працівників в умовах

⁴⁰ Т. Юркін – нарком зернових і тваринницьких радгоспів СРСР.

⁴¹ РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 904, л. 11.

репресивної політики вищих органів влади стало пияцтво. Поширилося сподівання, що покарання за це буде менш жорстким, ніж за невиконання хлібозаготівлі. Судячи з документів, бажання серед місцевих керівників було одне – утекти з села, що вони й робили⁴².

Ставлення вищого керівництва СРСР та УСРР до місцевих партійно-радянських керівників було вкрай жорстким. Ще 8 листопада 1932 р. С. Косіор від імені ЦК КП(б)У застеріг усіх керівників обкомів і райкомів партії, що коли вони не забезпечать різкого зламу у хлібозаготівлі, буде вжито рішучих заходів впливу. Це була пряма погроза партійним працівникам.

18 листопада 1932 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У за участю В. Молотова було ухвалено постанову «Про заходи з посилення хлібозаготівлі». Для цього 600 робітників-комуністів із промислових центрів бригадами по 3–4 особи відправляли до сіл, де

«куркульський саботаж і неорганізованість партійної роботи набули особливо гострого характеру».

Цим бригадам фактично дозволялося влаштувати в господарствах подвірні обшуки, забирати не лише збіжжя, а й усе продовольство.

Одночасно ЦК КП(б)У вказував парторганізаціям, що першочергове їх завдання – виконати план хлібозаготівлі до 1 січня 1933 р., а також утворити насінневі фонди колгоспів до 15 січня. На рядових комуністів чекала чистка парторганізацій Снігурівського і Фрунзенського районів Одеської, а також Солонянського, Васильківського і В.-Лепетинського районів Дніпропетровської областей. Причому «вичищених» передбачалося вислати як «політично небезпечних». Такі заходи щодо виключених із партії комуністів ще ніколи не застосовувалися настільки широко.

Із 19 листопада 1932 р. розпочалася масова репресивна операція ДПУ УСРР. Опубліковані дані свідчать, що лише з 1 листопада до 20 грудня 1932 р. в республіці заарештували 862 члена

⁴² Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 163–193.

та кандидата у члени КП(б)У⁴³. За неповними даними, у грудні 1932 – січні 1933 рр. з українських сіл утекли 980 представників радянського та колгоспного активів⁴⁴. Протягом листопада 1932 р. в УСРР заарештували 8881 особу (більшість із них – в останню декаду місяця)⁴⁵.

Імовірно, що у ході цієї операції ДПУ УСРР підготувало матеріали з обвинуваченнями колишніх керівників Орхівського району тодішньої Дніпропетровської області у протидії хлібозаготівлі. С. Реденс 27 листопада 1932 р. повідомив про це секретний відділ ЦК ВКП(б) та С. Косіора. Він, зокрема, писав:

«Слідством встановлюється, що районне керівництво в особі секретаря РПК Головіна, голови РВК Паламарчука, голови РКС Пригоди, заврайзу Луценка, голови КК Ордельяна та ін. давали настанови сільським партійним організаціям і колгоспам на невиконання районного плану хлібозаготівлі»⁴⁶.

Цілком можливо, що С. Косіор порадив С. Реденсу передати матеріали слідства до секретного відділу ЦК ВКП(б), що було зроблено 3 грудня. Із ними ознайомився Й. Сталін, який 7 грудня направив листа до всіх партійно-радянських керівників СРСР зі слідчими матеріалами. Він зазначав, що ці документи – характерні для значної кількості районів країни, тож на них слід звернути особливу увагу. Вони показували, на його думку, що організаторами «саботажу» хлібозаготівель були особи, які мали партквиток у кишені, але давно «переродилися та порвали з партією». Це «ошуканці партії та шахраї», які здійснювали

«куркульську політику під прапором згоди з генеральною лінією партії».

Й. Сталін вимагав негайно заарештувати та засудити на 5 або 10 років колишніх керівників Орхівського району⁴⁷.

⁴³ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 478–479.

⁴⁴ Там само. – С. 503.

⁴⁵ Там само. – С. 357.

⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5242, арк. 1–4 зв.

⁴⁷ Там само.

Спрямованість сталінського листа була очевидною – партійно-радянським керівникам різного рівня вказали, що за невиконання хлібозаготівлі їх арештовуватимуть та засуджуватимуть. Так, рамках орхівської справи 14 осіб було взято під варту. 25 грудня 1932 р. відбулася нарада активу Орхівського району, на якій із промовою виступив М. Скрипник. Зібрання публічно «прокляло» (так у тексті документа) колишнє районне керівництво та зажадало

«від пролетарського суду суворої кари цій зграї куркульських агентів».

Одночасно нарада зобов'язалася повністю виконати план хлібозаготівлі. 28 грудня виїзна сесія Дніпропетровського обласного суду, котра відбулася в Орхові, ухвалила вирок: 1 особу засудили до розстрілу (незабаром змінили на ув'язнення), 5 – на 10 років таборів, 4 – на 8, 2 – на 5, 1 – на 3 роки концтаборів, 2 – виправдали. У 1935 р. засуджених за цією справою амністували. У 1964 р. КДБ при Раді Міністрів УРСР провів перевірку цієї справи, що виявила цікаві подробиці подій 1932 р. У 1965 р. засуджених реабілітували.

Нині зрозуміло, що Й. Сталін та його група використовували справи на зразок орхівської як брутальні політичні маніпуляції та заходи, спрямовані на подолання опору хлібозаготівлі. Із цією ж метою у КП(б)У було оголошено «чистку». До 15 жовтня 1933 р. її пройшли 120 тис. комуністів, із-поміж яких 27,5 тис. (23%) були «вичищені» як «класово-ворожі елементи». Упродовж десяти місяців 1933 р. ЦК КП(б)У відкомандирував до обкомів республіки 233 нових працівників. На керівну районну роботу було відряджено 1340 осіб. Призначено 278 нових секретарів райкомів (70% від загальної кількості).

Стало набагато більше відповідальних партійних працівників безпосередньо в колгоспах. Якщо на 1 січня 1933 р. у колективних господарствах республіки було 7908 секретарів партосередків і кандидатських груп, то на 1 листопада їх кількість зросла до 10 365. Крім того, до колгоспів спрямували 6500 партійних організаторів і 16 500 парторгів бригад. Загалом з обласних і районних центрів надіслано до колгоспних осередків

15 929 осіб, з яких 3592 – на постійну роботу головами колгоспів, секретарями партосередків і парторганами.

На початку року в республіці з'явилася паралельна до райкомів партії контролююча управлінська структура – політвідділи МТС. Призначений у січні 1933 р. другим секретарем ЦК КП(б)У П. Постишев (одночасно залишався секретарем ЦК ВКП(б)) особисто затверджував начальників політвідділів, у переважній більшості армійських політпрацівників. Було також запроваджено посаду заступника начальника політвідділу МТС по ДПУ.

Основним завданням політвідділів та ДПУ УСРР стала «чистка класово-ворожих елементів». Розмах репресивних заходів, здійснених ними в 1933 р., величезний. Після організації в березні 649 політвідділів МТС і 203 політвідділів радгоспів пройшла перевірка кадрів. По 455 машинно-тракторних станціях «вичищено» 8691 особу, або 26,1% перевірених, тобто «політична перевірка» охопила приблизно 33 300 працівників. Якщо екстраполювати ці цифри на всі МТС, то «перевірено» близько 47 тис. людей. Тільки серед їх директорів зняли з посади 400 осіб. Ще значнішим був масштаб репресій у колгоспах. Наслідки «чистки» управлінського апарату 11 420 колективних господарств, проведеної політвідділами 455 МТС, свідчать, що перевірили 203 068 осіб, з яких 51 896 – «вичистили» та зняли з посад. Крім управлінців, із цих колгоспів «вичистили» 38 030 осіб. Загальна кількість «вичищених» у районах діяльності 455 МТС становила 89 926, тобто у середньому на кожне колективне господарство припало 8 осіб. З урахуванням того, що в УСРР на той час було 24 191 колгосп, «вичищених» налічувалося 193 528 осіб. По 443 радгоспах було перевірено 95 517 осіб, з яких «вичищено» 14 680 (15,4%). Із посад знято 60% директорів радгоспів Наркомату радгоспів і 42% – Наркомату землеробства. Суцільна перевірка сільськогосподарських кадрів охопила 74 тис. трактористів республіки, з яких 6400 знято з роботи, а також 5820 водіїв, із-поміж котрих «вичищено» 765.

У 1933 р. ЦК КП(б)У та обкоми партії перевірили систему «Заготзерно» – працівників зсипних пунктів, елеваторів, міжрайонних і обласних контор. Із 9215 перевірених знято з робо-

ти 1041, зокрема 500 «активних петлюрівців, білогвардійців, куркулів і торгівців», 300 «викритих у різного роду зловживаннях, крадіжках і шахрайстві», 241 «непридатного працівника», 150 «білогвардійських офіцерів». До системи «Заготзерно» спрямовано 850 «політично надійних працівників», а також 200 комуністів – на посади завідуючих зсипними пунктами.

Політичні перевірки охопили систему споживчої кооперації, де з 45 тис. перевірених було знято з посад 4,1 тис. «розтратників, активних петлюрівців і білогвардійців, куркулів і торгівців». На їх місце до споживкооперації надіслано понад 3 тис. осіб. Під час перевірки центрального та обласних апаратів республіканського Держплану було знято з роботи 98 осіб, замість яких призначено 24 комуністи з вищою освітою. В управлінні народногосподарського обліку РНК УСРР звільнено з посад 151 «меншовика, есера та інших класово-ворожих елементів», натомість сюди направлено 21 комуніста з вищою освітою.

Особливо ретельно ДПУ республіки провело «чистку» Наркомату землеробства, відповідальних працівників якого звинувачували у створенні голоду. На початку року тут було «викрито» «контрреволюційну організацію», а у червні 1933 р. 44 працівника звільнили як «контрреволюційних націоналістичних елементів». Водночас замінили більшість завідуючих обласними земельними управліннями та керуючих обласними тракторними конторами. У серпні–вересні зазнала розгрому Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук, президія якої була «оновлена» на 80–90%. Репресії прокотилися по багатьох інших республіканських організаціях та установах.

Максимальні «досягнення» відзначалися на нижчих щаблях управлінських структур. П. Постишев на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У (1933 р.) заявив про те, що з низових радянських установ «вичищено» близько 40 тис. працівників. До XII з'їзду КП(б)У (18–23 січня 1934 р.) у республіці було замінено 60% голів райвиконкомів і 60% голів сільрад. Перепало й сільським комсомольцям. За 15 місяців, із листопада 1932 до січня 1934 рр., із лав ЛКСМУ було виключено 57 655 осіб, переважно на селі. Із міст до сіл спрямовано 2500 секретарів кол-

госпних комсомольських осередків⁴⁸. Політичні перевірки та репресивні «чистки» охопили всі щаблі республіканських управлінських структур, набувши особливого розмаху в колгоспах, радгоспах і МТС. Переслідувань зазнали понад півмільйона людей, сотні тисяч потрапили до категорії «класово-ворожих елементів»⁴⁹.

Серед архівних матеріалів, що стосуються політики групи Й. Сталіна в Україні, дій партійно-радянських керівників наприкінці 1932 – на початку 1933 рр., привертають увагу документи так званої «справи А. Речицького», котрі пояснюють багато нюансів здійснення репресивних заходів керівництвом СРСР та УСРР під час Голодомору 1932–1933 рр. Це може суттєво допомогти в розумінні тих подій.

Отже, 4 березня 1934 р. в райцентрі Арбузинка на Одещині відбувся показовий судовий процес. Розгляд справи виїзної сесії Верховного суду УСРР очолював особисто перший заступник голови ДПУ УСРР З. Кацнельсон, що було незвичним для практики тих часів. Основним звинуваченим (усього судили 6 осіб) був Анатолій Андрійович Речицький, колишній кандидат у члени ЦК КП(б)У, за професією літератор (біограф Тараса Шевченка) та перекладач (першим переклав «Капітал» К. Маркса українською мовою), колишній член Української комуністичної партії (УКП). У листопаді 1933 р. його засудили до ув'язнення та 10 років концтаборів за звинуваченням в участі в міфічній «фашистській контрреволюційній націоналістичній Українській військовій організації» (УВО).

Разом із А. Речицьким судили місцевих районних начальників, котрі під його керівництвом, як «уповноваженого ЦК КП(б)У», здійснювали хлібозаготівлі у грудні 1932 – січні 1933 рр.: І. Кобзаря – колишнього секретаря Арбузинського райкому КП(б)У, Й. Ткача – колишнього секретаря партійного

⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 436, арк. 141–143, 145, 147–150, 160–161, 224–229, 257, 288, 403, 411–412, 419–421, 451, 453, 455, 457–459, 465–470, 472–474, 485, 487, 495.

⁴⁹ Див.: Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ: 1932–1933 рр. – С. 70–73.

осередку у селі Костянтинівці, І. Величка – міліціонера, С. Величка та М. Димчака – членів хлібозаготівельної бригади. Усіх звинувачували в «контрреволюційних провокаціях та перегинах під час хлібозаготівлі 1932–1933 рр., спрямованих на створення штучного незадоволення селян радянською владою». На додаток, голову цієї «компанії» А. Речицького звинувачували в тому, що він

«усі ці неподобства робив за завданням УВО та зі спеціальною контрреволюційною метою».

У десяти томах «справи Речицького» понад 40 розлогих свідчень допитаних колгоспників та одноосібників – про факти масових арештів, побиття, згвалтування, руйнування хат, штрафів і конфіскацій усього майна та всього наявного продовольства в тих, хто був або не у змозі заплатити величезний штраф, або в кого відшукали «прихований хліб». Також наявна значна кількість скарг селян у сільради, правління колгоспів щодо вилучення всього продовольства, про те, що вилучені речі (одяг, білизна, ковдри, сковороди, чоботи, шинелі) не описувалися, натомість просто розтаскувалися членами так званих «залізних бригад»⁵⁰. Є скарги та донесення потерпілих на тих, хто в них усе забирав; матеріали допитів слідчою комісією Одеської обласної прокуратури членів хлібозаготівельних бригад та судових виконавців, які провадили «хлібозаготівельні репресії» без будь-якої санкції прокуратури наприкінці 1932 – початку 1933 рр.

Із цього погляду «справа Речицького», крім показового процесу, украй цікава для розуміння низки ключових проблем історії Голодомору, у вирішальний його період наприкінці 1932 – на початку 1933 рр.: як працювали на низовому рівні, у селі, хлібозаготівельні бригади, яким був їх склад, хто забирав і в кого, що саме забирали у селян – лише хліб чи все продовольство та майно під виглядом штрафів. Це – принципове питання, як показав відомий український історик С. Кульчицький. Він розрізняє те, що має назву «смерть від голоду» внаслідок надмірних хлібозаготівель від того, що кваліфікується як «убив-

⁵⁰ Назва хлібозаготівельних бригад в Арбузинському районі.

ство голодом» через вилучення всіх істівних припасів упродовж вирішального грудня 1932 – січня 1933 рр., до завершення хлібозаготівельної кампанії 7 лютого 1933 р.

Як свідчать десятки збірників документів, що присвячені Голодомору, історикам удалося відшукати обмаль таких «низових» документів, що детально описують процес вилучення продовольства на місцях. Утім, повернімося до судового засідання в Арбузинці, котре тривало один день замість трьох. Завдання З. Кацнельсона було доволі складним: належало довести колгоспникам та активістам, яких зібрали на суд, «контрреволюційну сутність» «певних перегинів та перекручень» «банди Речицького», використовуючи лише окремі показання свідків та потерпілих. Одночасно слід було уникати згадок про наслідки цих «перекручень» – не лише повне розорення багатьох селянських господарств, але голод та масову смертність.

На судовому засіданні свідки детально розповідали про дії А. Речицького, який приїхав у район 25 грудня 1932 р. й залишався тут до початку лютого 1933 р. Так, колгоспник Л. Романовський згадав про загальні збори у селі Лиса Гора 27 грудня:

«Двері Речицький зачинив, заявив, що жодна людина не вийде зі зборів, почав кричати, називав усіх колгоспників петлюрівцями, кричав “треба валити хати, треба тиснути та бити, щоб хліб пішов”».

Свідок М. Ковальов розповів про загальні збори колгоспників у селі Ново-Красне в той самий день:

«Речицький: потрібно створити спецбригади та розіслати їх на дільниці, по господарствах, потрібно, щоб у тому господарстві, куди зайшла бригада, був капітальний ремонт, щоб не залишилося не лише грубок, але й даху».

Ще один свідок, О. Іванченко – робітник, член однієї з численних заготівельних бригад (у ході слідства з’ясувалося, що в районі працювали десятки вповноважених партійно-радянських структур районного, обласного, республіканського рівня) – стверджував:

«Після того, як я розкрив 4 ями в одного середняка, я привів його до сільради. Речицький почав його бити та при

цьому кричав: “Ти знаєш про те, сволота, що за приховування хліба тебе розстріляють?”. Той йому відповів: “Мені все рівно, скоро всі здохнемо голодною смертю”».

Цей свідок детально описав три основні форми «перекручень», що їх провадили А. Речицький та його «команда»:

- «метод спецпогреба», куди саджали людей, в господарствах котрих не могли знайти зерно. Після дво- або триденної «обробки» цим методом усі хліб здавали. За словами А. Речицького, «спецпогріб давав блискучі результати»;
- возіння неплатників або нездатчиків хліба вулицями в діжках:

«У Лисій Горі цей метод застосовували в базарний день – везли в діжці жінку, вона від сорому сховалася та закрилася так, що обличчя її неможливо було побачити, позаду їхали підводи з хлібом, ішло багато людей, навколо гасла, написи “Такий-то приховав стільки-то хліба”. Або ж примушували селян, які приховували хліб, ставати на підводи та звертатися до всього народу, що, мовляв, ми, такі-то, саботуємо хлібозаготівлі»;

- руйнування хат. Наприклад, у Ново-Павлівці у селянина І. Битька, якій хворів на туберкульоз, вимагали хліб. Частину він вивіз, але півтора мішка знайшли у соломі. Це збіжжя вивезла дружина. Попри це хату розвалили.

Після свідків перейшли до допитів звинувачених. Першим був Й. Ткач, який детально пояснив, як «комісія Речицького» (до неї входили начальник райвідділу ДПУ Лашко та 5 його співробітників) здійснювала масові арешти. Сам А. Речицький усім погрожував «висилкою на Соловки до білих ведмедів». Й. Ткач гордо заявив, що за останні місяці хлібозаготівлі він знайшов понад 200 ям із хлібом у с. Ново-Красному завдяки своєму «класово-більшовицькому чуттю».

Потім допитали С. Величка та М. Димчака, членів так званої «залізної бригади». З їхніх свідчень можна дізнатися багато цікавого про склад, вербування та функціонування такого роду формувань. Обидва мали судимості за крадіжки та побиття. На початку грудня 1932 р. С. Величка виключили з колгоспу за

чергову покражу. Тоді ж уночі до нього пришла бригада та забрала все майно, його заарештували. С. Величко свідчив:

«Мене викликав тоді Ткач: “Величко, я знаю, що в тебе є яма з хлібом, признавайся”. Я признався, що є 8 пудів жита, але не моє, а мого брата [...]. Потім Ткач мені сказав: “Ти, мабуть, знаєш, у кого ще є прихований хліб. Скажеш – ми тебе випустимо, повернемо навіть корову”. Я знав, що хліб схований у Дроздова та вказав. До нього пішли й віднайшли там 12 пудів пшениці. Фактично мені не повернули майно, але під час голоду не позабули про мене [...]. Тут говорили, що я хату руйнував. Я сам хат не руйнував. У третій сотні зруйнували 12 хат, там керували Яків Андросов і Гуров Павло. У людей усе забрали та між собою й з начальством ділили».

До речі, у показаннях свідків було зафіксовано, що С. Величко відверто говорив односельцям:

«Ви всі подохнете з голоду, а я та мої діти будемо жити».

Перед тим, як допитати А. Речицького, суд заслухав звинуваченого І. Кобзаря, який нагадав, що 24 грудня 1934 р. його

«викликали в урядовий вагон, який тоді знаходився в містечку Вознесенськ Одеської області, в якому перебували Павло Любченко, секретар ЦК КП(б)У та Речицький. Нам (був ще десяток секретарів райкомів партії) було сказано, що потрібно організувати роботу так, щоб отримати рішуче зрушення у хлібозаготівлі. Тов. Любченко заявив, що для практичної допомоги в боротьбі за хліб нам надіслали тов. Речицького, який має великий досвід на цьому фронті, оскільки до приїзду до нас у район він провадив аналогічну роботу у Вінницькій області, де досяг блискучих результатів».

Цікаво пригадати щоденник поїздки комісії Л. Кагановича в Україну наприкінці 1932 р. Дійсно, 24 грудня того року о 22 год. 15 хв. в урядовому вагоні у Вознесенську проводилася нарада секретарів райкомів партії під головуванням Л. Кагановича. Запис свідчить:

«Гарбузинський⁵¹ район. Секретар – Кобзар. Застосували повернення незаконно переданих авансів. В одному колгоспі з 600 центнерів, розданих за трудодні, повернули 70 [...].

⁵¹ Назва райцентру Арбузинка до 1946 р.

Л. М. (Каганович): Це нагадує куркульську політику з червоними обозами: покласти пудик та везти з червоним прапором.

Ще не обмолочено 6000 га по всьому району. Потрібні працівники – 10–11 чол. Зараз є з обкому 18 уповноважених, але їх, за думкою Кобзаря, недостатньо».

У щоденнику Л. Каганович коротко занотував свій виступ:

«Лише наприкінці грудня ви починаєте розуміти, як потрібно заготовляти хліб. І то я вас похвалив, що ви починаєте розуміти [...]. Хліб, що йшов у вас до цих часів, ішов значною мірою самопливом, неполітично, без душі, без більшовизму [...]. Куди ви дивилися, що на громадське харчування йде по 3–4 фунти на трудодень, а зараз збираєте по півпудика розданих авансів [...]. Що головне у вас зараз? Не аванси й не переобмолот, а:

- 1) вивезти наявний хліб із комор, хоча б він зберігався під виглядом усіляких фондів;
- 2) прискорити обмолот;
- 3) шукати розкрадений хліб [...] і шукати потрібно його так, щоб самі розкривали ями, оскільки інакше в нас не стане сил перекопати всю землю.

Багато комуністів виявилися ідеалістами есерівського напрямку, ідеалізують колгоспника, не помічаючи класової боротьби».

Запис у щоденнику за 24 грудня 1932 р. закінчується так:

«Нарада завершилася підписанням секретарями райкомів зобов'язань закінчення виконання хлібозаготівлі до певних чисел та вивозу, починаючи з 26 грудня, не менше певної кількості хліба [...]. Нарада закінчилася о 4 год. 25 грудня. О 4-30 виїхали до Херсона»⁵².

Не дивно, що І. Кобзар на суді винним себе не визнав. Після наради в Л. Кагановича 25 грудня 1932 р. він повертався до Арбузинки у супроводі нового вповноваженого ЦК КП(б)У А. Речицького, який

⁵² Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ: 1932–1933 рр. – С. 327–328.

«мені почав викладати свій метод, говорив, що ми “цяцькаємося та панькаємося (граємося й возимося) з народом”, що потрібно здійснювати набагато жорсткішу політику, висилати крадіїв, валити хати й т. д.».

А. Речицький у виступі на суді спочатку нагадав, що його призначили «вповноваженим ЦК», що він

«приїхав до Гарбузинського району з Махнівського району Вінницької області, де він виконав план хлібозаготівлі на 100%».

Жодних нарікань щодо його роботи на Вінниччині не було, а працював він у двох районах однаково. За словами А. Речицького, коли він приїхав до Арбузинки, то побачив тут приховування врожайності й посівних площ із боку РВК, проведення хлібозаготівлі не після обмолоту збіжжя, а через деякий час, що надавало можливість сховати обмолочене зерно.

Йому поставили завдання виконати план хлібозаготівлі в Арбузинському районі до 1 лютого 1933 р. За 5 тижнів потрібно було зібрати 12 тис. т, за 5 попередніх місяців зібрали 28 тис. т. Він пояснив, що до його приїзду місцеві працівники не застосували інструкцію ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р., що була підготовлена за участі В. Молотова. Вона передбачала накладання на нездатчиків хліба та неплатників 15-разового штрафу (потім зазвичай конфісковували хату, відбувався продаж майна та виселення всіх членів сім'ї). Натомість він, мовляв, застосував «радянський закон». Прокурор на це заперечив, що в інструкції йшлося про конфіскацію, але не руйнування хат.

«Так, – відповів А. Речицький, – я вважав, що для більшого ефекту хати, котрі підлягали конфіскації, потрібно було руйнувати, і щоб народ це бачив на власні очі».

Щодо возіння людей у дїжках, звинувачений сказав, що не надавав цьому значення, адже метою була дискредитація «злісних нездатчиків хліба».

На свій захист А. Речицький заявив, що 20 січня 1933 р. в Арбузинський район приїхав член політбюро ЦК КП(б)У В. Затонський, і він був задоволений його діяльністю. У цей момент З. Кацнельсон перервав А. Речицького, щоби той не відволікався. Проте звинувачений детально пояснив, що таке «метод кон-

центрованого удару», запропонований В. Затонським: масові застосування штрафів, виселення, арешти «заради залякування інших». Він додав:

«Ось я й провадив концентрований удар!».

Голова судового засідання одразу оголосив перерву, після якої виступив прокурор. Він звинуватив А. Речицького в «контрреволюційній», «фашистській», «підривній діяльності з 1918 р. до дня арешту», заявивши, що той був

«українським націоналістом, який начепив на себе машкару справжнього комуніста», і за «завданням УВО з контрреволюційною метою влаштував неподобства в Арбузинському районі».

Назвавши А. Речицького «найлютішим класовим ворогом», прокурор зажадав застосувати до нього вищу міру покарання – розстріл. Натомість І. Кобзаря і Й. Ткача прокуратура кваліфікувала як «чесних балакунів», комуністів, котрі «втратили пильність», запропонувавши засудити їх на 3 роки. С. Величкови й М. Димчакові, як кримінальним елементам, призначалося по 5 років виправно-трудова таборів. Суд підтримав прокурора та ухвалив відповідний вирок. А. Речицького розстріляли 25 квітня 1934 р. у Харкові. Реабілітований він 29 січня 1992 р.

Багато питань, що стосуються цього показового судового процесу, чекають на відповіді. Хто був ініціатором процесу? Чому суд очолив перший заступник голови ДПУ УСРР? Поки що можемо лише висловити припущення, що справу узгодили з політбюро ЦК КП(б)У та, ймовірно, із Москвою. Зрозуміло, що вона вписувалася в політичну кампанію, розпочату Й. Сталіним з грудня 1932 р. проти «українського націоналізму». Протягом 1933 р. кілька тисяч «українських націоналістів» були засуджені судовими та позасудовими органами. Але чому обрали саме Арбузинку, А. Речицького та час (березень 1934 р.), коли, власне, чергова сталінська репресивна кампанія почала затухати?

Загалом зазначимо, що твердження окремих істориків про те, нібито керівництво УСРР якимось чином змушувало Й. Сталіна застосовувати більш жорсткі дії щодо республіки, не підтверджуються доступним на сьогодні комплексом архівних

документів. Їх уважний аналіз свідчить, що серед партійно-радянських керівників існував широкий спектр настроїв та поведінки під час Голодомору 1932–1933 рр. – від беззастережної підтримки курсу Й. Сталіна до різноманітних форм опору. Щоб придушити незадоволення та зламати опір на місцевих чиновників до них застосовувалися різноманітні форми політичних репресій. У ситуації, коли Й. Сталін та його група ініціювали широкомасштабні репресії, часто їх виконавці перетворювалися на жертв. Звернімо увагу й на те, що дії групи Й. Сталіна в Україні мали специфічний характер, відмінний від інших регіонів СРСР (за винятком Кубані): під час Голодомору, коли помирали мільйони, режим арештовував сотні тисяч людей, з яких більше тисячі розстріляли.

Васильєв В., Верт Н., Кокін С. Документи органов ВКП(б) и ГПУ УССР о настроениях и моделях поведения партийно-советских работников в республике (1932–1933 гг.)

В статье анализируются взаимоотношения между руководством СССР и УССР, настроения и модели поведения партийно-советских работников в республике в период Голодомора 1932–1933 гг.

Ключевые слова: Сталин, Молотов, Каганович, репрессии, настроения, поведение.

Vasyliiev V., Werth N., Kokin S. Documents of the CPSU(b) and the GPU of the Ukrainian SSR of the Mood and Behavior Patterns of Party-Government Workers of the USSR (1932–1933).

The paper analyzes the relationship between the leadership of the USSR and the Ukrainian SSR, mood and behavior of party-government workers during the Holodomor of 1932–1933.

Key words: Stalin, Molotov, Kaganovich, repressions, moods, behavior.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94 (477)

Юрій ШАПОВАЛ*

Нові цінні видання документів ГДА СБ України

У 1929 р. слідчий Соломон Брук, один з тих, хто фабрикував справу «Спілки визволення України», на допитах (за свідченням одного із допитуваних) повторював:

«Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання – і воно буде виконане; кого не поставимо – перестріляємо!»¹.

Власне, ці слова можуть бути своєрідним епіграфом до двох науково-документальних видань, що побачили світ у київському видавництві «Темпора». Вони містять документи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) в

* Шаповал Юрій Іванович — директор Всеукраїнського державного спеціалізованого видавництва «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, докт. іст. наук, професор.

¹ Снегірьов Г. Набої для розстрілу. (Ненько моя, ненько...). Лірико-публіцистична розвідка. – К., 1990. – С. 110.

Києві. Упорядником першого з них під назвою «Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр.» є колишній співробітник згаданого архіву доктор історичних наук Василь Даниленко. Він же написав і вступну частину під назвою «Політичний контроль духовного життя в Україні 1920-х років». Другий збірник – «Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР»» – упорядкували заступник начальника ГДА СБ України, кандидат історичних наук Сергій Кокін і старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України, кандидат історичних наук Тетяна Осташко.

Засновник більшовицької держави Володимир Ленін неодноразово підкреслював, що залучення старої інтелігенції до соціалістичного будівництва є специфічною формою класової боротьби². А без насильства класової боротьби він собі не уявляв. Разом з тим, В. Ленін сповідував і гнучку тактику, пропонуючи використовувати спеціалістів «по-старому», «по-буржуазному», зокрема, приваблюючи їх вищою, ніж у інших, заробітною платнею³. Однак, залишилося дуже багато свідчень того, який з цих методів був для нього головним. Ще в березні 1919 р. у розмові з американським журналістом Лінколном Стефенсоном Володимир Ленін відверто говорив:

«Якщо ви хочете досягнути мети, яку ставить перед собою революція, то абсолютну, інстинктивну опозицію старих консерваторів і навіть твердих лібералів треба примусити замовкнути»⁴.

Не випадково одну з найбрутальніших за змістом і лексикою ленінських праць «Як організувати змагання?» вперше було надруковано в рік «великого перелому», тобто 1929 р., коли Сталін розпочав «революцію згори», оголосив ліквідацію куркульства «як класу». Це був не лише тотальний наступ на селянство, а й черговий, жорсткий тур наступу на інтелігенцію. Режиму потрібно було «незаперечне» виправдання цих дій.

² Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 39. – С. 248; Т. 45. – С. 96.

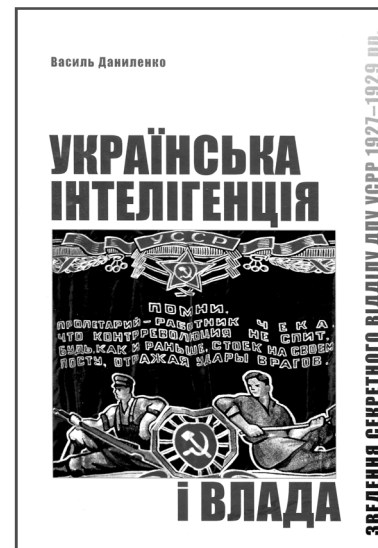
³ Там само. – Т. 36. – С. 179; т. 34. – С. 296 та ін.

⁴ Цит. за: Латышев А.Г. Рассекреченный Ленин. – М., 1996. – С. 205.

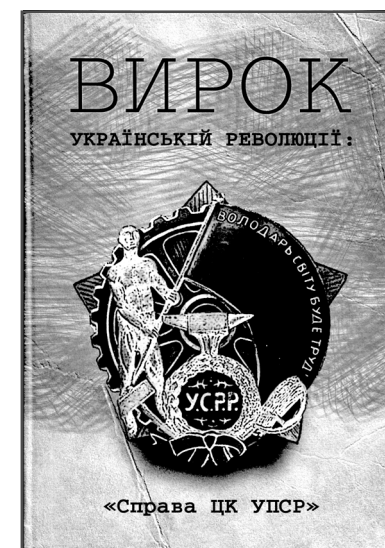
Таке виправдання знайшли у більшовицькій «Біблії» – творах Леніна. У надрукованій праці він називав «панів інтелігентів», які виступали проти насильства, «сльотою», а інтелігенцію, яка саботувала більшовицьку владу (вважаючи її нелегітимною), – «ворогом народу», прирівнював її до шахраїв, трутнів і хуліганів.

Володимир Ленін не дуже шанував і тих, хто співпрацював з режимом, вважаючи, що цій частині інтелігенції притаманні такі риси, як нехлюйство, недбалість, неохайність, неакуратність, нервова поспішність, схильність підмінити справу дискусією, роботу – розмовами. Він писав:

«Серед помилок, недоліків, промахів нашої революції чималу роль відіграють ті помилки та ін., що породжуються цими сумними, – але неминучими у даний момент – властивостями інтелігентів з нашого середовища і відсутністю достатньо-

Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд. В. М. Даниленко. – К.: Темпора, 2012. – 756 с.

Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР». Науково-документальне видання / Упоряд. Тетяна Осташко, Сергій Кокін. – К.: Темпора, 2013. – 688 с.

го контролю за організаторською роботою інтелігентів з боку робітників»⁵.

Звісно, ленінське розуміння контролю було достатньо широким, але, в першу чергу, йшлося про контроль політичний.

Вже навіть на момент написання цієї ленінської праці, а, тим більше, на час її публікації, більшовицькою владою було досягнуто значних успіхів в організації того контролю, про який так йшлося у В. Леніна. Ключову роль в цьому відіграла комуністична спецслужба, організаційне становлення якої завершилося на початок 1920-х рр. З цього моменту, як зауважував, зокрема, колишній впливовий чекіст (він, до речі, народився в Україні і тут розпочав кар'єру) Павло Судоплатов у книзі спогадів:

«ГПУ повинно було стати основним джерелом інформації для всіх рівнів радянського керівництва»⁶.

Так воно і сталося.

Як підкреслює Василь Даниленко, саме тоді в СРСР

«склалася система відносин, у яких головну роль відігравали партійні рішення й інструкції, що формувалися на основі різних джерел, у тому числі донесень спеціально створених і засекречених органів, покликаних виявляти, упереджувати і знешкоджувати реальні чи потенційні загрози радянській державі й диктатурі комуністичної партії»⁷.

До цього можна додати ще два принципові моменти. По-перше, за умов заборони опозиційних партій та угруповань, відсутності незалежної преси і реальних виборів комуністичний режим не довіряв власним медіям, що дедалі більше виконували, насамперед, пропагандистську роль. Тим часом, керівництву була потрібна інформація про реальні настрої та позиції населення, у першу чергу інтелігенції. По-друге, політичний контроль є інструментом розправи з політичними супротивниками, з будь-якими виявами інакомислення. У цьому аспекті він

⁵ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 35. – С. 195.

⁶ Судоплатов П. Разведка и Кремль. Записки нежелательного свидетеля. – М., 1996. – С. 14.

⁷ Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд. В. М. Даниленко. – К.: Темпора, 2012. – С. 12.

нерозривно пов'язаний із політичним розшуком (російською мовою «политическим сыском»).

Яскравим і переконливим підтвердженням обох вказаних моментів є рецензовані видання. Почну з другого, себто зі справи членів Центрального комітету Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) – найпотужнішого політичного конкурента більшовиків. Матеріалізацією цієї справи став публічний, показовий процес, що відбувся 22–30 травня 1921 р. у Києві. Цей процес почали готувати з 1920 р. і він відомий ще під назвою «справа Голубовича» (від імені колишнього прем'єр-міністра Української Народної Республіки Всеволода Голубовича). Всі обвинувачення мали політичний характер і були підпорядковані глобальному задуму «затаврувати» цілий уряд – уряд УНР (за укладення миру з німцями у 1918 р., організацію повстанської діяльності, за Варшавську угоду 1920 р. тощо).

Ключову роль у підготовці процесу відігравали чекісти. Попереднє слідство очолював заступник Особливого відділу ВУЧК Семен Дукельський, а один з найвпливовіших чекістів Всеволод Балицький, за рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 29 березня 1921 р., очолив спеціально створену комісію. 17 травня 1921 р. своїм рішенням політбюро ЦК КП(б)У чітко дає зрозуміти, якого саме змісту повинен набути процес:

«Процес використати, щоб дати характеристику поведінки української інтелігенції»⁸.

Партійні органи та чекісти робили все, щоб розколоти українську інтелігенцію. Саме так сформулювало завдання політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 4 червня 1921 р.⁹

У передмові до стенограми процесу (виданої чекістським видавництвом вже 1921 р. у Харкові окремою книжкою) спроба української інтелігенції створити власну державу оцінювалася як «ярмаркові прийоми хитрого хохла, який обдурює циган»¹⁰.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 14, арк. 120.

⁹ Там само, арк. 130 зв.

¹⁰ Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал-Революционеров Голубовича, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др.

Якщо вірити організаторам процесу,

«трагедія української інтелігенції полягала ще й в тому, що вона не зрозуміла, що єдиний порятунок української культури, мови полягає у торжестві Радянських Республік»¹¹.

У передмові також підкреслювалося, що

«київський процес був свого роду останньою підсумковою ризикою, підведеною історією під ідейним розвалом, гнилизною і розкладом української “самостійницької” інтелігенції»¹².

Це була неправда, оскільки і після процесу над членами ЦКУПСР «підсумкову ризико» більшовицька влада підводить ще не раз, допоки не досягне головної мети – знищення або деморалізації найбільш визначних представників української інтелігенції.

Збірник, упорядкований Тетяною Осташко і Сергієм Кокіним, концентрує увагу на тому, що робилося режимом не після, а до згаданого київського показового процесу. У книзі вміщено 111 документів і ще 33 матеріали з фондів ГДА СБУ включено до додатку. Збірник, як і належить, «оздоблений» примітками, іменним і географічним покажчиками, а також унікальними ілюстраціями, що, за окремими виключенням, друкуються вперше.

Цінність видання, насамперед, в тому, що тут детально простежено, як саме, якими методами партійно-чекістський тандем готував згаданий київський процес. Насправді він став заключним актом слідчої справи, що тривала понад рік і неодноразово перейменовувалася: спочатку це була «справа ЦУПОК (Центрального українського повстанського комітету)», потім – «справа урядів УНР», а на завершальному етапі отримала назву «справа ЦК УПСР».

Київська губернська ЧК 4 квітня 1920 р. заарештовує низку українських есерів. Але не лише їх. Серед заарештованих опиняється журналіст Євген Валеріанов (Єфим Асніс), свідчення якого стали підставою для тверджень про існування ЦУПОК і про

Стенографический отчет / Под ред. Д. З. Мануильского и С. С. Дукельского. – Х., 1921. – С. 5.

¹¹ Там само. – С. 6.

¹² Там само. – С. 4.

входження до нього діячів УПСР. Через чотири дні чекісти звільняють Валеріанова (Асніса), але його свідчення залишаються в силі. Отже, на початку було слово і це було слово провокатора.

Це він на прохання тодішнього голови Київської губчека Всеволода Балицького розповів про те, що чув про існування повстанського комітету. В. Балицький скерував Валеріанова (Асніса) до уповноваженої губчека Є. Михайлової:

«Я повідомив їй, що за моїми відомостями, на чолі “ЦУПОКа” стоять члени Ц.К. У.П.С.Р. Петренко, Лизанівський, Черкаський та ін., яких тепер не пригадаю. Михайлова доручила мені нагляд за ними, знаючи мене, як журналіста, що давав звіти засідань Центр[альної] Ради, вони відверто мені розповідали про все, і підтвердили існування “ЦУПОКа”, що мав на меті підняття збройного повстання для повалення рад. влади на Україні. Все я передав Михайловій»¹³.

Тут виникає суттєве запитання: а чи насправді існував ЦУПОК? Заарештований есер Іван Лизанівський стверджував, що чув про таку структуру, що нібито діяла у Вінниці і була очолювана якимось Бойко-Морісоном (запам’ятаймо це прізвище!). А що ж до самих українських есерів-фігурантів майбутнього показового процесу (Всеволода Голубовича, Юрія Ярослава, Назара Петренка, Івана Часника, Івана Лизанівського та інших)? Можливо, вони плекали якісь підступні плани проти більшовиків? Звісно, вони бачили антиукраїнський характер ленінського режиму. Звісно, вони – програвши битву за державність – прагнули політично «відкоригувати» ситуацію, адже вони, як і більшовики, були за «владу трудового народу», сповідували близькі до більшовицьких соціальні ідеали. Існувало лише одне «але». Есери прагнули мати *українську* (або хоча б *проукраїнську*) владу, а тому наївно вірили: допоки більшовики ще остаточно не закріпилися в Україні, треба йти на компроміс, тим, хто ще перебував в еміграції, повертатися додому, підкреслювати лояльність до більшовиків, входити в адміністративні та інші структури, щоб протистояти антиукраїнській владі, спробувати

¹³ Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР» / Упоряд. Тетяна Осташко, Сергій Кокін. – К.: Темпора, 2013. – С. 83.

кадрово «залити більшовиків», як висловлювались українські боротьбисти – «брати» есерів по партії.

І це все. Увесь «склад злочину». Ні про які заколоти та перевороти не йшлося – для цього вже просто не було ніяких можливостей. За допомогою документів Тетяна Осташко і Сергій Кокін докладно показують, що більшовики з самого початку прагнули довести інше – існування повстанкому, плани перевороту. Однак нічого, крім свідчень більшовицького агента Валеріанова (Асніса), у них не було. Справою ЦУПОК наприкінці літа 1920 р. займалися різні підрозділи більшовицьких спецслужб.

«Поставало питання, – зазначає Тетяна Осташко, – про те, як цю справу кваліфікувати, враховуючи брак фактів військового злочину. Очевидним ставав політичний підтекст справи»¹⁴.

Військові спецслужби намагалися усунути від її ведення і передати у розпорядження чекістів, у яких вона зрештою і опинилась.

На перший план було висунуто Всеволода Голубовича, заарештованого у серпні 1920 р. у Кам'янці-Подільському. 24 серпня 1920 р. колишнього прем'єра УНР допитує військовий слідчий Особливого відділу при Реввійськраді 14-ї армії Іван Бірюков. Він власноруч править свідчення, записує, що В. Голубович брав участь

«в організації постачання Петлюрівської армії, в організації Центрального Повстанського комітету, в безпосередній участі у складі Уряду УНР»¹⁵.

І. Бірюков з'ясовує, що В. Голубович контактував з есерівським осередком у Києві, але лише з метою організації антиденікінського спротиву, який організували також і більшовики. Тоді слідчий зосереджується на минулій державно-політичній діяльності Всеволода Голубовича, докладно розпитує про добу Української Центральної Ради, міжнародної конференції у Брест-Литовську у січні 1918 р., про період існування Директорії. Він вперто «гне лінію»: есерівський ЦК і ЦУПОК тотожні. Проте переконливих доказів бракує – їх просто немає.

¹⁴ Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР». – С. 34.

¹⁵ Там само. – С. 111.

Тим не менш, вже заарештовані деякі колеги В. Голубовича по партії, їх також допитують, прагнуть примусити дати «потрібні» свідчення. Інших оголошують в розшук. Один з цих есерів, Іван Лизанівський, не ховається. 17 вересня 1920 р. у Київській губчека він дає цікаві свідчення. Виявляється, що ключовий *trial maker*, себто слідчий Іван Бірюков, не той, за кого себе видає. Він фігурував як Олексій Бойко (Морісон), Бойко-Кухта, Кухта-Кухтинський, Бейк-Моріссон. За словами І. Лизанівського, цей авантюрист служив і Директорії, і французькій та польській розвідці, був і в контррозвідці Антона Денікіна. Саме він у містечку Хмільник (під Вінницею) зібрав довкола себе бандитів, оголосив їх Центральним українським повстанським комітетом. Це він у Вінниці грабував банки, намагався вбити членів УПСР за їхню нібито співпрацю з більшовиками. Коли ситуація помінялася на користь більшовиків, Бірюков (Бойко) змінив політичний вектор, перейшов на бік колишніх супротивників.

«Відомостей про нього не було, – свідчив Лизанівський, – аж тов. Всеволод Голубович побачив його, як слідчого в Особливому відділі 14 армії»¹⁶.

Насправді: життя – найкращий драматург. Воно несподівано звело політичного авантюриста І. Бірюкова (Бойка) і В. Голубовича, який знав, хто насправді його допитує. Забігаючи наперед і не позбавляючи читачів можливості самим з'ясувати всі майже детективні колізії, зауважу лише, що більшовики (після свідчень есерів) заарештують І. Бірюкова (Бойка) і навіть ухвалять рішення про його розстріл. Це станеться відповідно у березні та жовтні 1921 р. Але *перед тим*, вже перебуваючи під наглядом секретно-оперативної частини Особливого відділу Південно-Західного фронту, І. Бірюков (Бойко) продовжував працювати для цієї установи: допитував заарештованих, маніпулював свідченнями, щоб довести «гріхи» есерів, щоб накопичити матеріал для дискредитації українського національно-визвольного руху.

«Можна стверджувати, – зазначає Тетяна Осташко, – що авантюрист І. Бірюков став просто знахідкою для радянських

¹⁶ Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР». – С. 195–196.

спецслужб, які використовували його поінформованість для фабрикації справи спочатку проти республіканського проводу загалом, а згодом проти УПСР»¹⁷.

Надруковані у збірнику «Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР»» архівні документи є переконливим підтвердженням цих слів.

Ще одна важлива деталь. У березні 1921 р., вже після арешту, І. Бірюков (Бойко) заявив:

«Мій арешт і моє теперішнє становище є фактично провал справи Голубовича у внутрішньому і у зовнішньому міжнародному сенсі»¹⁸.

Маніпулятор і авантюрист помилявся. Більшовики успішно використали всі його «напрацювання». І їм було абсолютно байдуже, хто був їх автором. Головне було поставити українську інтелігенцію «на коліна», насамперед, політичних опозиціонерів.

Характеризуючи стан комуністичних органів держбезпеки за умов нової економічної політики, автор книжки «Червона інквізиція. Історія радянської служби безпеки» Борис Левицький свого часу зауважував:

«Позаду був “романтичний терор”, розпочинався етап бюрократичного скерування терористичних заходів»¹⁹.

У 1926 р. у політичному звіті IX з'їзду КП(б)У Лазар Каганович (він очолював у 1925–1928 рр. ЦК КП(б)У) чомусь вирішив відповісти на обвинувачення Карла Каутського в тому, що більшовики засвоїли мистецтво політичної поліції краще, ніж суть вчення Карла Маркса:

«Ми не сперечаємось, що дійсно навчилися мистецтву політичної, як він висловився, поліції, що ГПУ у нас працює вельми непогано, і якби Каутський потрапив до нас, то ми надали б йому повну можливість в цьому переконатись особисто»²⁰.

¹⁷ Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР» . – С. 49.

¹⁸ Там само. – С. 380.

¹⁹ Lewytzkij B. Die rote Inquisition. Die Geschichte der sowjetischen Sicherheitsdienste. Frankfurt-am-Main, 1967. – S. 58.

²⁰ Каганович Л.М. На путях строительства социализма. – X, 1926. – С.12.

І бюрократичне скерування терористичних заходів, і мистецтво політичної поліції – уособленням всього цього є діяльність Секретного відділу ГПУ УСРР в 1920-х рр. Цьому періоду і присвячено, як вже відзначалося, збірник, упорядкований Василем Даниленком. Як підкреслено у передмові, завдання постійного нагляду над найактивнішою частиною суспільства у місті та на селі відводилась спеціальним підрозділам – секретно-політичним відділам, частинам, управлінням. Завдяки розгалуженій мережі інформаторів, агентів, секретних співробітників оперативно виявлялось найменше невдоволення чи спроби організації опору антиукраїнським заходам більшовицької влади²¹.

До цього можна додати, що у грудні 1921 р. було запроваджено систему політичного контролю. Скасовувалася служба військової цензури і замість неї впроваджувалися відділи, відділення і пункти політичного контролю при Секретно-оперативному управлінні ВЧК (пізніше ГПУ). На місцях підрозділи політконтролю входили до складу секретно-оперативних частин губернських відділів ВЧК-ГПУ, у повітах політконтроль здійснювали уповноважені губернських відділів ВЧК-ГПУ. У сферу завдань політконтролю входили контроль за поштово-телеграфною і радіотелеграфною кореспонденцією, відбір кореспонденції у відповідності із секретними списками органів безпеки тощо. У березні 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) ухвалило за поданням ГПУ «суворо секретну» постанову про організацію при кожній установі чи підприємстві, а також при вищих навчальних закладах «бюро сприяння» («бюро содействия») для агентурно-інформаційної роботи.

Отже, чекістами було створено на правду потужний апарат для власного «моніторингу» суспільного життя, «очі і вуха» режиму. Результат цих зусиль, зокрема, ілюструють 140 документів, відібраних Василем Даниленком для друку. За словами упорядника, читачам вперше представлено найповнішу добірку, джерелом формування якої слугували переважно матеріали агентурних розробок й оперативні донесення. Вибірку зроблено

²¹ Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. – С. 14.

переважно з розділів «Украинская контрреволюция» та «Русская общественность». В інших розділах щотижневих зведень висвітлювалася боротьба чекістів з троцькістською опозицією, духовенством, релігійними угрупованнями, анархістами, сіоністами.

«До книги, – зазначає Василь Даниленко, – включались лише ті фрагменти, що виявляли ставлення більшовицької влади до українського національно-визвольного руху й інтелігенції. У широкому вжитку представників радянських спецслужб був термін, застосований як ярлик виключно до українців – “шовіністи”. До цієї категорії відносили, виходячи з суспільно-політичних поглядів об’єктів спостереження, студентів, учителів, професорів, академіків, науково-технічних працівників»²².

Щотижневі зведення (російською мовою «сводки») готувалися у двох примірниках – для голови ГПУ УСРР Всеволода Балицького і для начальника Секретного відділу ОГПУ СРСР Терентія Дерібаса (з жовтня 1929 р. готувався ще й третій примірник – для Секретно-оперативного управління ОГПУ). Документи підготовлено, ясна річ, російською мовою, оскільки це була мова комуністичної спецслужби (за деякими винятками, коли чекісти змушені були вдаватися до української). Зведення існують в оригіналах та копіях, підписаних заступником начальника Секретно-оперативного управління ГПУ УСРР Ізраїлем Леплевським, начальником Секретного відділу Валерієм Горожанином або його заступником Ошером Абуговим.

Свого часу мені довелося вперше надрукувати суперсекретний чекістський службовий обіжник під назвою «Про український сепаратизм», що з’явився у вересні 1926 р.²³ Пафос цього важливого документу полягає, власне, в тому, що він орієнтував на збір всебічної інформації про прихильників «українізації», насамперед, з числа представників «правої» української інтелігенції, тобто середовища українських інтелектуалів, зокрема, тих, хто повернувся (або ще хотів повернутися) в Україну під впливом декларованої «українізації». В листі названо найбільш

²² Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. – С. 32–33.

²³ Див.: *Shapoval Y. «On Ukrainian Separatism» A GPU Circular of 1926 // Harvard Ukrainian Studies. –1994. –Vol. XVIII. – № 3/4. – P. 275–302.*

небезпечні, з точки зору ГПУ, осередки українства, які використовують умови «українізації» у власних розрахунках. В першу чергу, це – Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), «могутній оплот націоналізму і чудове агітаційне знаряддя», Всеукраїнська академія наук (ВУАН), яка «зібрала навколо себе компактну масу колишніх примітних діячів УНР»²⁴.

Докладно було проаналізовано ситуацію на селі, умови початку індустріалізації, тенденції в середовищі української еміграції. І все це завершено висновком про те, що «на роботу по українській громадськості необхідно звернути найсерйознішу увагу», підкреслити зростання активності «ворожих нам соціальних і політичних прошарків»²⁵. Отже, паралельно з офіційними деклараціями партійних керівників чекісти задовго до відкритого наступу на «українізацію» якби розгортали власну контрукраїнізацію, акумулюючи та систематизуючи компромат проти всіх, кого вони вважали «небезпечними» для комуністичного режиму. Василь Даниленко зауважує, що щотижневі зведення Секретного відділу ГПУ УСРР у 1927–1929 рр. готувалися саме в ключі, обумовленому згаданим обіжником, а також інструктивним листом «Про українську громадськість» від 30 березня 1926 р.²⁶

Розподіливши інтелігенцію на правих (тих, хто скептично ставився до «українізації» та інших заходів по «вкоріненню» більшовицького режиму в Україні, хто прагнув її незалежності) і на тих, хто змінив політичні орієнтири, пішов на компроміс з владою, але прагнув скористатися політикою «українізації» для зміцнення української культури (до таких осіб можна віднести, скажімо, Михайла Грушевського, який у березні 1924 р. повернувся з еміграції), чекісти однаково пильно фіксували настрої та висловлювання представників обох груп. Вони з однаковою інтенсивністю не довіряли жодній з них.

²⁴ Об украинском сепаратизме. Циркулярное письмо Государственного политического управления Украины. – Харьков, 1926. – С. 3.

²⁵ Там само. – С. 11–12.

²⁶ Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. – С. 24.

«В средних числах мая месяца в Одессу из Киева приехали известные украинские артисты САКСАГАНСКИЙ и САДОВСКИЙ. Их приезд и выступления вызвали среди местной украинской общественности, главным образом шовинистически настроенной, большой подъем национальных чувств... 17 мая во время выступления артистов в Держдраме группой украинцев им были преподнесены цветы желтого и голубого оттенков... Нужно отметить, что репертуар артистов бытового характера пришелся по вкусу местной украинской интеллигенции... Определенной части украинской общественности нравится украинская романтика, рисующая удаль казаков-украинцев, их "борьбу с Москвой" и т. п.

Такие же проявления узко-шовинистического характера имели место и на концерте Полтавской капеллы бандуристов, где произведения, вроде, "бьют врага" и другие, им подобные, вызвали среди публики бурные восторги и подъем национальных чувств»²⁷.

Це – уривок (мовою оригіналу) із щотижневого зведення за 29 травня – 5 червня 1927 р. У цьому маленькому уривку можна бачити виразне ставлення спецслужби (що діє в Україні!) до українців. Тут є підозріле ставлення не лише до кольору квітів чи мистецького репертуару. Тут є ставлення до всього українського як до чогось априорно небезпечного, ворожого, підступного. Спецслужба ні в якому разі не позиціонує себе як частину українців. Вона дивиться на них як на піддослідних, як на щось партикулярне у «нормальному» суспільстві тодішньої УСРР.

Процитуюмо ще один уривок із зведення від 16–22 грудня 1928 р.:

«В Харькове проживает галичанин МЕЛЬНИК, приехавший на Украину из закордона... О современном положении УССР МЕЛЬНИК говорил: "УССР – это только название, а фактически существует старая Россия с небольшой и невлиятельной кучкой малороссов. Поэтому отношение к галичанам, которые не понимают русского языка и стараются украинизировать окружающих, крайне неприязненное. Над нами здесь изде-

²⁷ Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. – С. 119.

ваются, смеются, и все это только потому, что мы – украинцы...". Принимаются меры к разработке МЕЛЬНИКА»²⁸.

Невдовзі буде «розроблений» не лише Мельник, а й чимало інших галичан, діячів Компартії Західної України, чиїми руками Москва, між іншим, проводила свою політику в Польщі. На початку 1930-х рр. їх викличуть до Харкова, обвинуватять у «шпигунстві» та інших «гріхах», а згодом знищать.

Тут було наведено два уривки невипадково. Вони виразно резонують із заявами декого із сучасних політиків в Україні про те, що українська мова і культура потрібна лише вузькому колу україномовних інтелігентів, а також із спробами політиків і деяких медійних ресурсів створити винятково негативний образ галичан, що, мовляв, руйнують державну «стабільність» України. В цьому сенсі прочитання обох рецензованих збірників буде корисним, насамперед, не політикам, як про це пише Тетяна Осташко²⁹, а, на нашу думку, передовсім «нормальним» громадянам, тим, хто прагне неупереджено розібратися у питанні, за яких умов Україна може стати не декларативно, а реально незалежною державою.

Надруковані Василем Даниленком документи відбивають ще одну важливу лінію в діяльності чекістів, про яку мені також вже доводилось писати раніше у розвідках про стеження за Михайлом Грушевським та Сергієм Єфремовим³⁰. Відстежуючи настрої українських інтелектуалів, їх рефлексії на події, чекісти сіяли розбрат, розкол, протистояння в цьому середовищі,

²⁸ Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. – С. 455–456.

²⁹ Див.: Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР». – С. 65.

³⁰ Див.: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996; *Шаповал Ю.* Невідомі документи ГПУ–НКВД про життя і діяльність М.Грушевського у 1924–1934 роках // Український історик (США). – 1996. – № 1/4. – С. 325–349; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). – К., 1999; *Шаповал Ю.І.* М. С. Грушевський у дзеркалі справи-формуляра // Укр. іст. журн. – 2001. – № 4. – С. 140–161; *Blum A., Shapoval Y.* Faux coupables. Surveillance, aveux et procès en Ukraine soviétique (1924–1934). L'exemple de M. Grushevskij et S. Efreimov. – Paris, 2012.

прагнули використати не найкращі параметри характерів доволі відомих і знаних осіб.

«Втручання у людські душі, – підкреслює Василь Даниленко, – було масовим і брутальним. Страхітливі випробування випадали тому, у кого в оточенні з'являвся підступний інформатор, який ревно повідомляв “куди треба” про найменші кроки підопічних. Рано чи пізно доля тих, кого “розробляли” в ДПУ, закінчувалася трагічно»³¹.

Підтвердження цьому читачі знайдуть у рецензованому збірнику, який також містить чимало важливих відомостей про реакцію суспільства на паризький процес над вбивцею Симона Петлюри, на звільнення Олександра Шумського з посади народного комісара освіти УСРР, про агентурні розробки, здійснювані Секретним відділом, про статистику «операцій по українському контрреволюційному активу», про відгуки на арешти у «Шахтинській справі», про динаміку політичних репресій, про чисельність осіб, залучених чекістами протягом певного періоду до співробітництва, тих, хто отримав відповідний криптонім (частину з них наведено у вступній статті), про агентурну розробку, з якої почалася фабрикація резонансної на той час справи «Спілки української молоді» та «Спілки визволення України» та про багато інших важливих для подальших досліджень питань. Надзвичайно цікавими є надруковані листівки, що розповсюджувалися нелегально і вилучалися чекістами. Вони показують реальні суспільні настрої і критичне ставлення різних суспільних страт до режиму. Збірник має іменний та географічний покажчик, список скорочень, найчастіше вживаних у документах, а також фотододаток.

Визнаючи безсумнівну вартісність та значущість нових видань, хотілося б висловити і деякі побажання та зауваження. Перше спільне зауваження стосується якості приміток і коментарів, у обох збірниках «вмонтованих» у біографічні відомості. Гадаємо, тут є чимало «резерву», у сенсі використання упорядниками вже напрацьованого дослідниками матеріалу, який чомусь часом обійдено увагою.

³¹ Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. – С. 26.

Безумовно, робота Тетяни Осташко і Сергія Кокіна заслуговує на продовження. І не тільки тому, що ще чимало джерел залишилися невикористаними, а й тому, що підготовлений ними збірник – складова частина більш широкої проблеми. Ось чому, на нашу думку, було б ідеально здійснити проект перевидання стенограми харківського процесу ЦК УПСР 1921 р. з відповідними коментарями і з публікацією дотепер неопрацьованих джерел, що стосуються передісторії процесу та його наслідків.

У збірнику, упорядкованому Василем Даниленком, є речі, що потребують уточнення. Наприклад, упорядник чомусь твердить, що процес у справі «СВУ» відбувся у квітні 1930 р.,³² хоча, як відомо, він розпочався у березні. У передмові можна прочитати про процеси «СВУ», «Українського національного центру» (1931 р.), «Української військової організації» (1933 р.),³³ хоча ніяких процесів у двох останніх справах не було. Були закриті судові рішення, а справу «УВО» взагалі можна назвати «гумовою», оскільки чекісти додавали до неї фігурантів і після 1933 р. На карб упоряднику, добре знайомому з академічними канонами, можна поставити і те, що він чомусь виніс на обкладинку власне ім'я. Це породжує ілюзію: все, що є під обкладинкою доволі грубої книги, написано саме Василем Даниленком як автором. Насправді це не так. У бібліографічному описанні збірника він позначений як упорядник, адже маємо справу не з монографією.

Трохи дивним виглядає і фотододаток до книги, оскільки в ньому вміщено виготовлений в ГПУ фотоальбом до справи «СВУ», кілька портретів чекістів (без деяких, чиї прізвища є на документах), два плакати і склад політбюро ЦК ВКП(б), обраного у 1930 р., що хронологічно виходить за межі публікації.

Втім, побажання є побажаннями, а наявні два науково-документальні видання вже живуть власним життям і, поза сумнівом, будуть корисними всім, хто серйозно цікавиться історією більшовицької спецслужби.

³² Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. – С. 31.

³³ Там само.

ХРОНІКА ПОДІЙ

УДК: -03+001.817: 314.87: 316.485.26: (477)

*Тамара ДЕМЧЕНКО**

Депортації як практика «Великого терору»

(за матеріалами круглого столу «Депортація як складова державного терору в УСРР/УРСР», 24 травня 2013 р.)

У Чернігові стало вже гарною традицією презентацію чергової книги обласного тому серії «Реабілітовані історією» поєднувати із засіданням круглого столу, на який запрошуються провідні київські історики – визнані фахівці з проблем реалізації політики державного терору в сумнозвісний період 1920–1930-х і 1940–1950-х р.

24 травня 2013 р. в інституті історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного

педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка громадськості області, викладачам, студентам, журналістам і краєзнавцям було представлено четверту книгу серії «Реабілітовані історією», яка відкривається розлогим дослідженням О. Б. Коваленка й Л. С. Аскерової «Спецпоселенський проект» М. Хрущова (до історії виконання указів Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого та 2 червня 1948 р. про виселення селян, які не виконали мінімуму трудовнів, на Чернігівщині) та ґрунтовною добіркою документів із фондів Державного архіву Чернігівської області. Хоча традиційно книга вміщує і списки реабілітованих (завершено опрацювання матеріалів щодо осіб, чиє прізвище розпочинається на «Д»), і цікаві нариси про долю маловідомих жертв тоталітарного режиму, проте саме тема депортацій опинилася у центрі уваги упорядників.

Попри відсутність будь-якої патетики, діловий тон, засилля канцеляризмів при описі процедури виселення у численних колгоспах області стає моторошно від картини абсолютної незахищеності громадян, які реально мали за собою невиконання мінімуму трудовнів, але звинувачувалися в усіх смертних гріхах, і на додачу – у «співробітництві з німецькими окупантами», крадіжках тощо. Наскільки щирими були їхні обвинувачі сказати важко, очевидно, багато хто боявся піти протореним шляхом до Сибіру, але картина моральної обстановки в тогочасному українському селі, що ледве чи й оправилося від війни, голоду 1946–1947 р., була жахливою. Страх депортації дамокловим мечем висів над людьми, впливав на їхній вибір, спонукав до аморальних вчинків.

Презентація книги розпочалася вступним словом директора інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського професора О. Б. Коваленка, начальника управління з питань внутрішньої політики та зв'язків із громадськістю Чернігівської облдержадміністрації А. Ф. Подорвана, першого проректора Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка професора В. О. Дятлова, директора комунального закладу «Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів “Книга Пам'яті” та “Реабілітовані історією”» Чернігівської обласної ради О. В. Лисенко.

* Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

На засіданні власне круглого столу було виголошено чотири доповіді, зміст яких виходить далеко за межі місцевої чернігівської тематики й окреслює коло проблем загальноукраїнського рівня. За винятком повідомлення Л. С. Аскерової й О. Б. Коваленка, уміщеного у четвертій книзі чернігівського тому «Реабілітованих історією», зміст доповідей київських дослідників, на нашу думку, надто важливий для розуміння сутності репресивної політики сталінського режиму, щоб залишитися в анналах хай і поважного, але все ж місцевого заходу.

Старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ (відділ регіональних проблем історії України), відповідальний секретар Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітованих історією» кандидат історичних наук Р. Ю. Подкур у своєму виступі «Механізм проведення депортації в 1930-х р.» головну увагу сконцентрував на дефініції самого поняття «депортація». Виявилось, що усталеного тлумачення його ще не вироблено. Доповідач запропонував розуміти під названим поняттям форму політичних репресій, як правило позасудового характеру, сутністю яких є насильницьке/примусове виселення з місця постійного проживання не окремих осіб, а цілих груп населення, обраних за етнічними (національними), соціальними, географічними ознаками. При здійсненні депортацій до уваги не бралися ані норми чинного законодавства, ані статті цивільного чи кримінального кодексів. На думку доповідача, це – «свідоме вилучення великих мас населення в місця з екстремальним кліматом, за таких умов у депортованих залишалася тільки одна форма існування – боротьба за виживання». У такий спосіб влада позбувалася групових політичних противників – реальних, потенційних чи уявних. Кожна депортація ретельно готувалася, як справжня військова операція. Щоб нікого не пропустити, складалися порайонні списки осіб, намічених до депортації. Їх готували як місцеві органи ГПУ–НКВД, так і працівники сільських рад та спеціальні вповноважені, тобто вислизнути з потрібного зашморгу було непросто. Як правило, виселяли цілі родини, на збори давали, принаймні теоретично, від 1 до 2 годин. Ті, хто наглядав за цим процесом, вимагали, щоб люди в

першу чергу брали столярні інструменти. У 1930-х р. до місця завантаження у вагони депортованих перевозили гужовим транспортом, у 1940-х р. – частіше вантажівками. Очікування ешелонів перетворювалося на муки, про тривалий переїзд годі й говорити, а в кінці шляху на депортованих чекали – у кращому випадку – бараки спецпоселень, важка праця та повна залежність від місцевої міліції.

Історію депортованих, зокрема питання їх вживання в нове середовище, взаємовідносини з місцевим населенням тих країв, куди їх запроторювали, вивчено недостатньо. Відповідні документи зберігаються у Красноярському й Новосибірському архівах, але через безліч причин доступ до них для українських дослідників утруднений.

На перший погляд, виступи наступних доповідачів виглядали як ілюстрація до викладеної вище традиційної схеми, свого роду матриці акції депортації. Проте в історії конкретні факти слугують не тільки цеглинками для побудови умоглядних конструкцій – у сукупності вони, немов потужний прожектор, здатні висвітлити рутинний процес, показати його людський вимір.

У доповіді головного редактора журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» доктора історичних наук, професора О. С. Рубльова було проаналізовано причини депортацій польського населення Правобережної України, які широко здійснювалися радянським керівництвом у середині 1930-х р. під претекстом боротьби з «підривною діяльністю шкідницьких елементів», «агентів Пілсудського» й т. п. Насправді ж, на думку вченого, головним фактором, який зумовив виселення, стало розчарування керманічів СРСР у тому, що поляки, котрі мешкали в Мархлевському національному районі, стануть провідниками радянської політики, а сам район перетвориться на плацдарм для просування в Польщу, її радянізації. Переважна частина польського населення України вороже поставилася до політики колективізації, а у ширшому сенсі – не сприйняла реалій радянської доби. Відтак поляки й були покарані: разом із німецьким населенням їх силоміць вивезли з 800-кілометрової прикордонної зони. Доповідач навів фрагменти з автентичних чекістських документів, котрі свідчать про «підкування» й опіку органів

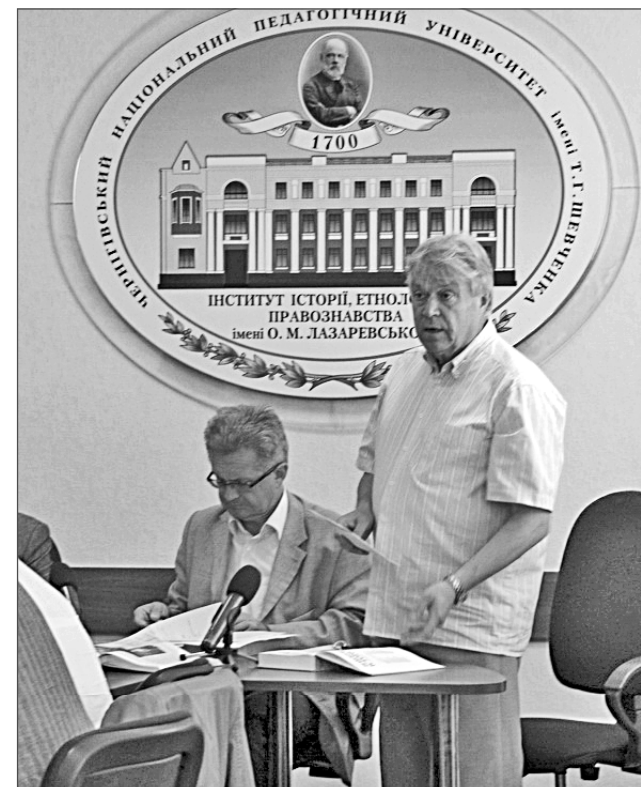
держбезпеки над депортованими: «нагору» доповідали, що все пройшло організовано, лише «випадково» загинула одна дівчинка. А насправді втрати сягали від 10 до 30% перевезених людей (тяжкої дороги не витримували хворі, люди похилого віку, новонароджені, діти).

Значний інтерес у присутніх викликала доповідь старшого наукового співробітника Інституту історії України НАНУ (відділ регіональних проблем історії України), заступника редактора журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» доцента О. Г. Бажана на тему «Операція “Захід”: із історії депортації населення Західної України в Казахстан». Дослідник теж віддав належне дискусії щодо змісту поняття «депортація». На його погляд, це насамперед різновид репресій проти мирного населення. Як найпереконливіший аргумент він навів причини та хід операції «Захід», котра проводилася в населених пунктах Західної України з 10 по 20 жовтня 1947 р. й мала за мету виселення родин «бандерівців» – як діючих вояків УПА, так і вбитих, засуджених, тобто вже «знешкоджених». Операція готувалася з високим рівнем секретності: безпосередні виконавці дізнавалися про її початок лише зранку (о 6-й годині) того дня, на який призначалося виселення жителів конкретного населеного пункту. Було сформовано цілу армію вповноважених, до західних областей стягнули значні сили – з розрахунку приблизно по одному солдату на родину. Звісно, існувала детальна інструкція про «законність» покарання родин уже вбитих чи ув'язнених ворогів, тож жодних питань не виникало. Дії МГБ схвалив і підтримав ЦК КПУ на чолі з Л. Кагановичем: «Забирайте якомога більше». Як і будь-які інші подібні акції, ця депортація продемонструвала різкий контраст між дбайливо розробленим сценарієм, ретельним плануванням та економічною доцільністю, юридичним обґрунтуванням карального заходу. Про моральність не йдеться взагалі.

Реальна практика будівництва комунізму у СРСР включала у себе покарання великих груп населення, цілих народів за уявні «злочини» шляхом переміщення сотень тисяч людей на територію північних і східних регіонів величезної країни. На все це витрачалися значні кошти, зусилля численної армії виконавців,

енергія керівництва. Постає закономірне питання: а чи був хоча б якийсь позитивний результат від цієї гарячкової діяльності? Оскільки досвідчені, компетентні фахівці й словом не обмовилися про нього, доводиться констатувати, що, крім сліз, горя, втрати здоров'я, майна, самого життя, народи України від депортації нічого не виграли.

Хочеться висловити побажання, щоб матеріали доповідей було якнайшвидше опубліковано. На нашу думку, дефініції, фактографічний матеріал, висновки, які прозвучали на засіданні круглого столу, стануть у пригоді багатьом викладачам, студентам, усім, кому не байдужа історія нашої країни.

О. С. Рубльов та О. Б. Коваленко під час роботи круглого столу «Депортація як складова державного терору в УСРР/УРСР».

Науковий і документальний журнал

З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2013. – № 1/2 (40/41)

Головний редактор: **О. Рубльов**

Відповідальний за випуск: **Р. Подкур**

Мовний редактор: **В. Григор'єв**

Технічний редактор: **І. Ставнюк**

Науково-допоміжна робота:
співробітники Галузевого державного архіву

Служби безпеки України:

Д. Бойко, Я. Зарецька

Комп'ютерне макетування: **І. Ставнюк**

Підписано до друку 27.11.2013 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Cambria. Друк офсетний.

Умов. друк. арк. 23,73, умов. фарб.-від. 25,68, умов.-вид. арк. 26,18

Наклад 1000 прим.

Відділи редакції: 01001, м. Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, кім. 211;

тел.: 279-06-80, 279-13-88; факс: (044) 278-02-38;

01034, м. Київ, вул.Золотоворітська, 7; тел.: 255-85-41, 256-92-11.

Електронні версії номерів журналу розміщено на Інтернет-сторінці

Головної редколегії «Реабілітовані історією»: www.reabit.org.ua та

Служби безпеки України: www.sbu.gov.ua або www.ssu.gov.ua

Видавництво «Права людини»

61112, Харків, вул. Р. Ейдемана, 10, кв. 37.

Свідоцтво Державного комітету телебачення та радіомовлення України

серія ДК № 3065 від 19.12.2007 р.

Надруковано на обладнанні Харківської правозахисної групи

61002 Харків, вул. Іванова, 27, кв. 4.

<http://khpg.org>; <http://library.khpg.org>; <http://archive.khpg.org>